

BULLETIN

&

NIEUWS-BULLETIN

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

ZESDE SERIE • JAARGANG 5 • 1952

BESTUUR: Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel, Voorzitter; Mr. H. Hardenberg, Secretaris; Mr. G. J. Kalf, Penningmeester; Prof. Dr. A. W. Byvanck; Prof. Dr. A. E. van Giffen; Prof. Dr. E. H. ter Kuile; Ir. G. M. Leeuwenberg; Dr. R. van Luttervelt; Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer; Prof. W. A. E. van der Pluijm; Jhr. D. C. Röell; Jhr. Mr. Dr. A. G. B. M. van Rijckevorsel.

REDACTIE: Hoofdredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal; *Secretaris:* N. E. H. J. J. Zon; *Redactie voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:* Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter; Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Prof. Dr. Elisabeth Neurdenburg, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. Staring; *Redactie voor de Voorl. Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek:* Dr. P. Glazema; *Monumentenzorg:* P. J. van de Velde; *Musea:* D. F. Lunsingh Scheurleer; *Redactie voor „De Museumdag“:* Dr. R. E. J. Weber.

INHOUD

BIJDRAGEN

De cijfers verwijzen naar de kolommen van het Bulletin

AGT, J. J. F. W. VAN De Sint Medarduskerk te Wessem	57	NISPEN TOT SEVENAER, JHR. DR. E. O. M. VAN Het kasteel Hillenraedt	89
GELDER, DR. H. ENNO VAN Muntvondsten. Het belang van registratie	93	RENAUD, J. G. N. De burcht van Leiden	1
GLAZEMA, DR. P. Oudheidkundige onderzoekingen in en bij de R.K. Kerk te St. Odiliënberg	69	STARING, MR. A. Een portretbuste van J. P. van Bourscheit den Vader	41
KUILE, PROF. DR. E. H. TER De Kerk van Alfen aan de Maas in haar oudste gedaanten	125	TIMMERS, PROF. DR. J. J. M. De voormalige abdijkerken van Susteren en Thorn	45
LUNSINGH SCHEURLEER, TH. H. De barometer uit de voormalige vergader- zaal der Staten-Generaal in het Binnenhof te 's-Gravenhage	33	VEKEN, C. J. M. VAN DER — en J. J. F. W. VAN AGT De restauratie van de St. Christoffelkerk te Roermond	79
Vroeg-XVIIde eeuwse Dordtse betimme- ringen	143	ZADOKS-JOSEPHUS JITTA, DR. A. N. — en TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER De oudste penningkasten van het Kon. Penningkabinet te 's-Gravenhage	97
MEISCHKE, IR. R. Het architectonisch ontwerp in de Neder- landen gedurende de late middeleeuwen en de zestiende eeuw	161		

BOEKBESPREKINGEN

De cijfers verwijzen naar de kolommen van het Bulletin

BILT, J. VAN DER De grote spiegelkijkers van Roelofs en Rienks; een episode uit de geschiedenis der Leidse en Utrechtse sterrewachten (1821-1846)	M. ROOSEBOOM 123	BRUIJN, C. A. DE — en W. H. SCHUKKING Naarden 1350-1950. De geschiedenis van een Nederlandse vesting	H. H[ARDENBERG] 91
BOELES, P. C. J. A. Friesland tot de elfde eeuw	A. W. BYVANCK 118	FORNVÄNNEN J. G. N. RENAUD 105	
BOER, DR. M. G. DE Een wandeling door Oud-Amsterdam (1544)	159	HAASSE, HELLA S. Het versterkte huis	J. G. N. RENAUD 236
BABANTIA 158		HAHNLOSER, HANS R. Chorfenster und Altäre des Berner Mün- sters (<i>Nieuwe publicaties over glasschil- derkunst, Zwitserland</i>)	A. VAN DER BOOM 111
BROM, LEO H. M. De Kantharos van Stevensweert	W. C. BRAAT 118	HANDBOEK DER GEOGRAPHIE VAN NEDER- LAND A. W. BYVANCK 155	

INHOUD

HARTMANS, C. A. De Wapensmedenfamilie van Sohlingen 110	Oud Beverwijk, een rondwandeling. Stedeplan en stadsbeeld in vroegere eeuwen
	H. VAN DE WAAL 158
HETTEMA, H. De Nederlandse wateren en plaatsen in de Romeinse tijd	THUNNISSEN, IR. H. J. W. Gewelven, hun constructie en toepassing in de historische en hedendaagse bouwkunst
A. W. BYVANCK 117	WILLEM VAN DER PLUYM 231
LUTTERVELT, R. VAN De Stichtsche Lustwarande	[WARNAARS, H. B. E. — en MEJ. M. A. HYLKEMA] Molens en klederdrachten in Nederland 92
J. T. P. BIJHOUWER 43	BOEKAANKONDIGINGEN 159
SCHOLTENS, H. J. J. Uit het verleden van Kennemerland	
H. VAN DE WAAL 44	

NIEUWS-BULLETIN

*De cijfers voorafgegaan door * verwijzen naar de kolommen van het Nieuws-Bulletin*

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND Bondsnieuws *27, *51, *115, *127 Congres, XVIIde Internationale Kunsthistorische *21, *139 Mededelingen *7, *23, *43, *49, *91, *105, *177, *179 Notulen van de Algemene Ledenvergadering op 16 Februari 1952 te Rotterdam . . *27 Notulen van de Algemene Ledenvergadering op 27 Juni 1952 te Roermond *113 VOORLOPIGE MONUMENTENRAAD <i>Monumentenzorg (Afd. II)</i> Restauratienieuws *1, *9, *17, *25, *45, *53, *93, *109, *125, *141, *149, *157 <i>Musea (Afd. III)</i> Filz, J. Gramfoonplaten als hulpmiddel bij rondleidingen *35 Beveiliging museumbezit tegen diefstal *97 Lunsingh Scheurleer, D. F. Nogmaals het gebruik van vreemde talen in museumbijschriften *5 Terwen-De Loos, J. Oud-Batavia *3	Expertise-Instituut *138, *177 Museumnieuws *3, *11, *19, *31, *47, *87, *99, *129, *145, *151, *159 Tentoonstellingsagenda *5, *15, *23, *43, *51, *91, *107, *121, *139, *147, *155, *179 Vacatures en Benoemingen *7, *13, *37, *90, *147, *155 DE MUSEUMDAG Museumdag 20 Februari 1952 te Amsterdam, Verslag *39 10 Mei 1952 te 's-Gravenhage, Programma *41 Verslag *55 14 November 1952 te Arnhem, Programma *145 Verslag *161 Plenderleith, Dr. H. J. Namen van enige chemicaliën . . . *39, *49 Röell, Jhr. D. C. & Mr. E. L. L. de Wilde, E. Pelinck, T. R. Mulder, Prof. Dr. H. Engel. De afperking van het verzamelgebied bij de opstelling van het museumprogramma *65 Schendel, Dr. A. F. E. van Het probleem van kunstlicht in het museum *165
---	--

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

De Burcht van Leiden 1

J. G. N. Renaud

De barometer uit de voormalige vergaderzaal
der Staten-Generaal in het Binnenhof te
's-Gravenhage 33

Th. H. Lunsingh Scheurleer

ZESDE SERIE

E. J. BRILL - LEIDEN

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

INHOUD

BIJDRAGEN

	KOL.
De Burcht van Leiden	1
<i>J. G. N. Renaud</i>	
De barometer uit de voormalige vergaderzaal der Staten-Generaal in het Binnenhof te 's-Gravenhage	33
<i>Tb. H. Lunsingh Scheurleer</i>	
Een portretbuste van J. P. van den Bauscheit den Vader	
<i>Mr. A. Staring</i>	

BOEKBESPREKINGEN

R. van Luttervelt, De Stichtsche Lustwarande	43
<i>J. T. P. Bijhouwer</i>	
H. J. J. Scholtens, Uit het verleden van Midden-Kennemerland	44
<i>H. van de Waal</i>	

NIEUWS-BULLETIN

	KOL.
Restauratie-nieuws	9
Museum-nieuws	11
De Standerdmolen van Nederasselt	13
Tentoonstellings-Agenda	15

Hoofdredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Kloksteeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838; N. E. H. J. J. Zon, secretaris.

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie

Redactie voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond: Kloksteeg 25, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter. Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Prof. Dr. Elisabeth Neurdenburg, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. Staring

Redactie voor de Voorl. Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema
Monumentenzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, P. J. van de Velde

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer

Redactie voor „De Museumdag”: Dr. R. E. J. Weber, Deylerweg 115, Wassenaar.

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Nederlandse Oudheidkundige Bond aan Mr. H. Hardenberg p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburgh 7, Den Haag, voor leden van „De Museumdag” aan Dr. R. E. J. Weber, Deylerweg 115, Wassenaar. Het Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden en corresponderende leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”
Bijdragen worden gebonoreerd met f 2.50 per pagina

DE BURCHT VAN LEIDEN

DOOR

J. G. N. RENAUD

Als een stille getuige van het wel en wee veler generaties Leidenaren verheft zich nog steeds de Burcht van Leiden op de heuvel tussen de twee Rijnarmen (Afb. 7). Een stille getuige echter, die de geheimen van het verleden niet aan het nageslacht openbaart. Zwijgzaam ook zijn de verweerde muren ten aanzien van hun eigen geschiedenis, bovenal waar het hun jeugdperiode betreft. Eerlijkheidshalve moet men toegeven, dat het muurwerk uit de stichtingstijd in de loop der eeuwen tot een betrekkelijk klein gedeelte van ringmuur en weergang is ingekrompen.

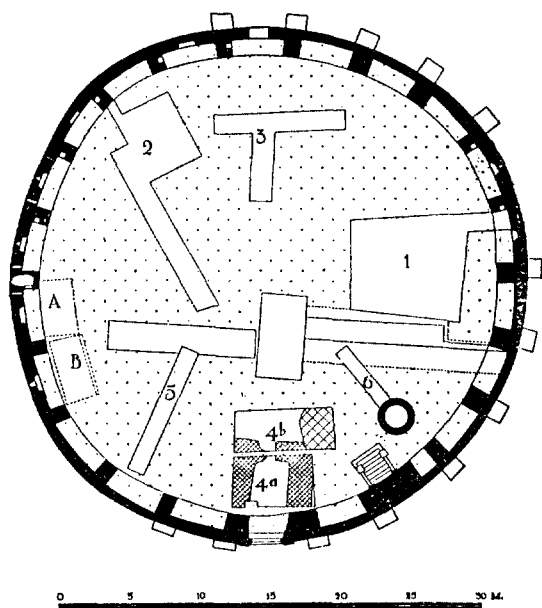
Bekijkt men de Leidse Burcht kritisch, dan valt op, hoe hier langzamerhand onder de handen van vele restaurateurs een lappendeken ontstond, waarin weinig van het oude weefsel over bleef. Maar per slot van rekening is dit hier niet van overwegend belang; van oneindig groter betekenis is het feit, dat er tenminste ergens in ons land een boeiend voorbeeld bewaard bleef van een versterking op een heuvel, het zogenaamde château à motte. Een zo fascinerende verschijning, dat vele oudheidminnaars en oudheidkundigen zich verdiept hebben in de vraagstukken, welke de Burcht — gelijk ieder oud gebouw — aan de onderzoeker voorlegt.

Dr. Holwerda was de eerste, die getracht heeft deze vraagstukken met de methoden der archaeologie op te lossen. Van zijn bevindingen is een uitvoerig verslag te vinden in het Leids Jaarboekje 1923-1924. Een poging om door historisch en bouwkundig onderzoek een straaltje licht te brengen in de duistere oorsprong van de Burcht deed Dr. E. H. ter Kuile in een Gids-artikel van den jare 1933. Intussen was er alle aanleiding om op de door Holwerda ingeslagen weg voort te gaan en het archaeologisch onderzoek uit te breiden tot die gedeelten van het oppervlak binnen de ringmuur, waar Holwerda nog niet was geweest. Had hij niet in zijn sleuf die twee ingravingen gevonden, welke met enige stoutmoedigheid verklaard konden worden als oude fundamentgreppels, opgevuld met het puin van het klaarblijkelijk uitgebroken muurwerk? Sporen, die Ter Kuile de wens ontlokten, dat een archaeoloog nog eens zou trachten om het juiste

beloop van de puinbanen in een horizontaal vlak waarneembaar te maken.

De Vereniging „Oud Leiden” heeft dan ten slotte de stoot tot een nieuw onderzoek gegeven. Een Rijkssubsidie en de volledige medewerking van de Gemeente Leiden waren de vrucht van haar bemoeiingen. Met deze ruggesteun toonde de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek zich spoedig bereid de sluitpost op de begroting voor haar rekening te nemen en het onderzoek uit te voeren. Zo kon 24 October 1949 een begin worden gemaakt met de opgraving. De leiding berustte bij schrijver dezes, terwijl de heer G. Plug, technisch assistent aan de R.O.B., de gebruikelijke tekeningen vervaardigde.

De eerste opdracht bestond uit het systematisch onderzoek van een zo groot mogelijke put — de bomen noodzaakten tot beperking — naast de sleuf van Holwerda. Er leefde immers een toch wel gerechtvaardigde verwachting, dat op ongeveer een meter onder het huidige oppervlak het beloop van de puinbanden duidelijk te zien zou zijn in de afgeschaafde bodem van de put. Afmeting en vorm van het veronderstelde woongebouw moesten dan gemakkelijk vast te stellen zijn. De put (Afb. 1, nr. 1) was spoedig uitgezet. Met grote moeite werd de harde droge klei uitgegraven; moeizaam ook werd het eerste vlak bijgeschaafd. De beloning bleef echter uit. Geen fundamentsleuven! Wat dit eerste vlak reeds deed vermoeden, werd door het verder verloop van het onderzoek in deze put bevestigd. Holwerda had een paar oude puingaten aangestoken, geen fundamentsleuven van een gebouw. Aan een constructie met behulp van spaarbogen, rustend op diep gefundeerde stiepen, behoeven we niet te denken; daarvoor liggen de gaten te hoog. Volgens Holwerda zijn deze immers maar tot ongeveer 50 cm in het oude loopvlak uitgediept. Een spaarboog tussen twee steunpunten, die van hart op hart ongeveer 6 meter uit elkaar liggen, zou ver boven het loopvlak uitgekomen zijn. Overigens viel in onze put nr. 1 hetzelfde te constateren als in de sleuf van Holwerda: namelijk, dat de grondslag verscheidene malen was verhoogd; de laatste maal 40 à 50 cm. Over deze

Afb. 1. Plattegrond van de Burcht te Leiden.
(Tekening G. Plug, 1950)

De ongenummerde sleuven hebben betrekking op de opgravingen door Holwerda verricht.

aanhoging kunnen we kort zijn. Zij staat klaarblijkelijk in verband met de aanleg van een doolhof in de 18de eeuw. De beplanting vroeg om teelaarde. Maar de profielen verraadden méér dan één ophoging. De doolhofmensen waren zeker niet de eersten, die moeizaam grond naar boven sjuowden. Reeds vóór Holwerda zijn er waarnemingen gedaan, die hier op wezen. De sondering van Knuttel in 1889¹ had al aange-toond, dat de burchtheuvel uit verschillende aardlagen was opgebouwd. De graving van Holwerda bewees, dat dit in verschillende perioden geschied was. Het bracht daarom geen nieuw gezichtspunt, toen we constateerden, dat onder de jongste, boven besproken ophoging, zich nog twee oude niveaus door soms nauwelijks zichtbare donkere lijntjes in de wanden van onze put aftekenden. Het onderste lijntje ligt slechts weinig hoger dan de onderkant van de fundering van de ringmuur. We mogen er uit afleiden, dat de burchtbouwers hun fundamentsleuf opmerkelijk ondiep hebben gehouden en het kan dan ook geen verwondering baren, dat zij het niveau, dat

¹ D. E. C. Knuttel in: *Bouwkundig Tijdschrift X* (1890) blz. 35-42; dezelfde in: *Bouwkundig Weekblad XV* (1895) blz. 74, 75.

hun als werkvloer diende, na afsluiting der werkzaamheden met een laag gele klei hebben opgehoogd. Op deze wijze geraakten de fundamente althans een weinig — ongeveer 70 cm — aangeaard. Ongetwijfeld heeft deze aanaarding ook aan de buitenzijde plaats gehad.

Men moet dus ten aanzien van de burchtperiode twee vlakken onderscheiden: het plateau, dat de burchtbouwers aantroffen en als werkvloer gebruikten, en het loopvlak binnen de muurring na beëindiging van de bouw. Op de werkvloer vonden we hier en daar tufsteen, ongetwijfeld bij de ophoging van het terrein achtergebleven. Merkwaardigerwijze werd op de werkvloer en in de daarop rustende laag — dus onder het middel-eeuwse loopvlak van de burcht — hier en daar baksteen aangetroffen, die niet door een ingraving daar terecht gekomen kon zijn. Een sterke aanwijzing, dat de bouwers niet enkel tuf als bouw materiaal gekend hebben, maar tevens baksteen. Er is derhalve een gegronde reden om, afgezien van technische argumenten, de bakstenen segmentbogen boven de schietgatnissen niet als een herstelling van na 1204 te beschouwen, maar deze wel gelijk tot de oorspronkelijke bouw te brengen. De mening van Holwerda, dat baksteen niet vóór 1200 gebruikt werd, is — naar Ter Kuile terecht aanvoert — reeds lang achterhaald.

De hier gegeven interpretatie van de gele klei luidt anders dan die van Holwerda. Holwerda immers neemt aan, dat de laag eerst na het beleg van 1204 aangebracht is binnen het kader van de — door hem veronderstelde — ingrijpende restauratiewerkzaamheden. Ware dit juist, dan zou de ringmuur enige generaties lang een ten naastebij dertig centimeter aangeaarde voeting gehad hebben. Dat is nauwelijks aan te nemen. Bovendien schijnt mij een beleg niet noodzakelijk een ophoging van het woonvlak als gevolg behoeven te hebben, tenzij lagen puin af te dekken vallen. Puinvelden, afkomstig van tijdens een beleg verwoest muurwerk werden nergens in onze sleuven aangetroffen. Deze waarnemingen noodzaakten daarom wel tot een nieuwe verklaring van de ophoging met gele klei.

Daar het onderzoek in de eerste plaats opheldering van de geschiedenis van de burcht ten doel had en de beschikbaar gestelde fondsen alleen hier op berekend waren, is put 1 niet verder uitgegraven dan tot op een dertig cm onder de werkvloer; dit zij nog eens nadrukkelijk onder de aandacht gebracht. Verschillende scherven konden verzameld worden; zij zullen in ander

verband besproken worden. Sporen van een gebouw werden niet aangetroffen. Dat mocht natuurlijk geen reden zijn om het onderzoek nu maar te staken; er was nog wel een andere plaats denkbaar voor een woongebouw, bij voorbeeld in de omgeving van de — niet oorspronkelijke — achteruitgang. Angstvallig de bomen sparend, werd een sleuf gegraven, die zich van het midden van het terrein naar een open gedeelte rechts van de achteruitgang richtte (Afb. 1, nr. 2). Enige dagen scheen het, of we hier succes zouden boeken: een puinmassa werd nog juist schuin door de sleuf aangesneden. Een vlak, op de sleuf aansluitend, bracht prompt de ontgoocheling; de baksteenbrokken en specieresten hadden ons op het spoor gebracht van een grote kuil met bouwpuin, die zich duidelijk in de werkput aftekende. Veel afbraakmateriaal, waaronder kleine rode baksteen en stukken lei. Een fundering, of zelfs maar een bouwsleuf van een uitgebroken fundering werd het niet. Wel bood zich de gelegenheid om het door Knuttel vermelde fundamentje vlak bij de ringmuur te onderzoeken. Het bleek een stukje stapelwerk van grote baksteen, kennelijk uit een periode ver na het optrekken van de ringmuur; een weinig zorgvuldig gelegd basementje, waarin vrijwel geen gabe baksteen te ontdekken viel. De bedoeling is niet duidelijk geworden; belangrijk voor de bewoningsgeschiedenis schijnt het bepaald niet.

Een derde poging werd ondernomen met de aanleg van een T-vormige sleuf; een vorm, mede bepaald door de plaatsing der bomen (Afb. 1, nr. 3). Ook hierin werd geen spoor van metselwerk gevonden. Een wonderlijke geschiedenis eigenlijk. Het was immers moeilijk aan te nemen, dat de burcht geen gelegenheid voor langer of korter verblijf zou hebben geboden. De burggraaf behoorde toch zeker rekening te houden met de mogelijkheid enige weken ingesloten te zijn en het vege lijf binnen de ringmuur te moeten redden. Maar al te gaarne klampten de onderzoekers zich daarom aan de veronderstelling vast, dat er woonruimte om of bij de ingang en de waterput gelegen had. De Engelse „shellkeeps” hebben eveneens permanente verblijven binnen hun muren gehad. De beschrijver van Totnes neemt aan, dat zelfs binnen de muuring van dit château à motte in Cornwallis iets gestaan heeft, al zijn dan ook alle sporen ervan verdwenen². Een sleufje dwars voor de ingang

bracht inderdaad veel tufpuin aan het licht en het staande profiel toonde duidelijk twee fundamentsleuven. Er zou dus een toren tegen de binnenzijde van de muur gestaan kunnen hebben; een toren, die tevens als poort fungeerde.

Op dit belangrijke punt aangekomen, moesten de onderzoekingen worden afgebroken. Het seizoen werd te ongunstig en, wat het voornaamste was, de al te zichtbare bodem van de schatkist stelde een onverbidelijke eis. Zo werd dus eind November het onderzoek voorlopig afgesloten met het vaste voornemen in het voorjaar van 1950 terug te komen. Aldus geschiedde. Weer bleek de Gemeente tot veelsoortige medewerking bereid, weer besloot de pachter van „De Burcht”, de Heer Van Leeuwen, grootmoedig geen spaak in het wiel te steken en zo waren we in het vroege voorjaar in staat aan te sturen op de uiteindelijke bevrediging van onze wetenschappelijke nieuwsgierigheid. Voor de hoofdingang werden twee vlakken uitgegraven (Afb. 1, nrs. 4A en 4B).

In onze verwachtingen van November 1949 werden wij niet beschaamd. Hoewel de grond zeer gestoord was door diverse ingravingen — o.a. voor de riolering van een privaat uit de 18de eeuw — en we een weinig voor de steunberen moesten blijven in verband met de gemetselde treden van een trapje, viel een tufspoor op te merken, dat weinig aanleiding gaf tot misverstand. Hier tekende zich de plattegrond af van een toren van geringe afmetingen, die ongetwijfeld eens de toegang tot de burcht verleende en zo nodig de verdediging vergemakkelijkte. Vermoedelijk bestond er gelegenheid van de eerste verdieping op de belendende weergangen te komen, zodat de toren geen onderbreking in de weergang veroorzaakte. Of hij ook een opgang bevatte, is uiteraard niet meer vast te stellen. De gegevens laten nu eenmaal geen andere conclusie toe dan dat de Leidse Burcht een poorttoren bezat.

De sleuven (Afb. 1, nrs. 5 en 6) een laatste poging om overblijfselen van iets huiselijks aan te tonen, brachten niets nieuws. Redelijkerwijze moet men besluiten, dat hier geen woongebouw van enige importantie binnen de ringmuur gestaan heeft. Zo lang niet de gehele oppervlakte onderzocht is, blijft de wel zeer kleine kans bestaan, dat eens een houten constructie een gedeelte van het terrein innam. Het moet echter vrijwel uitgesloten worden geacht, dat niet ergens bij het onderzoek een of meer paalgaten voor de dag gekomen zouden zijn. We zullen ons inder-

² Sidney Toy, „The round castles of Cornwall”, *Archaeologia* 83 (1933).

daad moeten verzoenen met de gedachte, dat er geen woonruimte binnen de ringmuur aanwezig was.

Het onderzoek van het „uitvalspoortje” (bij letter A op Afb. 1) toonde ten overvloede aan, dat de muur hier werkelijk — zoals Ter Kuile al opmerkte — ten onrechte doorgeslagen was. De holte in de steunbeer bevatte een privaat, waarvan aan de buitenzijde van de muur de afzaat — het schuin naar buiten toe gemetselde uiteinde van het afvoerkanaal — teruggevonden werd. Aan de binnenzijde van de ringmuur stieten de arbeiders op metselwerk, dat bleek te behoren tot de waterreservoirs, waaruit indertijd de fontein op de Vischmarkt werd gevoed. De omtrek van deze reservoirs is globaal vastgelegd (Afb. 1, letters A en B).

Ten slotte bracht het zoeken naar de fundering van de ringmuur in de nis tussen poort en trap ons op het spoor van een gemetselde put, welks inhoud geen twijfel laat aan de bestemming. Het was een privaat uit de 18de eeuw, waar ook de wijnglazen van vrolijke doolhofbezoekers een roemloos einde vonden.

De kennis van de middeleeuwse ceramiek, vooral van die uit de eerste eeuwen na Karel de Grote, is nog zeer beperkt. Wie het artikel van Holwerda aandachtig naleest, voelt een duidelijke aarzeling. Toch had de nestor van onze vaderlandse archaeologie het gemakkelijker dan de jonge generatie archaeologen. Hij althans leefde in de veronderstelling, dat de Pingsdorfceramiek — het gelige baksel met zijn karakteristieke bruine verfstrepen — te verdelen viel in twee chronologisch te onderscheiden groepen: zachte, gele scherven en harde grauwe, met donkere beschildering. Wij moeten deze benijdenswaardige zekerheid ontberen. Te veel waarnemingen pleiten tegen de opvatting, dat de zachte gele scherven aan de beginperiode en de harde grauwe aan het einde van de ontwikkelingsgang geplaatst mogen worden. Voor het oude gemakkelijke middel tot onderscheiding hebben wij slechts een zeer globaal inzicht, gebaseerd op de vormen van het aardewerk, in de plaats gekregen. Het zal nu duidelijk zijn, dat een typologische bespreking van de vondsten bij de huidige stand van onze kennis nog nuttig en nodig is. Later moge de vraag behandeld worden, of de vondstomstandigheden aanleiding geven tot dateringen.

Dank zij de bereidwilligheid van Dr. W. D. van Wijngaarden, Directeur van het Rijksmuseum van Oudheden, werd Schr. in staat gesteld

het materiaal van Holwerda eveneens in de beschouwingen te betrekken.

Het Pingsdorfmateriaal van Holwerda was uiteraard vrij schaars. Er bevonden zich maar enkele randfragmenten onder; het belangrijkste is identiek met onze vondst, afgebeeld in Afb. 2, nr. 3. Een laat stuk, dat men na vergelijking met de vondsten van Modderman uit Kuinre in de 12de eeuw zou willen dateren³. De onderzoekingen van 1949 en 1950 daarentegen hebben een vrij grote hoeveelheid van deze aardewerksoort aan de dag gebracht; een aantal belangwekkende fragmenten is in Afb. 2 weergegeven. Ongeveer ter hoogte van het woonvlak van de burcht werd het voetstuk nr. 1 gevonden. Het vertoont een vrij ruw oppervlak van een gelig-bruinige kleur; slechts enkele roodbruine spatten verraden, dat we nog met Pingsdorf te maken hebben. Waarschijnlijk moeten we in dit onderstuk een fragment zien van de vrij hoge en slanke bekers, waarvan o.a. het Fries Museum een gaaf exemplaar bezit.

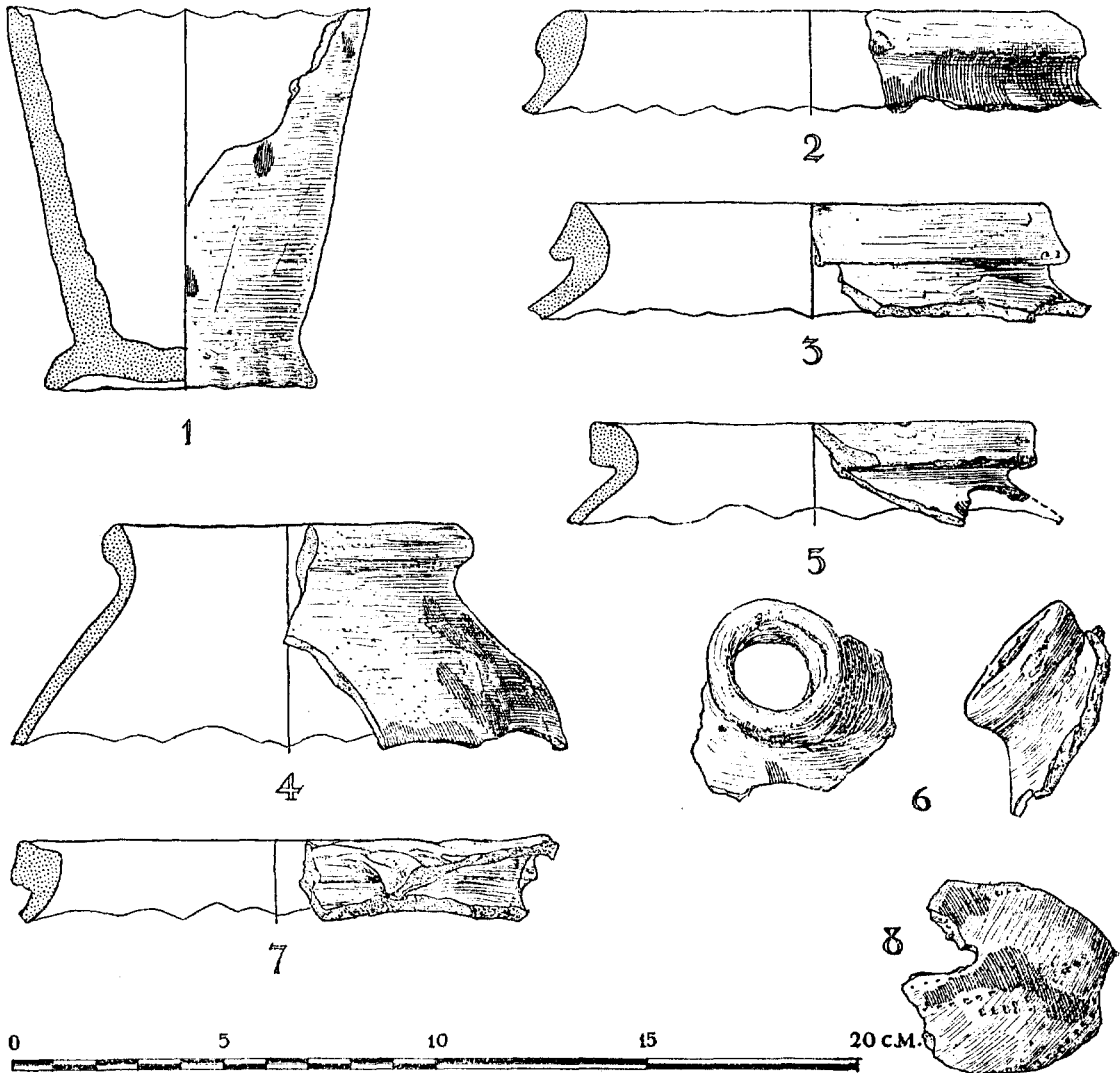
Het tuitje (Afb. 2, nr. 6 van twee zijden weergegeven) is een bekende verschijning. Niet zó zeldzaam zijn de potten met oren, die van dergelijke tuitjes voorzien waren. Het vaatwerk komt met vrijwel dezelfde vorm tot diep in de 16de eeuw voor. Een kleine aanzet van een penseelstreek heeft een roodbruin merkteken achtergelaten; de rechtvaardiging voor de indeling bij de Pingsdorfceramiek.

Het randfragment (Afb. 2, nr. 2) vertoont een profiel, dat volgens velerlei waarneming een betrekkelijk late ontwikkeling vertegenwoordigt. We denken hierbij aan de omgekeerd peervormige potten, zoals Braat ze ook in de Wieringermeer vond.

De dakvormig afgeschuinde rand ontbreekt ook in het Pingsdorf niet. Afb. 2, nr. 3 geeft een voorbeeld van een stuk, waarin het karakter van genoemde randvorm zich duidelijk demonstreert. De tendens bestaat om dergelijke stukken laat te dateren; in Kuinre zijn ze eveneens voor de dag gebracht (midden 12de eeuw). Men kan ze toegepast vinden aan de boven beschreven tuitpotten. Het Leidse stuk komt uit de bovenlaag.

Veelal heerst de opvatting, dat de verwante randen (Afb. 2, nrs. 5 en 7) tot de oudere generatie mogen gerekend worden. Dit geldt voor

³ P. J. R. Modderman, *Over de wording en de betekenis van het Zuiderzeegebied*, Groningen-Batavia 1945, blz. 39-49.

Afb. 2. Aardewerkfragmenten, gevonden op de Burcht te Leiden.
(Tekeningen Jaap Ypey, 1951)

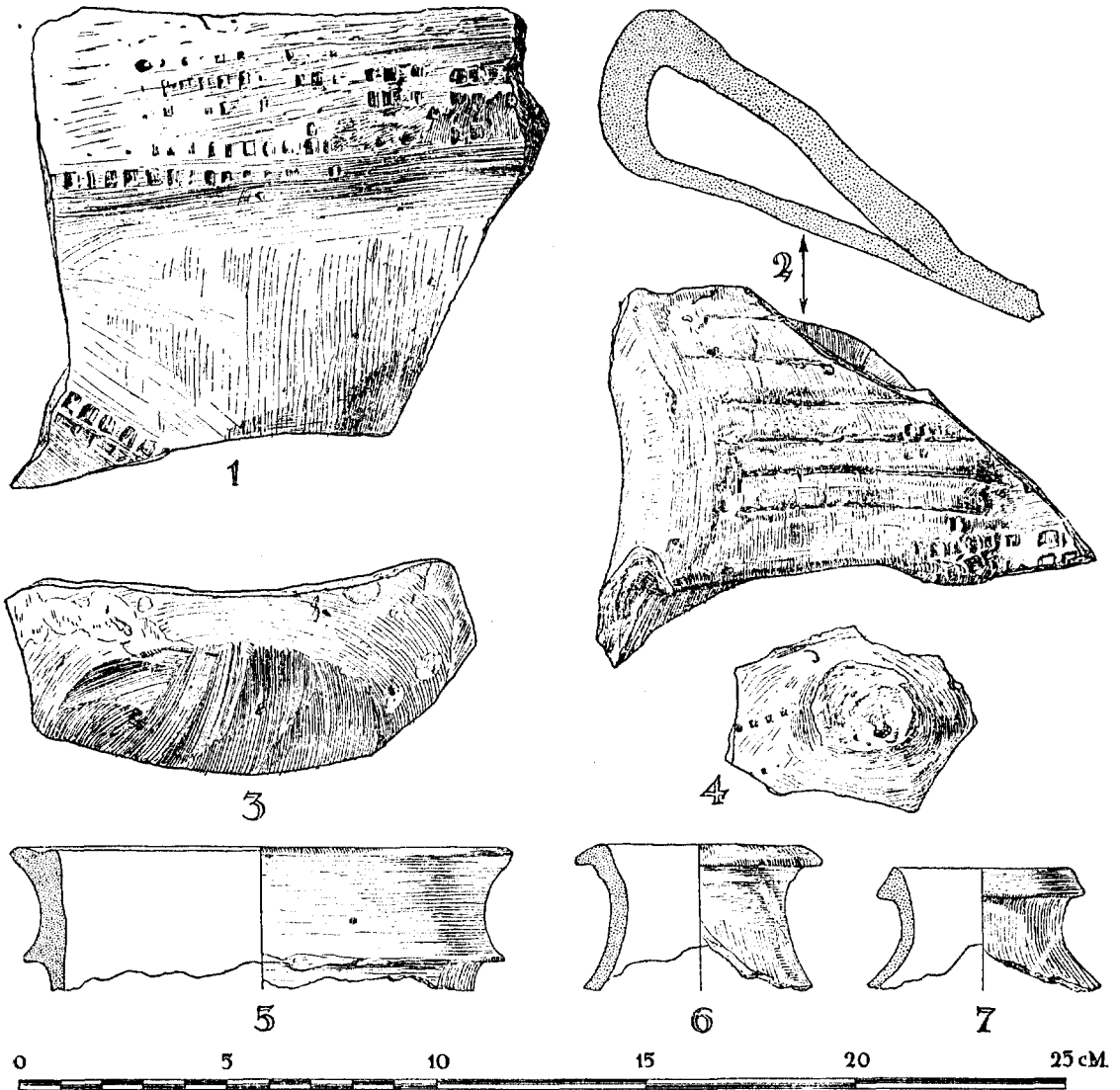
nr. 5 in nog sterkere mate dan voor nr. 7. Het toeval wil, dat nr. 5 juist hoger werd aangetroffen dan nr. 7. Hetgeen ten slotte in een opgebrachte laag nog niets bewijst!

Uit de put bij de poort kwamen de nrs. 4 en 8 (Afb. 2) te voorschijn. De grond was hier sterk geroerd, zodat er uit de ligging der scherven niets valt af te leiden. Daar nr. 4 gedeeltelijk verbrand is, ging de oorspronkelijke kleur verloren.

Het curieuze scherfje (Afb. 2, nr. 8) vertoont alle kenmerken van het Pingsdorfaarde-

werk: gelig baksel, roodbruine versiering. Over de buitenwand lopen lijnen, gevormd door een reeks indrukzels. Men wordt hier sterk herinnerd aan het vroegere aardewerk met radstempelversiering. Een vreemd stukje, waarvoor — ook wat de vorm aangaat — geen vergelijkingsmateriaal aan te wijzen valt.

Een ander soort aardewerk, dat de archaeoloog zorgen baart, bestaat uit een gelig, soms rossig baksel. De structuur van de klei is meestal fijner dan die van het Pingsdorf; het oppervlak voelt daardoor vaak wat gladder aan. Deze ceramiek

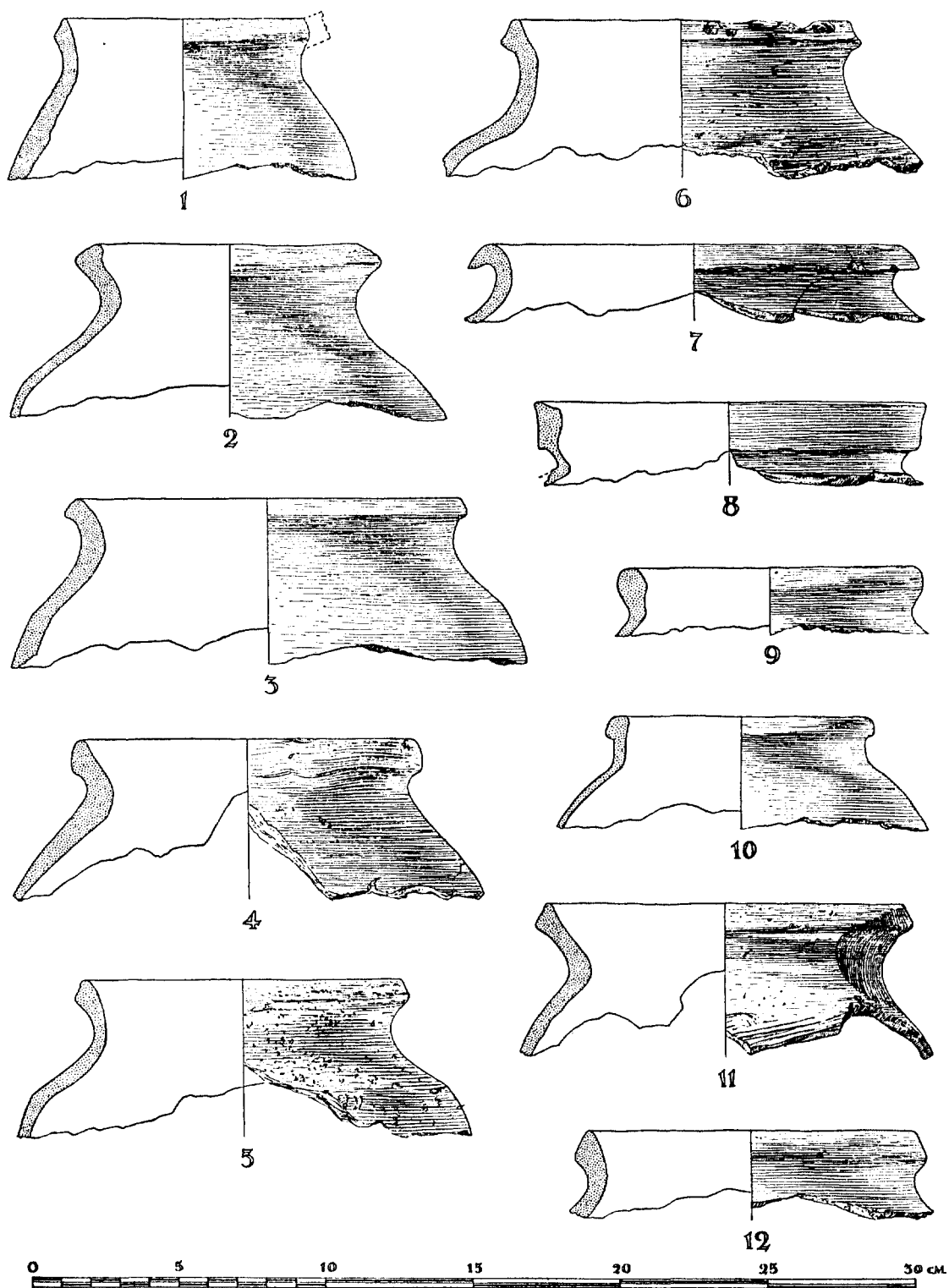

Afb. 3. Aardewerkfragmenten, gevonden op de Burcht te Leiden.
(Tekeningen Jaap Ypey, 1951)

is doorgaans geglazuurd met een ongetint loodglazuur, dat in banen over hals en schouder is aangebracht. Zelden of nooit werd het gehele voorwerp met een glazuurlaag overtrokken. De tijdsbepaling is weer geen eenvoudige zaak. Vast staat, dat het goed in de loop van de dertiende eeuw van de markt verdween. Overigens signaleren we dezelfde moeilijkheid als bij al het vroege vaatwerk: we kennen vrijwel geen gave voorwerpen. Slechts enkele potten en kannen

zijn uit diverse musea bijeen te lezen. De potten hebben gewoonlijk een bolle bodem — scherp tegen de buik afgezet —, een tuitje en een brede, sterk geprofileerde rand. De oren zijn veelal plat en dun; een herinnering aan de oudere Karolingische ceramiek. Afb. 3, nr. 3 geeft zo'n bodem weer, nr. 5 een rand.

Onze kennis van de vormen bepaalt zich gelukkig niet slechts tot de — dank zij hun geweldige bodem — ietwat onstandvastige tuitpot-

Afb. 4. Overzicht van blauwgrijze randfragmenten, gevonden op de Burcht te Leiden.
(Tekeningen Jaap Ypey, 1951)

ten, maar omvat tevens bekertjes met sierlijke halsjes. De nrs. 6 en 7 (Afb. 3) brengen twee varianten van het type. Uit andere vondsten blijkt, dat ook deze bekertjes van een „lensvormig afgesneden bodem” (Afb. 3, nr. 3) voorzien zijn. Een heel enkele maal zijn de gele kannen van de onderhavige aardewerkfamilie versierd door toepassing van de overoude radstempeltechniek. Men vindt in dit geval horizontale banden van aaneengeschakelde rechthoekige indruksele over hals en buik. Onder nr. 4 (Afb. 3) is een fragment van zo'n kan afgebeeld. Het oor is afgebroken en heeft een ruwe plek achtergelaten. Links van die moet bespeurd men nog juist het begin van zo'n reeks rechthoekige indruksele.

Het radstempelornament geldt voor de gebruikelijke versiering van de Karolingische Badorf- en Reliëfbandceramiek. Het was zo langzamerhand wel bekend, dat de reliëfbandfamilie zich verre en schromelijk ontaarde nazaten moest getroosten. Hierbij zijn de opgelegde banden dun en zo aangesmeerd, dat hun karakter als appliques nauwelijks opgemerkt zal worden. Op het Burchterrein zijn enkele scherven aan het licht gebracht, die merkwaardig genoeg waren om te publiceren (Afb. 3, nrs. 1 en 2). Het baksel is hard en tamelijk fijn van structuur. De kleur houdt het midden tussen rood en bruin; op de breuk is een leiblauwe kern zichtbaar. De scherf vertoont alle kenmerken van de soort: vlakke, sterk aangesmeerde lijsten, overdekt met een radstempelmotief. Het oor (Afb. 3, nr. 2) is breed en plat, van zes groeven voorzien en ten dele nog geraakt door het radstempeltje. De vindplaats geeft geen aanleiding tot wijdlopijge beschouwingen; het oorfragment kwam uit sterk met allerlei scherven, ook 14de eeuwse, vermengde grond. Niettemin krijgt men de indruk, dat het stuk niet uit het milieu valt en de datering van de massa der vondsten mag delen.

Op Afb. 4 is een overzicht gegeven van blauwgrijze randfragmenten. Het blauwgrijze aardewerk vormde het keukengerei van weleer en kreeg zijn kleur door het „smoren”, een behandeling, waardoor koolstofdeeltjes zich in de poriën van het baksel nestelen. De randen geven weinig aanleiding tot opmerkingen. De nrs. 1, 2, 3 en 5 zijn uit de vondsten van Holwerda. Nr. 3 vertoont het bekende dakvormig afgeschuinde randprofiel, dat we gaarne voor laat verslijten; de nrs. 2 en 5 vertonen een ontwikkeld profiel, dat wel ver af staat van de eenvoudige randen, die we in de beginperiode van de kogelpotten aantreffen.

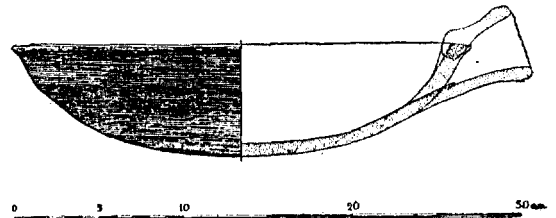
Het fragment nr. 11, met dakvormig afgeschuinde rand, vertoont iets eigenaardigs. In de hals valt een doffe roodbruine vlek op te merken. Klaarblijkelijk een overigens mislukte poging om ook de grijsblauwe kogelpot van ornament te voorzien. Speelt de invloed van het Pingsdorf hier een rol?

Nr. 7 heeft een wel zeer ongebruikelijke rand. We vinden deze eigenlijk nooit in het blauwgrijze goed; hij is typisch voor een bepaalde groep van de gele waar. Opmerkelijk is ook, dat het baksel aan de binnenzijde en op de breuk een grijswitte kleur heeft. Nr. 5 heeft zelfs geheel dit grijswitte, vrij ruw aanvoelende oppervlak. Uit de vondsten van Holwerda stamt het grote fragment van een grijsblauw potje, te vinden op Afb. 6 (nr. 1). Ongetwijfeld behoort dit potje reeds tot de dertiende eeuw, de tijd van het vroege steenwerk.

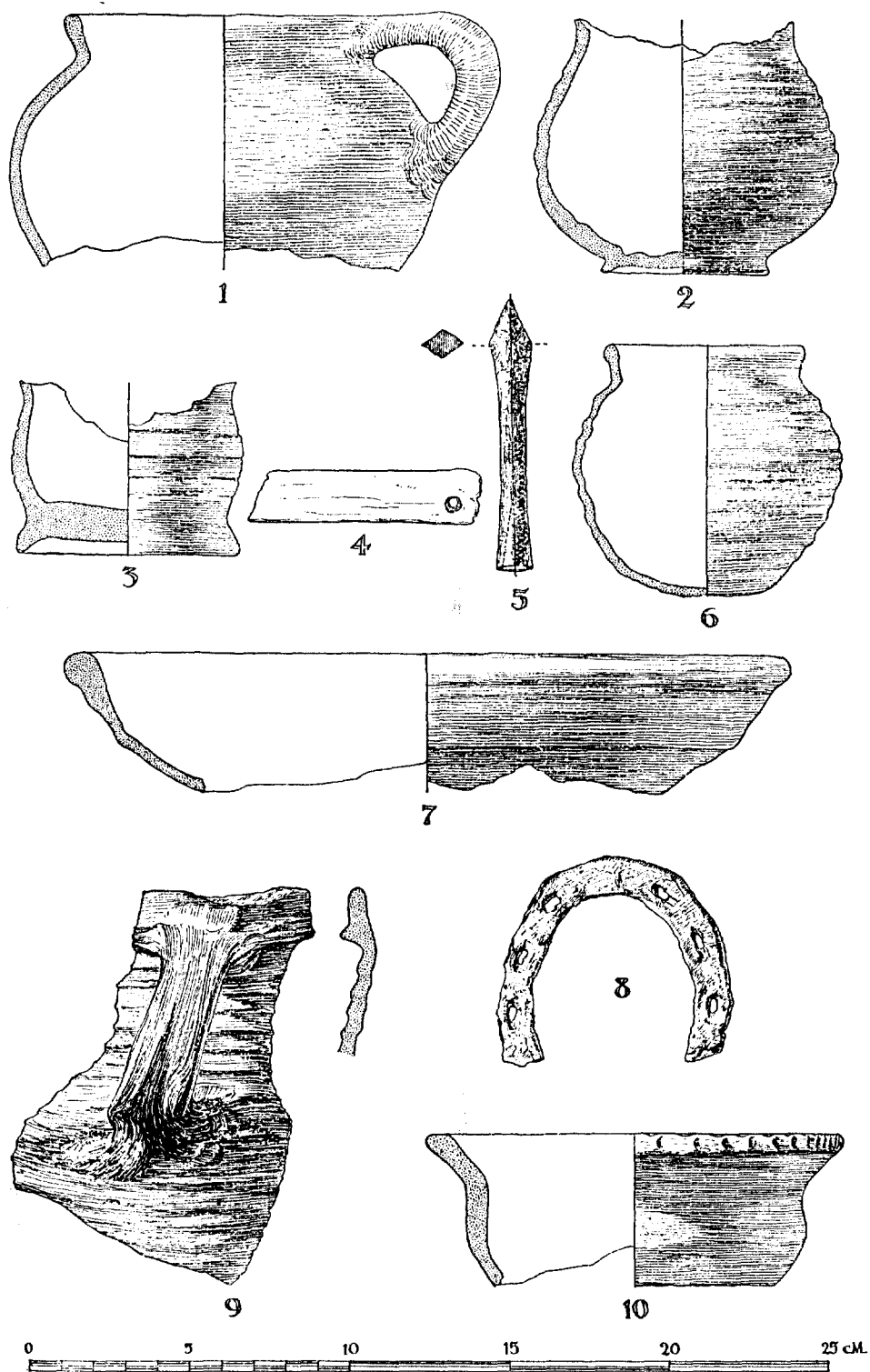
Een stuk van een mij onbekend type is afgebeeld onder Afb. 6 nr. 10; de rand is een weinig geribbeld. Volgens mededeling van de heer H. Halbertsma komt dergelijk aardewerk in het Noorden des lands meer voor en dateert daar uit de 13de eeuw.

Een heel merkwaardig blauwgrijs voorwerp mag zeker de bolvormige koekepan genoemd worden (Afb. 5 en 9). Uit vele scherven samengevoegd, geeft het nu weer een compleet beeld van zo'n gebruiksvoorwerp. Het korte holle handvat kan met een houten steel verlengd worden. Weer een onderdeel van de „batterie de cuisine”, waarvoor we nog geen vergelijkingsmateriaal hebben. Waarschijnlijk ontstond het in de tijd van het vroege steenwerk: het begin van de 13de eeuw.

Rood pottebakkersgoed, zo gewoon voor de 14de en latere eeuwen, ontbreekt vrijwel geheel. In put 1 (Afb. 1) kwamen een paar scherven uit de bovenlaag. Holwerda vond een bodem met aangeknepen standlobben in zijn „fundamentgreppels”. Bovendien een randfragment van een

Afb. 5. Aardewerk gebruiksvoorwerp (vgl. Afb. 9)
(Tekening Jaap Ypey, 1951)

Afb. 6. Fragmenten, gevonden op de Burcht te Leiden.
(Tekeningen Jaap Ypey, 1951)

koekepan uit de bovenste laag (Afb. 6, nr. 7). In de putmantel van de waterput vonden wij eveneens verschillende brokstukken, o.a. een driepootje.

Uit zijn fundamentgreppels verzamelde Holwerda tevens een hele collectie vroeg steenwerk. Afb. 6 geeft er enkele specimina van. Het beker-tje nr. 6 heeft nog vroege kenmerken; in het bijzonder de bolle bodem wijst op een overgeleverde traditie, die al in de beginperiode van het steenwerk ten slotte zijn natuurlijke dood zal sterven. De nrs. 2 en 3 (Afb. 6) zijn reeds voorzien van een standing, de bekende aangeknepen voet, die we als kenmerkende nieuwigheid aan het Pingsdorf hebben leren kennen. Ongetwijfeld moet men beide fragmenten tot het drinkgerei rekenen; jammer genoeg ontbreken juist de randen. Om het getal der vormen nog met een te vermeerderen, is een afbeelding van het kan-fragment gegeven, dat bij het onderzoek van 1950 uit sleuf 6 (Afb. 1) te voorschijn kwam (Afb. 6, nr. 9).

Zoals gewoonlijk bestaat de oogst vrijwel geheel uit scherven. IJzerwerk blijft uiteraard minder gemakkelijk in de bodem bewaard. Toch werden enkele belangwekkende voorwerpen gevonden. Een pijlsplits (Afb. 6, nr. 5) werkt natuurlijk onmiddellijk op de verbeelding. Belegering, capitulatie en een verslagen, gedeprimeerde bezetting zien we aan ons geestesoog voorbij gaan. Het voorwerpje van Afb. 6, nr. 8, dat zo veel op een hoef lijkt, is het echter niet. Vondsten uit Skandinavië en elders wijzen uit, dat we het een hakijzer moeten noemen 4.

Is het na deze uitvoerige bespreking nu tevens mogelijk iets over de datering van het materiaal te zeggen? Een vraag, die menig lezer zich wellicht al eerder gesteld heeft en die een ernstige poging tot beantwoording ongetwijfeld waard is. Men vindt in de literatuur het artikel van Holwerda en zijn daarin vervatte conclusies immers nog al eens gebruikt bij de determinatie van andere vondsten.

Bepalend voor de waarde van het materiaal zijn de vondstomstandigheden. Deze nu zijn voor een scheiding in ouder en jonger niet zeer bevorderlijk. Het graven in sleuven scheidt niet bepaald de gunstigste gelegenheid om de juiste ligging van een scherf vast te stellen; het uitspitten van de sleuven op de Leidse Burcht maakte geen uitzondering op deze regel. Daar we niets in het staande profiel vonden, valt het in de

* S. Grieg, *Middelalderse Byfund*, Oslo 1933.

sleuven gevonden materiaal strikt genomen niet stratigrafisch te benutten. De grond op en bij het voormalige poortgebouw is sterk doorwoeld. Eigenlijk komt alleen het schervenmateriaal uit put 1 (Afb. 1) in aanmerking om op zijn stratigrafische waarde bekeken te worden. Ook hier zijn echter de omstandigheden verre van ideaal. De beide besproken vlakken — het werkvlak, waarop de bouwers van de ringmuur gewerkt hebben, en het middeleeuwse loopvlak, dat na voltooiing van de ringmuur door ophoging is ontstaan — tekenen zich over het geheel zeer onduidelijk af. Vergeten wij niet, dat er binnen de burcht nooit regelmatig gewoond is, zodat er geen woonlaag kon ontstaan. Noch op het werkvlak, noch op het loopvlak bevindt zich dus een pakket, gevormd uit afval en verrijkt met schervenmateriaal, dat aan een bepaalde bewoningsperiode toegeschreven kan worden. Ongetwijfeld is de grond tussen loopvlak en werkvlak (de B-laag) later gedeprimeerd dan de grond onder het werkvlak (de C-laag). Dit is immers relatief het oudste van de door ons vastgestelde vlakken. Maar ... de opgebrachte lagen kunnen praktisch scherven bevatten uit ieder tijdperk, dat aan het moment van de ophoging vooraf gaat. Het mag daarom ook geen verwondering baren, dat we een paar Romeinse scherven aantreffen.

Over de betrekking tussen de momenten van ophoging valt nog wel iets op te merken. In verband hiermee kunnen we het chronologisch plafond van ons schervenmateriaal enigermate bepalen. In de eerste plaats het volgende. Het werkvlak tekent zich nauwelijks in de profielen af. Er is geen tijd geweest voor de vorming van een zware begroeiing. Wellicht is de ophoging boven de door Holwerda gevonden keienbestrating aangebracht met de uitdrukkelijke bedoeling, een ringmuur op de aldus ontstane hoogte te bouwen. Deze ophoging, de C-laag, moet tijd gekregen hebben om zich te zetten. Ook in die vroege dagen wist men ongetwijfeld, dat op losse grond niet te bouwen valt. Het tijdsverloop tussen het aanbrengen van de B-laag en de C-laag zal niet zo groot zijn: niet meer dan de tijd, nodig voor de bouw van de ringmuur, vermeerderd met enkele jaren voor het inklinken van de C-laag. Voor de chronologie van het Pingsdord-aardewerk heeft deze tijdruimte praktisch geen betekenis.

Vond Holwerda in de bewoningslaag van het keienstraatje niet een dergelijke Pingsdorfscherf met afgeschuind randprofiel als wij op een veel hoger niveau?

Ook het kogelpottengoed uit Holwerda's opgraving vertoont geen verschillen met het onze. Zo erg veel bewijskracht mogen we aan dit verschijnsel niet ontleenen, maar het geeft toch te denken.

De B-laag bevat practisch geen laat materiaal. De bovenkant, het middeleeuwse loopvlak, heeft natuurlijk lang open gelegen voor binnendringende scherven uit de eeuwen, volgende op het tijdstip van voltooiing van de Leidse burcht. Rood geglazuurd aardewerk kwam echter alleen — en dan nog spaarzaam — in de bovenlaag voor. Een fragment van Sieburgs aardewerk in vlak 3 (Afb. 1) mocht — hoewel dit niet uitdrukkelijk geconstateerd is — uit een ingraving komen. Het verband tussen dit stuk uit het laatst van de 14de eeuw en de Pingsdorfwaar is volkomen zoek.

Dit alles overwegende moeten we wel tot de conclusie komen, dat de terminus ante quem voor de scherven uit de B-laag en voor die uit de C-laag vrijwel dezelfde is. En deze terminus ante quem hangt samen met de bouwtijd van de ringmuur.

Stamt het materiaal uit ver uiteenliggende tijdperken? Ingraveringen kunnen vrij laat materiaal tot diep in de behandelde lagen doen belanden. Omgekeerd is het mogelijk, dat zeer oud materiaal uit zijn oorspronkelijke ligplaats naar een hoger niveau verhuist. In ons diepste vlak viel echter nog slechts een onbetekenende, weinige centimeters dieper reikende ingraving op te merken, zodat we hier geen rekening mee behoeven te houden. Frankisch en Merovingisch aardewerk ontbreekt. Ook Badorfwaar en reliëfbandceramiek zoekt men tevergeefs. Dit kan natuurlijk toeval zijn. Wanneer we echter de Leidse vondsten vergelijken met de vrij goed gedateerde van Heusden, Kuinre, Paveijen en Valkenburg (Z.H.)⁵, krijgt men de indruk, dat de oogst uit put 1 op de Burcht wel zo ongeveer van dezelfde tijd is; in hoofdzaak dus afkomstig van de generaties, die de ophogingen tot stand brachten. Bovenbedoelde vergelijking geeft bovendien aanleiding tot een datering in de 12de eeuw.

De verleiding is heel groot, om nu de bouw-

⁵ Heusden: nog niet gepubliceerd. Kuinre: Modderman, *l.a.p.* Paveyen: J. G. N. Renaud, „Het Kerkhof van Paveyen“, *Bulletin v. d. Kon. Ned. Oudheidk. Bond*, 6de serie 4 (1951) blz. 119-122. Valkenburg: Tj. van Andel, „Middellevuise ceramiek van Valkenburg (Z.H.)“, *Bijlage VII van het 25ste-28ste Verslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek*, Groningen 1941/1944.

tijd van de ringmuur ook maar zonder meer op de 12de eeuw te bepalen.

Het zal na alles echter duidelijk zijn, dat we het schervenmateriaal niet zo maar kunnen gebruiken om de bouwtijd van de burcht te bepalen; daarvoor is de basis te klein. Het voortdurend beroep op de logica en de waarschijnlijkheidsrekening is archaeologisch gezien een bewijs van zwakte; de nuchtere waarneming heeft niet tot resultaten geleid, die de redenering overbodig maakt. Spitsvondige uiteenzettingen vormen een povere vervanging voor ons gebrek aan zekerheid. Het is dan ook met zeer grote reserve, wanneer we de castellanus van 1156 als de eerste commandant van de stenen versterking zouden willen beschouwen.

Het ware juister van het ontstaan van de stenen burcht uit te gaan om een uitgangspunt voor de datering van het aardewerk te scheppen. Daarom dit vraagstuk eens onder de loupe genomen.

In zijn meermalen aangehaald gidsartikel tracht Ter Kuile langs twee wegen een datum voor het ontstaan van de Burcht te vinden: ten eerste door bestudering van de politieke toestand; ten tweede door het bijeenbrengen van dateerbaar vergelijkingsmateriaal.

Het bronnenmateriaal is voor de 11de eeuw zeer gebrekkig en slechts met moeite verkrijgt men een nog onvolkomen beeld van de historische ontwikkeling. Uitgaande van het feit, dat Rijnland een Utrechts bezit was, door de Graven van Holland lang van de Bisschop in leen gehouden, bespreekt Ter Kuile de mocilijke toestand, waarin dit Utrechts bezit kwam te verkeren bij conflicten tussen de Bisschop en zijn leenman. Uitgaande van de vermoedelijk echte getuigenrij van een overigens verdachte oorkonde van 1108 vestigt hij de aandacht op drie heren, die als bisschoppelijk leenman drie steunpunten voor hun leenheer bezet hielden. Het zijn de heren van Leiden, Voorhout en Voorne. Zij wekken vermoedens van een gelijktijdigheid der ronde burchten Leiden, Teilingen en Oostvoorne.

Wat nu Leiden betreft: het meest voor de hand ligt een bouwtijd in het eind van de 11de eeuw. Sinds 1064 toch was het gehele Graafschap Holland door schenking van de Keizer in Utrechts bezit gekomen. Om dit wankele bezit beter in de hand te krijgen heeft de bisschop op een strategisch punt de Burcht gebouwd.

Ik wil hier niet ingaan op de vraag, of Leiden, Teilingen en Oostvoorne elkaar typologisch zo

nabij komen, dat hun stichting aan één en dezelfde generatie, misschien wel aan één architect is toe te schrijven. Maar het loont de moeite het voorbeeld van Ter Kuile te volgen en de geschiedenis van het Graafschap Holland nader te bezien. Zoals boven reeds opgemerkt werd, is de loop der gebeurtenissen gedurende de 11de en zelfs nog de 12de eeuw vrij duister. Het feitenmateriaal blijft schaars. De schildering, die Gosses⁶ of Oppermann⁷ van de groei en bloei van het Hollandse gravenhuis ontwerpen, hangt ten dele samen met hun interpretatie van de schaarse bronnen en ziet er bij Gosses heel wat optimistischer uit dan bij Oppermann. Met de veroveringen van Dirk III (995-1039) had het Graafschap voorlopig zijn grootste uitbreiding gekregen. De gelukkige afloop van de slag bij Vlaardingen in 1018 heeft lang nagewerkt. Zekerheid over de uitgestrektheid van Dirks grondgebied heeft men niet. Gezaghebbende onderzoekers veronderstellen, dat hij Schieland, Delfland, Rijnland, Kennemerland, Texel, Zuid-Holland en Schouwen beheerste.

Zijn opvolgers, minder gelukkig, moesten gaandeweg een afbrokkeling van dit territorium gedogen. Dirk IV (1039-1049) zag in 1046 een keizerlijk leger zijn gebied binnentrekken, dat Vlaardingen en Rijsenburg veroverde. Dirk paste de „elastische” verdediging toe en de terugtocht van de overwinnaars ontaarde bijna in een vlucht, verontrust als zij werden door kleine bendes „partisanen”. Het resultaat van de expeditie moet vrij twijfelachtig geweest zijn. De strenge winter van 1049 nochtans bood de tegenstanders een prachtige gelegenheid om de bewoners van het waterland te bedwingen. De bisschoppen van Utrecht, Luik en Metz drongen met hun legers het graafschap binnen. Bij Dordrecht kwam het tot een slag, waarin Dirk IV sneuvelde.

Evenmin als het grondgebied van Dirk III aangegeven kan worden, is het mogelijk vast te stellen, in hoeverre de grenzen van het Graafschap in 1049 waren ingekrompen. Het feit, dat er herhaaldelijk krijgstochten nodig blijken, wijst er wel op, dat er van een gezag der Bisschoppen de facto weinig sprake kon zijn; men krijgt sterk de indruk van strafexpedities door een opstandig land.

⁶ I. H. Gosses, „De vorming van het Graafschap Holland”. In: *Verspreide Geschriften*, Groningen-Batavia 1946, blz. 321 vlg.

⁷ O. Oppermann, *Untersuchungen zur nordniederländischen Geschichte: Die Grafschaft Holland und das Reich bis 1256*, Utrecht 1920/21.

De opvolger van Dirk IV, Graaf Floris I, schijnt steeds in het harnas geleefd te hebben; hij sneuvelt in 1061 te Nederhemert. Zijn gemalin Geertruida van Saksen blijft met onmondige kinderen achter.

Charles Verlinden sluit zich in zijn in 1935 verschenen studie „Robert Ier le Frison”⁸ over het algemeen bij Oppermann aan en meent, dat Floris I zijn weduwe weinig meer naliet dan Vlaardingen en omgeving. Voor Bisschop Willem van Utrecht (1054-1076) konden de kaarten niet gunstiger liggen. Hij laat zich door de Keizer met het graafschap belenen, hetgeen in een oorkonde van het jaar 1064 wordt vastgelegd. De Hertog van Lotharingen zal de bisschop bijstaan om het land inderdaad onder zijn gezag te brengen.

Geertruida hertrouwde in 1063 met Robert van Vlaanderen, sedert bijgenaamd de Fries. Volgens Verlinden kon Robert weinig meer doen dan trachten Vlaardingen en omgeving te behouden. Gosses ziet de toestand opmerkelijk veel gunstiger⁹. Hij houdt ons voor, dat het bisschoppelijk gezag weinig effectief geweest moet zijn en herhaaldelijk militaire acties nodig bleken. Niet onvermeld mag blijven, dat trouwens de oorkonde van 1064 niet algemeen als echt beschouwd wordt. Hoe dan ook, in 1071, 1074 en 1076 vinden we Hertog Godfried van Lotharingen met een leger in het Graafschap om ook het laatste verzet te breken. Toen Godfried in 1076 benauwend dicht Vlaanderen naderde (aldus de voorstelling van Verlinden) bracht een partijganger van de jonge Graaf Dirk V de Hertog te Delft een dodelijke wond toe. Godfried werd per schuit naar Utrecht vervoerd en stierf daar op 26 Februari 1076. Zijn vriend Bisschop Willem volgde hem op 27 April.

De goede tijd voor Utrecht was voorbij. Dirk V kon de nieuwe Bisschop, Koenraad, nog in de loop van 1076 in zijn sterkte te IJselmonde belegeren en gevangen nemen. De papieren van het Graafschap Holland bewogen zich sindsdien in stijgende lijn.

Na deze uitweiding keren we tot de Leidse Burcht terug. Het is opvallend, dat deze in de krijgsgeschiedenissen geen rol heeft gespeeld. Tenminste, er wordt geen gewag van gemaakt. Aangenomen, dat de Burcht een stichting van een Bisschop van Utrecht is, dan moet er toch

⁸ Charles Verlinden, *Robert Ier le Frison*, Antwerpen 1935.

⁹ Gosses en Japikse, *Staatkundige Geschiedenis van Nederland*, 's-Gravenhage 1927, blz. 51-58.

een moment aan te wijzen zijn, waarop die stichting het meest aannemelijk is.

In het algemeen zal een leenheer geen burcht in een als leen uitgegeven gebied gaan bouwen, wanneer hij — door de omstandigheden in een zwakkere positie verkerend — alle reden heeft een lastige leenman niet door een gemakkelijk als een vijandige daad uit te leggen handeling te prikkelen. Het bouwen van een sterkte stond gelijk met een regelrechte bedreiging en kon gemakkelijk een casus belli worden. De Hollandse graven van ná 1064 schijnen er zich aanvankelijk bij te hebben neergelegd, voor het graafschap aan de boorden van de Rijn de bisschop als Leenheer te erkennen. Een jonge veroveraar als Graaf Dirk V behoefde zich overigens niets te laten welgevalen.

De stichting van een burcht en de benoeming van een bisschoppelijk vasal — de ambachtsheer van Leiden — tot castellanus zou een graaf als Floris II evenzeer vertoorned hebben en de „rijke en vette” Graaf tot openlijke vijandschap hebben uitgelokt.

Voor zover de schaarse gegevens een beoordeling van de toestand mogelijk maken, schijnt mij de regering van Bisschop Willem de enige periode, waarin de bouw van de Leidse Burcht veel waarschijnlijk heeft. Menselijkerwijs gezien. Ik geef gaarne toe, dat er te allen tijde dingen gebeurd zijn, die aan ons gevoel voor logica ontsnappen.

Terwijl Ter Kuile de stichting in het eind van de 11de eeuw zeer aannemelijk acht, is dit dus voor mij op grond van het feitenmateriaal niet het geval. Overigens sluit ik mij van harte aan bij zijn wens, dat mediaevisten, dagelijks verkerend met het weerbarstige materiaal van oorkonden en annales, hun licht eens over de zaak laten schijnen. Het is een weinig aantrekkelijke opgave, ik weet het. Daaraan is het waarschijnlijk te wijten, dat boven bedoelde wens tot nu toe een vrome wens is gebleven. Blijkens zijn werk „De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Leiden en Westelijk Rijnland” (1944) is er voor Ter Kuile tenminste geen aanleiding gekomen om zijn inzichten te wijzigen. Hij formuleert misschien wat voorzichtiger dan in 1933, dat de Burcht gesticht moet zijn „tussen 1064 en een niet nader bepaald tijdstip in de eerste helft of omtrent het midden van de 12de eeuw (blz. 37). Later nog iets meer gepreciseerd: „Het meest voor de hand ligt dan een bouwtijd in het eind van de 11de eeuw” (blz. 38).

Dit oordeel steunt mede op dateerbaar vergelijkingsmateriaal. Dit bestaat voornamelijk uit de ronde burchten op heuvels, die na de verovering van Engeland door Willem van Normandië (1066) allerwegen in opdracht van de nieuwe heren gebouwd worden. De Burcht zou dan op te vatten zijn als een z.g. „shellkeep”. Sidney Toy heeft een groep van deze versterkingen, gelegen in Cornwallis, beschreven¹⁰.

Wij zijn bij het kiezen van ons vergelijkingsmateriaal aangewezen op datgene, wat bewaard bleef, zonder altijd een oordeel te kunnen hebben ten aanzien van de algemene geldigheid van dit materiaal. Het is wonderlijk, dat we op het vasteland van Westeuropa eigenlijk geen evenwaardige verschijnselen vermogen aan te wijzen. Normandië is slecht onderzocht. Toch weet de zeer bereisde Sidney Toy voor zijn shellkeeps in Cornwallis geen stenen ringmuren op een motte, daterend uit de 11de eeuw, op het Continent als voorbeeld aan te wijzen. De bekende motte van Gisors draagt een polygonale ringmuur, waarin opgenomen een donjon; een aanleg, die uit het begin van de 12de eeuw dateert¹¹. Volgens algemeen gangbare inzichten moeten de Normandiërs voornamelijk in hout gebouwd hebben. De Burcht van Leiden en de Engelse shellkeeps zouden dus ongeveer gelijktijdig als verwante typen uit een gemeenschappelijke wortel ontstaan kunnen zijn.

Volgens de boven gegeven uiteenzettingen behoort een stichting in de periode van 1064-1076 binnen het kader van de politieke constellatie zeker tot de mogelijkheden. Van de ontwikkeling der krijgswaerkunde uit gezien schijnt het mij minder aannemelijk. Volgens de meeste onderzoekers bouwt men dan nog voornamelijk in hout¹². Er zijn bekende uitzonderingen. Toch rechtvaardigen de gegevens de veronderstelling, dat ook ons wellicht inderhaast gebouwde château à motte te Leiden omstreeks 1070 in hout uitgevoerd zou zijn. Hout uit de Utrechtse bossen kostte den bisschop bovendien ongetwijfeld veel minder dan tuf uit Xanten of Keulen. Gaat men er eenmaal toe over in steen te bouwen, dan ziet men in het algemeen eerst de burchttoren, de donjon, in steen optrekken. De houtbouw handhaaft zich het langst in de omwalling of palissa-

¹⁰ Sidney Toy, „The round castles of Cornwall”, *Archaeologia* 83 (1933).

¹¹ Sidney Toy, *Castles*, London 1939, blz. 61-62.

¹² E. S. Armitage, *The early norman castles*, London 1912 en Sidney Toy, *Castles*, blz. 50 vlg.

dering. Dat heeft zo zijn praktische gronden. In een stenen donjon is men beveiligd tegen brand. Deze militair-technische overwegingen zouden een reden zijn om een stichting op het midden van de elfde eeuw sterk te betwijfelen. Er zijn echter nog andere motieven om een precisering van de bouwtijd, door Ter Kuile aanvankelijk ruim genomen tussen 1064 en de eerste helft of omtrent het midden van de 12de eeuw juist aan de bovengrens van dit tijdvak te zoeken.

De ringmuur van Leiden heeft namelijk iets, dat hem van de shellkeeps in Cornwallis onderscheidt. De muren zijn opmerkelijk dun en de weergang rust op spaarbogen, geslagen over in verband gemetselde steunberen (Afb. 8). Het is moeilijk aan te nemen, dat deze constructie als een plaatselijke eigenaardigheid opgevat moet worden. Waar kunnen de bouwers van de Leidse Burcht dit systeem dus hebben zien toegepast?

Deze vraag bleek, gelijk dat zo vaak het geval is, gemakkelijker gesteld dan beantwoord. De weergang van Leiden, aanvankelijk zonder meer geaccepteerd, leidde ten slotte een nieuw vraagstuk in; oorsprong, ontwikkeling en verbrediging van de weergang. Hier en daar zijn in ons land restanten van weergangen op spaarbogen te zien: prachtige fragmenten van de oudste stadsmuur te Maastricht, een brokstuk in Zutphen, minder groots; op Brederode, Doornenburg of het Muiderslot. Maar ... deze weergangen zijn niet ouder dan de 13de eeuw, soms zelfs jonger. Oostvoorne en Teilingen worden door Ter Kuile tot dezelfde tijd als Leiden gerekend, hetgeen voor bestrijding vatbaar is. Horne kan vroeg zijn — 12de eeuw — doch bewijs ontbreekt. Nu Kessel verwoest is, blijkt er oorspronkelijk een weergang te zijn geweest. Een binnen afzienbare tijd in te stellen onderzoek zal misschien gegevens voor een datering opleveren.

Muren met een weergang treft men in het algemeen slechts daar aan, waar de verblijven voor de heer en zijn dienaren vrij van de muur gebouwd zijn, of waar de woonvleugels maar ten dele tegen de buitenmuur zijn opgetrokken. Dit veronderstelt overigens een grootscheepse burchtaanleg, zoals men in ons land gedurende de 11de, 12de of zelfs 13de eeuw maar uiterst zelden zal kunnen aantreffen. Een van die uitzonderlijke bouwwerken is het Valkhof te Nijmegen. Het manuscript van Ir. J. Weve over de bouwgeschiedenis van deze merkwaardige aanleg bevat gegevens betreffende de voorzieningen, die op last van Frederik Barbarossa uitgevoerd werden. Weve vond bij zijn onderzoekingen

namelijk resten van een ringmuur met steunberen, in tuf uitgevoerd. Afbeeldingen uit de 18de eeuw bewijzen dat hier werkelijk een weergang op spaarbogen aanwezig was. Het Valkhof zou ons dus een voorbeeld uit de tweede helft van de 12de eeuw aan de hand doen, indien er niet een grote voorzichtigheid geboden ware. Dr. Brunsting, die zich sedert jaren met de bestudering van Nijmegen bezig houdt, was zo goed mij er op te wijzen, dat de bekende inscriptie, vrijwel algemeen in verband gebracht met een restauratie van de Palts op het Valkhof, daar hoogst waarschijnlijk geen betrekking op heeft. De tufstenen ringmuur kan uit de tijd van Barbarossa zijn, maar het staat niet vast.

Van Nijmegen het Rijnland in, een gebied dat zowel door verkeerstechnische als economische mogelijkheden een gunstige voedingsbodem vormde voor velerlei stromingen. Edmond Renard, groot kenner der krijgswetenschap, heeft zich uitvoerig met de ontwikkeling der stedelijke versterkingen in het Rijnland bezig gehouden. De weergang op spaarbogen is hem niet ontgaan: „Für den ganzen Niederrhein und auch sonst charakteristisch ist der Wehrgang auf den nach innen vorgelegten Mauerbögen". Keulen schijnt hem het voorbeeld geweest te zijn. Algemeen wordt aangenomen, dat de bedoelde stadsmuur van Keulen omstreeks 1180 is ontstaan¹³.

Overigens wordt in het Rijnland onze aandacht getrokken door het slot Hülchrath (Kreis Grevenbroich). Dit moet al in de 12de eeuw bestaan als zetel van de dynasten van Hülchrath. De plattegrond toont een ronde burcht met enkele uitspringende halfronde torens. De weergang loopt over spaarbogen. Merkwaardigerwijze heeft men de oudste, uit tuf opgetrokken muur met weergang opgehoogd met ander materiaal. Overeenkomstig heeft men eenmaal op de burcht Horne bij Roermond gehandeld, waardoor de schijn gewekt wordt van twee weergangen boven elkaar. Het slot wordt in de eerste helft van de 12de eeuw voor het eerst genoemd; zonder onderzoek is echter niet uit te maken, of de oudste weergang inderdaad tot die tijd behoort. Zolang dit niet heeft plaats gehad, blijve een oordeel achterwege. In het Rijnland is geen voorbeeld bekend, dat met zekerheid in de eerste helft van de 12de eeuw te dateren valt¹⁴.

¹³ Edmond Renard, „Rheinische Städtebilder“, *Mitteilungen des Rhein. Vereins für Denkmalpflege und Heimatschutz*, VI (1912) blz. 130 vlg.

¹⁴ Dr. Zimmermann te Bonn (Denkmalpflege) en Dr. A. Steeger te Krefeld waren zo bereidwillig mij

Intussen wordt de door Renard gesignaleerde ontwikkeling door keizerlijke decreten gestimuleerd. Koenraad IV verordende in 1238, dat stadsmuren 18 voet hoog (ong. 5.64 m) en 4 voet (ong. 1.25 m) dik behoorden te zijn. Deze zwaarte sluit in, dat een weergang op spaarbogen of consoles gebouwd moest worden om de verdedigers ruim baan te geven¹⁵.

Wanneer men zich tot België wendt, gaan de gedachten in de eerste plaats naar het Gravensteen te Gent uit. Ten onrechte overigens. De ringmuur is daar massief en waarschijnlijk eerst gebouwd door Philips van den Elsas omstreeks 1180. Het onlangs verschenen werk van M. van Hemelrijck: „Vlaamsche Krijgsbouwkunde”¹⁶ maakt ons op het punt van weergangen niets wijzer. Natuurlijk treft men in België hier en daar nog wel eens een stuk stadsmuur aan met een weergang, o.a. in Tongeren. Geen enkel fragment kan echter in de 12de eeuw gedateerd worden¹⁷.

Van België naar Frankrijk. Viollet le Duc schijnt een „chemin de ronde” op spaarbogen niet te kennen. Camille Enlart geeft in zijn *Manuel d'Archéologie française* tenminste blijk het bestaan ervan opgemerkt te hebben. Hij kent slechts één voorbeeld, uit de dertiende eeuw: het kasteel Yèvre-le-Châtel (Loiret)¹⁸.

Interessant zijn de mededelingen van Lefèvre-Pontalis in zijn verhandeling over het kasteel Coucy¹⁹. Nadat hij gewezen heeft op de misvatting van Viollet le Duc inzake de dienstgebouwen toont hij aan, dat dit complex, tegen de Noordmuur aangeleund, niet tot de eerste opzet behoort. De Noordzijde van Coucy werd oorspronkelijk afgesloten door een muur, voorzien van een weergang op bogen. „Ce système” gaat hij voort, „qui devint plus tard si fréquent dans l'architecture militaire du midi de la France et dans les églises fortifiées de la même région, apparut dans l'Île-de-France autour du mur d'en-

in te lichten over de huidige stand van het onderzoek in het Rijnland.

¹⁵ Carl Schuchhardt, *Die Burg im Wandel der Weltgeschichte*, Potsdam 1931, blz. 312.

¹⁶ M. van Hemelrijck, *Vlaamsche Krijgsbouwkunde*, Tiel 1950.

¹⁷ Prof. Dr. J. Breuer (Brussel) was zo vriendelijk mij op te hoogte te brengen van zijn waarnemingen in België.

¹⁸ Camille Enlart, *Manuel d'Archéologie française*, Paris 1932. Deuxième Partie, Tome II, blz. 505.

¹⁹ E. Lefèvre-Pontalis, *Le Château de Coucy*, Paris 1926, blz. 69.

ceinte du château de Farcheville, près d'Etampes, construit par Hugues de Bouville, sénéchal de Philippe Auguste.” De weergang op spaarbogen komt dus ook in Frankrijk eerst omstreeks 1200 voor. Italië bleek wel een zeer onvruchtbaar terrein te oordelen naar de gedrukte bronnen. Bodo Ebhardt weet in zijn groot werk „Die Burgen Italiens”²⁰ slechts één voorbeeld te geven, ongetwijfeld ontstaan na 1200. In het algemeen kan men dus vaststellen, dat de weergangconstructie op spaarbogen omstreeks 1200 benoorden de Alpen regelmatig gebruikt wordt en op den duur de massieve muur geheel verdringt. Natuurlijk komt dit nieuwe verschijnsel in de krijgskunde niet zo maar uit de lucht vallen. Enlart wees er reeds op, dat de Byzantijnen haar geregeld toepasten. Sidney Toy vestigt de aandacht op de stadsmuren van Rhodos, gebouwd omstreeks 400 v. Chr. en beschouwt de weergang op spaarbogen aldaar als de oudst bekende²¹. We treffen hier het eenvoudige type aan, dat we veel later overal in Europa terugvinden.

Ingewikkelde variaties geven de stadsmuren van Pergamon en het Rome der Keizers te zien. De ingenieurs van de Oostromeinse keizers keren tot de eenvoudige vorm van Rhodos terug. De fortificaties, die Justinianus na de ondergang van het Vandalenrijk in Noord-Afrika laat aanleggen, demonstreten dit herhaaldelijk²². Zo blijft het de eeuwen door. Omstreeks 1150 laat keizer Manuel Comnenus een nieuw stuk aan de landwal van Byzantium bouwen: een muur met een weergang op spaarbogen. De waarschijnlijk eveneens door hem gebouwde versterking aan de Bosporus, het castellum Hieron, vertoont grote muurgedelten met een weergang op bogen. Het verhaal wordt centonig, want de toepassing is algemeen. Toch schijnt, zoals we gezien hebben, de constructie eerst in de loop van de 12de eeuw benoorden de Alpen overgenomen te zijn. Eerst dan zijn daar wellicht de omstandigheden gunstig voor adoptatie van dit erfstuk der antieke wereld. Natuurlijk hebben reizigers de byzantijnse bouwwerken gezien. Er is de eeuwen door een geregelde stroom van pelgrims en handelaars van Noord naar Zuid en Zuid-Oost. Maar eerst de Kruistochten hebben een helder licht geworpen op de krijgskundige betekenis ervan. Dan ook worden ingenieurs van benoorden de Alpen door de omstandigheden gedwongen zich met de

²⁰ Bodo Ebhardt, *Die Burgen Italiens*, Berlin 1909.

²¹ Sidney Toy, *Castles*, London 1939, blz. 13.

²² C. Diehl, *l'Afrique byzantine*, Paris 1896, blz. 204.

byzantijnse versterkingskunst bezig te houden en zullen zich elementen eruit ten nutte gaan maken.

In 1064 neemt Bisschop Willem van Utrecht met veel pracht en praal deel aan een bedevaart naar het Heilige Graf. Hoewel krijgshaftig genoeg zal hij wel geen innerlijke behoefte hebben gevoeld om de fortificaties, die hij op zijn weg ontmoette, uitvoerig te gaan bestuderen. Het is ook zeer de vraag, of deze technische belangstelling wel op prijs gesteld zou zijn. Hoe dan ook, voor zover we zien kunnen, behoort de weergang op bogen in onze gewesten nog niet tot het gemeengoed van zijn tijd.

Waarom men er toe overgegaan is? De verordening van Keizer Koenraad schijnt te wijzen op de noodzaak, spaarzaam te zijn met bouw-materiaal. Inderdaad heeft men het voordeel van een brede weergang bij een minimum aan bouwsteen. Sommige schrijvers beweren, dat bovendien bij ondermijning — een gevaar, waar elk *château à motte* aan bloot stond — de gevolgen niet zo catastrophaal waren, omdat slechts een muurgedeelte, begrensd door steunberen, kon uitvallen. Wij hebben geen gelegenheid meer, om deze theorie aan de praktijk te toetsen.

Tenslotte kan de vraag gesteld worden, of de ringmuur van Leiden zelf geen enkele aanwijzing bevat voor een datering. Volgens de waarnemingen van Knuttel bij de restauratie in 1889 bestaat het muurwerk voor een groot deel uit zgn. vulmuren. De buitenzijden van het muurwerk zijn dus van vrij regelmatige, gave steen, terwijl tussen deze beide wandjes zich een vulling van brokken tuf en baksteen in mortel bevindt. Een

SUMMARY

THE CASTLE OF LEYDEN BY J. G. N. RENAUD

The date of the castle of Leyden, a so called *château à motte*, formerly fixed at ± 1070 , must be put at ± 1150 , according to recent excavations. During the investigation it has been ascertained that there has never been a donjon within the circular wall, though the entrance to the castle originally passed through a tower.

The walls of the shellkeep of Leyden, made of tuffstone and bricks, are not very heavy, about 80 c.M. thick. The wall-walk is build on a series of internal arcades. In Western Europe this construction of wall-walks appears at a rather late date, probably not before the middle of the 12th century and originates from the mediterranean area. The engineers of the Emperor Justinianus made a regular use of it. The first time the crusaders got to know this construction may have been probably in Constantinople (the Landwall).

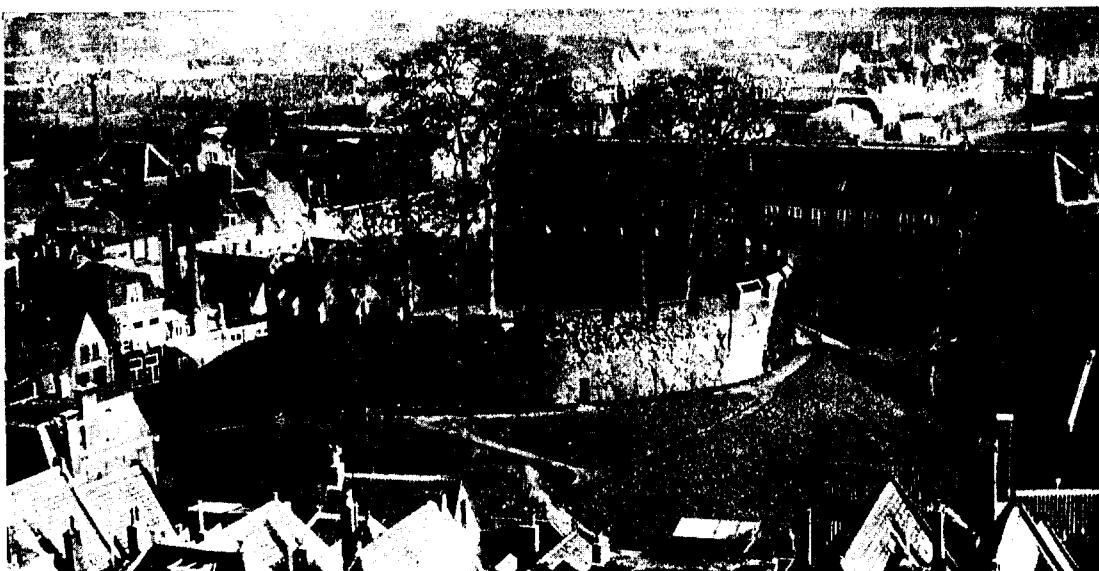
The finds consists mainly of pottery. Fig. 2 shows some Pingsdorf sherds: yellow pottery with a purple decoration. N° 1 is a fragment of a goblet; the spoute 6a & 6b belonged to a large pear shaped spout pot. N° 8 shows a painted decoration and roulette work. Fig. 3 shows yellow pottery with sparingly used lead-glase. Typical for this kind of pottery is the strongly profiled rim (n° 3); 6 and 7 are fragments of goblets. N° 1 and 2 show a late decoration of applied ribbons, of a reddish brown colour. On fig. 4 a collection of bluish grey unglased ware, fragments of mainly cookery pots. Fig. 5 reproduces a blue-grey pan; fig. 6 early stoneware. All this material dates mainly from the 12th century.

werkwijze die bij vele van onze Romaanse bouwwerken valt op te merken. De nissen met schiet-spleten (Afb. 10) houden echter vele schrijvers voor een vrij laat kenmerk. Bij gebrek aan goed gedateerd vergelijkingsmateriaal is het moeilijk een standpunt ten aanzien van deze kwestie in te nemen. De puntig afgedekte nisjes in de steunberen schijnen mij ook niet zo heel vroeg. Zij zullen bezwaarlijk voor 11de eeuwse verschijnselen kunnen doorgaan. Al met al schijnt het mij gewenst — zolang geen nieuwe gegevens dwingen tot andere opvattingen — de Burcht te Leiden niet te dateren vóór het midden van de 12de eeuw. In het begin van deze eeuw schijnt de grafelijke curtis aan de zuidzijde van de Rijn uitgegroeid te zijn tot een nederzetting, die een eigen kerk nodig had. De overlevering wil, dat de St. Pieter in 1121 gewijd werd. De volgende stap kan de stichting van een grafelijke burcht — meer vluchtburcht dan dwangburcht — geweest zijn. Het ligt in de lijn van het politieke denken om de bisschoppelijke leenman aan het gravenhuis te verplichten door hem castellanus te maken van deze burcht. Zo hebben we wellicht in de Alwinus van 1156 de eerste castellanus te zien; bewaarder van een niet lang voor 1156 gebouwde sterkte.

Hoewel het aardewerk een weinig betrouwbare gids is, verzet het zich, gelijk we gezien hebben, niet tegen deze conclusie.

Of evenwel het niveau van de burchtheuvel, waar Holwerda houtresten, een keienstraatje en Pingsdorfscherven vond, niet een houten versterking heeft gedragen, moet een open vraag blijven.

DE BURCHT VAN LEIDEN

Afb. 7. De Burcht van Leiden, gezien vanuit de toren van het stadhuis. (Foto Van Veen)

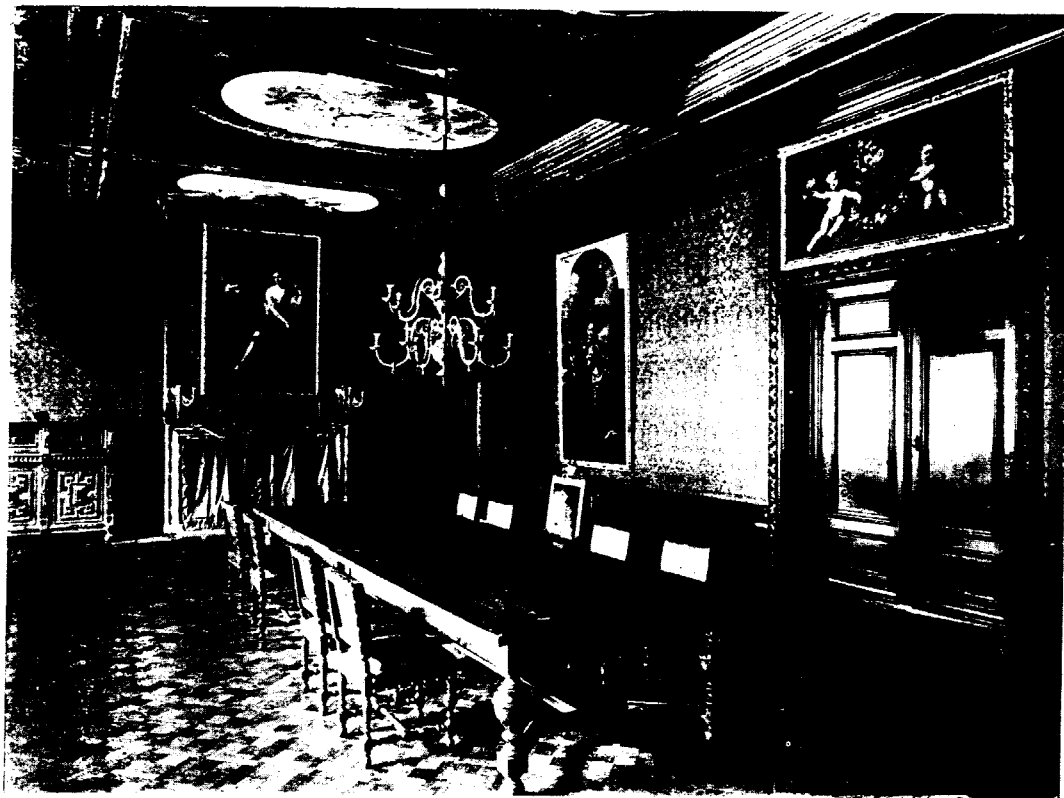
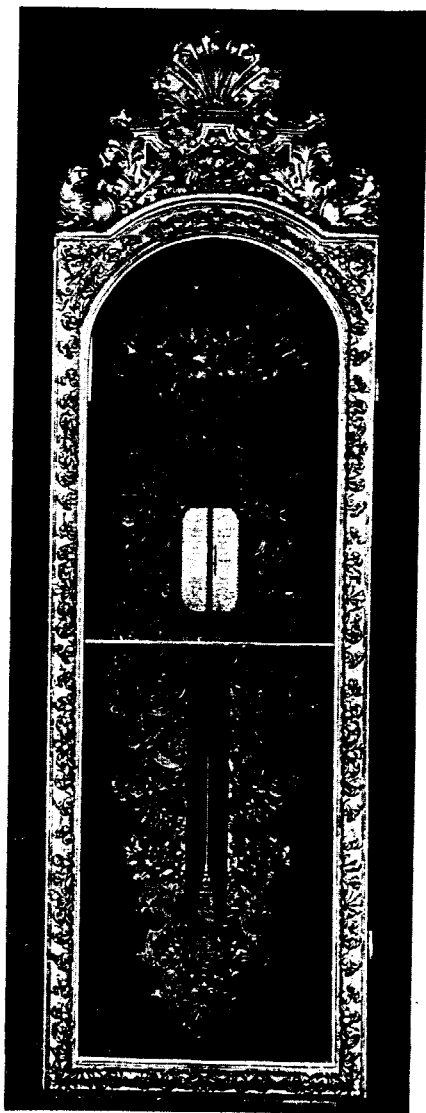
Afb. 8. De spaarnis met schietspleet.
(Foto Renaud)

Afb. 9. Blauwgrijze schaal (vgl. Afb. 5)
(Foto De Boer)

Afb. 10. Nisjes in de steunberen.
(Foto Renaud)

Afb. 2. Voormalige vergaderzaal van de Staten-Generaal, Binnenhof te 's-Gravenhage na de restauratie van 1881.

Afb. 1. Barometer door N. Lanckamp (1709) afkomstig uit de voormalige vergaderzaal van de Staten-Generaal te 's-Gravenhage (Amsterdam, Rijksmuseum).

DE BAROMETER UIT DE VOORMALIGE VERGADER- ZAAL DER STATEN-GENERAAL IN HET BINNENHOF TE 's-GRAVENHAGE

DOOR

TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER

Het Nederlands Museum voor Geschiedenis en Kunst, dat dank zij het doortastende optreden van Victor de Stuers in 1875 ten behoeve van „de vaderlandse oudheden” geopend kon worden, verkreeg nog geen twee jaar nadien een aanwinst van zeer bijzondere betekenis. Het betrof hier een barometer (Afb. 1) van ongewoon formaat omgeven door fijn beeldhouwd lofwerk in geschilderd lindenhout, waarin de wapens der zeven provinciën en gevat in een vergulde, houten kast met spiegelruiten¹. Deze barometer, in 1709 door de Haagse beeldhouwer N. Lanckamp vervaardigd, bevond zich in het St. Jorishof te Amsterdam, waarin het Agentschap van het Ministerie van Financiën gevestigd was, en werd nu op verzoek van de directeur van het nieuwe museum, David van der Kellen Jr., en met speciale machtiging van de Minister van Financiën uit zijn weinig passende omgeving naar Den Haag overgebracht². Voor Van der Kellen was deze aanwinst toen zeker reeds een oude en een goede bekende. Op de tentoonstelling van Voorwerpen uit vroeger tijd, bij de organisatie waarvan hij nauw betrokken geweest was en die in 1858 in *Arti et Amicitiae* te Amsterdam werd gehouden,

¹ *Catalogus van de Meubelen in het Rijksmuseum* 1913 No. 305; W. Vogelsang, *Holländische Möbel im niederländischen Museum zu Amsterdam*, 1909, pl. LXIII, No. 207. — In deze publicaties is de signatuur steeds als N. Lanckamp in plaats van N. Lanckamp gelezen. — Het in lindenhout uitgevoerde beeldhouw- werk van de barometer is okergeel geschilderd. De plaat, waarop de temperatuur- en weeraanduiding staat aangegeven, is van gegraveerd zilver. Alles op zwart geschilderde grond. Hoogte met kast 2.10 m.

² Met schrijven dd. 28 Mei 1877, No. 138 meldt de Minister van Binnenlandsche Zaken aan de directeur van het Nederlandsch Museum, dat zijn ambtge- noot van Financiën tegen het overbrengen van de baro- meter geen bezwaar heeft. Van der Kellen's ontvangst- bewijs dateert van 30 Mei 1877.

had men de barometer reeds kunnen bewonde- ren³. In 1867 had Van der Kellen het stuk zelfs een plaats waardig gekeurd op de wereldten- toonstelling te Parijs, waar het te zien was ge- weest op de Nederlandse afdeling van de „Ge- geschiedenis van den Arbeid”, die hij als gevol- machtigde commissaris had ingericht⁴. Het valt dan ook geenszins te verbazen, dat hij thans, nu het nieuwe museum eenmaal een feit geworden was en de gelegenheid zich dus voordeed, tal- rijke over verschillende gebouwen verspreide rijks-voorwerpen van kunsthistorische of oud- heidkundige waarde te centraliseren, de nodige stappen ondernam om ook de door hem kennelijk zo bewonderde barometer een waardiger onder- komen te verschaffen. Ontbrak het Van der Kellen dus zeker niet aan bewondering voor dit kunstwerk, het is intussen wel merkwaardig dat hij, noch blijkbaar een zijner opvolgers zich af- gevraagd heeft, wat de oorspronkelijke bestem- ming van deze barometer geweest kan zijn. Voortaan zweeg men hierover of hoogstens heette hij afkomstig van het St. Jorishof te Am- sterdam; het verband dat tussen deze instelling en het voorwerp, versierd met de voor een hofje toch zo ongebruikelijke wapens der zeven pro- vincieën, kon liggen, liet men in het midden.

Onlangs nu bleek mij, dat deze barometer slechts zijdelings met het St. Jorishof te maken had en in feite voor geen mindere ruimte be- stemd is geweest dan de Vergaderzaal der Staten- Generaal op het Binnenhof te 's-Gravenhage.

Het is bekend, dat de Trêveszaal en de daarn- aast gelegen Vergaderzaal der Staten in 1697 en volgende jaren volgens ontwerpen van Daniel

³ *Tentoonstelling Voorwerpen uit vroeger tijd, in Arti et Amicitiae*, 1858, No. 738 v. d. cat., ingezon- den door N.N.

⁴ *Exposition Universelle de 1867 à Paris Pays Bas, catalogue spécial*, afd. Histoire du Travail, No. 429.

Marot geheel opnieuw werden ingericht⁵. Hoe de Statenzaal er in de eerste helft der XVIIIde eeuw uitzag, vernemen wij van De Riemer, die in zijn „Beschrijving van 's-Gravenhage” hierover het volgende zegt:

„Deze ... kamer is een groot langwerpig stuk, rondom behangen met tapijten, verbeeldende de historie van de Koninginne Cleopatra, en heeft door drie groote opschuiframen het gezigt op het Binnen-hof ten Zuiden. Aan 't Oost- en Westeinde van de zaal staat een schoorsteen, beide pronkende met een konst-stuk van den schilder Parmentier, vertoonende het eene de Standvastigheid en 't ander de Voorzigtigheid. Naast den Westschoorsteen ziet men in een glazen kas besloten een Barometer, waar van het houtwerk zoo geestig en zindelijk door den cieraatsnijder Lanckamp in den jaare 1709 is gesneden, dat het overwaardig is om gezien te worden. Aan den binnen-muur ten Noorden hangen tegens de tapijten de portraiten van de vijf Prinsen van Oranje. De zoldering is door den evengemelden Parmentier met verscheide zinnebeelden betchilderd. In 't midden van de kamer staat een lange tafel met groen laken overdekt, en rondom met stoelen bezet voor de Leden die deze Vergadering uitmaken...”⁶.

De Riemer's beschrijving, die ons de zaal in grote trekken tekent, is in onze samenhang nog van bijzonder belang, daar zij melding maakt van een barometer, die wel geen andere kan zijn dan die van het St. Jorishof. De wapens van de zeven provinciën en dat der Verenigde Nederlanden, met de wapenspreuk „Concordia res parvae crescunt” boven de kwikzuil, krijgen, wanneer men zich het stuk als vervaardigd denkt voor de zaal der Staten, eerst recht zin en ook stylistisch past het volkomen in deze omgeving. Deze veronderstelling wordt door wat mij verder over de geschiedenis van de barometer bekend kon worden, bevestigd.

Volgens de „Guide ou nouvelle description de la Haye” van 1785, blijken er inmiddels enige wijzigingen in de zaal plaats gehad te hebben. Het aantal stadhoudersportretten is met twee vermeerderd en zij hangen nu alle zeven aan de muur tegenover de ramen. Blijkbaar ten behoeve van de symmetrie hangt op dezelfde muur naast de deur in het midden van de wand, de baro-

⁵ A. Ising, *Het Binnenhof te 's-Gravenhage*, den Haag 1879, De Trêveszaal en het Kwartier van Hun Hoog Mogenden; M. D. Ozinga, *Daniel Marot*, Amsterdam 1938, blz. 96 e.v.

⁶ Jacob de Riemer, *Beschrijving van 's-Gravenhage*, deel I, 1736, blz. 134.

meter, „dont le cadre en bois est un morceau de sculpture très délicat et très fini, exécuté par Lanckamp en 1709”⁷.

Na de bestuursveranderingen van 1795 is de barometer aanvankelijk nog ter plaatse gebleven. In een inventaris van de meubilaire en andere goederen in de vertrekken van de voormalige Staten-Generaal, door Notaris Schmolck in 1799 „op last der Commissiën van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen Volks” opgesteld, wordt hij als volgt omschreven:

„Een extra fraaye Barometer met snijwerk waar in de wapens van de generaliteit en van de voormalige zeven provinciën alles in een ovale kastje met een vergulde lijst met spiegelglazen”⁸.

Ook daarna zal hij nog enige jaren in het vertrek, waarvoor hij gemaakt was, gehangen hebben en vermoedelijk is hij eerst in of kort na 1808 naar Amsterdam overgebracht. In dit jaar werd op last van Koning Lodewijk Napoleon de zetel van de regering van het koninkrijk Holland van den Haag naar Amsterdam overgeplaatst. Het St. Jorishof in de Spinhuissteeg, tot die datum „een aangenaam verblijf voor lieden van de deftige burgerstand, die er voor eene niet onaanzienlijke som levenslang kost en huisvesting hadden gekocht”, werd nu bestemd tot Ministerie van Financiën⁹. Bij deze gelegenheid zal de barometer, die men blijkbaar nog te zeer bewonderde om hem voorgoed op te ruimen, ter aankleding van een der ambtelijke vertrekken van het nieuwe Ministerie zijn weg naar Amsterdam gevonden hebben, waar hij thans bijna drie kwart eeuw zou verblijven. De kennis omtrent zijn illustere herkomst zal ten gevolge van dit overbrengen spoedig verloren zijn gegaan. In ieder geval wist men hierover in 1858 bij gelegenheid van de tentoonstelling in Arti et Amicitiae niets meer. Zo kon het ook gebeuren, dat

⁷ *Guide ou nouvelle description de la Haye et ses environs*, 1785, blz. 127, 128.

⁸ Notariëel Archief 's-Gravenhage, No. 4643. E. W. Moes en Ed. van Biema, *De Nationale Konst-Gallery*, 1909, blz. 23, waar de meubelen echter zijn weggelaten. Voor een volledig afschrift van deze inventaris ben ik dank verschuldigd aan Dr. W. Moll, de archivaris der Gemeente.

⁹ C. van der Vijver, *Geschiedkundige Beschrijving der Stad Amsterdam*, deel II, 1845, blz. 61, 62. — H. Brugmans, *Van Raadhuis tot Paleis*, Amsterdam 1913, blz. VI, IX, 232. — De heer Ton Koot was zo vriendelijk, mij op eerstgenoemd werk attent te maken.

bij de restauratie van de Statenzalen in 1881 (Afb. 2), toen men De Riemer's beschrijving weer opsloeg en daar over het kunstwerk las, dit zelfs geheel verloren beschouwde, terwijl het nog slechts vier jaren vroeger naar den Haag was teruggebracht en daar in het Nederlands Museum voor een ieder te bezichtigen was geweest. De Statenzaal was in de loop der XIXde eeuw in zodanige staat geraakt, dat restauratie dringend noodzakelijk was.

„Door Fransche muurtjes was zij”, aldus Ir. V. G. A. Bosch in het *Bouwkundig Weekblad* van 1882, „verdeeld in een corridor en twee kleine vertrekken, welke als sectiekamers van de 1e. Kamer der Staten-Generaal dienst deden. De schitterende Gobelins, het snijwerk van een der schoorsteenmantels, de wellicht fraaie meubels, benevens een prachtige barometer in sierlijk houten kast door Lanckamp gesneden, alles was spoorloos verdwenen. De schilderstukken van Parmentier verkeerden in treurigen staat, terwijl het overgebleven snijwerk aan de schoorsteenen en deuren, evenals de balken aan de zoldering en de omlijsting der vensters, met een dikke korst verf overdekt was.”¹⁰

De restauratie-werkzaamheden aan deze zaal, die onder leiding van architect Nieuwenhuis plaats vonden, hadden, hoe men hier overigens ook over moge oordelen, in ieder geval tot resultaat, dat de ruimte, waar gedurende bijna 100 jaar over het wel en wee van de Republiek beslist was, als zodanig weer in ere hersteld werd¹¹.

Als door de ironie van het lot is de baro-

¹⁰ V. G. A. Bosch, „De verbouw van het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid op het Binnenhof te 's-Gravenhage”, *Bouwkundig Weekblad*, 1882, blz. 275.

¹¹ In het genoemde artikel van Ir. Bosch in het *Bouwkundig Weekblad* komt op blz. 286 een korte beschrijving van de verrichte werkzaamheden voor. Het zijn woorden, waarin de in dergelijke gevallen meer voorkomende zelfvoldaanheid, nu alles zo keurig „opgeknapt” is, doorklinkt. De grootste fout, die men beging, was het rigoureuus verwijderen van alle, toenmaals als verachtelijk beschouwde, verforsten. Wat „een stevig ameublement in oud-hollandschen stijl”, dat men ter aankleding liet vervaardigen, wil zeggen, kan men op de hierbij gereproduceerde afbeelding zien. Daar de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, naar Dr. W. J. A. Visser mij mededeelde, merkwaardig genoeg, niet over een foto van deze zaal als geheel beschikt, heb ik mijn toevlucht moeten nemen tot een reproductie uit K. Sluyterman's *Oude Binnenhuizen in Nederland*, den Haag 1908, pl. 54.

meter, kort nadat de zaal, waarvoor hij bestemd was, zijn oude luister althans enigszins had teruggekregen, andermaal uit den Haag naar Amsterdam overgebracht. Het Nederlands Museum voor Geschiedenis en Kunst had in de residentie slechts een plaats gevonden, zolang het nieuwe Amsterdamse Rijksmuseum nog niet gereed was. Toen in 1883 de bouw ervan zover gevorderd was, dat aan de inrichting gedacht kon worden, verhuisde de inhoud van het Nederlands Museum definitief naar de hoofdstad. In 1887 kon de opening van dit onderdeel van het Rijksmuseum plaats vinden. Sinds die datum heeft de barometer deel uitgemaakt van de Rijksmuseum-verzamelingen.

Het komt in ons land, waar in tegenstelling met bij voorbeeld Frankrijk, het aanbrengen van inventarisermerken en nummers eerst in de XIXde eeuw ruimer toepassing begon te vinden, maar al te zelden voor, dat men de geschiedenis van een voorwerp als onze barometer tot aan de oorsprong kan reconstrueren. Zeldzamer nog zijn de gevallen, waarbij men dan tevens volledig ingelicht is over maker, opdrachtgever en datum van ontstaan. De barometer draagt in kleine in relief gesneden letters, aangebracht op een band juist boven de onderste acanthusbladeren, de signatuur N. Lanckamp en het jaartal 1709. Het is de Rijksarchivaris der 1ste Afdeling van het Algemeen Rijksarchief, Mr. H. Hardenberg, bij een onderzoek, dat hij zo vriendelijk was op mijn verzoek in te stellen, mogen gelukken in de resoluties der Staten-Generaal nadere bijzonderheden omtrent de betaling ervan te vinden. Zo bleek uit de resolutie van 29 Januari 1710, dat op die dag ter vergadering getoond werd de declaratie van N. Lanckamp, „Mr. Beeldsnijder, wegens het leveren van een barometer in de Vergaderkamer van haer Hoog Mogende”. Besloten werd, deze ter visitatie en liquidatie aan de Raad van State en Generaliteitsrekenkamer te zenden. Blijkbaar was de zaak hiermede echter niet afgedaan, want op 18 Februari daaraanvolgend komt de barometer nogmaals ter sprake en nu vernemen wij ook welk bedrag Lanckamp voor zijn werk toegewezen kreeg:

„Zijnde ter Vergadering nochmaals voorgebracht de Reekeninge van den Beeldthouwer Lanckamp, over het maecken en snijden van het Lofwerk om den Barometer in de Vergaderkamer van haer Hoogh Mogende: Is na voorgaende deliberatie goedgevonden en verstaan, de voorschreve Reekeninge mits dezen te taxeren ter somme van vier hondert guldens.”

Ook van deze resolutie werd afschrift gezonden aan de Raad van State en de Generaliteits-rekenkamer, „om te strecken tot der selver naringe”, zodat wij mogen aannemen, dat de betaling aan Lanckamp spoedig hierop plaats vond ¹².

De barometer uit de Statenzaal is tot nog toe het enige werk, dat wij van Lanckamp kennen. Reeds Van Eynden en Van de Willigen noemen het in hun *Geschiedenis der Vaderlandsche Schilderkunst*. Zij heroepen zich op de „*Guide ou nouvelle description de la Haye*” en hebben het stuk zelf, dat zij vermoedelijk verloren waanden, niet gezien ¹³. Nu de steeds zo bewonderde barometer teruggevonden is en definitief als een werk van Lanckamp kon worden geïdentificeerd, moge ik in aansluiting hierop enige biografische gegevens, die ik over deze beeldhouwer bijeen kon brengen, laten volgen ¹⁴.

Nicolaas Lanckamp werd op 11 Augustus 1671 in de Nieuwe Kerk te Den Haag gedoopt als zoon van Roelandt en Haesgen de Loos. Op 4 Maart 1684 blijkt hij leerling te zijn van den beeldhouwer Jeronimus van der Neck en hij betaalt dan als zodanig zijn gildegeld ad f 2,— aan de deken Theodoor van der Schuer ¹⁵. In 1696 voldoet hij zijn meestergeld ¹⁶ en op 28 April van het jaar daarop treedt hij in de Hoogduitse Kerk in het huwelijk met Anna Wighmans. In 1700 wordt hij met Adriaan Lunak voorgedragen als deken van het beeldhouwers-gilde. Bijzonder voorspoedig schijnt het hem niet gegaan te zijn, want op 20 Februari 1747 vond zijn begrafenis pro deo plaats.

Het zou interessant zijn vast te kunnen stellen op welke wijze Lanckamp met zijn hoge opdrachtgevers in contact is gekomen. Bij de beeldhouwers, die voor de Trêveszaal gewerkt heb-

ben, ontbreekt zijn naam ¹⁷ en ook bij de werkzaamheden voor de Statenzaal schijnt hij in de resoluties van vóór 1710 niet genoemd te worden. In dit verband verdient het vermelding, dat Lanckamp's broer, Hendrick, op 5 Januari 1708 beëdigd wordt als klerk van de commies der Staten-Generaal, Mr. Hendrik Fagel. De mogelijkheid bestaat dus dat Nicolaas de opdracht voor de barometer door bemiddeling van deze broer kreeg ¹⁸. Verleidelijker nog is het te veronderstellen, dat Lanckamp een werkzaam aandeel heeft gehad in een belangrijk bouwwerk, dat de broer van Hendrik Fagel, de griffier der Staten-Generaal, François Fagel, juist in deze jaren liet uitvoeren: de verbouwing van het huis der Fagels in het Noordeinde. De betimmeringen, die zich eertijds in dit huis bevonden en in het bijzonder ook die van de tuinkoepel, konden, wanneer men de barometer als uitgangspunt neemt, zeer wel van Lanckamp's hand zijn ¹⁹. Zolang wij echter nog zo weinig met zekerheid omtrent het decoratieve beeldhouwwerk uit deze tijd kennen, moet, naar het mij voorkomt, een definitief oordeel op dit punt nog achterwege blijven.

Ten slotte nog een belangrijke vraag. In de Trêveszaal, in de Vergaderzaal der Staten, in het huis van Fagel ook, is Daniel Marot de vormgevende persoonlijkheid geweest. Moeten wij ook bij de barometer aan een ontwerp van Marot denken? Ongetwijfeld zijn de door Lanckamp gebruikte motieven, zoals de hoornen van overvloed, de C-volutes met acanthusblad en het naturalistische lofwerk in Marot's werk terug te vinden. Maar de wijze van samenstellen van deze ornamenten mist, hoe knap zij ook gecomponeerd zijn, iets van die fantasierijke soepelheid en tegelijk ook van dat sterke structurele gevoel,

¹² Op deze plaats moge ik mijn oprechte dank betuigen aan Mr. H. Hardenberg voor de moeite, die hij zich heeft willen geven, deze gegevens op te sporen.

¹³ R. v. Eynden en A. v. d. Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst*, deel I, 1816, blz. 290. — De overige lexica geven, voorzover zij Lanckamp al vermelden, geen nieuwe feiten.

¹⁴ Aan Dr. W. Moll, die zo vriendelijk was, op mijn verzoek in het Gemeente-Archief van den Haag naar Lanckamp een onderzoek te doen instellen, dank ik een deel van de hier volgende gegevens.

¹⁵ *Obreen's Archief voor Kunstgeschiedenis*, deel V, blz. 151.

¹⁶ *Ibidem*, blz. 139.

¹⁷ Ising, *a.w.*, De Trêveszaal blz. 8 noemt Anthonie Bogemaker voor „beeltwerck”, voor de twee grote wapens boven de schoorstenen en voor het maken (met Jacobus van Baten) van een modelstoel en 20 gewone en 4 armstoelen; Johan Blommendaal voor de „termen” (caryatiden) aan het plafond en „twee stucken snijwerck staande tegen het verwulff van de nieuwe camer”; tenslotte Hanart voor enig beeldhouwwerk om het uurwerk in dezelfde zaal.

¹⁸ Mr. Hardenberg, die mij op de functie van Hendrick Lanckamp wees, opperde deze veronderstelling.

¹⁹ J. v. Breen, „Het heerenhuis Noordeinde 140 en De tuinkoepel van het huis Noordeinde 140”, *Die Hagbe*, 1913, resp. blz. 133 en 155; Ozinga, *a.w.* blz. 140 e.v.

dat wij bij Marot's werk in de jaren omstreeks 1700 kennen. Lanckamp heeft Marot's stijl grondig in zich opgenomen en met vaardigheid verwerkt. Verder mogen wij, schijnt het mij toe, niet gaan ²⁰.

²⁰ De resoluties maken van Daniel Marot hier geen melding. Wel werd op 17 Januari 1728 besloten tot voldoening van een rekening van Marot „wegens het maken van eenige teykeningen voor een preesiderende stoel en nog vier en twintig andere ordinaris stoelen”, vermoedelijk bestemd voor de Statenzaal (Ozinga, *a.w.* blz. 101). In de in 1799 door Notaris Schmolck opgemaakte inventaris worden in de zaal der Staten genoemd: „zes en twintig bruine houten stoelen met groen aaken bekleed en 't wapen van de generaliteit daar op in zpde geborduurt” en „een praesidiale stoel

Moge het spoedig mogelijk zijn, het oeuvre van Lanckamp, die tot de zeer voortreffelijke vaklieden van zijn tijd behoord moet hebben, uit te breiden.

met fluweel bekleed en hetzelfde wapen daar op in het silver geborduurt met een dito los kussen met silver galon”. Bovendien worden er in dezelfde zaal nog vermeld „twaalf ouderwetsche bruine stoelen met groen laaken bekleed en losse kussens, waarop het wapen van de Generaliteit in zijde geborduurt”. Een deel van deze stoelen zal men wel met het bovengenoemde door Marot ontworpen ameublement mogen identificeren. Vermoedelijk is het geheel verloren gegaan.

SUMMARY

THE BAROMETER FROM THE FORMER MEETING-HALL OF THE STATES-GENERAL AND THE PRINSENHOF IN THE HAGUE

BY TH. L. LUNSINGH SCHEURLEER

The author publishes a barometer of unusual size (h. 2.10 M) surrounded by finely sculptured foliage and enclosed in a gilt case with plate-glass, signed by N. Lanckamp and dated 1709. This barometer was added to the State collections in 1875 and the author has managed to ascertain, that this piece originally had been ordered for the meeting hall of the States-General in the Hague. According to a resolution of 18-II-1710 N. Lanckamp received f 400 for the sculpture. This barometer is mentioned by Mr. Jacob de Riemer in his "Beschrijving van den Haag" (1736), and a second time in 1785 in the "Guide ou nouvelle description de la Haye et ses environs". In about 1808 it must have been removed to Amsterdam, where it was placed in the St. Jorishof, then Ministry of Finance. In 1867 this piece was judged to be of sufficient importance to be sent to the Worldexhibition in Paris. Untill now no other work of N. Lanckamp has been known. Works of a decorative genre must have been his specialty and the author suggests the supposition, that he may have taken an active part in the alterations of the Fagel house in the Noordeinde in the Hague, which took place in those years.

The barometer shows the style of Daniel Marot, though it lacks the strongly structural feeling, by which the work of the then leading architect is characterised.

EEN PORTRETBUSTE VAN J. P. VAN DEN BAURSCHEIT DEN VADER

DOOR MR. A. STARING

In de St. Christoffel-kathedraal te Roermond bevindt zich een gedenkteken voor den graaf d'Ognies et d'Estrées, bisschop van Roermond van 1702 tot 1722, oorspronkelijk geplaatst in het hoge koor overeenkomstig den testamentairen wens van den bisschop, later overgebracht naar de noorderzijbeuk. Het monument, dat in de Voorl. Lijst der Limburgse monumenten van geschiedenis en kunst wordt vermeld als een houten gedenkbord met buste, heeft niet geleden

van de oorlogsrampen, die de kathedraal troffen. Ertoe behoort een marmeren portretbuste van den bisschop, die plaatselijke belangstelling trok bij de tentoonstelling van kunst in Roermonds bezit in 1948. De heer J. van Binnebeke heeft in de Maas- en Roerbode van 1 Juni 1950 een uitvoerig artikel aan dit borststuk gewijd. De buste was gesigneerd en gedateerd 1705. Hoewel men de inscriptie aanvankelijk verkeerd las, had men er toch terecht uit

opgemaakt dat de oude Jan Pieter van Bourscheit de maker was. Een calque van de inscriptie, die de heer van Binnebeke zo vriendelijk was voor mij te vervaardigen, vertoonde een volledige en duidelijke signatuur: „I. P. VBourscheit F. Sū. Regis 1705”. Ik meen dat Sū een verbuiging van sumptus verbeeldt, en dat het laatste stuk der inscriptie betekent dat de beeldhouwer in 1705 de buste maakte op kosten van den koning, n.l. Philips van Anjou, als koning van Spanje Philips V. Van dezen koning, aangewezen erfgenaam van den in November 1700 overleden Karel II van Spanje, had dezelfde Van Bourscheit het marmeren borststuk vervaardigd, thans in het museum te Antwerpen, bijna onmiddellijk na het overlijden van Karel II. De beeldhouwer had die buste om niet voor Antwerpen gemaakt; de opdracht tot het borstbeeld van den bisschop van Roermond bewijst het goede in-

zicht, getoond bij het aanbod kosteloos den nieuwen koning in het marmer te brengen¹.

Ongetwijfeld is de Roermondse buste een belangrijk kunstwerk, al is het lang onopgemerkt gebleven. Wanneer de beeldhouwer tegenover een boeiend model stond, zoals de toen ongeveer 55-jarige, energieke capucijn van voornamen huize ongetwijfeld was, dan was hij blijkbaar tot veel in staat.

Men heeft na het overlijden van den bisschop in 1722 de reeds bijna 20 jaren oude buste toegepast op het toen opgerichte gedenkteken. Wij mogen hopen dat, wanneer de inrichting der herstelde kathedraal vordert, monument en buste weder naar hun oorspronkelijke plaats in het hoge koor zullen worden overgebracht.

¹ Zie hierover: F. Baudouin in *Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis* XV (1945) afl. 1/2, blz. 65 vlg.

BOEKBESPREKINGEN

R. van Luttermelt, De Stichtsche Lustwarande, *Heemschutserie* No. 62, 1949.

Met het Heemschut-boekje „De Stichtsche Lustwarande” heeft Dr. van Luttermelt aan de vele aanhangers van de serie een grote dienst bewezen. Vrijwel geen van de deeltjes bevat zo veel wetenswaardigs, geeft zo duidelijk een beeld van de ontwikkeling van een streek. Bovendien is het prettig leesbaar, zonder pretentie van geleerdheid.

Ik mis slechts gegevens over de tijd van ontstaan van de „straatweg”. Wel wordt de tijd van verharding vermeld (tot de Bilt in 2de helft 18de eeuw, verderop tijdens Koning Willem I), maar blijkens de ligging van de andere kernen der dorpen, en de aanwezigheid van de oudere bovenweg en de veel oudere weg aan de voet van de heuvelrug is het gehele tracé betrekkelijk nieuw. Wanneer is het getrokken en waar zijn oudere wegstukken er in opgenomen?

Op pag. 141 wordt de naam van Le Nôtre lichtvaardig gebruikt, bij Hydepark was het mogelijk geweest te vermelden hoe Copijn met grote beukenbomen sleepte om snel het effect te bereiken, dat de opdrachtgever eiste.

Maar dergelijke onbetekenende wensen vallen in 't niet tegenover de geweldige hoeveelheid gegevens die hier in smakelijke vorm is geboden.

J. T. P. BIJHOUWER

H. J. J. Scholtens, Uit het verleden van Midden-Kennemerland, 's-Gravenhage, N. V. W. P. van Stockum. Prijs f 22,50 (met 109 afb.).

Streekgeschiedenis in de oud-vaderlandse zin van het woord veronderstelt vóór alles liefde tot het beschreven gebied; een liefde, welke groot is, dat alles wat maar van de streek vermeld kan worden, zijn plaats in de monografie verdient. Op deze wijze ontstaat een compilatiewerk, waarvan men toch de waarde niet gering moet achten. Elk onderdeel moge door de desbetreffende specialisten reeds eer zijn behandeld, het is een weldadige sensatie, de diverse culturele uitingen eens gegroepeerd te zien in regionaal verband.

Hiermede is het karakter van dit boek over Midden-Kennemerland aangegeven; de geologische, waterbouwkundige, historische, economische, genealogische, bestuurstechnische en culturele wetenswaardigheden tot 1865 van dit oudtijds zo bloeiende en belangrijke deel van Holland zijn er op overzichtelijke en verantwoorde wijze samengevat.

Voor het verspreiden van kennis en het aanmoedigen van eerbied voor het verleden zijn dergelijke streek-geschiedenissen van buitengewone betekenis: zij kunnen voor het belang van 's lands monumenten van geschiedenis en kunst, de ogen openen van dat deel van ons volk, dat voor de geschriften der specialiteiten wel altijd onbereikbaar zal blijven. H. VAN DE WAAL

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Voorzitter
Mr. H. Hardenberg, Secretaris
Mr. G. J. Kalf, Penningmeester
Prof. Dr. A. W. Byvanck
Prof. Dr. A. E. van Giffen
Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel
Ir. G. M. Leeuwenberg
Dr. R. van Luttervelt
Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer
Prof. W. A. E. van der Pluym
Jhr. D. C. Röell
Jhr. Mr. Dr. A. G. B. M. van Rijckevorsel

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. H. Hardenberg, p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, 's Gravenhage. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Jaarlijkse contributie bedraagt voor leden en corresponderende leden f 10. — ; voor Verenigingen f 15. —

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

- De Sint Medarduskerk te Wessum
J. J. F. W. van Agt
- Muntvondsten
Dr. H. Enno van Gelder
- Vroeg XVIIde eeuwse Dordtse betimmeringen
Th. H. Lunsingh Scheurleer
- De voormalige abdijkerken van Susteren en Thorn
Prof. Dr. J. J. M. Timmers

NIEUWS-BULLETIN

- Restauratie-nieuws Monumenten
Tentoonstellings-agenda:

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

EXCURSIE-NUMMER

INHOUD

- De voormalige abdijkerken van Susteren en
Thorn 45
Prof. Dr. J. J. M. Timmers
- De Sint Medarduskerk te Wessem 57
J. J. F. W. van Agt
- Oudheidkundige onderzoekingen in en bij de
R.K. Kerk te St. Odiliënberg 69
Dr. P. Glazema
- De restauratie van de St. Christoffelkerk te
Roermond 79
*C. J. M. van der Veken en
J. J. F. W. van Agt*
- Het kasteel Hillenraedt 89
Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer

ZESDE SERIE

E. J. BRILL - LEIDEN

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

INHOUD

BIJDRAGEN

	KOL.
De voormalige abdijkerken van Susteren en Thorn.	45
<i>Prof. Dr. J. J. M. Timmers</i>	
De Sint Medarduskerk te Wessem	57
<i>J. J. F. W. van Agt</i>	
Oudheidkundige onderzoekingen in en bij de R.K. kerk te St. Odiliënberg	69
<i>Dr. P. Glazema</i>	
De restauratie van de St. Christoffelkerk te Roermond	79
<i>C. J. M. van der Veken en J. J. F. W. van Agt</i>	
Het kasteel Hillenraedt	89
<i>Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer</i>	

BOEKBESPREKINGEN

C. A. de Bruijn en W. H. Schukking, Naarden 1350-1950	91
<i>H. H.</i>	
Molens en klederdrachten in Nederland	92

NIEUWS-BULLETIN

	KOL.
Restauratie-nieuws	45
Museum-nieuws.	47
Mededeling	49
Museumdag	49
Tentoonstellings-agenda	51
Zomervergadering en excursies	51

Hoofredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Kloksteeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838; N. E. H. J. J. Zon, secretaris.

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie

Redactie voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond: Kloksteeg 25, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter. Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Prof. Dr. Elisabeth Neurdenburg, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr A. Staring

Redactie voor de Voorl. Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema
Monumentenzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, P. J van de Velde

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer

Redactie voor „De Museumdag”: Dr. R. E. J. Weber, Zeestraat 82, Den Haag, Tel. 115796

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Nederlandse Oudheidkundige Bond aan Mr. H. Hardenberg p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, Den Haag, voor leden van „De Museumdag” aan Dr. R. E. J. Weber, Zeestraat 82, Den Haag, Tel. 115796

Het Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden en corresponderende leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag” *Bijdragen worden gebonoreerd met f 2.50 per pagina*

DE VOORMALIGE ABDIJKERKEN VAN SUSTEREN EN THORN

DOOR

PROF. DR. J. J. M. TIMMERS

I. SUSTEREN

De historische achtergrond, waartegen de oude St. Salvator van Susteren zich aftekent, is belangwekkend en de kennis ervan is voor het juiste begrip van haar wezen onontbeerlijk. Haar voor-geschiedenis begint in 714 als Willibrord van Pepijn van Herstal diens „mansionile Suestra” ten geschenke krijgt. Er bestond ter plaatse reeds een „oratorium et cellula”, welk bezit door Plectrudis, Pepijns gemalin, was uitgebreid, waarna ze er een nieuwe kerk deed bouwen en deze (basilicam) aan Willibrord schonk, „eo modo ut ibidem fratres peregrinos vel alios congregare debeat”. Deze „fratres peregrini” waren vermoedelijk Angelsaksische geloofsverkondigers, die nu en dan het klooster aandeden om er te verblijven en uit te rusten. Het klooster schijnt in korte tijd tot aanzien gekomen te zijn: Vastrada, de moeder van de abt Gregorius, die een achterkleinzoon was van koning Dagobert II en die na de dood van Bonifacius het bisdom Utrecht bestuurde, werd er begraven en ook Gregorius kreeg er in 776 zijn laatste rustplaats, evenals zijn neef en opvolger bisschop Alberic.

In 891 schonk keizer Arnulf het klooster „abbatiam in Maselante ..., quae vulgari vocabulo Suestra nuncupatur” aan de priester Siginand, die hij „illustris artifex” noemt¹. Deze kreeg het recht er bij zijn dood vrijelijk over te mogen beschikken, hetgeen hij dan ook deed door Susteren te vermaken aan de abdij van Prüm in de Eifel. De aanleiding tot deze gift schijnt wel het feit geweest te zijn, dat de Noormannen in 882 de gehele streek verwoestten, Susteren inclus. De artifex Siginand zal het klooster herbouwd hebben en er is reden om aan te nemen, dat hij het oorspronkelijke mannenklooster in een vrouwenconvent omgezet heeft. Dit zou er dan wel op wijzen, dat de abdij na de aftocht der Noormannen practisch opgehouden had te bestaan, zodat wij Siginand als de stichter van het tweede Susteren kunnen beschouwen.

Toen de landen van de Nedermaas met de Lotharingse kroon aan de thans in deze streken

nog altijd legendarisch voortlevende Swentibold kwamen, verzochten de monniken van Prüm, wellicht beducht voor 's konings expansieve kracht, aan bisschop Radboud van Trier de bevestiging hunner rechten op Susteren. Zulks geschiedde in 895. In 900 sneuvelde de koning en zijn lijk werd in Susteren, waar zijn dochters in het klooster verbleven, begraven. In die tijd is Amelberga, ook Emalia genoemd, abdis. Zij wordt te Susteren nog als heilige vereerd. Reeds korte tijd later, in de 11de eeuw, wordt de strenge Benedictijnerregel verlaten voor die der Reguliere Kanonikessen, waaruit langzamerhand het semi-seculiere adellijke damesstift groeide, dat tot de Franse revolutie bleef voortbestaan. De kerk, waarvan wij thans nog gedeelten zien, is vermoedelijk ontstaan ten tijde van de bovengenoemde regelverandering.

Het architectonische uiterlijk van Susterens 11de eeuwse kerk laat zich moeilijk anders begrijpen dan tegen de achtergrond der Romeinse basilica. (afb. 1). Wij vinden er het drie-beuken-schema met houten zoldering, wij constateeren er een verhouding van hoogte tot breedte, die nagenoeg overeenstemt met die van Sta. Sabina te Rome, terwijl ook de halfronde absis met haar boogvensters enige overeenkomst vertoont met die van genoemde kerk.

Maar toch, wanneer wij, de parallel aanhoudend, het wezen van de kerk te Susteren met dat van Sta. Sabina vergelijken, dan dringen zich de diepgaande verschillen op: verschillen in vormgeving vooreerst, die zonder meer duidelijk zijn, maar vooral ook verschillen in sfeer en ruimtewerking. Naast de helderlichte, open feestzaal, die Sta. Sabina is, doet Susteren massaal, gesloten en wat somber aan. De vormspraak is verwant, haar interpretatie echter verraadt een in wezen en aanleg verschillend milieu, gelijk dat ook, zij het in mindere mate, te bespeuren valt bij de basilieken te Rome, die in de 12de eeuw naar het oude schema werden gebouwd.

Het verschil in tijd is hier niet de enige verklaring. Naar onze mening zijn ruimte en volume te Susteren zo geheel anders geaard, omdat deze kerk ontstond in een tijd zonder sculptuur, met meer begrip voor de cubus en het vlak, dan

¹ E. Martene et U. Durand, *Veterum scriptorum et monumentorum ... collectio* t. I, Parijs 1724, col. 237.

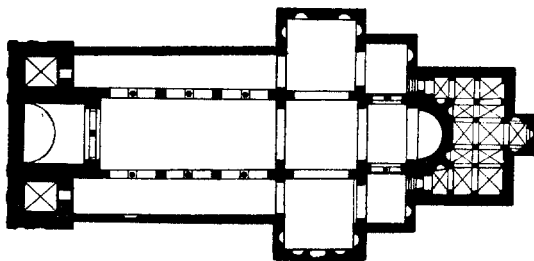

Fig. 1. Susteren, St. Salvator

voor het reliëf. Daarom vervangt de vierkante pijler de ronde zuil en de impost het kapiteel. Kolommen spelen slechts een ondergeschikte rol: ook in Susteren's „Stützenwechsel" dragen de pijlers; de kolommen zijn slechts een soort ornamentale vulling. Tenslotte is een vergelijking van de cubus kapitelen van Susteren met de Korinthische orde van Sta. Sabina leerzaam en verduidelijkend. Is de schipmuur van Sta. Sabina een arcade door de lichtbeuk bekroond, in Susteren is het een wand waarin boogopeningen zijn aangebracht.

Dat is ook de reden, waarom men geneigd zou zijn de koorpartij van Susteren voor iets jonger te houden dan het schip (afb. 2). Immers hier krijgt de zuil een dragende functie en wordt zij door een vagelijk korinthiserend kapiteel bekroond, terwijl de wand tussen arcade en lichtbeuk doorbroken wordt met een soort triforium van nissen. Hier hoeft het tijdverschil niet groot te zijn, omdat juist de 11de eeuw voor de Maastreek de periode is, waarin zij de beeldhouwkunst heroverft. Wij zien, tegelijk met de intrede der monumentale sculptuur, de bouwwijze er plastischer worden. Te Rolduc en in de Maastrichtse Onze-Lieve-Vrouwe worden de schipwanden doorbroken en de zuil met versierd of zelfs gefigureerd kapiteel gaat het winnen van de pijler. En dit is nog slechts het begin: hoe verder de sculptuur zich emancipeert, hoe meer ook de architectuur openbloeit. De Gothiek vormt de bekroning.

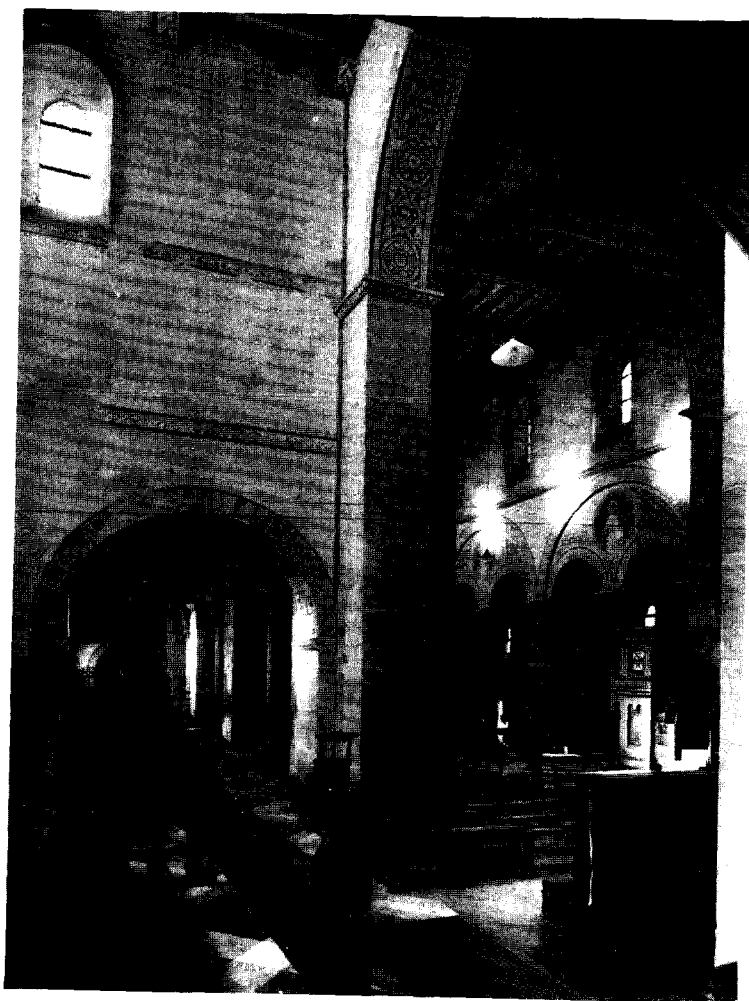
Waar geheel de Mosaanse Romaniek vol dynamische ontwikkelingsdrang is, blijft ook Susteren in dat opzicht niet achter. Wij zien er, zij het al min of meer uit de tweede hand, een toenadering naar het gebonden stelsel. Immers geheel op dezelfde wijze als de Stützenwechsel een eerste schrede is naar de openlegging der schipmuren, waagt zij een poging tot rythmische indeling der ruimte in traveën (afb. 3). Een zuivere pijlerbasilica, als te Hastière (1033-'35) en te Celles (1ste helft 11de eeuw), kent geen traveën, evenmin als de Romeinse basilica. Het

overspannen van telkens twee arcadebogen door een grote blinde boog, zoals dit te Susteren, waarschijnlijk in navolging van het eveneens Benedictijnse Echternach (1031) gebeurde, scheidt vierkante of nagenoeg vierkante ruimte-eenheden, rechts en links geflankeerd door telkens twee kleinere quadraten in de zijbeuken. In het schip ontbreken dan nog slechts de tot in de lichtbeuk doorgetrokken pilasters en de gordelbogen om traveën te doen ontstaan, die vervolgens door het kruisgewelf hun definitieve vorm zullen krijgen. Dat gebeurt te Rolduc reeds aan het begin der 12e eeuw. Het is overigens opmerkelijk, en voor het ontwikkelingsstadium karakteristiek, hoe de lichtbeukramen te Susteren zich nog niet aan het rythme der arcadebogen aanpassen, immers elke wand bevat vier ramen boven drie boogcomplexen. Het zelfde geldt voor de zijbeukvensters, wier plaatsing bovendien in de oorspronkelijke toestand geen verband hield met die der lichtbeuk². In het iets meer geavanceerde koor daarentegen is boven iedere arcadeboog der zijwanden een venster geplaatst. Een aanwijzing te meer voor de iets latere datering van dit gedeelte.

Vermoedelijk is de westbouw het jongste deel der kerk, omdat we in de voorgevel de eerste boogfriezen aantreffen, (die er ook al waren vóór de ingrijpende restauratie in 1885-91). Daarbij komt nog, dat de noordelijke zijruimte, die thans tot basis dient van een der beide moderne fronttorens, een kruisgewelf bezit, dat misschien het oorspronkelijke zijn kan (afb. 4).

Overigens is deze westbouw bij genoemde restauratie op de meest grove manier verknoeid, zodat hij het hem eens eigen geweest zijnde Mosaanse karakter volkomen verloren heeft. In de architectuur der Maasgouw immers zal, in tegenstelling bv. tot het Rijnland, vrijwel steeds de nadruk vallen op de middenpartij van het westerblok, die daarmee de directe voorgangster wordt van de latere westtoren, zwaar, gesloten en zonder veel ornament, welke wij nog bij talrijke middeleeuwse dorpskerken in dit gebied tegenkomen. Als voorbeelden van deze beklemtoonde middenpartij noemen wij, naast meerdere anderen, Rolduc en de Maastrichtse Onze-Lieve-Vrouwe, St. Jacques, St. Denis en St. Jean te Luik, de kerken van Celles, Amay en Thorn. Men leest deze opzet trouwens uit de plattegrond,

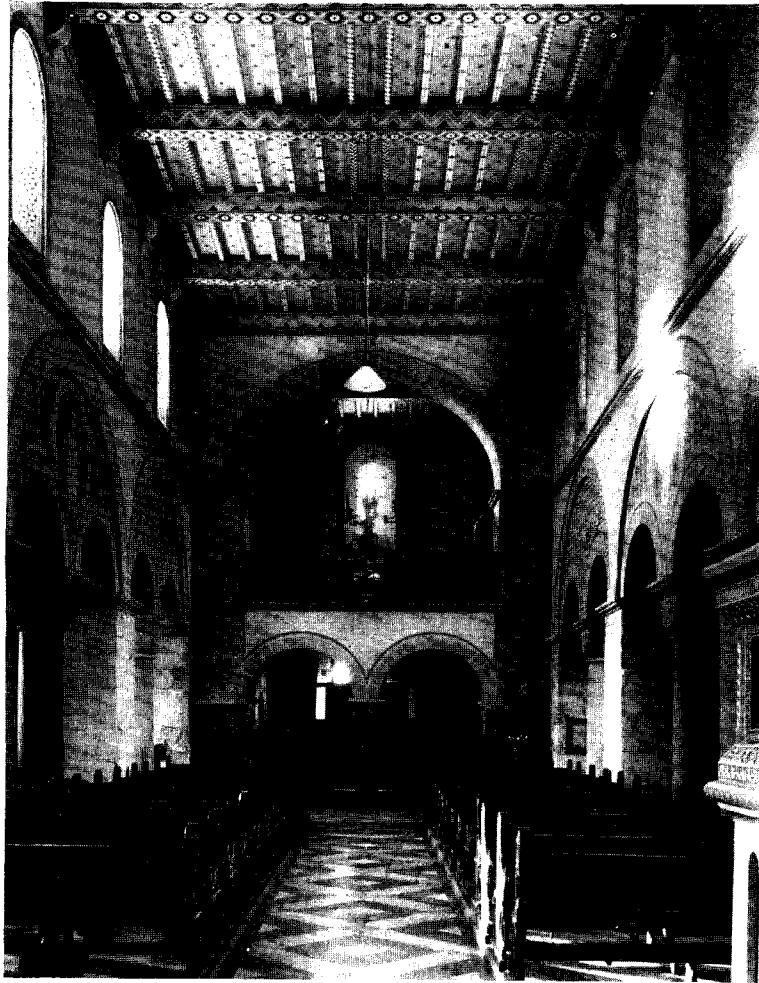
² Helaas werd dit merkwaardige feit, dat o.a. blijkt uit de vóór de restauratie uitgevoerde opmetingen van Mulder, te niet gedaan door het wanbegrip van de restaurateur, die bovendien de zijbeukvensters vergrootte.

Afb. 1. Susteren. St. Salvatorkerk. Interieur.
(Foto Lichtbeeldeninstituut, Amsterdam)

Afb. 2. Susteren. St. Salvatorkerk. Koorpartij.
(Foto Lichtbeeldeninstituut, Amsterdam)

Afb. 3. Susteren. St. Salvatorkerk. Interieur naar het Westen.
(Foto Lichtbeeldeninstituut, Amsterdam)

Afb. 4. Susteren. St. Salvatorkerk. Westblok.
(Foto Lichtbeeldeninstituut, Amsterdam)

waar duidelijk blijkt hoe de middenpartij, evenals bv. bij het met Susteren contemporaine Celles, het hoofdgegeven is, terwijl de zijtorens, die hier, in tegenstelling met Celles, vierkant zijn en met de middenpartij in één rooilijn liggen, daaraan ondergeschikt blijven. Waarom anders de middenpartij zover het middenschip ingeschoven en haar niet, in plaats van vierkant, rechthoekig gemaakt? Bij de restauratie in geheel andere zin, met twee westtorens n.l., wist men de ontstane tweeslachtigheid wel aan de westkant te verdoezelen, maar niet van terzijde, waar de middenpartij tussen de toen opgetrokken torens als een bult boven het dak uitsteekt. Daarbij dient nog te worden opgemerkt, dat er aanvankelijk geen westingang geweest is: de kerk was slechts van terzijde, vanuit de niet meer bestaande kloostergebouwen toegankelijk.

Het muurwerk der middenbeuk en van het noordertransept bestaat ook thans nog bijna geheel uit Maaskeien. Het overige muurwerk werd zo grondig gerestaureerd, dat men veeleer van een vernieuwing moet spreken. Dat was het zeker wat de buitenmuren der zijbeuken betrof, die ook naar indeling en voorkomen totaal gewijzigd werden. Aan de westgevel is ternauwernood een oude steen te ontdekken. Boven het noorderzijkoor bevond zich vroeger een op het presbyterium geopende verdieping, vermoedelijk het abdissenkoor. Ook dit viel aan de normalisatiewoede van de restaurateur ten offer.

Het inwendige werd op afgrijselijke wijze „gepolychromeerd”. Zeer onlangs werden door de goede zorgen van de huidige pastoor, de Zeer-Eerw. Heer Riga, de beide eerste pijlerparen en de er tussen geplaatste kolom met de bijbehorende boogvelden van de latere overpleisteringen ontdaan. De zuilen bleken monolithen te zijn en de muurvlakken op de bogen na uit Maaskeien te bestaan³.

Een opmerkelijk en interessant onderdeel der Susterense kerk is de krocht, zowel om haar ligging als om haar vorm.

Krochten zijn, in de vorm waarin wij ze thans kennen, een vrucht van de reliekenverering en der bedevaarten. In de kerken, die onder de absis het graf van een heilige bevatten, legde men gemeenlijk een krocht aan om gelovigen en pelgrims de gelegenheid te geven het vereerde graf zo

dicht mogelijk te benaderen. Toch vindt men soms krochten in kerken, die geen heiligengraf bevatten; hiervan is de Maastrichtse Onze-Lieve-Vrouwe een voorbeeld. Ook bouwde men hier en daar, b.v. in genoemde kerk en te Thorn, een tweede krocht onder de westbouw. Men krijgt de indruk, dat de krocht in zulke gevallen beschouwd werd als een noodzakelijk onderdeel der grotere Romaanse kerk, waar zij dan wellicht dienst deed als bewaarplaats der relieken, zodat zij haar primaire doel wederom benaderde.

In het Susterense geval hebben wij wel zeer duidelijk met een grafkrocht te doen. De confessio, het heiligengraf, is een diepe, met een tongwelf gedekte gangvormige nis onder de oostzijde der absis. Hierin staat een Frankische sarcophaag, die momenteel leeg is, hetgeen niet te verwonderen valt, omdat het in de 12de eeuw algemeen gewoonte werd de gebeenten der heiligen te „verheffen”. Daaraan danken wij de grote reliekschrijnen van die periode. Het is niet bekend wiens gebeente in het genoemde graf gerust heeft. Dat men er koning Swentibold (\pm 900) zou begraven hebben, zoals de traditie wil, lijkt op zijn minst genomen onwaarschijnlijk; vermoedelijk zal het aanvankelijk wel een verzamelgraf geweest zijn van de gebeenten der te Susteren begraven heiligen, de Utrechtse bisschoppen Gregorius en Alberic, de H. Vastrada, de abdis Amelberga en Swentibolds beide dochters Caecilia en Benedicta.

De crypte is om het graf heen gebouwd en wel zo, dat zij in haar geheel buiten en achter de absispartij gelegen is, doch slechts toegankelijk blijft vanuit het inwendige van het kerkgebouw. Zij steekt met meer dan de helft van haar opgaand muurwerk boven de grond uit, zodat zij reeds min of meer het karakter gaat krijgen van een kapellencomplex om en achter het koor.

Buitenwerks gemeten is de krocht ongeveer 12 m breed. In het midden van de oostwand bevindt zich een rechthoekige uitbouw. De uitwendige tooi van boogfriezen is waarschijnlijk aan de restaurateur te danken. Op de opmetingen van vóór de restauratie komen zij tenminste niet voor. Inwendig is zij vijf traveeën breed. In de lengte telt zij er twee, terwijl er rechts en links, ter omsluiting van de absis der kerk, nog een bijkomt. Het geheel is met kruisgewelven overkluisd, die door pilasters en vierkante pijlers gedragen worden. Deze zijn voorzien van imposten en geprofileerde basementen. De tweede en vierde travee in de breedte zijn iets smaller dan de drie overige. Dit komt in de gewelfbouw tot uiting, doordat de gordel-

³ De zuilen waren bedekt met een dunne maar zeer harde cementlaag. In de schacht der aan de noordzijde blootgelegde zuil bleken zich ingeslepen gleuven te bevinden in de geest van die, welke wij o.a. aan de buitenmuren der Oldenzaalse St. Plechelmuskerk tegenkomen.

boog der smalle traveeën niet op de imposten der pijlers rust, maar op een iets hoger liggende geprofileerde lijst. Hierdoor bereikte men, dat de hoogte der vijf traveeën gelijk bleef. Deze oplossing is meer origineel en interessant dan fraai. Zij herinnert uit de verte aan het eveneens nogal gekunstelde gewelftype der krocht van Nijvel, waar de gordelbogen steunen op een verzwaring van de gewelfaanzet (2de helft der 11de eeuw).

Als wij naar de datering van de crypte vragen, ligt het voor de hand parallellen te zoeken. Deze vinden wij in halfbovengrondse krochten te Essen en te Werden, resp. van 1051 en 1059, zodat wij mogen aannemen, dat de vroege tweede helft der 11de eeuw ook de krocht van Susteren heeft zien ontstaan, hetgeen inderdaad met de stijl in overeenstemming is ⁴. Wanneer wij nu weten, dat de kerk van Echternach, het voorbeeld van het Susterense schip, in 1031 begonnen werd, dan zouden wij wellicht het ontstaan van laatstgenoemde kerk omstreeks of kort na 1050 kunnen stellen en wel in de volgorde: schip, koorpartij en tenslotte krocht en westbouw, waarbij de westbouw met zijn boogfriezen vermoedelijk wel het jongste deel is van heel het complex.

II. THORN

De voormalige abdijkerk van Thorn, toegewijd aan de H. Michael, bewaart in het geheel geen herinneringen meer aan de oorspronkelijke stichting van het einde der 10de eeuw door Hilscondis of Hereswit, gravin van Strijen, gemalin van Ansfried, graaf van Teisterbant, of het moest zijn het graf der stichteres, dat zich op het hoge koor der huidige kerk bevindt ⁵. Het Romaanse westerblok (afb. 7), grotendeels van kolenzandsteen opgetrokken, is boven een krocht gebouwd op vierkante grondslag en wordt geflankeerd door ronde traptorens. Het toont sterke trekken van overeenkomst met de torenvormige westbouw van Celles (omstreeks 1100) en met die van de Maastrichtse Onze-Lieve-Vrouwe, met dien verstande, dat deze laatste een rechthoekig grondplan met ronde flanktorens bezit (omstreeks 1000). Een datering ongeveer gelijk aan Celles ligt hier wel voor de hand. Overigens is er niet

⁴ Zie verder: Albert Verbeek, „Die Auszenkrypta. Werden einer Bauform des frühen Mittelalters“, in: *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, XIII (1950), S. 7 ff.

⁵ A. J. Flament, „De wedervinding van het lichaam en het oud graf der H. Hereswit ... stichteres der Abdij Thorn“ in: *Publications de la Soc. hist. et archéol. dans le Limbourg*, XXX (1893) blz. 15 vv.

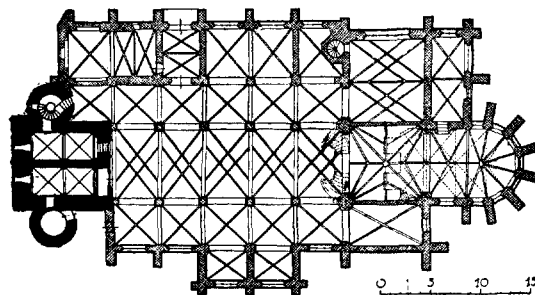

Fig. 2. Thorn. St. Michaelskerk

veel van over op het muurwerk na, en zelfs dat is in latere tijd grondig veranderd. Een enkel gedeelte slechts is vrij gaaf bewaard, te weten de krocht, die met kruisgewelven op een middenpijler overkluist is.

Voor het overige is de kerk in de periode der Gothiek geheel vernieuwd. Voor zover nog herkenbaar, kan het driebeukige schip van het einde der 14e eeuw dateren. Het is vijf traveeën diep en sluit aan bij een transept en een ondiep koor van één travee, door een 7/12 polygoon gesloten. Onder koor en kruising bevindt zich een gothische krocht (afb. 12), terwijl tegen de noordarm van het transept de sacristie gelegen is. Zijkoren in het verlengde der beuken zijn er niet. Dit is ongeveer de kerk, die aan het einde der 14de eeuw in Maaslandse Gothiek werd opgetrokken (afb. 8). Enkele eigenaardigheden kenmerken haar als kloosterkerk: vooreerst de kapittelzaal, die boven een lage verdieping in de westelijk traveeën der noordbeuk is ingebouwd (afb. 10). Het privé-koor der abdis bevindt zich, eveneens op een lage verdieping, in het zuidertransept, terwijl de kapel der stiftedames (tot vóór de laatste wereldoorlog) de ruimte van de westbouw boven de crypte in beslag nam.

In de 15de eeuw is het uitwendig aspect der kerk sterk gewijzigd. Men bouwde drie rechthoekige kapellen naast de noorderzijbeuk en bracht ook de gevel der volgende traveeën, waarin zich de ingang en de kapittelzaal bevonden, in dezelfde rooilijn naar voren, waardoor het geheel in één lijn kwam te liggen met de sluitingsmuur van het transept (afb. 11). Elke travee der aldus uitgebouwde zijbeuk werd bekroond met een door blinde traceringen verlevendigde topgevel. Ook de bekroning van het transept en van de sacristie werden in de zelfde geest gemoderniseerd. Door deze veranderingen kwam een polygoon traptorentje, dat oorspronkelijk in de hoek van transept en zijbeuk stond, met zijn beneden-

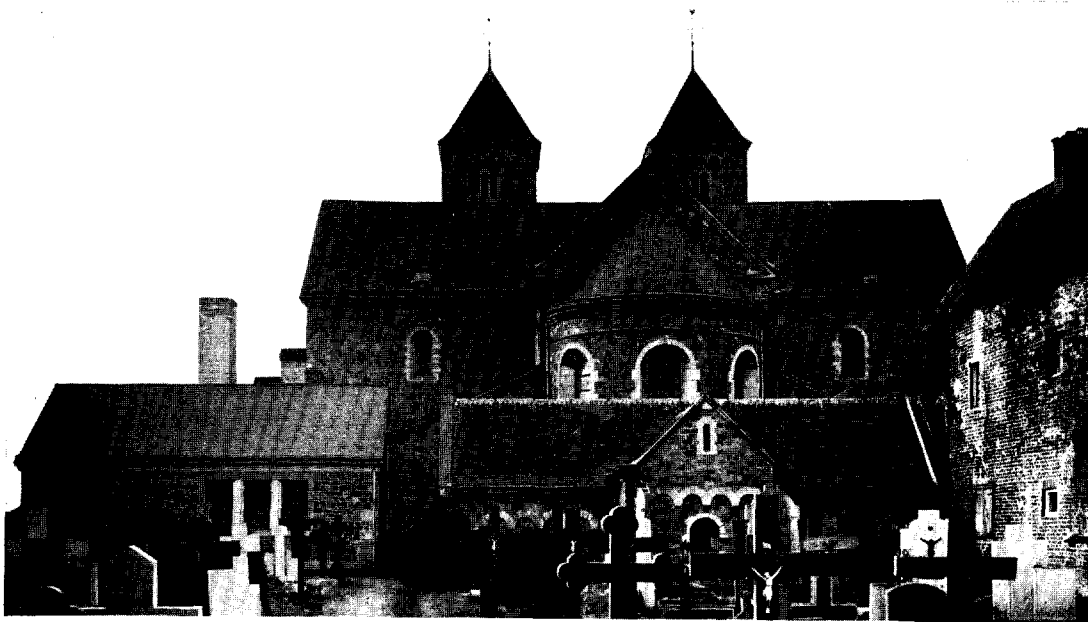

Abb. 5. Susteren. St. Salvatorkerk. Koorpartij met krocht.
(Foto Lichtbeeldeninstituut, Amsterdam)

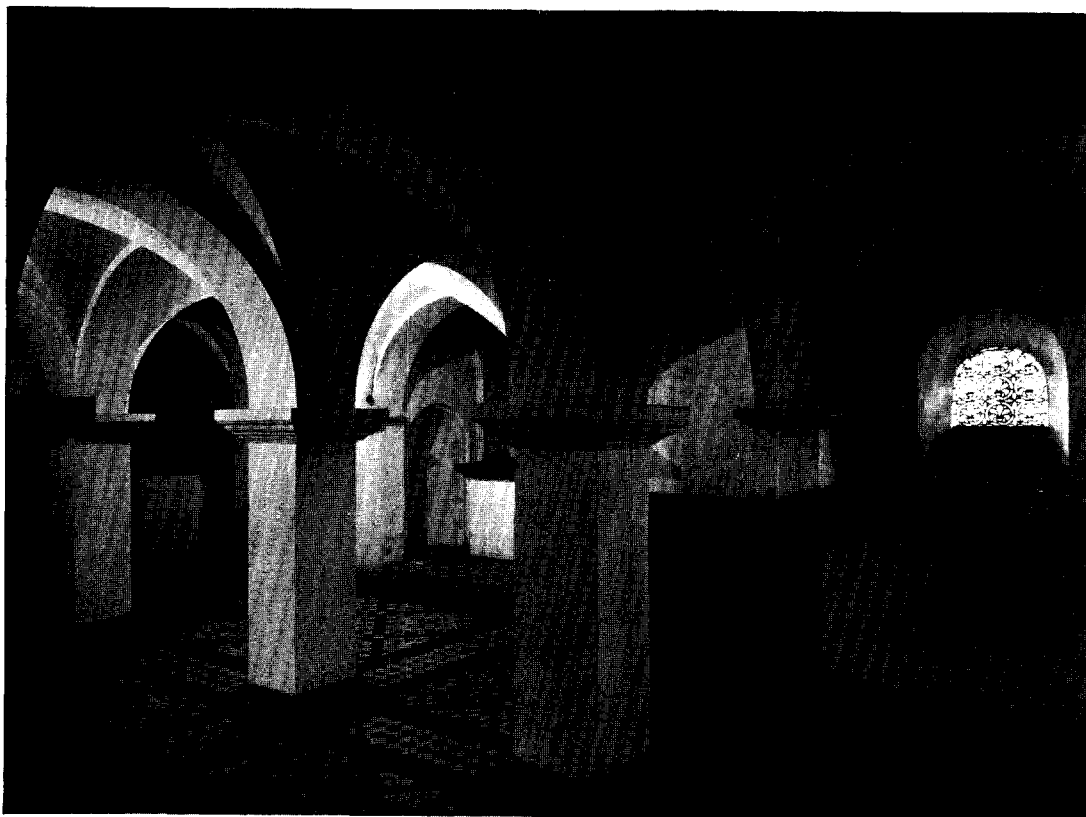
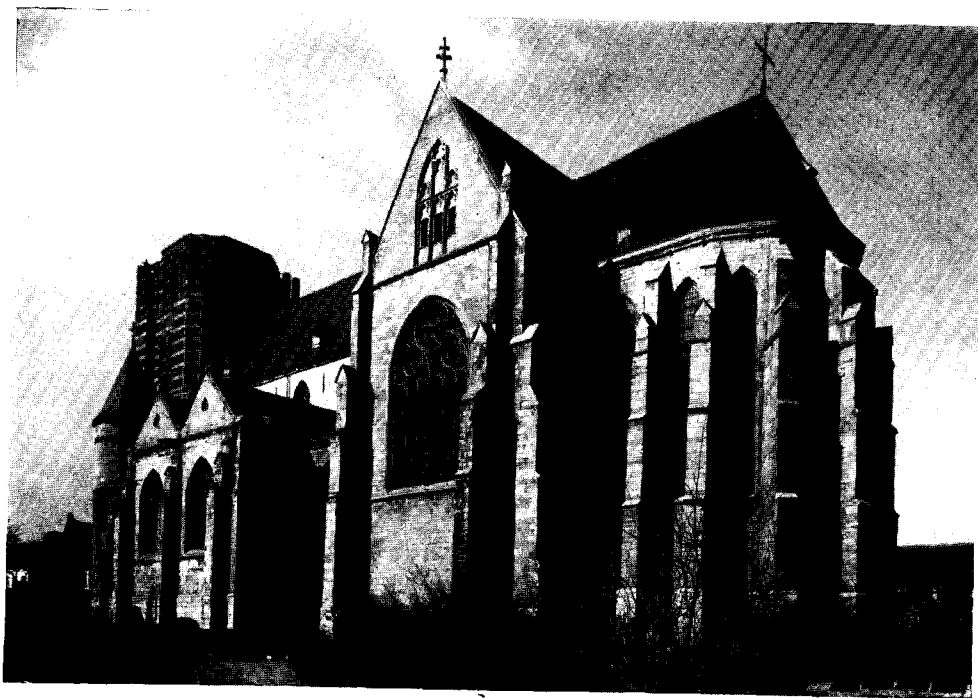

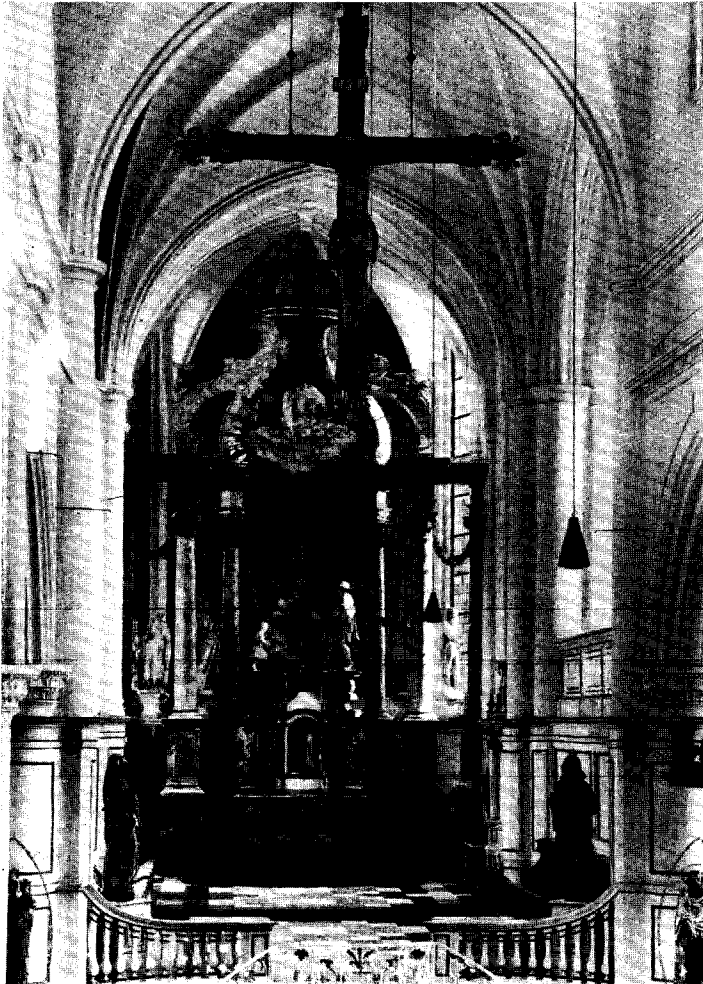
Abb. 6. Susteren. St. Salvatorkerk. Krocht: interieur.
(Foto Lichtbeeldeninstituut, Amsterdam)

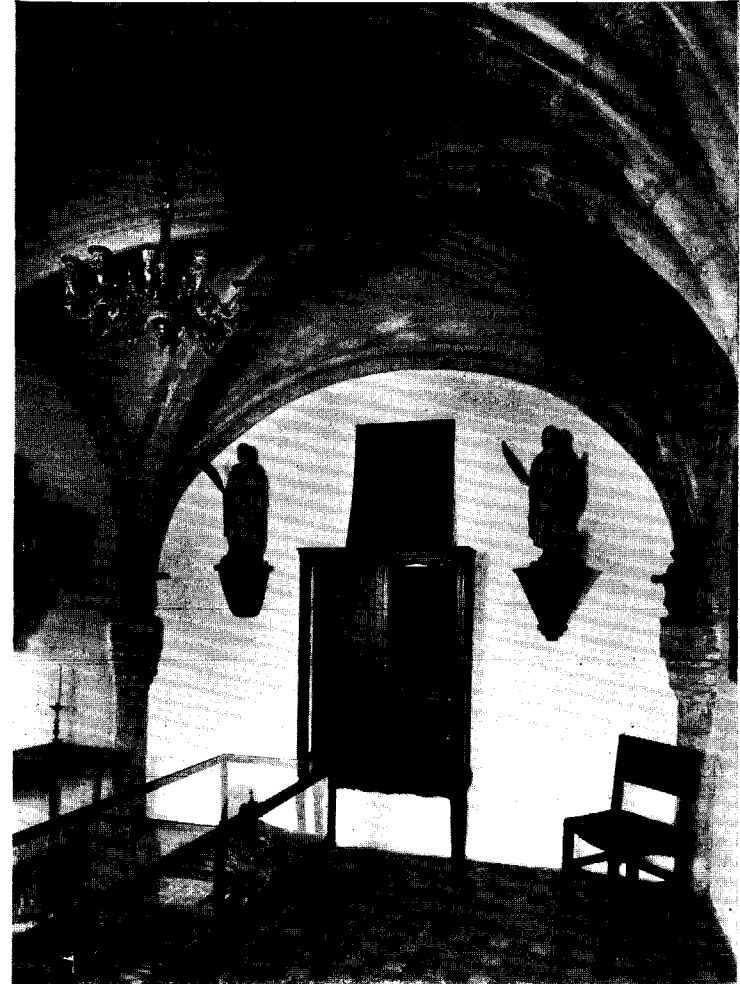
Afb. 7. Thorn. St. Michaelskerk. Westpartij.
(Foto Lichtbeeldeninstituut, Amsterdam)

Afb. 8. Thorn. St. Michaelskerk gezien vanuit het Zuid-Oosten.
(Foto Lichtbeeldeninstituut, Amsterdam)

Afb. 9. Thorn. St. Michaelskerk. Altaar.
(Foto Lichtbeeldeninstituut, Amsterdam)

Afb. 10. Thorn. St. Michaelskerk. Kapittelzaal.
(Foto Lichtbeeldeninstituut, Amsterdam)

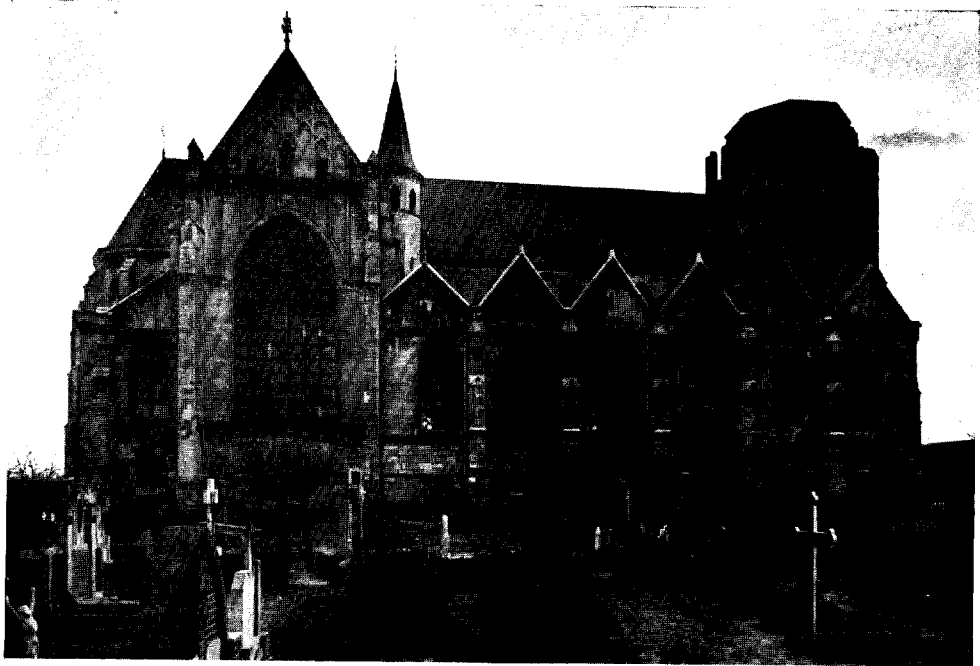

Abb. 11. Thorn. St. Michaelskerk. Noordzijde.
(Foto Lichtbeeldeninstituut, Amsterdam)

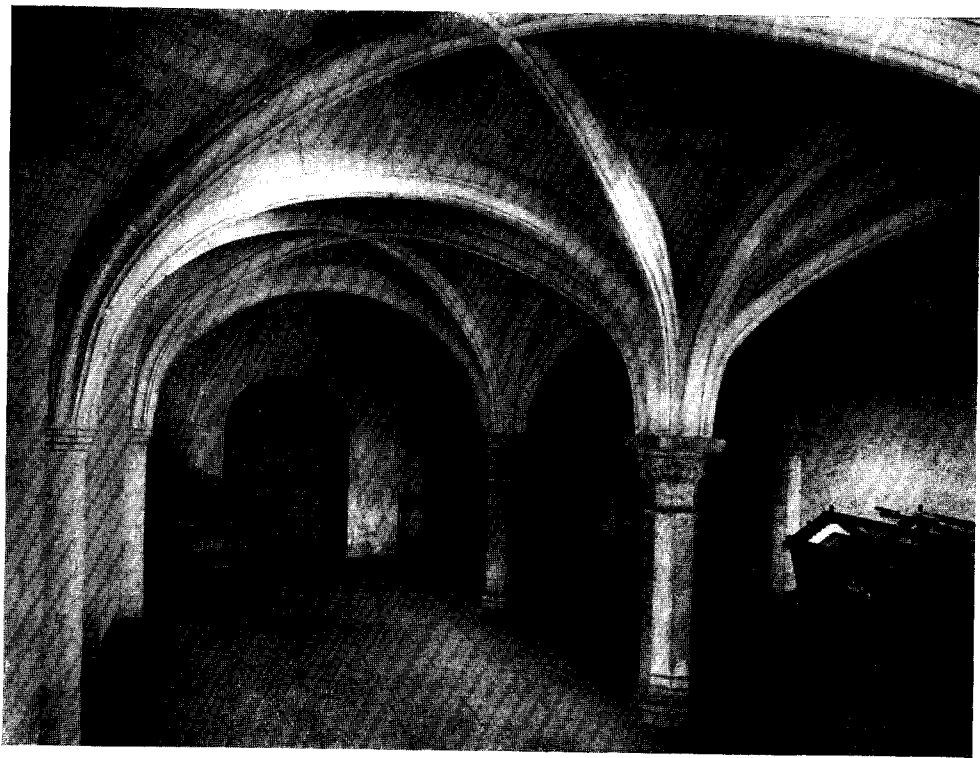

Abb. 12. Thorn. St. Michaelskerk. Krocht onder Oostkoor gezien naar het Westen.
(Foto Lichtbeeldeninstituut, Amsterdam)

helft binnen de kerk te liggen. Aan de zuidzijde werden maar twee kapellen gebouwd en wel tegen de tweede en derde travee (afb. 8), aangezien de pandhof der abdij aan deze zijde met zijn vleugels tegen de kerk aanleunde.

Het gehele gebouw bestaat uit mergel en Naamse steen; de laatste is nagenoeg uitsluitend gebruikt voor de ronde kolommen en een uitwendig rondom het gebouw lopende plint. Aan het einde der 18de eeuw is het inwendige geheel in de geest van die tijd met stucwerk bepleisterd en van betimmeringen voorzien. Dit schijnt vooral zijn beslag gekregen te hebben na 1786, in welk jaar het kort tevoren (1769) vervaardigde hoogaltaar van het door Jozef II opgeheven Karthuizerklooster te Roermond werd aangekocht (afb. 9). Het is een karakteristiek werk voor zijn tijd en werd ontworpen door F. X. Bader. Het is vervaardigd uit hout met een als steen aanvoelende bekleding van marmerstuc. Hierdoor, om zijn rijkdom aan beeldhouwwerk en om zijn onmiskenbare decoratieve élan, is het wellicht het belangrijkste van de in ons land in zo kleinen getale aanwezige barokaltaren.

Het mag wel een wonder heten, dat deze laat-barokke decoratie de storm der neo-gothiek zonder veel schade heeft doorstaan. En dat ondanks het feit, dat het uitwendige der kerk tussen de jaren 1860 en 1880 door Dr. Cuypers grondig werd gerestaureerd, waarbij een neo-gothische toren boven op de eerbiedwaardige westbouw werd geplaatst. Toch heeft men vrijwel niet aan de binnendecoratie geraakt, waarlijk een opmerkelijke zelfbeheersing dezer nakomers der Romantiek, die toch onder het neo-klassicistische bladwerk Maas-kapitelen verborgen wisten! De meesten onzer zullen deze steeds gelijke en gelijkvormige Maas-kapitelen gaarne willen missen voor de charmante feestelijkheid van de 18de eeuwse tooi. Dit schijnt trouwens ook het gevoelen te zijn geweest van Viollet-le-Duc, die bij zijn bezoek aan Cuypers te Roermond, het nabijgelegen Thorn bezocht en bij die gelegenheid zijn geestverwant en de toenmalige pastoor bezwoer dit unieke geheel intact te laten. „Monsieur le Curé, n'y touchez pas, c'est la Vierge qui prie!” zou hij gezegd hebben. Toch toucheerde men aan het interieur door er een monster van een preekstoel te plaatsen, die met Gothiek noch Barok harmonieert.

De Gothiek drong in het Maasdal slechts met moeite door. Het is of men er node afscheid nam van de romaanse stijl, die er zulk een verwonderlijke bloei had beleefd. In de werkelijkheid

is het echter zo, dat het Maasland en met name de hoofdstad Luik de voorsprong op het gebied van de dingen des geestes, die het in de afgelopen eeuwen bezeten had, gaandeweg verloor. Luik was niet langer het Athene van het Noorden⁶, het had deze eretitel definitief aan Parijs afgestaan, toen daar in het midden der 13de eeuw de Sorbonne werd gesticht, die de talrijke abdi- en kapittelscholen van Luik, tot dan toe illustere centra der wetenschap, volkomen naar het tweede plan schoof. Maar ook de Noordfranse bouwkunst was de Mosaanse, die zulke veelbelovende kiemen in zich droeg, voorbij gestreefd, terwijl het centrum der edelsmeedkunst goeddeels naar Keulen verlegd werd. De strijd, die de Luikse bisschoppen in deze tijd te voeren hadden met de hertogen van Brabant, droeg het zijne bij om dit proces van ontluistering te verhaasten.

Wanneer dan eindelijk de bouwkunst van het Maasdal zich schikt naar de nieuwe stijl, doet zij dat met de nodige restricties. Allerlei elementen van de romaanse bouwwijze blijft zij, ook na de aanvaarding van de spitsboog, handhaven en zij zal dat blijven doen tot het bittere einde. Zo vitaal als de romaanse bouwwijze was geweest, zo stug en vasthoudend wordt de Gothiek. Zo kan het geschieden, dat een in de 16de eeuw gebouwde kerk vrijwel identiek is aan een uit de 14de: naar ruimte, vormgeving en decoratiewijze is er in de tussenliggende periode zo goed als niets veranderd.

Allerlei elementen der „orthodoxe” Gothiek vinden er geen ingang, zo b.v. het welhaast onvermijdelijk lijkende triforium en de omgang met kapellenkrans rond het koor; met andere is men uiterst spaarzaam: wij denken hier aan pinakels, balustraden, windbergen en zelfs aan de luchtboog.

Het ontbreken van het triforium wordt in de hand gewerkt door de nog romaanse voorliefde voor geslotenheid, samengaande met een weinig ontwikkelde zin voor decoratieve sculptuur en ook, met uitzondering van enkele importstukken, voor de monumentale beeldhouwkunst. De gebezigde bouwmaterialen spreken hier een woordje mee: het zijn de zeer harde Naamse steen en de zeer zachte mergel. Laatstgenoemde leent zich uitstekend voor het bouwen van muren en gewelven, maar laat geen fijne sculpturale bewerking toe.

De Naamse blauwe steen, voornamelijk gebezigd voor pijlers en deuromlijstingen, mani-

⁶ Cfr. J. Lejeune, *La principauté de Liège*, Liège, 1949 p. 47.

festeert zijn stugheid in het eenvoudige, onmiskenbaar stijlvolle, maar tevens wat onveranderlijke Maas-kapiteel. In de plaats van het triforium treedt de blinde benedenhelft der lichtbeukramen. Waar de pijlers fors en gedrongen blijven, laat dit schema slechts geringe hoogte-ontwikkeling toe. De breedte der beuken spreekt daardoor sterker dan de hoogte, hetgeen een on-gothische drang naar het horizontale in de hand werkt.

Doordat de romaanse kerken met hun gesloten westbouw de hoofdingang in een der lange zijden, meestal aan de noordkant, moesten plaatsen, zien wij ditzelfde element verduurzaamd in de Gothiek. Met uitzondering der kloosterkerken hebben de bedehuizen der Maaslandse Gothiek dan ook geen of slechts een zeer ondergeschikte westelijke toegang.

In de 15de eeuw zien wij plaatselijk, ook te Thorn, een neiging tot rijker behandeling van muurvlakken en dragende delen. Dit geschiedt onder de invloed der in die dagen zo expansieve Brabantse Gothiek, wier inwerking dan vrijwel allerwegen in de Nederlanden voelbaar is. Te Meerssen daarentegen prevaleert, op het Mo-

saanse schema, een Franse zin voor verticalisme en decoratie, die door de betrekking van het daar gevestigde Benedictijnse convent tot St. Remy te Reims volkomen verklaarbaar is. St. Jacques te Luik daarentegen is een geval op zich zelf, de zwanenzang der Mosaanse Gothiek. Het is als wilde zij op de drempel der Renaissance in kort bestek de haar eigen ascetische soberheid van zich schudden.

Susteren en Thorn leren ons in de opeenvolgende fasen van hun bouwgeschiedenis enkele belangwekkende hoofdstukken der Mosaanse architectuur verstaan. Zij doen dat beiden in bescheiden vormen en met sobere middelen. Maar het is een onmiskenbaar feit, dat de geschiedenis der regionale bouwstijlen zich gevoeglijker laat aflezen uit simpele bedehuizen dan uit grote, door vorm en bouwontwikkeling gecompliceerde kerken, waar vele invloeden zich doorkruisen en vermengen. Met landelijke voorbeelden als Susteren en Thorn voor ogen wordt het benaderen der meer illustere monumenten een lichter taak.

SUMMARY

THE FORMER ABBEY CHURCHES OF SUSTEREN AND THORN

BY PROF. DR. J. J. M. TIMMERS

Susteren Abbey is the continuation of a building founded by Willibrord (714) and granted by the Emperor Arnulf to the priest Siginand in 891. The latter "illustris artifex" rebuilds the monastery which had been destroyed by the Danish invaders and transforms it into a convent, afterwards changed into a convent for noblewomen.

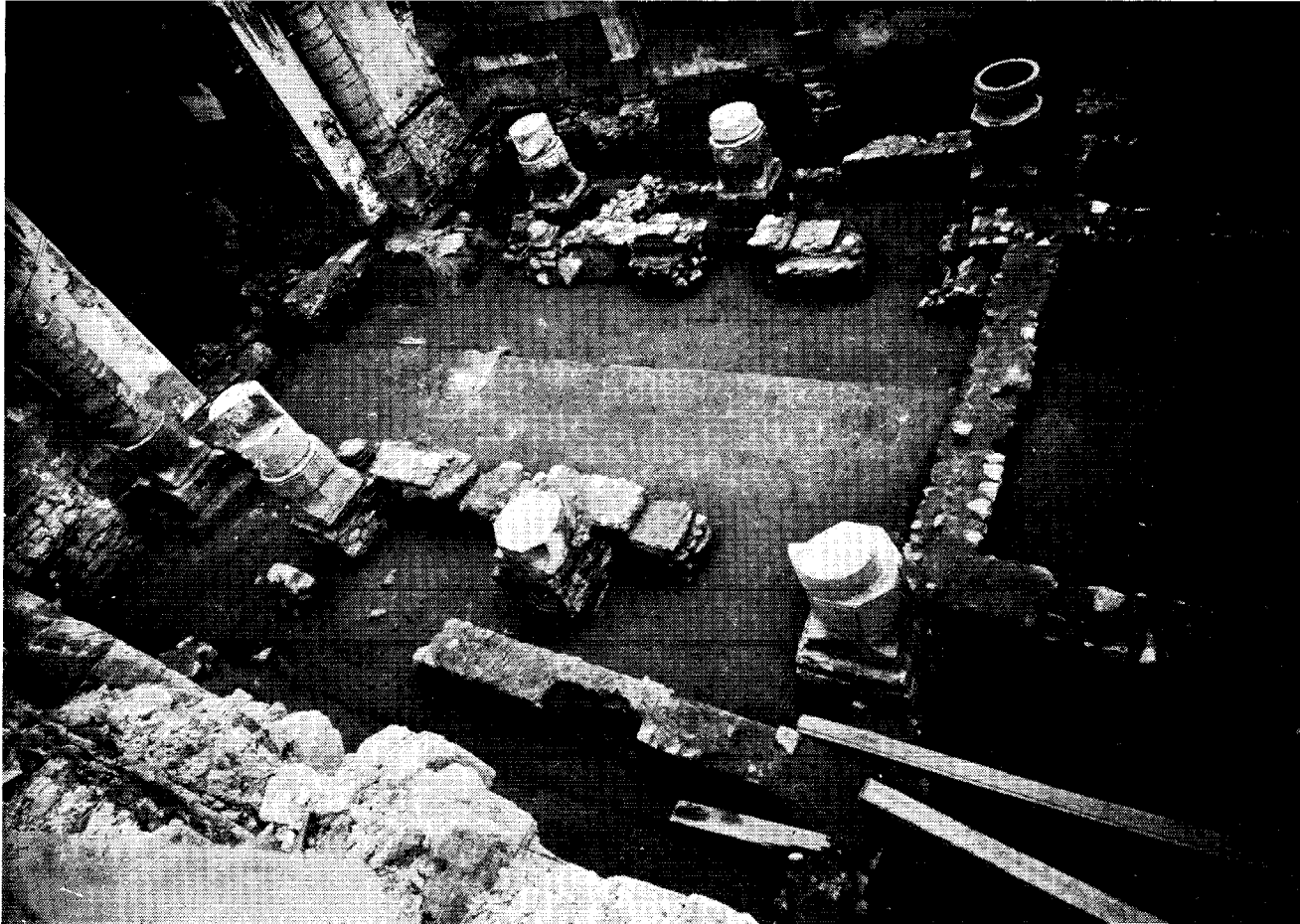
The church which still exists to-day and which has been drastically restored, dates from the middle of the 11th century. The plain nave has alternating supports of columns and piers, the latter being connected by means of blind arches.

The somewhat later choir has columns with Corinthian-type capitals. The entire structure is covered by a flat ceiling. Behind the choir is the crypt, half of which rises above the level of the ground. The "Westwork" in which arched friezes occur already, is the latest part of the church. A faulty restoration in the 19th century provided it with two front towers whereas the central part should have predominated.

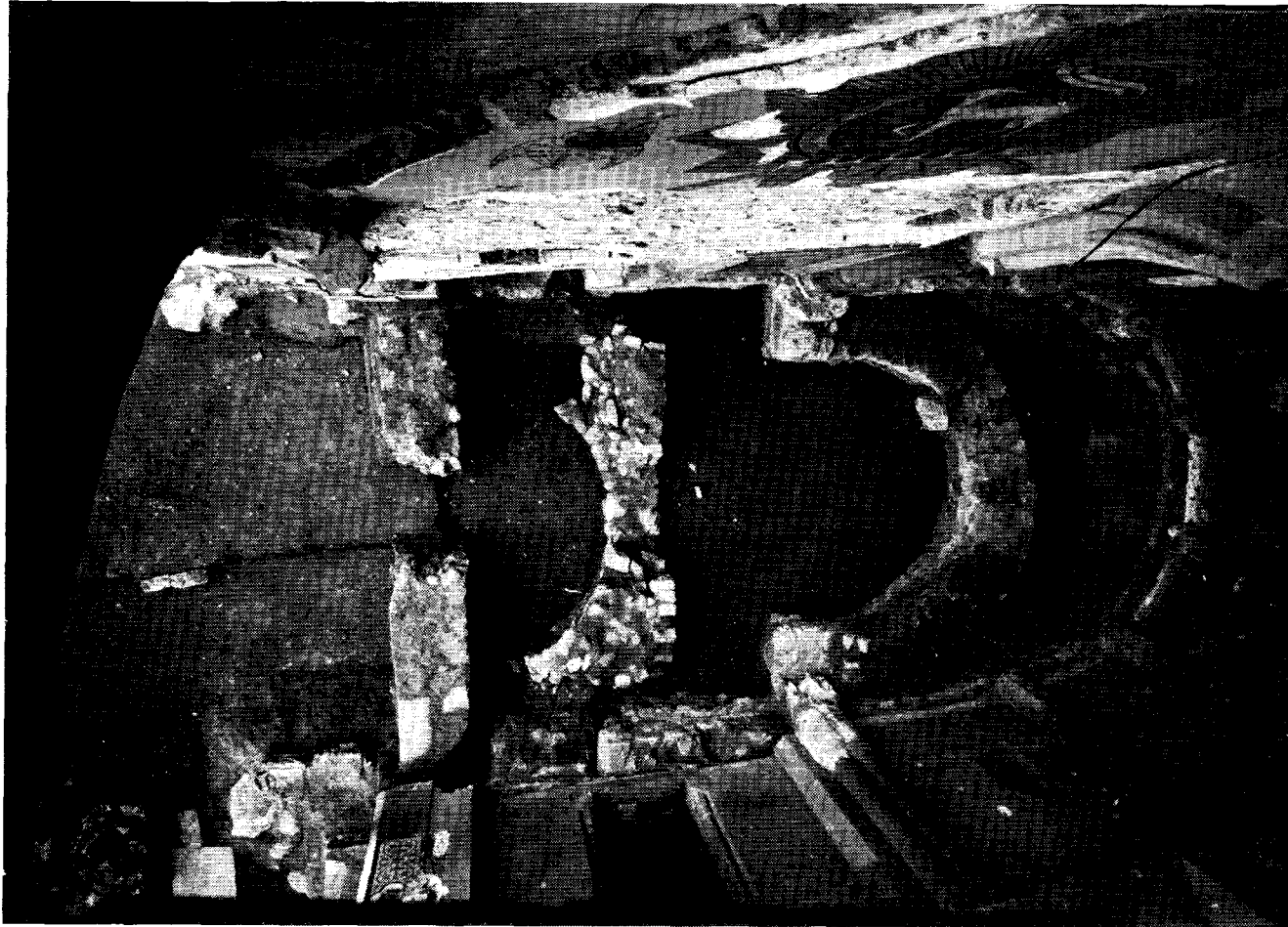
In the present church of Thorn no vestiges remain of the end of the 11th century, the time when the Abbey was founded. It was entirely rebuilt in the Gothic period in the regional style of the Meuse valley which, in contrast with the Romanesque style, shows little vitality.

Numerous characteristics reminiscent of Romanesque architecture have been retained and many essential elements of the Gothic style such as triforium, flying buttresses and ambulatory with chapels are hardly ever used. The Gothic architecture of the Meuse countries prefers the soft marl for the building of churches while using the extremely hard Namur stone but sparingly.

Only the "Westwork" dating from about 1100 is a remnant of the older Romanesque church. The present church belongs largely to the 14th century with extensious (side-chapels flanking the nave) from the 15th century. At the end of the 18th century the interior was decorated in the manner of Classicism. The high altar, made by F. X. Bader for the Carthusian Church at Roermond in 1769, was purchased in 1786.

Afb. 1. St. Medarduskerk te Wesscm. Overzicht van de opgravingen in het schip van het Noord-Westen uit gezien. De in het schone zand gelegde funderingen, gemiddeld 50 cm. hoog en 75 cm. breed, bestaan uit maaskeien van ongeveer 10×30 cm. in een vrij regelmatig verband. Goed zichtbaar zijn o.a. de basementen van de Westelijke zuiltjes van de kruising en een vierkant uit drie stukken bestaand pijlerbasement aan de Zuidkant van het schip. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 2. St. Medarduskerk te Wessem. Overzicht van de opgravingen in het koor. (Foto Monumentenzorg)

DE SINT MEDARDUSKERK TE WESSEM

DOOR

J. J. F. W. VAN AGT

Een blik op de plattegrond en opstand van het aardige kerkje van het ten Z.W. van Roermond op de linkeroever van de Maas gelegen plaatsje Wessem deed al voor de oorlogsverwoestingen zien, dat dit een bouwwerk met een

Bij deze opgravingen kwamen binnen de verwoeste kerk de funderingen voor den dag van een ouder driebeukig kruiskerkje en van de koorafsluiting van een nog ouder gebouw (Fig. 1). Van het kruiskerkje was het transept smaller dan

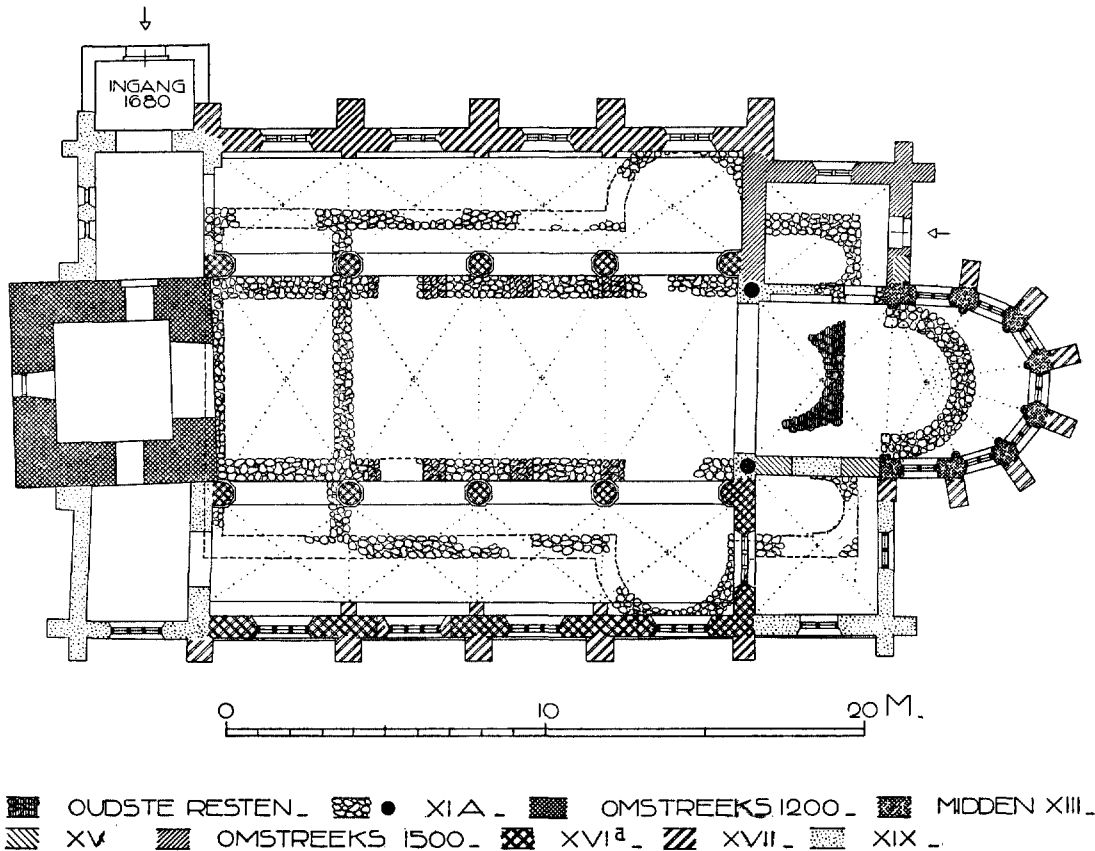

Fig. 1. Plattegrond van de St. Medarduskerk te Wessem vóór 1945 met de teruggevonden funderingen. (Tek. H. van Beveren)

geschiedenis was; hoe merkwaardig deze was, leerden evenwel eerst recht de opgravingen, welke na de oorlog onder leiding van Dr. P. Glazema plaats vonden¹.

¹ P. Glazema, „Opgravingen in de R.K. Kerk te Wessem (L.) in 1946”, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* (1947) blz. 237-240.

het middenschip en de kruising dus niet vierkant maar rechthoekig. De kruisarmen hadden een halfronde afsluiting. Het absidaal gesloten hoofdkoor werd geflankeerd door twee uitwendig rechthoekige en inwendig half rond gesloten nevenkoortjes, die in het verlengde lagen van de zijbeuken en niet alleen met het transept, maar ook met het hoofdkoor in communicatie stonden.

Het opvallend korte schip was, blijkens een aan de Zuidkant nog aanwezig vierkant pijlerbasement van secundair verwerkt materiaal, opgetrokken met „Stützenwechsel“; opmerkelijk moet hierbij het onvolledige karakter van de alternering zijn geweest; een alternering n.l. van slechts drie bogen, waarbij de intervallen tussen de steunpunten ongelijk waren. Op het schip sloot een Westerblok aan, waarvan middenblok en zijvleugels resp. in het verlengde lagen van het middenschip en de zijbeuken. (Afb. 1 en 2).

Ook van het opgaande werk bleek nog belangrijk veel behouden. Aldus bleek, dat de kruising niet, zoals men verwacht zou hebben, op pijlers rustte maar op zandstenen zuiltjes. Twee dezer zuiltjes toch, die der Oostelijke kruisingshoeken, werden nog achter het metselwerk der bestaande koormuren aangetroffen; zij zijn voorzien van kapitelen in Ionische trant en bestaan, blijkens oude dookgaten uit secundair verwerkt materiaal; van beide andere zuiltjes kwamen de basementen voor den dag. Nog bijna geheel aanwezig is bovendien de tufstenen Noordmuur van het oude koor met de doorgang naar het nevenkoortje en een klein rondboogvenster. (Afb. 5).

De eigenaardige verhoudingen van de plattegrond — een rechthoekige i.p.v. een vierkante kruising — deden aanvankelijk het vermoeden rijzen, dat hier nog niet sprake was van een echte kruising begrensd door vier bogen (een z.g. „ausgeschiedene Vierung“, welke kenmerkend is voor de kruiskerken van de Romaanse periode), maar van een als afzonderlijk bouwdeel tussen koor en schip ingevoegd dwarspand. Toen echter bij de voortgang der restauratie boven beide kapitelen de aanzetten van de vroegere kruisingsbogen te voorschijn kwamen, bleef er omtrent het bestaan van een echte kruising geen twijfel meer mogelijk. (Fig. 2).

Het stadium van ontwikkeling, waarbij schip en transept elkaar zo volkomen doordringen, dat de „ausgeschiedene Vierung“ ontstaat, werd omstreeks het jaar 1000 bereikt². Wat Wessem betreft zijn wij geneigd om de aanwezigheid van een rechthoekige i.p.v. een vierkante kruising eer te beschouwen als gevolg van een zekere onbeholpenheid der bouwers dan als blijk van een

² In de jaren 987-990 verkreeg de abdijkerk van Reichenau-Mittelzell een „ausgeschiedene Vierung“, zij het nog met enkele onvolkomenheden. Het hoogtepunt in de ontwikkeling wordt vertegenwoordigd door de St. Michaelskerk te Hildesheim, cfr. E. Lehmann, *Der frühe deutsche Kirchenbau*, Berlin 1938, blz. 38-39, afb. 31; 275.

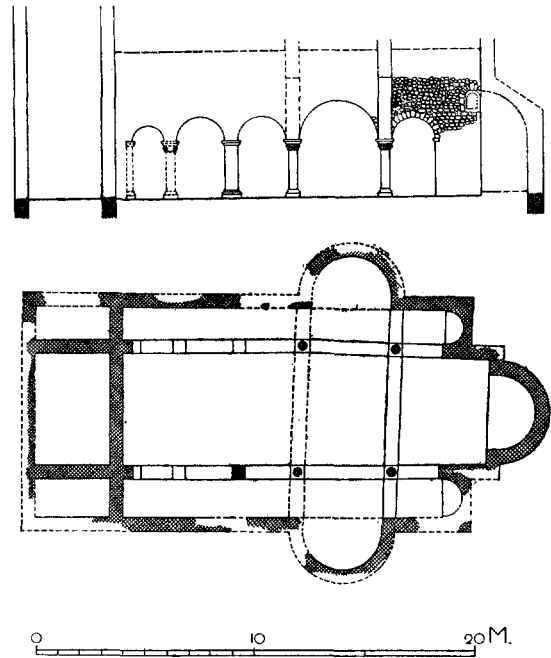
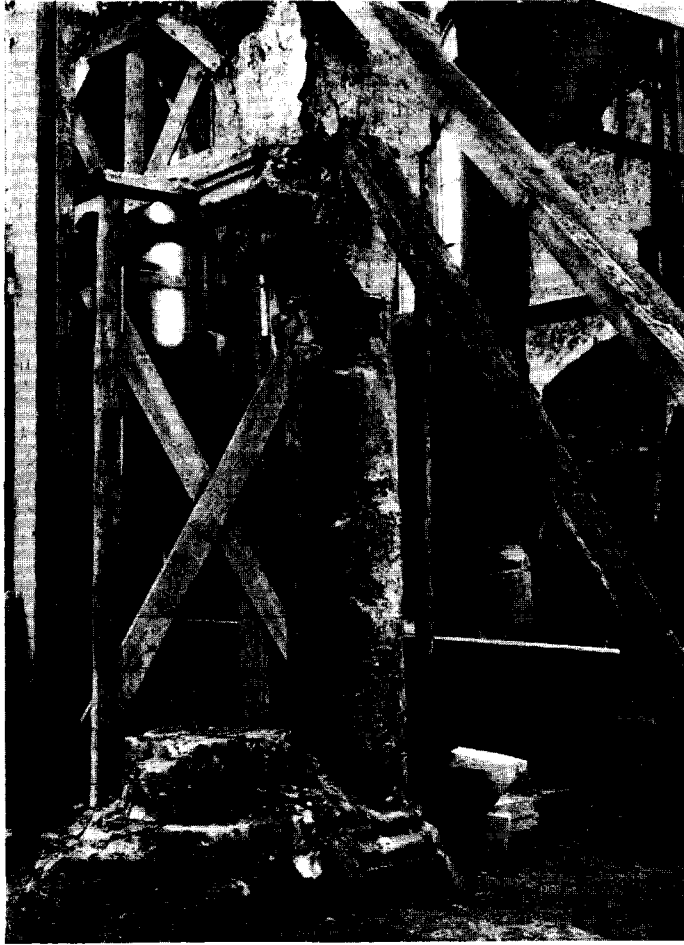

Fig. 2. Reconstructie van de opstand en plattegrond met klaverbladvormige koorpartij van de Kerk te Wessem. (Tek. H. van Beveren)

hogere ouderdom. Dit vermoeden wordt sterker, wanneer we ons het eigenaardige en primitieve effect voor de geest roepen, dat de zuiltjes als hoeksteunpunten moeten hebben gemaakt, ook al was de oplossing technisch wel verantwoord, daar muurmassa's aan alle kanten gezorgd zullen hebben voor een systeem van elkaar in evenwicht houdende krachten. De primitieve vorm van „Stützenwechsel“, een stelsel, dat ook al weer eerst tegen het jaar 1000 algemeen in zwang komt, weerspreekt dit niet³. Op grond van dit alles moeten we de bouwtijd van het ongetwijfeld in één campagne gebouwde kruiskerkje in de eerste helft van de 11de eeuw stellen.

Omstreeks deze tijd nu, waren er in de nabuurschap enige kerken verrezen met feitelijk dezelfde hoofdkenmerken; het zijn de Munsterkerk van

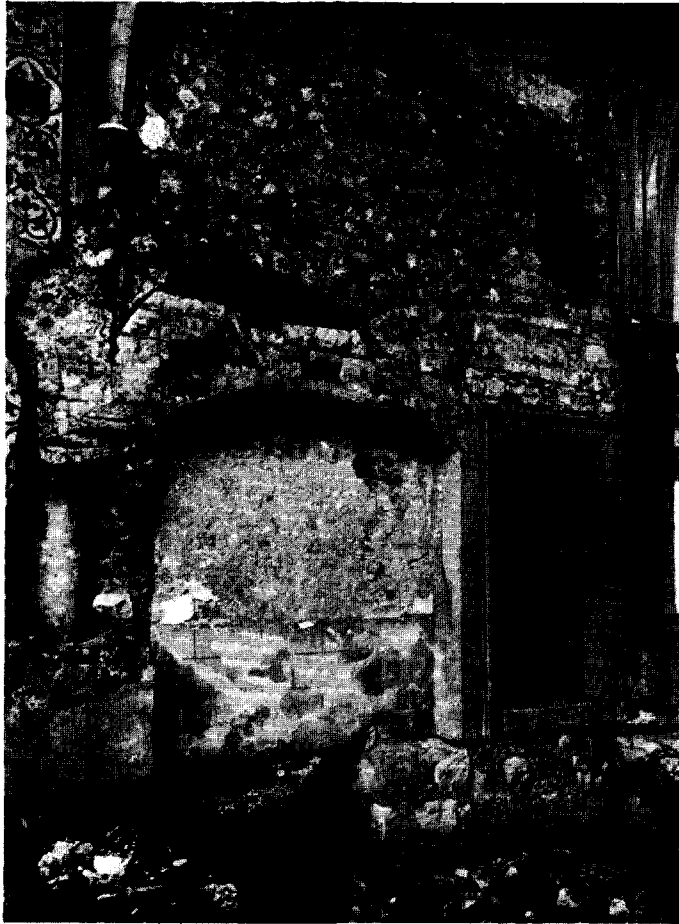
³ Tot de oudste voorbeelden van „Stützenwechsel“ behoren de St. Cyriacuserk te Gernrode (begonnen in 961) en de St. Luciuskerk te Werden (na 995). Deze laatste kerk is in dit opzicht wellicht geïnspireerd op de Abdijkerk aldaar, het enige bouwwerk, dat, zover bekend, reeds in de Karolingische tijd „Stützenwechsel“ had, cfr. E. Lehmann, *o.c.* blz. 113; 143 afb. 21; 233; 246.

Afb. 3. St. Medarduskerk te Wessem. Zandstenen zuil aan de Noordzijde van het koor. Het op de foto niet zichtbare kussenwerk aan de zijkant der kapitelen is een weinig ingesnoerd en, evenals de spiralen en de eierlijst, schetsmatig van uitvoering. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 4. Ottoonse Ionische zuilen in het Westwerk van de Munsterkerk te Essen. (Naar K. Wilhelm Kästner)

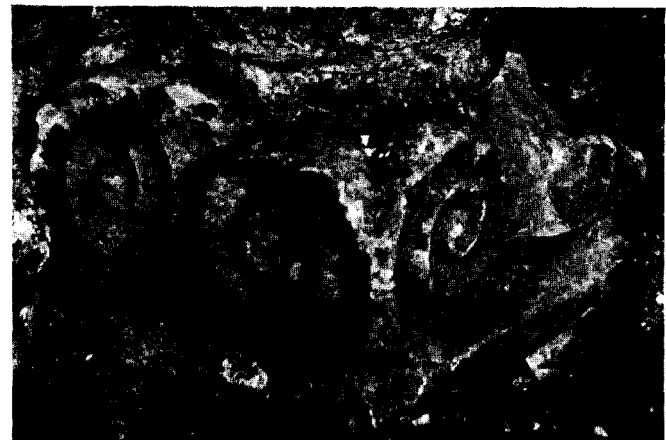

Afb. 5. St. Medarduskerk te Wessem. Noordelijke koorwand met schei-boog, de nog slechts ten dele vrijgelegde Ionische zuil en een oud venster. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 7. Ottoons volutenkapiteel thans basement aan het Romaanse portaal van de Abdijkerk van Hoog Elten. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 6. St. Medarduskerk te Wessem. Sluitsteen met z.g. Tetramorf, 15de eeuw. (Foto J. Verbeek, Amsterdam)

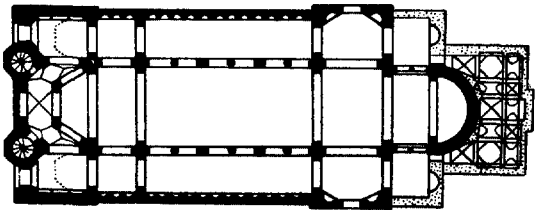

Fig. 3. Essen (Dld.) Munsterkerk.

Essen⁴ (Fig. 3) en haar navolging te Susteren (zie plattegrond in het artikel van Prof. Timmers in dit nummer) welke evenals Wessem reeds een echte kruising en „Stützenwechsel” hebben. Ook zijn de nevenkoortjes niet alleen naar het dwarspand maar tevens naar het hoofdkoor geopend, dit in tegenstelling tot veel andere kerken van die tijd, zoals b.v. de St. Pieterskerk te Utrecht en de St. Lebuinus te Deventer, waar ze slechts vanuit het dwarspand betreden konden worden. De „Stützenwechsel” te Essen was een navolging van die der St. Luciuskerk te Werden, een gebouw zonder transept maar eveneens voorzien van op het hoofdkoor geopende nevenkoortjes⁵. Al was de kleine kerk van Wessem zeer veel minder belangrijk dan de Munsterkerk van Essen, toch zijn de trekken van overeenkomst van die aard, dat wij Wessem in dezelfde sfeer kunnen plaatsen.

De klaverbladvormige aanleg vormt in dit beeld geen essentieel element — eigenlijk wordt deze in de Christelijke en laat-klassieke bouwkunst bij de meest uiteenlopende typen van gebouwen aangetroffen. Wij wijzen slechts op de vroeg-Christelijke baptisteria en grafkapellen, vele kerken met een centrale plattegrond, koepelbasilieken van Byzantium en Klein Azië, Romaanse kerken van Lombardije⁶ en het Rijn-

⁴ K. Wilhelm-Kästner, *Das Münster in Essen*, Essen 1929.

⁵ E. Lehmann, o.c. afb. 183; 185; 165.

⁶ Vele Armeense kerken (Bagaran ± 625, Etchmiadzin) en hun veronderstelde navolgingen in Germigny des Prés (799-818) en San Satiro te Milaan (879) zijn vierkante bouwwerken met een op vrijstaande pijlers gedragen middenkoepel en schorende absiden in de vier assen. Ook bij verscheidene Oosterse koepelbasilieken (o.a. T'alin en Kutais in Armenië en de veel jongere kerk van Curtea de Arges in Roemenië) zijn de met tongewelven overdekte traveeën links en rechts van de koepel afgesloten door een absis. De Lombardische klaverbladvormige koorpartijen schijnen terug te gaan op San Fedele te Como, cfr. J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Wien 1918, afb. 84, 195, 197, 264, 716-724, 778, 814.

land en op de Gothische bouwwerken, waarover wij in een vorig artikel spraken⁷. In West-Europa vormen de absidale sluitingen der kruisarmen als regel een logische completering van de kruisvormige plattegrond van een bouwwerk met een overwegend longitudinaal karakter; zo bij de door St. Maria im Kapitol te Keulen geïnspireerde kerken met klaverbladvormige koorpartij in die stad en haar omgeving⁸. Het verlangen, de transepten op een of andere wijze te verrijken, spreekt ook uit de hoeknissen te Essen en Susteren. De kerk te Wessem nu — die behalve parochiekerk doopkerk was voor de omgeving — toont in deze duidelijk de invloed van Rijnlandse voorbeelden en dit verwondert ons niet, wanneer wij in aanmerking nemen, dat de parochie in 965 aan de abdij St. Pantaleon te Keulen was gekomen^{8a}. Een analoge koorplattegrond vindt men in die plaats bij de, in sommige opzichten met de zojuist genoemde kerken te Essen en Werden verwante, voor 1059 gestichte St. Georgskirche te Keulen (Fig. 4). In dit verband moet nog gewezen worden op de overeenkomst, die er mogelijk bestaat tussen de plattegronden van de abdijkerken van Rijnsburg en St. Truiden en die van Wessem. De plattegrond van de voormalige abdijkerk van Rijnsburg bij Leiden kon, na onlangs verrichtte opgravingen, aan de hand van een plattegrondschets van 1613 in J. Oudaens Roomsche Mogentheid (Amsterdam 1669) en de situatie van de nog overeindstaande Zuidelijke toren van het Westerblok, met grote waarschijnlijkheid gerecon-

Sirarpie der Nersessian, *Armenia and the Byzantine Empire*, Cambridge Massachusetts 1947.

⁷ J. J. F. W. van Agt, „De oudste gedaante van de St. Christoffelkerk te Roermond”, *Bull. Kon. Ned. Oudb. Bond* 6de Serie Jrg. 3 (1949) blz. 1-6.

⁸ Wij wijzen op een groep van eenbeukige kruiskerkjes met absidaal gesloten kruisarmen in Midden-Frankrijk cfr. R. de Lasteyrie, *L'Architecture religieuse en France à l'époque romane*, Paris 1929 blz. 285-286, fig. 288. Ook mogelijkerwijze door centrale bouwwerken geïnspireerde plattegronden als die van San Fedele in Como en Sta Maria in Kapitol hadden allereerst een longitudinaal karakter. Het achterwege blijven van halfronde transeptsluitingen bij een navolging van de laatste, de abdijkerk van Brauweiler, illustreert wel duidelijk de aanvullende functie ervan. Zie E. Lehmann, o.c. blz. 108, afb. 199, 200.

^{8a} J. Huysmans, „Oude kerkpatronen in en om Roermond”, *Historische opstellen over Roermond en omgeving*, Roermond 1951, blz. 89. Wessem was destijds een niet onbelangrijke handelsplaats met muntrecht; vgl. J. Linsen in *Historische opstellen etc.*, blz. 167 e.v.

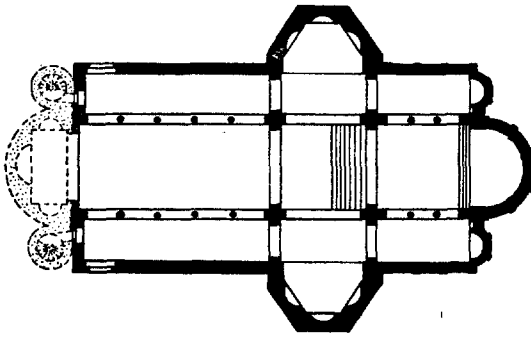

Fig. 4. Keulen, St. Georg.

strueerd worden⁹; de door G. Weise uit de Gesta Abbatum Trudonensis afgeleide plattegrondreconstructie van de oude abdijkerk van St. Truiden werd echter door de resultaten van opgravingen in 1936 niet bevestigd¹⁰.

Niet in de laatste plaats is het vroeg-11de eeuwse kerkje opmerkelijk door de aanwezigheid van kapitelen in Ionische trant. (Afb. 3). Zij komen in de Middeleeuwse bouwkunst n.l. veel minder voor dan Korinthische of Korinthiserende kapitelen. De kapitelen van Wessem staan, ondanks de schematische behandeling, in vorm vrij dicht bij de antieke; meer dan de meeste andere sporadisch ten Noorden van de Alpen voorkomende middeleeuwse Ionische volutenkapitelen. Het kapiteel in de crypt van St. Germain te Auxerre (tussen 841 en 860) heeft b.v. een nogal hybride vorm, die associaties opwekt aan de kapitelen van sommige Armeense kerken (Ani en Zvart'nots)¹¹. Evenmin valt er overeenkomst te bespeuren met de zeer grove kapitelen in de Ottmarskrypte van St. Gallen, een kapiteel uit de St. Ursmer te Lobbes (België)¹²

⁹ W. Glasbergen, „De abdijkerk van Rijsburg, opgravingen in 1949”, *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken* (1950) blz. 89-106.

¹⁰ G. Weise, „Die ehemalige Abteikirche von St. Trond”, *Zeitschrift für Geschichte der Architektur* IV (1910-11) blz. 124-137. E. Lehmann, o.c. blz. 138-139, afb. 184. S. Leurs, *Geschiedenis van de Vlaamse Kunst*, Antwerpen (z.j.) blz. 19.

Een toevallige overeenkomst met Wessem vertoont de plattegrond van de kerk van St. Maurice de Gency in Zuid-Frankrijk. Zie G. Dehio en von Bezold, *Die Kirchliche Baukunst des Abendlandes*, Stuttgart 1888, Tafel, 117 no. 15.

¹¹ J. Hubert, *L'Art préroman*, Paris 1938, Pl. xxxv. G. J. Strzygowski, o.c. afb. 358, 364.

¹² J. Gantner, *Kunstgeschichte der Schweiz*, I

of met het eveneens wel uit deze tijd stammende kapiteel, dat thans als basement dienst doet bij het Romaanse portaal van de abdijkerk op de Elterberg (Afb. 7). Enkele middeleeuwse Ionische kapitelen schijnen evenwel op meer directe wijze geïnspireerd te zijn door antieke; met name is dit het geval met de Ionische pilasterkapitelen van het Karolingische poortgebouw te Lorsch en de 10de eeuwse volutenkapitelen in de Westpartij van de Munsterkerk van Essen. (Afb. 4).

Wellicht heeft ook de vervaardiger van de kapitelen van Wessem zich door antieke voorbeelden laten inspireren of zelfs getracht een of ander Romeins kapiteel direct na te volgen. Dit is vooral na het vinden van Romeinse bouwfragmenten in het van de toren afkomstige puin (o.a. een zandstenen relief met de voorstelling van een godin¹³) waarschijnlijk geworden. De aanwezigheid van Ionische kapitelen zowel te Wessem als te Essen vormt overigens, juist omdat zij mogelijk elk afzonderlijk direct teruggaan op antieke voorbeelden, geen enkel bewijs omtrent een eventuele onderlinge samenhang. De ouderdom van de kapitelen kan slechts uit die van het gebouw worden afgeleid, de eerste helft van de 11de eeuw dus (waarbij evenwel rekening moet worden gehouden met de mogelijkheid, dat zij reeds onderdeel waren van het oudere, niet te dateren gebouwtje, waarvan slechts de fundering van de uitwendig rechthoekige en inwendige halfronde koorsluiting over is).

Het 11de eeuwse gebouw was reeds lang tengevolge van de verschillende uitbreidingen welke men in de loop der tijden ondernomen had, in zijn opvolgers opgegaan. Het kerkje van voor de oorlog had een Romaanse Westtoren, een driebeukig pseudobasilicaal schip met Gothische zuilen met z.g. Maaskapitelen en een zevenzijdig gesloten, grotendeels Gothisch koor. De veranderingen bij de wederopbouw mogen het motiveren ook uit te weiden over de jongere bouwgeschiedenis, welke het aspect van het kerkgebouw goeddeels bepaalde^{13a}.

Frauenfeld-Leipzig 1936, blz. 51, afb. 29. Simon Brigode, „L'architecture religieuse dans le sud-ouest de la Belgique”, *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor monumenten en Landschappen*, Brussel 1949, blz. 126, fig. 14.

¹³ M. J. Vermaseren, „De Romeinse beschaving in Midden-Limburg”, *Historische opstellen over Roermond en omgeving*, Roermond 1951, blz. 51 en afb. 2.

^{13a} Afbeelding in A. Loosjes, *Limburg in beeld*, Amsterdam z.j., blz. 147.

Een eerste uitbreiding moet hebben plaats gevonden omstreeks het jaar 1200, toen men de Westtoren optrok, waarvan inmiddels helaas de resten verder zijn afgebroken terwille van de hedendaagse vergroting. Als bij vele torens in de omgeving, bestond de onderste helft uit grote veldkeien en was de tufstenen bovengleding versierd met lisenen en een rondboogfries. Daar de Oostmuur gedeeltelijk op de fundamenten van de Westmuur van het Westwerk stond, moet men deze laatste toen hebben afgebroken om het schip te kunnen doortrekken.

Daarna heeft men het koor vergroot door de absis te vervangen door de huidige uit mergel opgetrokken zevenzijdige sluiting. Achter de hoeksteunberen gaan lisenen schuil, waarschijnlijk overblijfselen van een muurgedeling in Rijnlandse trant, gelijk die van het eveneens polygonaal gesloten laat-Romaanse koor van het nabije Limbricht¹⁴. De polygonale sluiting zal dus dagtekenen uit het midden van de 13de eeuw, de tijd waarin de Gothiek in deze streken begon door te dringen. Dit komt ook overeen met haar zeer onregelmatige plattegrondverhoudingen. Later werden koor en sluiting in mergel verhoogd en voorzien van steunberen en spitsboogvensters. Bij deze gelegenheid moeten ook de, na de oorlog grotendeels ingestorte, gewelven zijn aangebracht; de profilering van de ribben en de vorm van de sluitsteen wijzen op de 15de eeuw. De steunberen werden bij een latere gelegenheid met uitzondering van hun bovenste geleding door bakstenen vervangen.

Na deze 15de eeuwse verbouwing van het koor verrees aan de Noordzijde ervan de sacristie; kort daarop is ook het overige van de kerk geheel gewijzigd. Bij het vervangen van het 11de eeuwse schip en transept door een Gothisch schip, moet men ook de thans teruggevonden zandstenen zuiltjes ommetseld hebben¹⁵. Blijkens tussen de oude basementen teruggevonden sporen had men tijdens deze laatste verbouwing de scheibogen van het oude middenschip, dat smaller was dan het nieuwe, dichtgemetseld, zodat de kerkdiensten voortgang konden blijven vinden.

Van de verbouwing van omstreeks 1500 rest ons overigens niet veel meer dan de Gothische

zuilen, de Maaskapitelen en in substantie de muren van de Zuidbeuk. Iets dat begrijpelijk wordt wanneer wij weten, dat op het eind van de 16de eeuw de streek werd geteisterd door de benden van de Calvinistische graaf Van Nieuwenaar, die van Wessem zijn hoofdkwartier had gemaakt¹⁶.

Uit het rapport van de kerkvisitatie van 10 Mei 1669, waarin men leest „summum altare est consecratum” en verderop „liber bap, incipit 1632” moet men wel afleiden dat de kerk in het laatstgenoemde jaar opnieuw in gebruik is genomen¹⁷. Dat het een grotendeels herbouwde kerk is geweest blijkt o.a. uit de vorm van de rechtopgaande bakstenen, met mergelblokken versierde steunberen, het halfronde verloop van de vroegere scheibogen en een bij de restauratie in de Oostmuur van de Zuidbeuk teruggevonden en weer weggemetseld 17de eeuws rondboogvenster met geprofileerde omlijsting, waarin zelfs de montants nog aanwezig waren. Waarschijnlijk heeft men eerst de Noordmuur herbouwd en wel in afbraakmateriaal en de mergelstenen Zuidmuur vervolgens in vorm hierbij aangepast. Het baksteenwerk van de koorsteunberen zal zijn ontstaan te danken hebben aan een poging het uitwendige van het koor met het aldus gewijzigde schip in overeenstemming te brengen.

Enige onbelangrijke aanbouwen zijn er sindsdien nog bijgekomen, zoals het Noordportaal naast de toren, blijkens het jaartal in de sluitsteen in 1680, en de 19de eeuwse bakstenen toevoegsels ten Zuiden van toren en koor. Het gebouw, dat o.a. nog in 1788 is hersteld — hierop wijst een in de plint van een der steunberen ingekapt jaartal — werd tenslotte in 1899 geheel gerestaureerd door Dr. P. J. H. Cuypers.

Bij de herbouw na de oorlog door Ir. F. P. J. Peutz uit Heerlen, zijn in het koor oude gegevens gebruikt voor een fantasievolle reconstructie,

¹⁶ J. Habets, *Geschiedenis van het Bisdom Roermond*, Roermond 1890. II blz. 99.

¹⁷ J. Habets, *o.c.* III blz. 181. Dat het altaar inderdaad ontwijfd moet zijn geweest en daarna opnieuw geconsacreerd, blijkt uit ongeveer gelijktijdige visitatierapporten (1673) van kerken van het bisdom, welke in het Staatse gebied lagen. Hierin komen vermeldingen voor als „Summum altare dirutum ab hereticis jam restauratum et est consecratum” (Klimmen), „Summum altare nondum est consecratum” (Hulsberg) of „Summum altare nondum est consecratum sed est portabile” (Heerlen), zie J. Habets, *o.c.* III p. 351-369. Tevoren (in 1558) had de kerk van Wessem zes altaren; in 1400 was er reeds van vijf sprake; zie J. Habets, *o.c.* I blz. 367-368.

¹⁴ M. D. Ozinga, *De Romaanse Kerkelijke Bouwkunst*, Amsterdam 1948, afb. 12.

¹⁵ Wel moeten de zuiltjes bij een of andere reparatie in het begin van de 18de eeuw reeds een keer te voorschijn zijn gekomen, getuige het op een der zuiltjes ingekraste jaartal A 170?.

terwijl de Gothische zuilen werden herbezigt in het verbrede schip¹⁸. Al met al kunnen wij een zeker gevoel van spijt niet onderdrukken bij de herinnering aan het kerkje van vóór de verwoesting, een alleraardigst voorbeeld van een door verschillende wijzigingen harmonisch gegroeid bouwwerkje.

Tenslotte moeten wij nog enige aandacht besteden aan de reeds vermelde 15de eeuwse sluitsteen van het koor. (Afb. 6). Deze heeft een versiering, die iconografisch wel merkwaardig is: behalve met een rand van wijnranken prijkt hij n.l. met de symbolen der vier evangelisten, die hier zodanig bijeen zijn geplaatst, dat zij tezamen

¹⁸ A. Schwencke, „De herbouw van de kerk te Wessem”, *Katholiek Bouwblad* (1951) blz. 273-280, geïll. Zijn datering van de klaverbladvormige aanleg is overigens onhoudbaar.

een enkel patroon vormen, een z.g. Tetramorf (d.z. de vier wezens uit het vizioen van Ezechiël I : 5-11). Aangezien de vier wezens de operatio van Gods Zoon symboliseren en het volgens Irenaeus, de Logos zelf was, die Ezechiël aanschouwde (Adv. haer. IV, 20, 10s; III, 11, 8), is het wel zeer zinvol de Tetramorf juist in de sluitsteen boven het altaar af te beelden¹⁹.

In de 15de eeuw was het motief van de Tetramorf, in tegenstelling met de vroege middeleeuwen, allerminst algemeen in zwang. De sluitsteen van Wessem is daarom, niet alleen van wege zijn afwerking, maar vooral uit iconografisch oogpunt, zeer waardevol.

¹⁹ Cfr. W. Neusz, *Das Buch Ezechiël in Theologie und Kunst*, Münster 1912 en ook J. J. M. Timmers, *Symboliek en iconographie der Christelijke Kunst*, Roermond-Maaseyck 1947, cap. 288-299.

SUMMARY

ST. MERARDUS'S CHURCH AT WESSEM

BY J. J. F. W. VAN AGT

Before the war St. Merardus's Church at Wessem comprised a Romanesque tower, a late Gothic pseudo-basilican nave, altered in the 17th century, and a 13th century choir.

After the church had been heavily damaged in 1944, investigations were made which yielded remarkable results. Inside the ruined church the foundations of the termination of the choir of a pre-romanesque church were found as well as the complete foundations and a considerable part of the above. Ground masonry of a small cruciform church. The building of this church seems to have been completed without interruption. In spite of its being small in size, the church had a "Westwork", a two-aisled nave with alternating supports of piers and columns, and an elaborate choir characteristic of a Romanesque building. The choir was flanked by two side-chapels opening into choir and transept by means of arches, thus having a trefoiled plan.

The larger part of the northern wall as well as two slender columns at the corner of choir and transept have come to light. The columns which were originally detached, have ionic capitals, rarely used in the Middle Ages.

In view of the primitive nature of the abovementioned Romanesque characteristics such as the shortness of the nave and the columns at the corners of a crossing that is not yet square but rectangular, the date of construction of the cruciform church must be referred to the first half of the 11th century.

As regards the trefoiled plan of choir and side-chapels, the groundplan is comparable with that of St. George's church at Cologne. It may further be compared with the Minster at Essen and the church of Susteren. The Ottonian "Westwork" of Essen also presents an instance of capitals in Ionic style. The abovementioned results of the investigation were taken into account when the church was rebuilt. It was completed in 1950. The Gothic columns were used again in the widened nave and a new tower was erected more westward than the former tower. Only the 13th century choir was maintained in its original state. There is a curious 15th century keystone representing Ezekiel's vision (Ez. I, 5-11) a so-called Tetramorph. It is important from an iconographic point of view.

OUDHEIDKUNDIGE ONDERZOEKINGEN IN EN BIJ DE R.K. KERK TE ST. ODILIËNBERG

DOOR

DR. P. GLAZEMA

In de jaren 1949 en 1950 werden uitgebreide archaeologische onderzoekingen verricht op de kerkberg te St. Odiliëenberg (zie plattegrond).

Reeds direct na de bevrijding gingen er stemmen op om deze merkwaardige heuvel, die als een kleine acropool in het vlakke Roerlandschap zich verheft, aan een onderzoek te onderwerpen. Sinds lang immers verkeerde men in het onzekere, of de heuvel natuurlijk dan wel kunstmatig is, alsmede of er op de kruin van de berg nog oudere gebouwen gestaan hebben dan de huidige beide kerken.

Toen tengevolge van het opblazen der torens het koor en het dwarsschip van de parochiekerk bijna geheel tot puin geworden waren, terwijl het schip en het patronaatsgebouw zware schade leden, ontstond de gelegenheid een vrij groot gedeelte van de kruin van de heuvel te onderzoeken.

Aan de hand van een diepe, in de Oostzijde van de heuvel gegraven sleuf kon worden vastgesteld, dat de berg, eertijds aan St. Petrus gewijd en vanwege de karakteristieke ligging ook Thabor genoemd, een natuurlijke heuvel is. Wie deze heuvel besteeg langs het hoofdpad aan de Oostzijde, werd onaangenaam getroffen, niet alleen door het grauwe, gecementeerde wegdek en de harde cementlaag waarmede hekwerk en trappen waren bepleisterd, maar ook door de smakeloze lange ijzeren brug, die de pastorie met het heuvelplateau verbond. Doordat het afbraakpuin grotendeels op de West- en de Oosthelling van de heuvel gestort werd, was het profiel aan deze zijde nogal gewijzigd.

Bij de sanering en de restauratie van de kerkheuvel, werkzaamheden, die het herstel van de kerken op de voet hebben gevolgd, is de puinhuid gelukkig weer verwijderd. De St. Petrusberg is thans een monument geworden, dat in schoonheid niet voor Asselt onder doet. Dat de opdringerige, smakeloze en in alle opzichten storende gebouwen van de school en het klooster van de Zusters van het H. Graf tegen de Zuidkant van de heuvel niet vervangen konden wor-

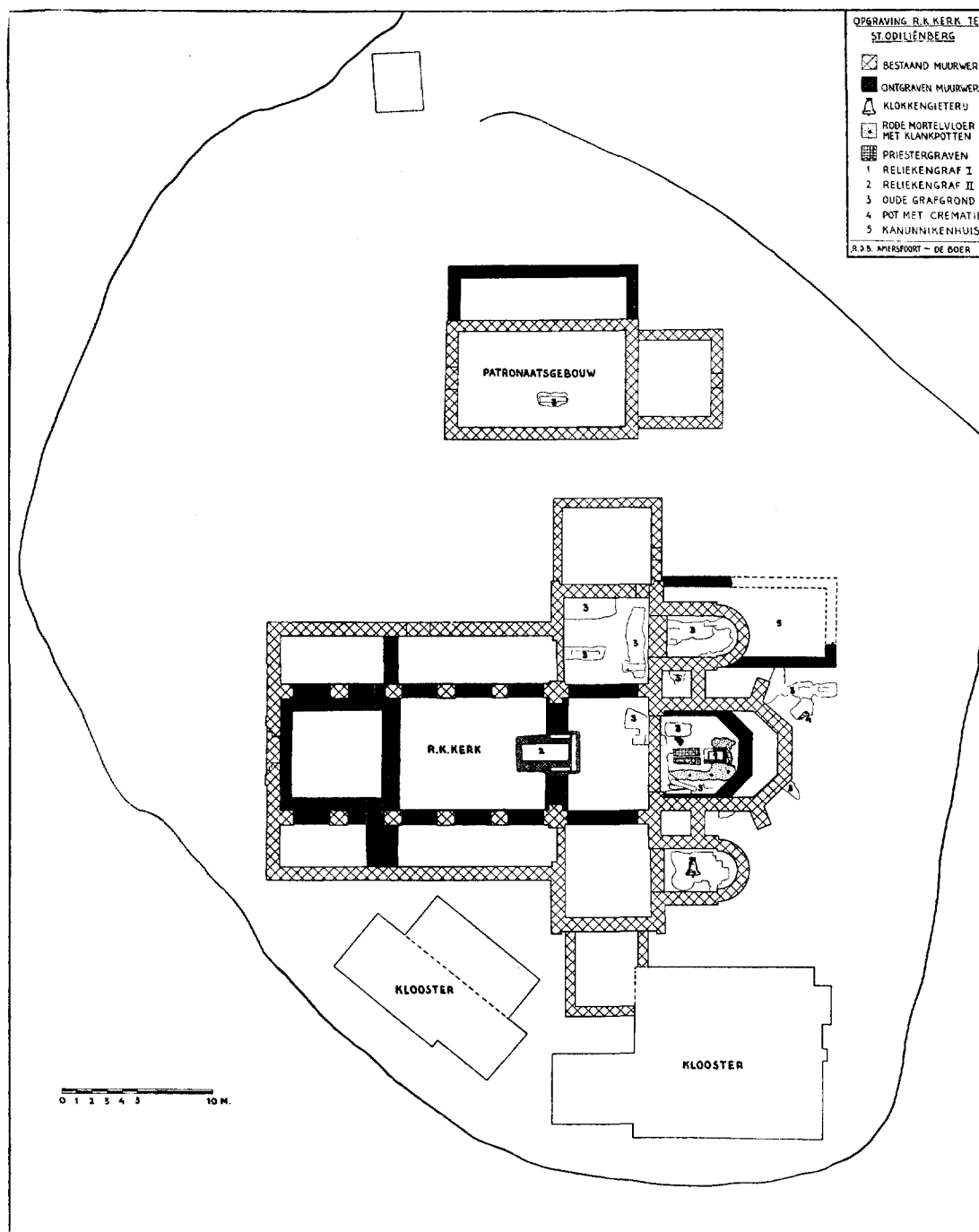
den door een laag gehouden, het profiel aanvullende architectuur, valt te betreuren.

Maar laat ons de heuvel opgaan en de kerken zelf in ogenschouw nemen.

De kapel rechts is het patronaatsgebouw, waarvan tot voor kort werd aangenomen, dat het de oudste Mariakapel van ons land was. Het is vooral de uit Maaskeien gebouwde Noordmuur, die de architectuur-historici lang heeft bezig gehouden. De muur vertoont drie dichtgemetselde poorten. De opgravingen hebben aangetoond, dat dit oorspronkelijk doorgangen waren van de middenbeuk naar het Noordelijke zijschip. Van dit zijschip, dat sinds lang verdwenen is, werden de fundamenten teruggevonden. Deze zijbeuk bleek van jonger datum te zijn dan het hoofdschip en de genoemde doorgangen zijn dan ook niet direct bij de bouw van de hoofdbeuk tot stand gekomen.

Toen het zijschip gebouwd werd, heeft men de Noordmuur van drie rondbogige poorten voorzien. Deze arcade is met eenvoudige, onder 45° afgeschuinde imposten afgewerkt. Naar wij menen wijst de profilering van de imposten er wel op, dat de verbouwing plaats vond omstreeks de 11de tot de 12de eeuw. Bij de afbraak van de Noordbeuk heeft men de doorgangen met zware, vermoedelijk van de oude buitenmuur afkomstige veldkeien dichtgezet. De middelste diende waarschijnlijk nog een tijd lang als toegang. Blijkens de vulling kwam deze toegang te vervallen, toen in latere eeuwen het hoofdschip in baksteen werd verhoogd. In de Westgevel is in die tijd een ingang aangebracht. Het vierkante koor aan de Oostzijde staat op een oude fundering en kan gelijktijdig gebouwd zijn met het schip. Onder dit koor bevindt zich de grafkelder van de familie De Zandt's de Frymerson.

Het gevondene in aanmerking genomen menen wij te mogen zeggen, dat het patronaatsgebouw vóór de 11de eeuw bestaan moet hebben als een eenvoudig, eenbeukig, rechthoekig Maaskeienkerkje, vermoedelijk met versmald rechtgesloten koor. Aan de hand van de opgravingen,

Plattegrond opgravingen te St. Odiliënborg.

die in 1948 in Midden-Limburg verricht zijn, weten wij thans, dat een rechthoekige zaalkerk met versmald recht koor een gangbare kerkvorm is geweest, ook in deze streek. Het best bewaarde voorbeeld ervan is het schip van de helaas in onbruik geraakte kapel te Lemiers. Deze kapel wordt omstreeks de 11de eeuw gedateerd. Het is dan ook niet onwaarschijnlijk, dat het patronaatsgebouw te Odiliënberg gebouwd is om en bij 1000. Met deze datering, die vrijwel aansluit bij die, welke Prof. Dr. E. H. ter Kuile geeft in zijn boek over de Middeleeuwse bouwkunst in Nederland¹, komt de oude, o.a. door Vermeulen voorgestane theorie, dat het patronaatsgebouw een stichting van de H. Wiro uit het begin van de 8ste eeuw zou zijn, in het gedrang. De opgravingen in en bij deze kapel hebben niets aan het licht gebracht, dat op deze vroege tijd kan wijzen. De mededeling, in de levensbeschrijving van de H. Wiro, dat er te Odiliënberg een oratorium, gewijd aan de H. Maagd gebouwd werd, alsmede een klooster voor St. Petrus, hoeft, naar wij menen, niet te slaan op deze kapel. Daartegenover staat echter, dat het onderzoek van de parochiekerk wel gegevens heeft verschaft, die tot de 8ste eeuw kunnen opklimmen.

Wenden wij ons thans tot de parochiekerk. Het gebouw staat op de Zuidelijke helft van de heuvel. De oorlog had zich hier niet onbetuigd gelaten, met het gevolg, dat van koor en dwars-schip weinig overbleef, terwijl ook het schip zelf ernstig beschadigd werd. De drieschepige pijlerbasiliek, zoals deze voor de oorlog bestond, was een in de jaren 1880-1883 zwaar gerestaureerd gebouw. Ondanks de vele vernieuwingen bleef het geheel een schilderachtig en onmisbaar accent in het landschap. Van hetgeen er na de bevrijding nog stond, was het schip gedurende de eerste na-oorlogse jaren als kerk in gebruik. Met uitzondering van de Noordmuur van het dwars-schip was het gehele restant architectuur-historisch van geringe betekenis. De vernieuwingen uit de tachtiger jaren waren vooral aan de beide zijtoren, aan de langsmuren van het schip en niet het minst aan de Westgevel met het ijzingwekkend harde, van alle gevoel gespeende Majestasreliëf, overduidelijk.

Nadat in 1949 opgravingen werden verricht in koor en dwarsschip, konden in 1950 onderzoekingen gedaan worden in het schip. De verwachtingen waren hier zeer hoog gespannen, omdat berichten uit de vorige eeuw gewaagden van

Romeins muurwerk tussen de pijlers hetgeen echter door het onderzoek niet bevestigd is. Het schip is dank zij de grote bereidwilligheid en medewerking van de met de restauratie belaste architect, wijlen de Heer Boosten, alsmede de spontane ondersteuning van een en ander door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, geheel tot op de vaste grond ontgraven. Waarschijnlijk is het tegenwoordige driebeukige schip ontstaan uit een eenschepige ruimte, waarvan de breedte gelijk was aan die van het tegenwoordige middenschip. Vermoedelijk heeft deze kerk een Westerblok gehad. De Westmuur hiervan reikte tot aan de huidige Westgevel. De pijlers van het tegenwoordige gebouw rusten op de fundamenten der oude schipmuren, die doorgaan tot aan de kruising en daar door een spanmuur zijn verbonden. In dit schip werd niets aangetroffen, dat op Romeinse oorsprong der muren zou kunnen wijzen.

De opgravingen, die verricht werden in het dwarsschip en in het koor, hadden, wat het oude muurwerk aangaat, evenzeer weinig opzienbarende resultaten, behalve dat binnen het tegenwoordige veelhoekige koor een oudere, polygonale sluiting werd aangetroffen.

Vastgesteld kon worden, dat het Noordelijke zijtkoor op een fundering van veldstenen staat. De fundering van het Zuidelijke daarentegen is geheel van recente baksteen. Dit zijtkoor moet naar analogie van de Noordelijke absis zijn opgetrokken. Op een lithographie uit de vorige eeuw ontbreken de nevenkoren. Aan de Noordzijde van het hoofdkoor ziet men een rechthoekig gebouw; de grondslagen hiervan zijn teruggevonden. De litho laat verder zien, dat er slechts één koortoren was, nl. de Noordelijke. Gebleken is, dat de Noordelijke toren inderdaad op oude fundamenten staat, de Zuidelijke, die op de genoemde litho niet voorkomt, moet een schepping uit de vorige eeuw zijn.

Het veelhoekige, na de oorlog nog gedeeltelijk bestaande middenkoor was grotendeels oud. De samenstelling der muren, zowel als die der funderingen, leverden hiervoor overtuigende bewijzen. De opgravingen brachten aan het licht, dat aan dit omstreeks 1200 te dateren polygonale koor een oudere, eveneens veelhoekige sluiting is voorafgegaan. Dit oudere, iets smallere koor moet derhalve vóór 1200 gebouwd zijn.

De thans te beschrijven, in dit koor te voorschijn gekomen vondsten wettigen het vermoeden, dat wij hier te doen hebben met het oudste, vermoedelijk in de 9de eeuw gebouwde deel der kerk. Binnen het oude koor werden resten gevonden van een rood gekleurde mortelvloer.

¹ E. H. ter Kuile, *Duizend jaar bouwen in Nederland*, Dl. 1. Amsterdam 1948, blz. 164.

Rode mortelvloeren zijn in ons land niet alleen bekend uit de Romeinse, maar ook uit de vroeg-Middeleeuwse, Karolingische periode. Het was duidelijk, dat de rode vloer te Odiliëenberg behoorde bij het eerste veelhoekige koor. Slechts een betrekkelijk klein gedeelte van deze vloer kwam ongeschonden voor den dag. Zeer waarschijnlijk is het plaveisel grotendeels vernietigd tijdens de bouw van het tegenwoordige koor en ten gevolge van latere begravingen. In de fundamenten nl. van het huidige koor werden fragmenten van de rode vloer als metselstenen aangetroffen.

In de as van het oudste, veelhoekige koor werd een gemetseld graf ontdekt, inwendig metende 100×44 cm, gebouwd van veldstenen en bepleisterd met rode specie. Deze specie kwam overeen met de mortel van de bovengenoemde rode vloer. Het graf was gevuld met rivierzand. Dit zand is bij het onderzoek nauwkeurig gezeefd, met het gevolg, dat een zeer belangrijke vondst gedaan werd, nl. een klein stukje goud-émaille ter grootte van $2 \times 1\frac{1}{2}$ cm en 1 mm dik. * Het émaille vertoont de figuur van een gekruisigde, baardeloze Christus. Links en rechts van het hoofd zon en maan. De primitieve wijze van de voorstelling, alsmede de techniek maakt, dat deze vondst gedateerd wordt omstreeks de 10de eeuw. De omstandigheid, dat het graf geheel met rivierzand gevuld was, kan erop wijzen, dat men indertijd bij de bouw van het 13de eeuwse koor de inhoud verwijderd heeft. Vermoedelijk is het stukje goud bij deze gelegenheid in het graf achtergebleven. In dat geval zou het émaille een datering van het graf zelf kunnen geven, zodat dit beschouwd zou kunnen worden als een metselwerk uit de 10de eeuw. De rode specie van het graf, zowel als die van de rode vloer kan wel overeenstemmen met deze datering. Als een bijzonderheid mag verder worden vermeld, dat op de binnenzijde van het graf sporen te zien waren van een olie-achtige vloeistof, die langs de staande wanden is afgelopen. Op de bodem kwamen Oost-West gerichte, donkere strepen voor, die de indruk maakten afkomstig te zijn van kleine kistjes, welke oudtijds in het graf een plaats hadden. Een met ander maakt sterk de indruk, dat we te doen hebben met een reliekengraf. Het stukje goud zou dan afkomstig kunnen zijn van een reliekschrijn; de donkere strepen op de binnenzijde der staande wanden wekken herinneringen op aan de gewoonte om op gezette tijden welriekende oliën in de graven der

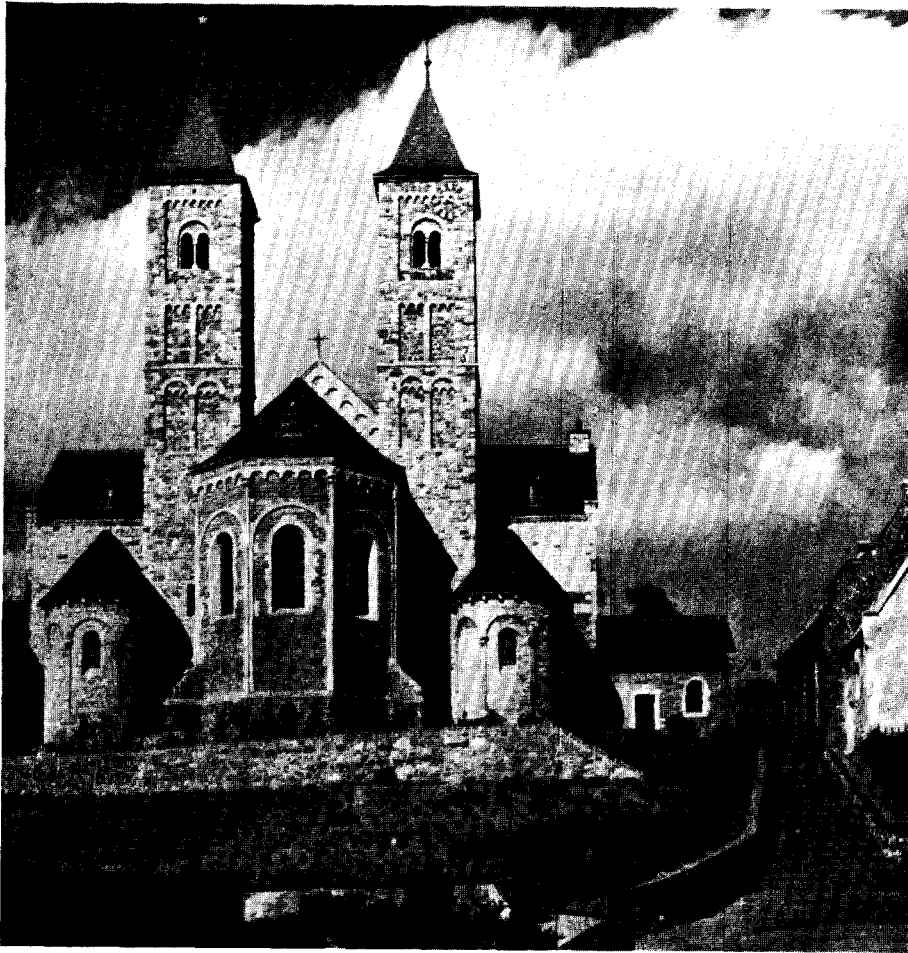
* Prof. Timmers zal dit stuk in *Oud-Holland* nader behandelen.

heiligen te gieten. Indrukken in de rode vloer doen vermoeden, dat het graf gedeeltelijk door het altaar overbouwd geweest is en wel zodanig, dat de Oostelijke helft ervan bedekt was. In geval de celebrant niet achter het altaar, d.w.z. met het gezicht naar het Westen gekeerd, gestaan heeft, dan moet het graf zodanig bedekt geweest zijn, dat het af en toe ter wille van de devotie geopend kon worden.

Het is alleszins begrijpelijk, dat in verband met deze vondsten de vraag gesteld is geworden, of wij hier te doen hebben met het graf, waarin relieken van de heiligen Wiro, Otgerus en Plehelmus gerust hebben. Het verdere onderzoek van de kerk heeft de gedachte doen post vatten, dat dit niet het geval geweest kan zijn. Op de scheiding van schip en dwarspand bevond zich tot voor kort een kleine oude grafkelder. Een beschrijving ervan door Von Fisenne verhaalt, dat in dit graf Romeinse dakpannen voorkwamen. Het onderzoek, voor zover dit nog mogelijk was, heeft over de ouderdom en de prioriteit niets aan het licht gebracht. Desondanks hebben wij het gevoel, dat dit graf het sepulchrum geweest is, waarin in de 8ste eeuw het gewijde gebeente van de drie heiligen of van één hunner is bijgezet. Deze in de spouwmuur ingebroken „eenmanskrypt” is zeer waarschijnlijk ouder geweest dan het bovenbeschreven reliekengraf.

De bovengenoemde vondsten en de bestudering van het oude metselwerk zijn aanleiding tot de veronderstelling, dat de oudste stenen kerk te Odiliëenberg een eenvoudige omstreeks de 9de eeuw gebouwde, rechthoekige zaalkerk geweest is, met een sepulchrum in de as van de kerk in de nabijheid van het altaar. Helaas was dit graf in de vorige eeuw door restauratie geheel vernield. Het is niet onmogelijk, dat bij de bouw van het veelhoekige koor omstreeks de 10de eeuw een deel van de relieken, waarmede in de loop der eeuwen allerlei had plaats gevonden, opnieuw is bijgezet in het thans aan het licht gekomen rode mortelgraf. Tijdens het onderzoek in 1950 is het oude graf ingestort. Het bouw materiaal bleek uit veldkeien te bestaan. Romeinse pannen of andere Romeinse resten werden niet gevonden.

Karakteristieke vondsten waren verder nog twee priestergraven, die te voorschijn kwamen Westelijk van, doch direct grenzende aan het rode mortelgraf. De doden lagen met de schedel naar het Oosten. In deze graven, die gewone bijzettingen waren in houten kisten, werden groen gekleurde beenderen aangetroffen, alsmede resten van een groene zijden stof. Dit laatste bleek afkomstig te zijn van een kazuifel. Het onderzoek heeft aangetoond, dat men hier te doen had

Afb. 1. Kerk van St. Odiliënberg na de restauratie

Afb. 2. Middenschip

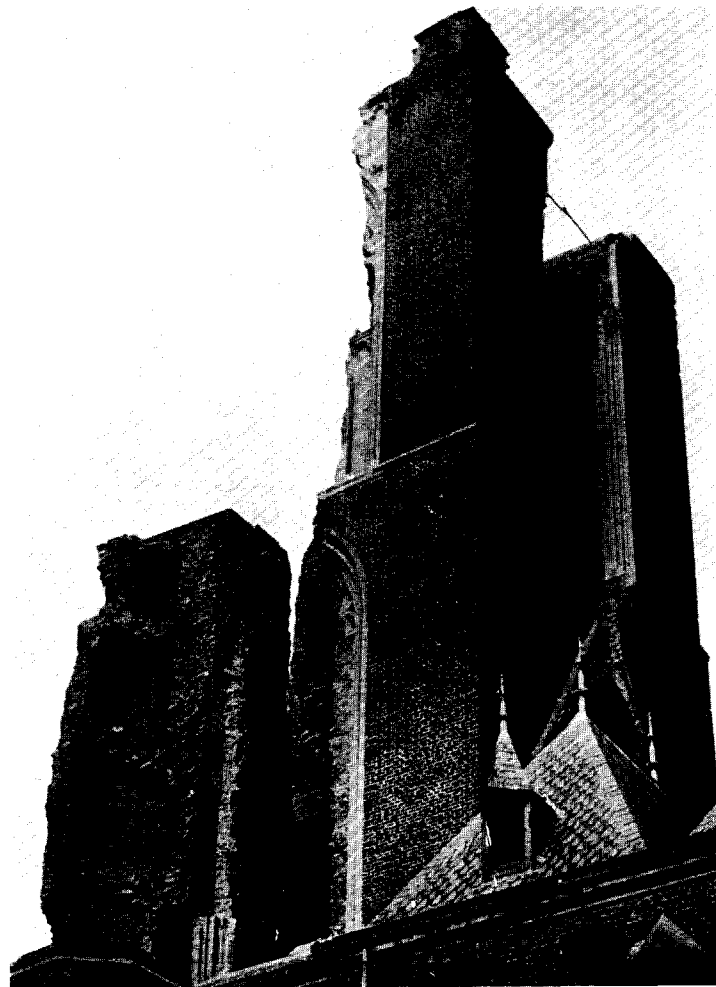
Afb. 3. Paternaatsgebouw
(Foto's Ir. J. Witteveen)

Afb. 4. Rechterbeuk

Afb. 1. Roermond. De St. Christoffelkerk uit N.W. voor 1892

Afb. 2. De verwoeste toren van de St. Christoffelkerk

met een door middel van koperzouten geveerd weefsel. Blijkbaar zijn de beenderen door kopergroen van de kazuifel aangetast. De skeletten waren incompleet en moeten ouder zijn dan het reliekengraf. Dit laatste, omdat in het metselwerk van dit sepulchrum stukjes van het weefsel voorkwamen. Bij de bouw van het reliekengraf heeft men dus de priestergraven aangesneden. Vermoedelijk is de schedel van het aan de Zuidkant zich bevindende skelet daarbij vrijgekomen. Er werd nl. in dit graf tegen het reliekengraf een cranium gevonden, dat veel dieper begraven was dan de overige skeletdelen. Waarschijnlijk heeft men, toen de schedel bloot kwam en uit het graf rolde, hem op dezelfde plaats iets dieper begraven.

Ten slotte mag nog de vondst vermeld worden van enige vroeg-Middeleeuwse, geelbruin gebakken potten. Onder de bovengenoemde rode mortelvloer werden nl. potten aangetroffen, die twee aan twee op elkaar gezet waren, zodanig dat de bovenste omgekeerd op de onderste stond. De potten waren leeg en blijkbaar nooit voor een ander doel gebruikt dan voor het vormen van een holle ruimte onder de koorvloer. De vondsten wijzen erop, dat de potten opzettelijk en met een zekere regelmaat onder de gehele koorvloer waren aangebracht. Men krijgt de indruk, dat het hier gaat om de oplossing van acoustische problemen. Klankpotten zijn meermalen aangetroffen in de muren van kerken. In de laatste tijd echter ook onder vloeren. Bij opgravingen in St. Peter auf der Zitadelle te Metz vond Dr. W. Reusch potten onder de vloer van het

nonnenkoor. * Over het op deze wijze verbeteren van de acoustiek wordt reeds door Aristoteles geschreven. Dat men ook in de Middeleeuwen aan het nuttig effect van klankpotten geloofde, bewijst de kroniek van het Coelestiner klooster te Metz. Op het jaar 1432 wordt hierin vermeld, dat de prior potten in het koor liet aanbrengen, teneinde het zingen te verbeteren. De kroniekschrijver betwijfelt, of het geholpen heeft. Wij menen, dat de potten te Odiliënberg als acoustische potten moeten worden beschouwd.

Tot de losse vondsten, die buiten de kerk te voorschijn kwamen, behoort een mooi stuk Romaans beeldhouwwerk. Dit is evenals het goudemaille, thans in het Oudheidk. Museum te Maastricht. Een andere zeer belangrijke vondst is die van een aantal scherven van vroeg aardewerk met daarbij verbrande mensenbeenderen. De scherven met deze beenderen werden gevonden in de ongeroerde bodem ten Oosten van het koor, d.w.z. buiten de tegenwoordige kerk. Zeer waarschijnlijk hebben wij hier te doen met een bijzetting van menselijke resten, uit de tijd, toen de verbranding der doden nog niet was afgeschaft. Karel de Groote heeft op straffe van de dood het cremieren der lijken verboden. In geval er te Odiliënberg sprake is van begraven van menselijke crematie's, dan is het zeer waarschijnlijk, dat de heuvel reeds als necropool in gebruik was, voordat het Christendom op deze plaats voldoende grond onder de voeten had.

* Wilhelm Reusch, „Echea”. *Trierer Zeitschrift*, 18 (1949) blz. 226.

SUMMARY

EXCAVATIONS IN THE MEDIAEVAL CHURCHES OF ST. ODILIENBERG BIJ DR. P. GLAZEMA

When excavations were carried out in the mediaeval churches of St. Odiliënberg (province of Limburg) which had for the greater part been destroyed during the war, it was found that the smaller of the churches, situated on the Northern half of the hill, was originally unaisled. At a later date, however, an aisle was added on the North side.

Many similar early mediaeval churches have been excavated after the war. In this instance we have to do with a hall with narrowed rectangular termination.

In spite of earlier finds and contrary to what had been expected, it appeared that the large parish church South of the abovementioned chapel had not been built on Roman foundations. Presumably the hill was lowered when the church was built, so that if there had been indications of Roman structures at all, they disappeared completely.

In the choir of the parish church a grave containing relics came to light, yielding a small fragment of gold enamel which represented a crucified beardless Christ. It is supposed to date from the 10th century. Under the red mortar floor of this choir were found jars placed on top of one another, openings together.

They must have been sound-jars and we cannot but suppose that we have to do here with an attempt to solve acoustic difficulties.

DE RESTAURATIE VAN DE ST. CHRISTOFFELKERK TE ROERMOND

DOOR

C. J. M. VAN DER VEKEN EN J. J. F. W. VAN AGT

Enige jaren geleden is de St. Christoffel reeds in dit tijdschrift ter sprake gekomen en wel naar aanleiding van interessante vondsten in het zuidkoor, waardoor het mogelijk werd de laatste vraagpunten op te lossen omtrent de oudste gedaante.¹ Met de, op de O.L. Vrouwekerk van Trier en de Dom van Xanten geïnspireerde kooraanleg met diagonaal geplaatste zijkapellen, bleek het gebouw een der merkwaardigste vertegenwoordigers te zijn geweest van de Nederrijnse late Gothiek (Fig. 1).

De kerk, aan de bouw waarvan in 1410 was begonnen², is in ons land het oudste voorbeeld van deze stijlgroep. Zij had aanvankelijk een driebeukig basilikaal schip met ingebouwde westtoren, een ver uitspringend dwarspand met driezijdige sluitingen, een eveneens driezijdig gesloten koor en tussen koor en dwarspand de genoemde lagere diagonaal geplaatste kapellen. Opmerkelijk is de aanwezigheid van portalen in de middelste sluitingswanden van het transept.

Als gevolg van de tijdens de 15de eeuw in het Nederrijnse meer en meer toenemende voorkeur voor de pseudobasiliek en hallenkerk is de merkwaardige oorspronkelijke kooraanleg helaas spoedig verdwenen, al blijkt de vroegere aanwezigheid ervan o.a. nog uit de situatie van de beide traptorentjes, welke wel bewaard zijn (Fig. 2). De zijkapellen moesten plaats maken voor twee nevenkoren van ongeveer gelijke afmetingen als het hoofdkoor: n.l. het driezijdig gesloten Sacramentskoor, dat in of kort na 1458 aan de noordzijde verrees, en het rechtgesloten

O.L. Vrouwekoor van omstreeks 1489 aan de zuidzijde. De oude scheibogen op ronde zuilen van Naamse steen zijn bij deze verbouwing evenwel gehandhaafd, terwijl de lichtbeukvensters toen geheel binnen de kerk kwamen; de muren van de oostelijke traveeën van het hoofdkoor werden bij deze gelegenheid doorbroken met hoge scheibogen; dat wij hier inderdaad met oude buitenmuren te maken hebben is tijdens de restauratie nog eens overtuigend gebleken door de vondst van de aanzetten en de funderingen der oude steunberen en verder door de aanwezigheid van geprofileerde natuursteenresten van een ingangsportaal aan de zuidzijde.

Verschillende details wijzen er op, dat men ook het schip de hallenvorm heeft willen geven. Door omstandigheden is hier echter niets van gekomen en zodoende behield dit gedeelte de oude basilikale opstand; wel zijn de zijbeuken in de loop der tijd door aanbouw van zijkapellen verdubbeld maar de bakstenen buitenmuren van de oude beuken waren tot aan de verwoesting nog fragmentarisch in de buitenste zuilen aanwezig.

Het gebouw — waarvan de oorspronkelijke basilikale gedaante zonder noemenswaardige onderbrekingen schijnt te zijn tot stand gekomen — is opgetrokken in strakke en sobere vormen, zoals vele baksteenkerken der Nederrijnse late Gothiek. De dagkanten der vensters zijn diep en recht ingesneden en ongeprofileerd; de traceringen, welke in de gedichte westelijke vensters van de noorderdwarsarm nog origineel te voorschijn zijn gekomen, vertonen weinig gecompliceerde vormen en inwendig gaan de scheiboogprofielen zonder bemiddeling van kapitelen over in de zuilen. Vrij weelderig daarentegen is het wellicht nog bij de eerste aanleg behorende portaal in de sluiting van de zuiderdwarsarm. Het is daarom wel zeer jammer, dat juist dit portaal in de vorige eeuw bij een restauratie grotendeels is vernieuwd.

Bij de uitbreidingen na het midden der 15de

¹ Bull. K.N.O.B., 6de S. Jrg. 2 (1949) blz. 1 vlg. De Nederrijnse late Gothiek, d.w.z. de late Gothiek van de Duitse Rijnvlakte beneden Keulen, Noord Limburg en Gelderland langs de grote rivieren, is uitvoerig behandeld door Dr. E. H. ter Kuile (*Duizend Jaar Bouwen in Nederland I*, Amsterdam 1948, blz. 256 vlg.)

² Zij werd gebouwd ter vervanging van een in 1224 voor het eerst vermelde kerk op een ten W. der stad gelegen, later geslechte heuvel. Vgl. Bull. N.O.B. 2de S. Jrg. 13, (1920) blz. 106.

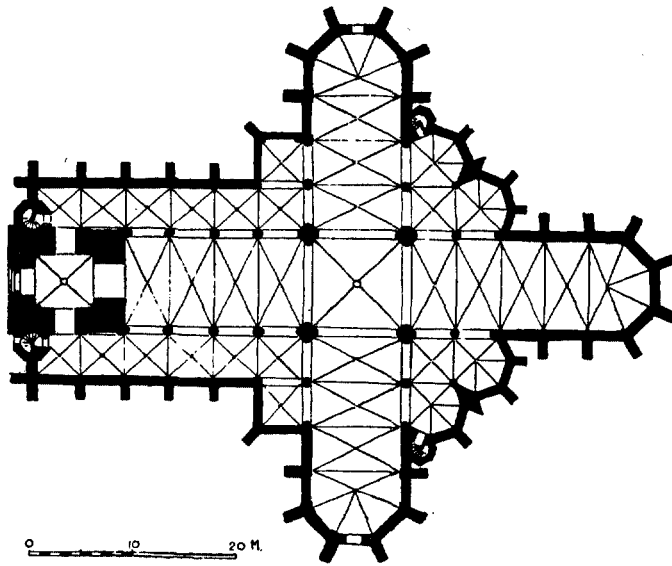

Fig. 1. Reconstructie van de oorspronkelijke plattegrond.

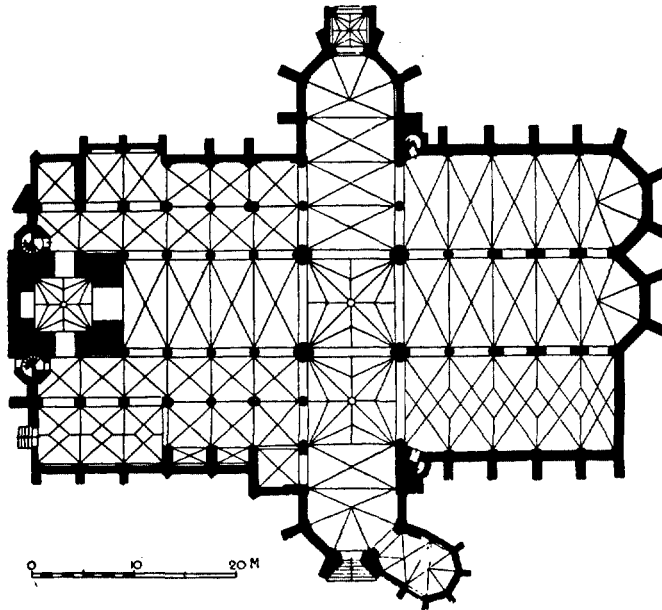

Fig. 2. De tegenwoordige plattegrond.
Roermond, Kathedraal St. Christoffel.

(Tek. H. van Beveren)

eeuw is een spaarzame versiering toegepast; zo prijken de steunberen der toren tot stand gekomen gedeelten met natuurstenen siernissen en overhoekse versnijdingen. De drie westelijke kappen aan de zuidkant van het schip en het zuidkoor werden opgetrokken met netgewelven in typisch Nederrijnse trant en de kruising en de aangrenzende travee van de zuiderdwarsarm verkregen iets later stergewelven.

Al met al blijft de totale indruk, ondanks de knappe conceptie van de oorspronkelijke aanleg, tamelijk provinciaal. Het verfijnde vormgevoel, dat in sommige kerken van het Nederrijnse stijlgebied tot uiting komt — o.a. in het overelegante, reeds 16de eeuwse transept van de Nijmeegse St. Steven — en in veel gelijktijdige sculptuur, is hier niet te vinden.

De slanke toren, welke door zijn markante plaats op de hoge Maasoever van verre zichtbaar is, heeft in vergelijking met de kerk zelf geen Nederrijns karakter. I.p.v. telkens enige ondiepe nissen naast elkaar in door smalle lijsten gescheiden geledingen — zoals de toren van Broekhuizervorst en, voor de oorlogsverwoestingen, tal van andere Noord-Limburgse torens — verkreeg deze een versiering van telkens één groot blindvenster, waarvan het tracerwerk de invloed van de Maasgothiek verried. De bovenste geleding met twee galmgaten naast elkaar stamde waarschijnlijk uit 1604.

In 1663, twee jaar nadat de St. Christoffel tot kathedraal was verheven ter vervanging van de H. Geestkerk (gesloopt in 1821), werd de toren voorzien van een fraaie barokke beëindiging, „de modelle afgeteekent bij broeder Joseph recollect”. Deze bekroning, die na een brand in 1892 tengevolge van blikseminslag verwoest werd en vervangen door een veel te hoge neogothische spits, was bekroond door een circa drie meter hoog verguld koperen beeld van St. Christoffel. In 1663 had de Roermondse Goudsmid Gerard Douven zich naar Aken begeven, „om de platen van St. Christopher te laten maken”. Het beeld van de legendarische reus, die zich verdienstelijk zou hebben gemaakt met het over een stroom dragen van reizigers, had, gezien de situatie van de toren, een wel buitengewoon zinvolle plaats welke wonder boven wonder ook aesthetisch bevredigde³ (Afb. 1).

Toen Roermond gedurende de winter 1944/45

³ Bull. N.O.B. 2de S. Jrg. 13 (1920) blz. 106 met afb. van de spits van 1892. De stad stond van 1637 tot 1794 onder het huis Habsburg.

in de frontlijn kwam te liggen zijn kerk en toren, zoals bekend, zwaar beschadigd. Vooral de toren heeft het hard te verduren gehad. Eerst hebben de geallieerden getracht door granaatvuur de vernietiging van de noordwestelijke hoek en daardoor de omkanteling van het bovendeel te bewerkstelligen — hetgeen te Nederweert bijna gelukt is —; daarna legden de Duitsers een zware springlading aan, die op 28 Februari 1945 tot ontploffing werd gebracht. De gevolgen van de explosie waren weliswaar zeer ernstig maar dank zij de zware muren en wellicht het feit, dat niet de gehele lading explodeerde, bleef de toren grotendeels staan. Niettemin gingen de spits, de bovenste geleding, de beide westelijke hoeken van de derde geleding, de beide gewelven en de vloeren verloren, terwijl de vier zijden van de romp van boven tot onder spleten; de zuidelijke traptoren moest hierna tot op de eerste geleding gesloopt worden (Afb. 2).

De kerk zelf, die reeds door geallieerde beschietingen op vele verspreide plaatsen ernstig had geleden, werd door de kracht dezer explosie op catastrophale wijze getroffen. Zo bezweken aan de noordkant van het middenschip de twee meest westelijke scheiboogzuilen met het muurwerk en de daken erboven, terwijl van de zijbeuken een pijler van de traveeën naast de toren en bijna alle gewelven en daken verloren gingen; de overige pijlers waren zo zwaar beschadigd, dat zij bij de restauratie vernieuwd moesten worden. Tussen de zuidelijke zijbeuken waren de drie meest westelijke pijlers ingestort met de netgewelven en de daken, die hierop rustten.

Enige dagen na Roermonds bevrijding werd de ramp nog vergroot. Door het bezwijken van een zuil en een pijler van de noordelijke scheiboogrij van het koor kwam n.l. in het hoofdkoor en het noordkoor een groot deel van de gewelven omlaag. Dit had niet alleen tot gevolg, dat het verband van het hallenkoor ernstig geschokt werd en het gevaar dreigde, dat de gewelven van het zuidkoor de resterende scheimuur zouden ontwrichten of zelfs ten val brengen, maar ook kwamen de daken over de geschonden gedeelten over ruim elf meter vrij te hangen.

Teneinde de grote risico's o.a. van een winterseizoen met veel sneeuwval te vermijden, werden er reeds spoedig na de bevrijding noodmaatregelen getroffen, en wel in opdracht van het Voorlopig Bureau voor de Monumentenzorg te Eindhoven. Zo plaatste men allereerst een kokervormig stutwerk rond de plaats van de ingestorte

koorzuil om daarmee de vrijhangende daken op te vangen. Deze bleken, ondanks de zeer lichte constructie gelukkig zo hecht van samenstelling, dat er geen hinderlijke ontzetting was opgetreden. Aan de overzijde vulde men de scheibogen met zware muren om het zuidkoor intact te houden. Verder is toen o.a. in het middenschip de resterende noordelijke scheiboogzuil met steunberen versterkt.

Een onderzoek naar de toestand der funderingen — een mergelstenen aanleg, wat de toren betreft op ongeveer gelijke diepte als die der oude walruur langs de weg aan de westkant — leidde tot de in het begin van dit artikel genoemde voor de bouwgeschiedenis zo belangrijke vondsten in het zuidkoor.

De definitieve herstelwerkzaamheden, die in Maart 1948 werden begonnen onder de voortvarende leiding van wijlen architect A. J. N. Boosten, zijn dermate vlot verlopen, dat men er op rekent in 1953 klaar te komen.

Allereerst werd de restauratie van het koor ter hand genomen. Binnen het kokervormig stutwerk aan de noordzijde van het hoofdkoor trok men eerst een nieuwe zuil op en daarnaast een nieuwe pijler, zodat na voltooiing van de scheimuur de kappen weer hun steun hadden. Terwijl het herstel van het koor voltooid werd schoof het constructieve werk geleidelijk naar het Westen. De toren werd in het najaar van 1950 aangepakt.

Om de samenhang van het geheel te versterken is er overvloedig gebruik gemaakt van gewapend beton voor horizontale raamwerken over de muren van hallenkoor, middenschip en zijbeuken. Het materiaal fascineerde de directie zodanig, dat zelfs de nieuw opgetrokken noordelijke scheimuur van het middenschip niet vertrouwd werd zonder een blind betonraam.

Voor het herstel van de buitenmuren heeft men met grote zorg gezocht naar nieuwe baksteen. De toren evenwel wordt met oude steen gerestaureerd. Mergel — welke steensoort tot ver buiten de vindplaatsen is toegepast, o.a. te Gorinchem en Dussen (N. Br.) uitwendig en te Dordrecht en Zevenbergen (N. Br.) inwendig — is vanzelfsprekend overvloedig verwerkt. Verder zijn de daknokken niet meer met kostbaar lood gedekt maar met gebakken vorsten, een oude methode, zoals o.a. blijkt uit te Thorn en aan de St. Jan te 's-Hertogenbosch gevonden resten.

De toren, waaraan momenteel nog hard gewerkt wordt, plaatste de restaurateurs voor een geheel apart probleem. Allereerst moesten hier

n.l. maatregelen worden getroffen om de uitwijkende bewegingen van de uiteengespleten romp tegen te gaan. Hiertoe werden er kloeke ringankers aangebracht. Een onderzoek naar de kwaliteit van het 2,5 tot 2 m dikke muurwerk wees uit, dat zowel de steensoort als de specie zeer goed waren en dat de samenhang niets te wensen overliet; een verbrokkeling van de baksteen, welke bij andere geëxplodeerde gebouwen vaak tot diep in de muren is geconstateerd, heeft zich hier gelukkig niet voorgedaan. Slechts in de restanten van de derde geleding, d.w.z. de beide oostelijke pijlers, bleek het metselwerk van minder kwaliteit. Daarom heeft men deze geleding, temeer omdat hier een klokkenkamer zal worden gevormd, versterkt met betonnen hoekstijlen. Voor het overige wordt de romp met zware betonvloeren verankerd, terwijl bij de afdekking van de derde geleding met een betonplaat rekening is gehouden met twee mogelijkheden n.l. de bekroning met een spits of verhoging met nog een vierde geleding.

Vanzelfsprekend schonk men bijzondere aandacht aan het herstel van de schotwonden, in verscheidene waarvan nog onontplofte projectielen werden aangetroffen. Rondom de wonden vertoonde zich vaak een losse schil ter dikte van een halve steen maar de aanvankelijke vrees, dat deze losscheuring ver doordrong, is gelukkig niet bevestigd.

Aangaande de vormgeving van de gerestaureerde kerk stelde de heer Boosten zich op het standpunt, dat de koorsteunberen te laag waren. Zij werden daarom aanzienlijk hoger opgetrokken dan de druiplijn, waarbij de mastgoot door de kop werd gehaald via een rond gat. Bij het herstel van de toren heeft hij de nissen van de tweede en derde geleding van een nieuwe profilering laten voorzien; hierdoor zijn zij dieper komen te liggen dan voorheen het geval was. De westelijke ingangspartij, waarvan belangrijke resten zijn teruggevonden zal evenwel de oude profilering terugkrijgen.

Tijdens het werk is er op verschillende plaatsen oud buitenvoegwerk te voorschijn gekomen, waaruit voor de zoveelste maal de middeleeuwse voorkeur blijkt voor zo glad mogelijk metselwerk, in tegenstelling met het soms opzettelijk slordige diepgevoegde muurwerk van de moderne romantiek. Verder is het duidelijk geworden, dat in deze kerk zelfs de natuursteen gepleisterd was. Wederom dus een bewijs er voor, dat de middeleeuwse bouwmeesters de kerken van binnen steeds afwerkten door bepleistering en ner-

gens het metselwerk zichtbaar lieten of slechts zeer dun sausten, zoals thans — ook helaas bij sommige restauraties — wel gebruikelijk is.⁴ De heer Boosten heeft hier dan ook zeer terecht zijn uit eigen scheppingen aan de dag tredende voorliefde voor schoonwerk op zij gezet.

Het interieur heeft zodoende, ontdaan van de neogothische decoraties der vorige eeuw, aan waardigheid veel gewonnen. Hierdoor zullen de oude stukken — waaronder het fraaie Sacramentsaltaar uit 1593 met drie natuurstenen torenvormige paviljoens in Renaissancestijl, de barokke vroeg 18de eeuwse preekstoel met onder de

⁴ Het blijkt o.a. ook uit een rekening uit 1543/4, in het Herv. Kerkarchief te Zevenbergen (N. Br.), voor pleisteren en witten van het toen juist voltooide koor van de kerk aldaar.

kuip de levensgrote figuur van Joannes à Capistrano⁵ en de epitaaf voor graaf d'Ognies et d'Estrées, bisschop van Roermond (1702/22), door I. P. van Baurseheit Sr.⁶ — ongetwijfeld heel wat beter tot hun recht komen dan voorheen het geval was. Wanneer de kerk zoals verwacht wordt in 1953 weer in gebruik zal zijn genomen, zal men op deze restauratie met tevredenheid kunnen terugzien. In het algemeen is er met omzichtigheid gewerkt en heeft men zich rekenschap gegeven van de geheimen, welke elk bouwwerk bij een restauratie prijs geeft.

⁵ Afkomstig uit de Minderbroederskerk.

⁶ Het is te hopen, dat men deze epitaaf, die zich voor de oorlog in de noordbeuk bevond, de oude plaats zal hergeven in het hoofdkoor; vgl. Bull. K.N.O.B. 6de S. Jrg. 5 (1952), Kol. 41 e.v.

SUMMARY

THE RESTORATION OF ST. CHRISTOPHER'S CHURCH AT ROERMOND

BY C. J. M. VAN DER VEKEN AND J. J. F. W. VAN AGT

St. Christopher's Church at Roermond was begun in 1410 as a parish church, replacing an older building situated outside the town on a hill that has later been levelled. After the church had been heavily damaged during the war, excavations carried out in the south choir showed that the choir had originally been rather remarkable in plan, inspired by Our Lady's Church at Treves and the Cathedral of Xanten.

Between the two ends of the transept with trilateral terminations and the main choir there used to be lower side-chapels placed diagonally. However, they had to give place to two side-choirs of measurements almost identical with those of the main choir as early as the 15th Century.

The fine baroque spire with the image of the patron saint, which the church obtained in 1663, two years after it had been exalted into a Cathedral, was burned down in 1892.

When in the winter of 1944/45 Roermond happened to be in the line of battle, the church suffered from the shell-fire of the Allied Forces. However, a far greater calamity occurred when, before retreating, the Germans attempted to blow up the tower. The body of the tower was split lengthways on four sides, while the church was badly struck by the force of the explosion.

When the restoration was entered upon in 1948, the entire building was reinforced by means of horizontal concrete constructions over the walls of the choir, flanked by side-choirs, as well as those of the nave and aisles.

New bricks, selected with extreme care, were used to repair the outer walls, and old bricks were used for the tower. The split body of the tower had first been reinforced with heavy circular wall-ties.

It is estimated that the church will be ready for use again in 1953.

HET KASTEEL HILLENRAEDT

DOOR

JHR. DR. E. O. M. VAN NISPEN TOT SEVENAER

Terzijde van de weg van Roermond naar Swalmen ligt even buiten dit dorp het statige Hillenraedt, een kasteel, dat met zijn vier, door barokke helmen gedekte hoektorens, zijn heldere grachten, grote voorburcht met dienstgebouwen en kapel, zijn ruime en verzorgde grasvelden een sfeer ademt dien men in ons land slechts bij uitzondering aantreft.

Dit kasteel, opgetrokken in baksteen met toepassing van natuursteen aan venster- en deur-omlijstingen is geen middeleeuwse sterkte meer; niettemin spreekt het gebouw van een verleden van eeuwen, waartoe ook de volgende feiten behoren:

In 1245 komt voor een Rutger van Asselt als Heer van Swalmen en Asselt. In 1381 verkrijgt Dirk van Oest, Heer van Hillenraedt (belening door den graaf van Gelder in 1341) van zijn oom Robijn van Swalmen, Kanunnik van St. Servaas te Maastricht, de heerlijkheid Swalmen, die sedert met Hillenraedt in één hand blijft.

Isabella van Oest, Dirks dochter, bracht door haar huwelijk in 1486 met Arnold Schenck van Nydeggen Hillenraedt in dit geslacht. Arnold werd in 1487 dan ook beleend met „de borch Hillenrade en de olde borch” *; onder de olde borch is te verstaan het slot, welks ruïne thans bekend is als het „gebroken slot” te Swalmen. Beide burchten bleven gedurende meer dan twee eeuwen in het geslacht Schenck, dat in luister en aanzien toenam. De verheffing van Arnold Schenck door Karel II van Spanje op 21 Dec. 1695 tot markgraaf, en Hillenraedt met Swalmen tot markgraafschap als beloning voor zijn verdiensten en die zijner voorzaten brengt het geslacht op het toppunt van zijn bloei.

De veronderstelling dringt zich op, dat deze Arnold of mogelijk reeds zijn Vader de bestaande borch, waaronder het middelste gedeelte op rechthoekige plattegrond van het huidige kasteel te verstaan is, uitgebreid heeft met de beide vleugels om hem meer in overeenstemming te brengen met zijn hogere staat.

Het fronton in het middengedeelte draagt de

* Adolf Steffens, „Bijdragen tot de gesch. van Asselt en Swalmen”, *Publications* 1894, blz. 279.

wapens Schenck van Nydeggen — d'Oyenbruggen en de figuren van Vulcanus en Neptunus. Het chronicon: *DoMIne hInC fULgURa qUaeso repeLLas* (Heer, ik bid U, weer van hier het hemelvuur) geeft een verzuchting weer, die mogelijk het gevolg is geweest van een bliksemingslag of dreiging ervan.

Dit tijdsvers geeft het jaartal 1767, dat ons in geheel andere omstandigheden verplaatst. Het waren toen zware tijden, want in dit jaar 1767 vroegen de „geërfden en Regeerders van Swalmen en Asselt” aan Maria Theresia octrooi tot verkoop van 200 morgen gemeentegrond en bovendien vergunning tot het heffen van bruggeld op de kerkebrug te Swalmen. Uit dit stuk in het kerkarchief spreken de moeilijkheden waarin de landzaat toen verkeerde, want de gemeente verzucht er in, dat zij „sedert de twee leest gepasseerde ruïneuse oorlogen dusdaeniglyck [is] verarmt”, dat zij niet weet hoe zij anders uit de schulden zou kunnen geraken. In 1736 was het goed vererfd op Frans, markies en Rijksgraaf van *Hoensbroeck*, oomzegger van Douarière Schenck van Nydeggen — geboren van Hoensbroeck. In het jaar 1767 dat ons nu meer in 't bijzonder bezighoudt, zou volgens Adolf Steffens, de toenmalige Heer, Lotharius Frans, markies en Rijksgraaf van Hoensbroeck (1722-1796) de verbouwing van het kasteel ter hand genomen hebben. Dit is dan geschied vijf jaren na zijn huwelijk met Sophia, Rijksgravin van der Leyen tot Hohengerolseck. Ik kan mij niet onttrekken aan de suggestie, dat deze Lotharius, oudste zoon van een gezin van 25 kinderen, de verbouwing heeft doen plaats hebben uit een oogpunt van werkverschaffing.

Als dit zo is, dan komen hier werken voor in aanmerking, die niet direct nodig, maar wel gewenst of aangenaam kunnen zijn, zoals verfraaiingen. Welnu, de vier hoektorens, die zeker bijdragen tot het imposant aanzien van dit vorstelijk huis, zijn gebouwd om de buitenhoeken van de vleugels uit de tijd der Schencken.

Hillenraedt is tenslotte in het eerste kwart dezer eeuw vererfd op de tegenwoordige eigenaar Herman Joseph, graaf Wolff Metternich, die

een oomzegger was van Gravin van Hoensbroeck, geboren gravin Wolff Metternich die geen nageslacht had.

Als historische feiten dienen nog vermeld te worden dat Willem de Zwijger in de zomer van 1572 zijn hoofdkwartier op Hillenraedt gevestigd heeft, van waaruit hij de handelingen leidde tegen Roermond, dat evenals Venlo een weigerend antwoord gegeven had toen de Prins de beide steden had opgeëist.

In November 1918 was het de Duitse Kroon-

prins, die op Hillenraedt werd ondergebracht in afwachting van nadere beschikkingen.

Tenslotte zij de aandacht gevestigd op de stigte trap in de hal en op de grote feestzaal met haar lambrizeringen en interessante parketvloer, een feestzaal die ontleend zou zijn aan de smaak en behoefte van de echtgenote van Willem Adriaan, Markgraaf van en tot Hoensbroeck, een geborene Rijksgravin van Schönborn, die de weelde kende van Oostenrijkse en Zuid-Duitse kastelen.

BOEKBESPREKINGEN

C. A. de Bruijn en W. H. Schukking, Naarden 1350-1950. De geschiedenis van een Nederlandse vesting. *A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N. V.* Leiden, 1950. (175 blz., geïll.) f 7,50.

De herdenking van het 600-jarig bestaan van de vestingstad Naarden is voor de heren De Bruijn en Schukking aanleiding geweest om, voortbouwende op een in 1887 verschenen studie van A. N. J. Fabius over de wallen van Naarden, de complete geschiedenis van deze merkwaardige vesting onder de aandacht van de huidige generatie te brengen. Als monument van vestingbouwkunst neemt Naarden een bijzondere plaats in, omdat de vooral door de ingenieurskunst van Menno van Coehoorn beroemd geworden Nieuw-Nederlandse vestingbouw hier een van zijn fraaiste scheppingen tot stand bracht, die voor het nageslacht behouden bleef. Reeds in 1350, terstond na de verwoesting door de Hoeksen van het vermoedelijk in de 10de eeuw ontstane en tussen 1321 en 1337 tot stad verheven oude Naarden, werd tot de herbouw dieper landinwaarts ter plaatse van de tegenwoordige stad overgegaan. Doordat de stad in 1572 de zijde der Geuzen koos, trof haar het lot, door een Spaanse overmacht onder Don Frederik de Toledo ingenomen en ontmanteld te worden. Hersteld volgens de plannen van Mr. Adriaen Anthonisz, de bekwame fortificatiemeester van Prins Willem I, en diens collega Thomas Thomasz, burgemeester van Haarlem, in de vorm van een onregelmatige vijfhoek, werd de vesting Naarden

na de inneming in 1673 door Willem III opnieuw versterkt. Op grond van zorgvuldig bronnenonderzoek komt de heer Schukking tot de conclusie, dat Menno van Coehoorn hierin niet zelf de hand heeft gehad, maar dat het plan van de in 1685 voltooide nieuwe vesting in zeshoekvorm, waarvoor de Stadhouder persoonlijk veel belangstelling aan de dag legde, in hoofdzaak van Adriaan Dortsman afkomstig moet zijn. Ook wordt over de 18de-eeuwse verbeteringen veel wetenswaardigs meegedeeld. De gesteldheid van de vestingwerken van Naarden na de capitulatie door de Fransen in 1814 tot aan de opheffing van de vesting in 1926 heeft in de heer De Bruijn een nauwgezette beschrijver gevonden. Moge de oproep aan het oudheidlievend Nederland, waarmee het keurig uitgevoerde werkje besluit, om het historisch karakter van de wallen van Naarden duurzaam in stand te houden, geen vergeefse zijn.
H. H.

Molens en klederdrachten in Nederland. Uitgave van Tieleman en Dros, Leiden. Prijs f 2.35 (De 50 gekleurde platen worden verkregen door inzending van bonnen).

De molens worden behandeld door H. B. E. Warnars, bestuurslid van de Vereniging „De Hollandsche Molen” en de klederdrachten door Mej. M. A. Hylkema, wetenschappelijk assistente van het Nederlands Openluchtmuseum. De illustraties zijn van J. W. Heyting (molens) en J. Duyvetter (klederdrachten).

CORRECTIE

In het Bulletin van de K.N.O.B. 6de Serie, Jrg. 5, Afl. 1 (1952) kol. 41 dient de titel van het artikel door Mr. A. Staring gewijzigd te worden in: Een portretbuste van J. P. van Bourscheit den Vader.

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Voorzitter
Mr. H. Hardenberg, Secretaris
Mr. G. J. Kalf, Penningmeester
Prof. Dr. A. W. Byvanck
Prof. Dr. A. E. van Giffen
Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel
Ir. G. M. Leeuwenberg
Dr. R. van Luttervelt
Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer
Prof. W. A. E. van der Pluym
Jhr. D. C. Röell
Jhr. Mr. Dr. A. G. B. M. van Rijckevorsel

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. H. Hardenberg, p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, 's Gravenhage. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Jaarlijkse contributie bedraagt voor leden en corresponderende leden f 10. — ; voor Verenigingen f 15. —

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

Muntvondsten

Dr. H. Enno van Gelder

Vroeg XVIIde eeuwse Dordtse betimmeringen

Tb. H. Lunsingh Scheurleer

De oudste penningkasten van het Kon. Penningkabinet te 's-Gravenhage

Dr. A. M. Zadoks-Josephus-Jitta en Tb. H. Lunsingh Scheurleer

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda:

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

Muntvondsten, Het belang van registratie . . .	93
<i>Dr. H. Enno van Gelder</i>	
Fundamenten van de St. Laurenskerk te Rotterdam t.o.	96
De oudste penningkasten van het Kon. Penningkabinet te 's-Gravenhage	97
<i>Dr. A. N. Zadoks-Josephus Jitta en</i>	
<i>Th. H. Lunsingh Scheurleer</i>	

ZESDE SERIE

E. J. BRILL - LEIDEN

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

INHOUD

BIJDRAGEN

	KOL.
Muntvondsten, Het belang van registratie	93
<i>Dr. H. Enno van Gelder</i>	
Fundamenten van de St. Laurenskerk te Rotterdam t.o.	96
De oudste penningkasten van het Kon. Penningkabinet te 's-Gravenhage	97
<i>Dr. A. N. Zadoks-Josephus Jitta en Th. H. Lunsingh Scheurleer</i>	

BOEKBESPREKINGEN

Fornvännen 1940-1950	105
<i>J. G. N. Renaud</i>	
C. A. Hartmans, De Wapensmedenfamilie van Solingen	110
Nieuwe publicaties over Glasschilderkunst, Zwitserland	111
<i>A. van der Boom</i>	
H. Hettema, De Nederlandse wateren en plaatsen in de Romeinse tijd	117
<i>A. W. Byvanck</i>	
P. C. J. A. Boeles, Friesland tot de elfde eeuw	118
<i>A. W. Byvanck</i>	
Leo H. M. Brom, De Kantharos van Stevensweert	118
<i>W. C. Braat</i>	
J. van der Bilt, De grote spiegelkijkers van Roelofs en Rienks; een episode uit de geschiedenis der Leidse en Utrechtse sterrewachten (1821-1846)	123
<i>M. Rooseboom</i>	

NIEUWS-BULLETIN

	KOL.
Restauratie-nieuws	93
Museum-nieuws	97
Mededeling	105
Tentoonstellings-Agenda	107

Hoofredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Kloksteeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838; N. E. H. J. J. Zon, secretaris.

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie

Redactie voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond: Kloksteeg 25, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter; Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Prof. Dr. Elisabeth Neurdenburg, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. Staring

Redactie voor de Voorl. Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema
Monumentenzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, P. J. van de Velde

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer

Redactie voor „De Museumdag”: Dr. R. E. J. Weber, Zeestraat 82, Den Haag, Tel. 115796

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Nederlandse Oudheidkundige Bond aan Mr. H. Hardenberg p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, Den Haag, voor leden van „De Museumdag” aan Dr. R. E. J. Weber, Zeestraat 82, Den Haag, Tel. 115796

Het Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden en corresponderende leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag” *Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 per pagina*

MUNTVONDSTEN

HET BELANG VAN REGISTRATIE

DOOR

DR. H. ENNO VAN GELDER

Ieder jaar duikt enkele malen het bericht op, dat ergens oude munten gevonden zijn. Dergelijke vondsten plegen op de vinder en zijn onmiddellijke omgeving nogal indruk te maken: zij hebben dikwijls de illusie een grote schat in handen te hebben en ook als zij zich niet plotseling in het bezit van een vermogen wanen, worden zij getroffen door de gedachte een concreet overblijfsel uit lang vervlogen tijden in handen te hebben, en nog wel een zo essentieel deel van het leven als het geld nu eenmaal is.

Nu loopt de geldelijke opbrengst van gevonden munten bij verkoop wel zeer uiteen: meestal betreft het munten die niet zeldzaam zijn en door het langdurig verblijf in de bodem ernstig hebben geleden, zodat zij voor muntverzamelaars niet aantrekkelijk zijn en dus in de munthandel weinig opbrengen. Toch blijkt meer dan eens bij deskundig onderzoek van een vondst onder een groot aantal voor de leek niet te onderscheiden stukken een enkel zeldzaam exemplaar voor te komen, dat een paar honderd gulden opbrengt.

Anders staat het met het wetenschappelijk belang van muntvondsten daar in dit opzicht eigenlijk iedere vondst een nauwkeurige bestudering verdient. Dit onderzoek dient zich op twee geheel verschillende punten te richten: enerzijds kan iedere vondst weinig of niet bekende munttypen aan de dag brengen, die behoed moeten worden tegen verdwijnen in de smeltkroes of nutteloos in een lade blijven liggen, ten nadele van de wetenschap en van de vinder; anderzijds levert het bijeenbrengen van volledige beschrijvingen van een zo groot mogelijk aantal vondsten een statistisch hanteerbaar studiemateriaal op, dat het belangrijkste hulpmiddel vormt om een inzicht te verkrijgen in de geldomloop in vroeger tijden.

Immers de numismatiek stelt zich niet alleen de vraag, welke munten in vroeger tijden zijn geslagen, een vraag die grotendeels met behulp van de desbetreffende documenten in de archieven en van de in de grote verzamelingen bewaarde munten beantwoord kan worden, maar ook de vraag welke munten in vroeger tijden in omloop waren, en het is juist deze laatste waarop tegenwoordig steeds meer de nadruk valt. De oorzaak, dat deze beide vraagstellingen niet iden-

tiek zijn, ligt daarin, dat in ons land tot voor ruim een eeuw — evenals trouwens elders — steeds naast de inheemse muntstukken uit de eigen tijd grote massa's vreemde en oudere munten in de dagelijkse omloop voorkwamen. Zolang de waarde van de geldstukken in hoofdzaak bepaald werd door de waarde van het erin verwerkte edel metaal, was inwisseling van vreemde en oude munten tegen nieuwe inheemse economisch niet noodzakelijk en geen regering slaagde er dan ook in het publiek te beletten dergelijke munten in betaling aan te nemen. Gewoonlijk bepaalde zij er zich toe in ordonnanties — dikwijls van afbeeldingen voorzien — voorlichting te geven omtrent de koers in Nederlands geld, waarvoor de honderdtallen verschillende munten, die zich in „des coopmans buydel” bevonden, in betaling aangenomen mochten worden.

Uit incidentele vermeldingen in de literatuur van de tijd en uit de zojuist genoemde tariefboekjes is wel ongeveer bekend welke muntsoorten zich op een bepaald ogenblik in omloop bevonden, maar een concrete voorstelling van die omloop geven alleen de muntvondsten, die eerst tonen, dat de éne soort zeldzaam was, de andere daarentegen in honderden exemplaren voorkwam. Van betekenis zijn voor dit doel dan ook meer dan de los gevonden, toevallig door iemand verloren geldstukken, opzettelijk verborgen geldbedragen. Want aangenomen mag worden, dat wanneer iemand een geldsom verborg, meestal zorgvuldig in een kruikje of doosje begraven of ingemetseld, hij dit deed met de bedoeling het geld later, in beter tijden, weer te kunnen uitgeven, en dus op het ogenblik van verberging gangbare munten koos. Hierdoor geeft iedere vondst een, zij het fragmentarisch beeld, van de muntomloop op het ogenblik van verberging en kan door vergelijking van verschillende in dezelfde tijd te dateren vondsten een steeds vollediger en betrouwbaarder beeld worden verkregen. Het zal duidelijk zijn, dat voor een dergelijk onderzoek de beschrijving van een vondst van veel voorkomende, slecht bewaarde munten van even groot belang is als die van een vondst met mooie en zeldzame exemplaren.

Enkele voorbeelden uit de in de jaren 1950 en

1951 op het Koninklijk Penningkabinet onderzochte en aan de eigenaars gerestitueerde vondsten mogen het vorenstaande verduidelijken.

Het meest spectaculair was de vondst *Arnhem 1950*: daar werd een potje met 291 zilveren muntjes uit het einde van de 12de eeuw opgegraven, de eerste grotere vondst in ons land uit deze nog zo weinig bekende periode. Voor de beschrijvende numismatiek leverde hij tientallen geheel onbekende typen en variëteiten op, terwijl hij voor de geschiedenis van de geldomloop en daarmee voor die van het economisch leven een duidelijk beeld gaf van de tot nu toe alleen uit de Zuidelijke Nederlanden bekende vermenging van ingevoerde Keulse en eigen Nederlandse munten.

Nieuw licht op detailpunten van de geldgeschiedenis van de 16de eeuw wierpen de vondsten *Arkel 1946* (eerst in 1951 voor onderzoek beschikbaar gekomen) en *Landsmeer 1951*. De in 1575 te Arkel verborgen munten illustreerden de economische afzondering van Holland en Zeeland in de eerste jaren van de Opstand tegenover de overige, trouw gebleven provincies: de stukken droegen in grote meerderheid een in 1573 alleen in deze beide gewesten aangebrachte instempeling en waren dus niet tijdens de oorlog van elders ingevoerd; in vondsten van enkele jaren later, na de Pacificatie van Gent, vormen de aldus gestempelde stukken zowel in Holland en Zeeland als daarbuiten steeds een kleine minderheid. Bij Landsmeer werden 60 bijzonder slecht geconserveerde rijksdaalders uit de jaren 1567-1571 aangetroffen, uitsluitend afkomstig uit verschillende Duitse staten en uit Nederlandse gebieden die niet onder het gezag van Philips II stonden (Luik, Kamerijk e.a.), terwijl de meestal veel voorkomende munten der Spaanse Nederlanden geheel ontbraken: een opvallend verschijnsel in het kader van de talrijke uit deze

periode bekend geworden vondsten, dat nadere opheldering vereist.

Licht op de circulatie in de tijd van de Tien-daagse veldtocht wierp de vondst *Bergeyk 1950*. Van de 3 gouden en 378 zilveren munten aangetroffen onder de deur van een stal, was slechts ruim 10 % in de 19de eeuw geslagen, waaronder 2 van 1829, terwijl de rest uit oudere Nederlandse stukken, zowel uit de 18de als uit de 17de eeuw, waaronder 1 van 1601 en vreemde, meest Franse munten bestond. Duidelijk bleek hier, hoe gecompliceerd de geldomloop nog ruim een eeuw geleden was, doordat oude en vreemde geldstukken ondanks zeer vèrgaande afslijting in gebruik bleven. Eerst in de jaren 1842-1849 is de Nederlandse regering ertoe overgegaan deze stukken systematisch in te trekken en sedertdien bestaat de voor ons zo vanzelfsprekende toestand, dat alleen Nederlands geld van uniform type in gebruik is.

Nauwkeurige bestudering van alle aan de dag komende vondsten, waardoor onbekende stukken behouden blijven en uit het omvangrijke materiaal betrouwbare statistieken opgebouwd kunnen worden, kan op vele punten tot verrijking van onze dikwijls nog zeer onvolledige kennis van de voor het begrip van historische toestanden zo gewichtige geschiedenis van het geld leiden. Eerste vereiste hiervoor is, dat de gegevens zoveel mogelijk centraal verzameld worden, waarvoor het Koninklijk Penningkabinet de aangewezen instantie is: hier berust een uitvoerige verzameling van ongedrukte beschrijvingen van vondsten en wordt een kartotheek van reeds gepubliceerde vondsten opgebouwd: elk bericht omtrent nieuwe of oude vondsten is dan ook welkom. Een lijst van daar bekend geworden vondsten wordt jaarlijks opgenomen in de Verslagen van het Kabinet (Verslagen van 's Rijks verzamelingen van Geschiedenis en Kunst).

SUMMARY

COIN FINDS BY DR. H. ENNO VAN GELDER

In spite of many illusions of the finders most coin treasures contain few pieces of value. At the other hand a scientific investigation of each find is important: 1° only the experienced numismatist is able to recognize rare coins among the mass of common ones; 2° coin treasures give insight into the circulation of money in ancient times; a large number of descriptions are needed for the formation of reliable statistics.

Four of the many finds investigated by the Royal Coin Cabinet in 1950 and 1951 are briefly described and the conclusions to be drawn are pointed out. *Arnhem 1950* (late 12th century) has brought to light many unknown types and given insight into the mixed use of Netherland's coins and those imported from Cologne. *Arkel 1946* and *Landsmeer 1951* illustrate various details of the monetary history of the 16th century. *Bergeyk 1950* shows the circulation of old and worn coins of the 17th and 18th centuries as late as 1830.

Rotterdam, St. Laurenskerk. Fundamenten van een der kapellen langs de Zuiderzijbeuk. De breed aangelegde muren rusten op vloten van zware, kruiselings gelegde balken, waaruit op gezette afstanden de bases voor de pijlers verrijzen.
(Zie Nieuws-Bulletin 1952, kol. 29 e.v.) (Foto: Gerrit Burg, Rotterdam)

DE OUDSTE PENNINGKASTEN VAN HET KON. PENNINGKABINET

Abb. 1. Een der penningkasten in het Kon. Penningkabinet te 's-Gravenhage, uitgevoerd naar ontwerp van Matthijs Horrix.

DE OUDSTE PENNINGKASTEN VAN HET KON. PENNINGKABINET TE 's-GRAVENHAGE

DOOR

DR. A. N. ZADOKS-JOSEPHUS JITTA EN
TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER

Onder onze Rijksmusea zijn er verschillende, die op een meer dan honderdjarige geschiedenis kunnen bogen. Wanneer men echter tracht zich rekenschap te geven van de wijze waarop vorige generaties het aan hun zorgen toevertrouwde bezit voor het publiek tentoonstelden, stuit men op een reeks onverwachte moeilijkheden. Het blijkt dan, dat in talrijke gevallen te veel inmiddels weer werd gewijzigd en te zelden een afbeelding uit een der achter ons liggende stadia bewaard bleef, om zich zelfs maar bij benadering een beeld van vroegere opstellingen te vormen. Gewijzigde opvattingen en ruimtegebrek waren oorzaak, dat naar nieuwe, beter aan de heersende smaak beantwoordende gebouwen werd omgezien. Uiteraard was er in zulke gevallen zelden plaats meer voor oorspronkelijke kasten en vitrines, die nu hun weg naar de dépôts vonden of gesloopt werden.

Op deze vrijwel algemeen geldende regel vormt een Rijksverzameling van een zeer bijzonder karakter een uitzondering. Het Kon. Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Stenen te Den Haag is thans nog in het bezit van een stel van vijf penningkasten, die het in 1817— het jaar dus volgend op zijn stichting — bestelde en die thans nog een deel van de schatten van dit zo weinig bekende museum herbergen¹. Van deze kasten konden door archiefonderzoek talrijke historische gegevens bekend worden, zodat wij nagenoeg volledig over hun wordingsgeschiedenis ingelicht zijn. Er is, naar wij menen, dan ook reden te over hier de bijzondere aandacht voor deze kabinetten te vragen (afb. 1).

Het verzamelen van munten en penningen behoort tot de oudste uitingen van het verzamelen in ons land.

¹ Het Kon. Penningkabinet bezit thans behalve deze vijf kabinetten een zesde verwant exemplaar en een zevende in onderdelen afwijkende kast. Daar de archivalia slechts melding maken van vijf penningkasten, moeten de overige twee later bijgemaakt zijn.

Toen Hubert Goltz omstreeks het midden van de XVIde eeuw een langdurige reis maakte om in de toenmaals bekende numismatische collecties materiaal voor zijn geschriften bijeen te brengen, trof hij alleen reeds in de Nederlanden omstreeks 200 verzamelaars aan². Op welke wijze deze verzamelingen geborgen waren, is niet meer vast te stellen. Op dit punt zijn wij beter ingelicht ten opzichte van de collectie van Abraham van Goorle, van wie een prent door J. de Gheyn uit 1601 bestaat, die hem toont, gezeten voor een tafel waarop een deel van zijn kostbaarheden en op de achtergrond zijn penningkast, die herinnert aan de buffetkasten uit deze tijd, met dit verschil dat in het bovendeel een aantal laadjes is aangebracht, waarin de verzameling zich bevond. Het is vooral in de 2de helft der XVIIde eeuw, dat ook in de Noordelijke Nederlanden het aantal penningverzamelaars zeer begint toe te nemen. Over hun kasten vernemen wij niet zelden bijzonderheden door beschrijvingen in veilingcatalogi of door hetgeen reizigers ons hierover mededelen. In sommige gevallen ging men zo ver dat niet slechts de verzameling maar ook het kabinet, waarin deze gehuisvest was, in prent werd gebracht. Zo kunnen wij ons een beeld vormen van het volgens speciale aanwijzingen van de verzamelaar vervaardigde kabinet van Jacob de Wilde te Amsterdam, dat met zinnebeeldige voorstellingen „ins Grüne mit Oelfarbe”³ beschilderd was door de leerling van de Lairesse, Corn. Visser. De eveneens Amsterdamse verzamelaar Simon Schijnvoet bezat een klein kabinet in de vorm van een triomph-boog met antieke penningen, dat hij zelf ontworpen had en dat met geschilderde voor-

² Ernest Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines*, première partie, tome premier, blz. 102, noot 3.

³ *Selecta numismata antiqua ex Musaeo Jacobi de Wilde*, 1692. Z. C. von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen . . .* 3e deel, 1754, blz. 631.

stellingen uit de Oudheid versierd was ⁴. Zijn Nederlandse gedenkpenningen bewaarde hij in een kabinet, „zeer sierlijk gemaakt van Amboins en Surinaams hout met extra fraaie ornamenten”. Dit kabinet telde in het bovendeel 64 laden, alle met wit armosijn gevoerd, aan weerszijden waren twee gebronsde beelden geplaatst, de Penning- en Historiekunde verbeeldend; in de voet nog 30 laden en op het kabinet een gebronsd piedestal, „waarop het beeltenis van Prins Wilhelmus 3 in 't Harnas, en aan weerskanten de Godsdienst en Vrijheit” ⁵. Christoffel Beudeker had voor zijn historiepenningen een niet minder rijk kabinet, waarvan de deuren door Nicolaas Verkolje met zinnebeeldige voorstellingen beschilderd waren ⁶. In de 2de helft der XVIIIde eeuw kan men onder classicistische invloed een zekere versobering in de vormen der penningkasten waarnemen. Maar ook dan ontbreekt bij vrijwel geen verzamelaar van enige betekenis het met grote zorg uitgevoerde kabinet, dat voor zijn collectie een waardige behuizing vormt.

De jeugdige, in 1816 tot Opzichter van het Penningkabinet benoemde Jhr. Mr. J. A. de Jonge kon dus zeker bij een aloude traditie van illustere vaderlandse voorbeelden aansluiten. Maar de verhoudingen lagen nu toch wel gans anders en stelden voor hem dan ook voor het eerst zeer specifieke problemen. Ons land was nooit een openbaar kabinet van enige omvang, zoals Frankrijk dat sinds de Revolutie en feitelijk reeds onder het Ancien Régime kende, rijk geweest ⁷. De penningverzamelingen hadden zich hier steeds in particuliere handen bevonden en waren relatief van bescheiden afmetingen. Dit betekende dat ieder naar eigen goeddunken zijn collectie had kunnen inrichten en dat gewoonlijk één penningkabinet reeds voldoende was het geheel onder te brengen. Thans kreeg de Jonge echter het beheer over een openbare verzameling, die bovendien reeds in de kern van een hier te lande wel uitzonderlijke omvang was. Deze kern

⁴ Muntkabinet der Roomsche Keizers en Keizerinnen van Simon Schijnvoet, in vaarzen beschreven door Abraham Bogaert, 1694.

⁵ *Veiling verzameling Simon Schijnvoet*, Amsterdam, 26 Augustus 1744, blz. 35.

⁶ *Veiling verzameling Christoffel Beudeker*, Amsterdam, 25 Januari 1757.

⁷ Voor de inrichting van het huidige Cabinet des Médailles te Parijs zie men Ernest Babelon, *Le Salon Louis XV au Cabinet des Médailles de la Bibliothèque Nationale*, *Revue de l'Art ancien et moderne*, tome XXXVII (1920), blz. 37.

omvatte niet alleen alle onlangs uit Frankrijk ontvangen penningen, zijnde de oude collectie der Oranje's, maar tevens vier kisten „bevattende het Rijks Penning Kabinet”, zoals dat in de Franse tijd in Amsterdam bijeengebracht was ⁸. Deze gehele verzameling moest op een passende wijze gehuisvest worden en hoe de Jonge zich dit voorstelde, vernemen wij uit een uitvoerige brief, die hij dd. 21 Augustus 1817 schreef aan de Commissaris-Generaal, waaronder zijn Kabinet ressorteerde ⁹. Allereerst had hij zich om advies tot het lid van de Eerste Kamer, de Graaf van Renesse gewend, die zelf ook verzamelaar was en met wie hij de zaak besprak. Voor de gouden, zilveren en koperen „medailles” en de cameeën waren vijf kabinetten vereist. Als „kabinetwerker” stelde hij voor te kiezen Matthijs Horrix, die in den Haag woonde, wat praktische voordelen bood, en die bovendien, zo schreef hij, „bekend was door zijn bekwaamheid en verscheide stukken, ook voor Hare Majesteit de Koningin nu onder handen, bewijzen duidelijk, dat hij het vrouwen waardig is, om een medaillekabinet, 't geen zonder twijfel veel oplettendheid vereischt, te vervaardigen”. Horrix vroeg f 300,— per kabinet en het bleek niet mogelijk ze elders goedkoper te krijgen. „In alles”, voegde de Jonge hieraan toe, „heb ik getracht de eenvoudigheid met de netheid en sierlijkheid te doen vereenigen, opdat het uiterlijke van het kabinet moge beantwoorden aan de schoone stukken welke het zelve in zich bevat.” Voor de laadjes raadde hij aan lindenhout te doen gebruiken of cederhout, wat nog beter zou zijn, maar ook kostbaarder. Hij was niet van plan de laadjes van binnen met groen fluweel te laten bekleden, maar hij voelde meer voor leggers, die ook te Parijs in gebruik waren en bij brand of in andere noodgevallen gemakkelijk vervoerd konden worden.

Wat het uiterlijk betreft, stelde de Jonge voor „de laadjes te doen eindigen op de hoogte van een zittend mensch, opdat elk aldus zittende, op de uitschuivende plank, bekleed met groen laken, gemakkelijk de Medailles zou kunnen bezigtigen”. De afwerking van de bovenzijde der kabinetten zou zo kunnen geschieden, dat deze voorzien werden van een vlakke kap of van een

⁸ Mr. J. van Kuyk, *Geschiedenis van het Kon. Kab. van Munten, Penningen en Gesneden Steenen te 's-Gravehage*, 1946, blz. 13.

⁹ *Alg. Rijks-Archief, Binn. Zaken*, ná 1813, No. 2695. Tenzij anders vermeld bevinden zich alle hierna geciteerde brieven in het A.R.A., den Haag.

bekroning met trappen, zoals dat bij voorbeeld bij de Wilde's kabinet het geval was. In het eerste geval zou men, daar anders het „bovenwerk stijf en smakeloos zich zoude voordoen”, boven de kasten met de penningen der Oudheid „Oude Gedenkstukken” en boven die met de hedendaagse penningen „de beeltenissen van de Vader des Vaderlands, van de Ruyter, Tromp, de Groot of andere grote mannen kunnen plaatsnemen”. In het tweede geval zou men het met minder kunnen stellen en „eenige moderne koppen van Cesar, Augustus, Willem I, de Groot etc.” zouden reeds „zeer wel het oog voldoen”¹⁰.

Al spoedig hierop verzocht de Commissaris Generaal aan de Jonge hem een calculatie te zenden van het verschil in kosten, indien cederhout voor de laadjes gebruikt zou worden. De Jonge antwoordt hierop, dat de kasten in dat geval *f* 100,— „of daaromtrent” duurder zouden worden¹¹. Reeds 17 September daarop volgt dan de machtiging, vijf kasten te laten maken voor „eene somme niet te boven gaande, doch zoo veel mogelijk beneden die van *f* 2.000,—”. Uit een schrijven van 1 October aan de Jonge namens de Commissaris Generaal geschreven, vernemen wij, dat deze het meest voor een vlakke afsluiting van de bovenzijde voelde, waar uiteindelijk ook toe overgegaan is¹². Matthijs Horrix zal zelf dit werk nauwelijks meer begonnen zijn, daar zijn neef Petrus Paulus Horrix¹³ in een brief dd.

¹⁰ De ter verduidelijking door de Jonge bijgevoegde tekeningen ontbreken thans, zodat men zich over deze details niet een geheel duidelijk beeld kan vormen. Wij hebben echter gemeend, dat de passage over het uiterlijk der kabinetten op de hier aangegeven wijze moet worden begrepen.

¹¹ Brief Commissaris Generaal aan de Jonge dd. 1 September 1817. Idem de Jonge aan Commissaris Generaal dd. 5 September 1817.

¹² Archief Kon. Penningkabinet I.B. 1816-1820, No. 23.

¹³ Uit deze brief kunnen wij concluderen, dat de eerstgenoemde Horrix, wiens voornaam niet genoemd wordt, de oom van Petrus Paulus was, die Matthijs heette. Over deze beide leden van het geslacht Horrix verschaftte ons de Gemeente-archivaris van Den Haag, Dr. W. Moll, de navolgende gegevens, waarvoor wij hem op deze plaats onze dank mogen betuigen.

Matthijs Horrix was geboortig uit Lobberich en vestigde zich in 1764 als eerste Horrix in den Haag. Op 5 Mei van dat jaar trouwde hij in de R.K. Kerk in de Oude Molstraat met Elisabeth la Fosse. Petrus Paulus Horrix, die zijn neef geweest zal zijn, was volgens het Régistre civique van 1811, waarin hij Mr. Menuisier genoemd wordt, op 17 November 1767 geboren.

25 October aan de Commissaris Generaal herinnert aan de gunst, die zijn overleden oom heeft genoten en er aan toevoegt dat, nu het werk eenmaal begonnen is, blijkt, dat het niet voor *f* 2.000,— te leveren is. „Mijn makelaar te Rotterdam heeft het mahogany hout, dat ik daarvoor moet gebruiken, niet minder dan tegen *f* 5,10 per voet kunnen bekomen, en het cederen hout, dat hier in het land zelden te bekomen is, moet ik ook duur betalen. Daarbij nog de arbeidsloonen; iedere kast heeft 168 laden, is tezamen 840 loopende door 1680 groeven; 't welk alles zoodanig juist en gelijk moet gewerkt zijn, dat het onverschillig is, welke lade men er in schuift”. Hij eindigt met een verhoging tot *f* 3000,— in totaal te vragen.

De Jonge maakt Horrix duidelijk, dat het niet nodig is, dat alle laadjes overal passen, wat voor Horrix een opluchting betekent. De verhoging wordt echter geweigerd, slechts een extra'tje wordt na voltooiing in het uitzicht gesteld.¹⁴ Met deze regeling heeft Horrix blijkbaar genoegen genomen, want in een brief dd. 21 Maart 1818 van de Jonge aan de Commissaris Generaal lezen wij, dat Horrix a.s. week de tweede kast gereed zal hebben. In dezelfde brief vraagt de Jonge machtiging voor het vervaardigen van 770 cartonnen leggers, welk werk uitgevoerd zou kunnen worden door een zekere van Slogteren, „dooswerker alhier”, voor *f* 308,— die hiertoe in April d.a.v. de opdracht krijgt¹⁵.

De vijf penningkasten zoals deze thans nog in het Penningkabinet bewaard worden, moeten wij dus zien als het werk van Petrus Paulus Horrix, maar het ontwerp zelf is zeker nog van de hand geweest van zijn oom Matthijs. Duidelijk volgt dit uit de brief, die deze (vóór 21 Mei 1817) aan de Jonge zendt en waarbij hij een tekening insluit, die niet meer bewaard is, maar waarbij de volgende beschrijving is gevoegd: „Medaillekabinet, berekend op de volgende voetmaat als hoog behalve het bovenwerk 5 vt 10¹/₂ dm met het selve 6 vt 10 dm, breed 3 voet 7 dm, diep 16 dm, en gemaakt van eikenhout, met mahony belegd, met ronde colommen aan beide hoeken; van binnen in het bovengedeelte met 168 laden, met lindenhouten bodems en mahony voorstukken, en verdeeld in 3 reyen, en onder dezélfve

¹⁴ Brief de Jonge aan Commissaris Generaal dd. 3 November en Comm. Generaal aan de Jonge dd. 6 November 1817.

¹⁵ Archief Kon. Penningkabinet I.B. 1816-1820 No. 46.

eene uitschuivende plank, bekleed met groen laken, en met 2 planken tot berging van boeken enz. in het ondergedeelte." Deze beschrijving stemt overeen met de uitgevoerde kasten, waarbij men dan rekening moet houden met het feit, dat tot het vlakke „bovenwerk" en in cederhout vervaardigde laden besloten werd.

Het ontwerp is zeker niet van grote originaliteit. De uitvoering mag men niet vergelijken met rijke Franse stukken als Jacob Desmalter's juwelenkabinet voor Keizerin Joséphine, of zelfs met een eenvoudiger paar juwelenkasten als die bestemd voor Koningin Hortense¹⁶. De eisen, die daar gesteld werden, lagen in een volmaakt ander vlak dan in ons geval, waar het in de eerste plaats juist op eenvoud en deugdelijkheid aankwam en slechts fondsen van beperkte grootte beschikbaar waren. Wanneer men dit overweegt, zal men moeten erkennen, dat het Horrix gelukt is in de heersende stijl op uitstekende wijze aan de opdracht te voldoen. De meubels met hun spaarzame verguld bronzen versiering, die fraai contrasteert met het rijk gevlamde, donkere mahoniehout, zijn zeer goed afgewerkt en tonen ook in de proporties, dat wij hier met het werk van een uitnemend meubelmakersatelier te doen hebben. Hun praktische bruikbaarheid wordt wellicht niet beter geïllustreerd dan door het feit dat de kabinetten thans nog, na ruim 130 jaar, in gebruik zijn.

¹⁶ Voor deze beide meubels, die omstreeks 1806 voor Koningin Hortense door Adam Weisweiler vervaardigd werden en zich in het Paleis te Amsterdam bevonden hebben, zie men R., G. en C. Ledoux-Lebard, *Le serre-bijoux de la Reine Hortense par Weisweiler*, in *Bull. de la Société de l'Hist. de l'Art français*, 1949, blz. 34.

SUMMARY

THE OLDEST CABINETS OF THE ROYAL COLLECTION OF COINS AND MEDALS AT THE HAGUE
BY DR. A. N. ZADOKS-JOSEPHUS JITTA AND TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER

The Royal Numismatic Collection at the Hague, which was founded in 1816, is one of the oldest State Museums. Originally it comprised the old collection of the princes of Orange, to which have been added the coins and medals collected during the period when Holland was annexed by France.

Since the Renaissance numerous collectors in the Netherlands had pursued the collecting of coins and medals. However, as the new public museum contained by far the largest collection, suitable cases were needed to display the coins and render them easy of access to all those engaged in the study of numismatics. In 1817-1818 the Hague cabinet-maker Peter Paul Horrix executed the design of his uncle Matthew Horrix for five cabinets, for the making of which directions had been given by the new director Mr. J. A. de Jonghe. These cabinets, made in mahogany and decorated with gilt bronze, are still in the museum a fact of rare occurrence in the history of our museums.

The style is the late "Style Empire". The cabinets testify to the eminent craftsmanship of the maker, while the fact that at present, after a period of over 130 years, the cases are still in use, may be regarded as proof of their practical serviceableness.

Ook zijn opdrachtgevers moeten tevreden over Horrix' werk geweest zijn, want in 1819 krijgt hij een nieuwe opdracht, ditmaal voor een grote middenvitrine ter berging der gouden penningen en cameeën, waarmede een bedrag van f 882,— gemoeid was en waarvoor de machtiging bij K.B. van 15 Februari verstrekt werd¹⁷.

De goede betrekkingen met de Jonge hebben Horrix waarschijnlijk ook in contact gebracht met de directeur van het Kon. Kab. v. Zeldzaamheden, Ds. R. P. van de Kastele. Toen dit Kabinet in 1821 overgebracht werd naar de benedenverdieping van het Mauritshuis, wist van de Kastele machtiging te verkrijgen voor het vervaardigen door Horrix voor de som van f 3920,— van twee mahoniehouten grote lessenaars, ter berging van kleine voorwerpen — zeven mahoniehouten kasten, benevens van een „zwart verlakte kast met een hemel van doek" voor het model van het eiland Decima, dat het jaar te voren door J. Cock Blomhoff geschenken was¹⁸.

Van deze meubelen echter schijnt niets meer bewaard te zijn, en het zijn dus nog slechts de kasten van het Kon. Penningkabinet, die de herinnering aan Horrix' omvangrijke werkzaamheden voor onze musea levend houden.

¹⁷ Archief Kon. Penningkabinet I.B. 1816-1820, Nos. 64, 67, 68, U.B. Nos. 11, 119.

¹⁸ Machtiging dd. 27 September 1821, in Archief Kon. Kabinet van Zeldzaamheden in het Rijksmuseum, Portefeuille Ameublementen enz.

¹⁹ Volledigheidshalve mogen wij hier ook nog wijzen op een opdracht aan Horrix van de Commissaris-Generaal bestaande uit twee kasten, waarvan een brief dd. 25 November 1817 spreekt. Deze brief bevindt zich in het A.R.A. te Den Haag in dezelfde lias, waarin ook de stukken over de penningkasten bewaard worden.

BOEKBESPREKINGEN

Fornvännen, een uitgave van de Kon. Akademie voor Letteren, Geschiedenis en Oudheidkunde, en de Zweedse Oudheidkundige Bond 1940-1950.

Dit tijdschrift is in vele opzichten vergelijkbaar met het Bulletin van de K.N.O.B. De inhoud vertoont immer een rijke variatie. De letteren komen echter wel wat te kort, daar de artikelen blijven op het terrein van geschiedenis en oudheidkunde. Zelfs zijn de opstellen over beeldhouwkunst of schilderkunst ten opzichte van onderwerpen uit de archeologie verre in de minderheid.

Wanneer men voor de taak staat de inhoud van tien jaargangen onder de aandacht van belangstellenden en onderzoekers te brengen, moeten noodzakelijkerwijze de grote lijnen in het oog gehouden worden en artikelen, die specifiek Zweedse verschijnselen behandelen, buiten beschouwing blijven. Een uiteraard vrij willekeurige verdeling van de publicaties over verschillende rubrieken moge als leidraad dienen bij een bespreking.

De naam Montelius heeft nog altijd een grote klank voor onze praehistorici. Zij danken hem een indeling van de Bronstijd in ontwikkelingsfasen, die nog niet achterhaald is. In jrg. 1944 vindt men een belangwekkend artikel over Montelius en zijn wetenschappelijke arbeid (blz. 5 vlg.). De uit de Randstaten verdreven geleerde Balodis gaf — in het Duits — een overzicht van recente Russische publicaties op het gebied der archeologie (1948, blz. 170 vlg.). Hoewel deze litteratuur moeilijk bereikbaar is, en voor de meesten van ons onleesbaar, leverde Balodis een waardevolle bijdrage tot verruiming van ons blikveld.

De Steentijd heeft in Zweden vele sporen achtergelaten. Tot de algemeen bekende verschijnselen behoren de rotstekeningen. Gustaf Hallström bespreekt een nieuwe ontdekking op dit gebied (1943, blz. 146 vlg.). De touwbekercultuur is er mede vertegenwoordigd. Jaargang 1949 geeft een artikel, waarin verschillende vindplaatsen worden besproken (blz. 131 vlg.).

Moeizaam is de ontwikkeling van onze inzichten ten aanzien van de religieuze denkbeelden der steentijdmensen. Naar aanleiding van grafvondsten uit de late Bronstijd maakt Ohlmarks belangwekkende opmerkingen over het op het

eerste gezicht vreemd schijnende verband tussen toiletgereedschap en zonnereligie (1945, blz. 337 vlg.). De praktijk van het dagelijks leven wordt ons nader gebracht door een mededeling over stapels kookstenen. Aangenomen wordt, dat deze stenen in het vuur verhit werden en dan in de te koken brij gedompeld. Die brij bevond zich vanzelfsprekend in keukengerei, dat niet te vuur kon worden gezet, waarschijnlijk dus in houten vaatwerk (1949, blz. 152 vlg.).

De bewerking van de bodem in voorhistorische tijden vormt een vraagstuk, dat zeker nog in het geheel niet opgelost werd. We weten er integendeel maar bitter weinig van. Bij het onderzoek van een grafheuvel in Drenthe vond Prof. van Giffen verschijnselen, als ploegsporen verklaard. Ragnar Jirlow wijdt een beschouwing aan ploegschaar en ploegijzer (1949, blz. 218 vlg.).

Van groot belang was de ontdekking van een praehistorisch grafveld onder het stadsoppervlak van Wisby op Gotland. Men vond hier 27 skeletten, grotendeels fragmentarisch, uit de tijd 2000-1800 v. Chr. Enige gave schedels en enkele uit de fragmenten te restaureren exemplaren leverden een zeldzaam mooi studiemateriaal (1946, blz. 65 vlg.).

Het laboratorium kwam de archeoloog te hulp bij de bestudering van materiaal uit brandgraven. Hoewel de schrijver er op wijst, dat de methode hoofdzakelijk een morfologische basis heeft, is zijn artikel een waarschuwing voor de technicus te velde om nauwlettend alles te verzamelen, wat maar op been lijkt.

De voor West-Europa geldende chronologie wordt ook in Zweden gevolgd. De praehistorici gebruiken de ook ons zo vertrouwde aanduidingen. Een grafveld wordt door de onderzoeker in de La Tène tijd gedateerd. Het materiaal biedt echter weinig vergelijkingsmogelijkheden voor West-Europa. Maar het is de moeite waard kennis te nemen van het feit, dat de onderzoeker heeft kunnen vaststellen, dat in sommige gevallen de crematie was bijgezet in spanen dozen! Het hout was verteerd, maar de ontdekking van harsresten vormde de grondslag voor zijn conclusies (1942, blz. 265).

Het vinden van drinkhoornbeslag met dierkoppen in een grafveld van omstreeks 200 n. Chr. gaf Mårten Stenberger aanleiding om vergelijkingsmateriaal bijeen te brengen. Het motief is

vreemd in het Noorden om deze tijd en de auteur vermoedt invloeden van de keltische kunst, maar zoekt de wortels in de Hallstattcultuur (1946, blz. 147 vlg.).

Nils Aberg is ten onzent geen onbekende; verschillende van zijn werken hebben ook voor de West-Europese archeologie grote betekenis. Een publicatie van zijn hand behandelt de verbindingen van het Noorden met zuidelijker streken gedurende de 8ste en 9de eeuw. De voortdurende stroom van Ierse import in de 9de eeuw verklaart afdoende de invloed, die de Keltische kunst op de Noordse heeft gehad. Keltische trekken gedurende de 8ste eeuw echter zou hij willen verklaren door aan te nemen, dat Scandinavische kunstenaars in Ierse of Anglo-Ierse kloosters geschoold zijn (1948, blz. 111 vlg.).

De vondst van het Sutton Hoo schip aan de Oostkust van Engeland (Suffolk) heeft ook Zweedse onderzoekers bezig gehouden. Birger Nerman vraagt zich af, of het bootgraf voor een Noordse zeekoning is aangelegd (1948, blz. 65). Sune Lindquist behandelt de vraag, of het Sutton Hoo schip een historische omljsting zou kunnen ontvangen door de gebeurtenissen, beschreven in het Beowulflied. De schrijver meent in ieder geval met een christelijke bijzetting te maken te hebben (1948, blz. 110 vlg.).

De kerstening van de Oostzeelanden is een langdurig en moeilijk proces geweest. De bekende missie in Birka, ten tijde van Lodewijk de Vrome, heeft slechts een tijdelijk succes gehad. Eerst in de 11de eeuw volgt de definitieve overgang tot het Christendom. Birger Nerman geeft een samenvatting van verschijnselen op Gotland, waaruit de slotsom getrokken zou kunnen worden, dat de 9de-eeuwse zendingsactiviteit ook dit eiland bestreken heeft (1941, blz. 30 vlg.).

Wisby op Gotland heeft het karakter van een middeleeuwse stad vrijwel ongeschonden bewaard. Velen hebben zich reeds met Wisby bezig gehouden. Breed opgezette monografieën behandelden de stadsmuur en de kerken. Sune Ambrosiani nu onderwerpt de stadsplattegrond aan een kritische beschouwing en vergelijkt deze met die van Lubeck. Kenmerkende overeenkomstigheden demonstreren de invloeden, die bij de vorming van Wisby een rol hebben gespeeld. De rechte straten en rechthoekige woonblokken wijzen op een betrekkelijk laat ontstaan. De oudste nederzetting in Wisby moet plaats hebben gemaakt voor een moderner aanleg. Nawerking van Noordduitse voorbeelden is onmiskenbaar (1941, blz. 129 vlg.).

Steden zijn in Skandinavië geen natuurlijke verschijnselen. Lundberg wijst er nog eens nadrukkelijk op bij zijn verhandeling over de stadsplattegrond van Lund omstreeks 1000. Lund werd gesticht door Knut de Grote volgens het antieke model. De middeleeuwse stadsvorming wordt in de Noordse landen eerst in de 12de eeuw bekend, waarbij het Duitse Rijk als medeleer optreedt (1942, blz. 390 vlg.).

Armin Tuulse gaat na, welke invloed de Romeinse militaire architectuur op de versterkingskunst van het Noorden heeft uitgeoefend. In de kasteelbouw bespeurt hij naast Romeinse tradities de nawerking van de Normandische stijl en sedert de 14de eeuw heeft de werkzaamheid van de Duitse Orde nieuwe impulsen veroorzaakt (1947, blz. 7 vlg. en blz. 85 vlg.). Woonhuizen uit de 13de eeuw zijn slechts sporadisch bewaard gebleven. In Wisby staat er zo'n huis, waaraan Gunnar Svahnström terecht een uitvoerig opstel wijdt. Vergelijkingsmateriaal bleek uiteraard moeilijk bijeen te brengen. De schrijver meent echter het huistype terug te vinden in het stadshuis van Munster. Daar de immigratie uit Westphalen in Wisby naar verhouding sterk was, ligt een Westphaalse traditie in de woningbouw voor de hand (1945, blz. 35 vlg.).

Niet alleen in Wisby zijn er bijzondere monumenten bewaard. Dat blijkt wel uit de verslagen van de Zweedse Monumentenzorg in Fornvännan 1942, 1943, 1944 en 1945. Zij leggen getuigenis af van conserveringswerkzaamheden aan kerk- en kasteelruïnes, restauraties aan allerlei gebouwen, herstellingen zelfs van oude waterwerken.

Dat de Monumentenzorg soms juridische kwesties oproept, blijkt ook uit de praktijk in Zweden. Terreinen met oudheidkundige verschijnselen genieten daar momenteel wettelijke bescherming. Enige overeenkomst met de Zweedse vraagstukken hebben de onze in gevallen van ruilverkaveling (1943, blz. 257 vlg.).

De vraag, hoe er met kostbare bodemvondsten gehandeld moet worden, houdt ook in het Noorden de gemoederen wel eens bezig. In aansluiting op het bekende Engelse werk „Treasure Trove in Law and Practice” van Sir George Hill maakt Bengt Thordeman enige opmerkingen over het verschil tussen de Britse en Deense traditie — volgens welke de koning de wettelijke eigenaar is van alles, wat zich in de bodem bevindt — en het Romeinse recht, dat de bezitter van de grond als rechthebbende aanwijst (1945, blz. 189 vlg.).

De oude Zweedse kerken zijn vaak rijk aan fresco's, die met grote zorg behoeft of gerestaureerd worden. Bij uitzondering komen door restauraties wel eens de naam van de kunstenaar en een jaartal voor den dag. Monica Rydbeck beschrijft werk van Nils Håkansson, gedateerd 1459. Op stylistische gronden weet zij meer werk van deze meester aan te wijzen (1940, blz. 233 vlg.).

Over het algemeen dragen deze en andere schilderijen een provinciaal karakter. Twee ruimten in het lustslot Gripsholm vertonen echter schilderijen uit de tweede helft van de 16de eeuw, die ontstaan zijn onder invloed van de ornamentboeken van Cornelis Floris en Hans Vredeman de Vries (1943, blz. 91 vlg.).

De textiele kunst is in het Noorden dun gezaaid. Een beroemd stuk is het tapijt van Skog, uitvoerig beschreven door E. Salvén. Thorde-man schrijft over de datering (1948, blz. 123 vlg.), Vivi Sylwan zet de discussie voort (1948, blz. 330 vlg.).

Agnes Geyer, die haar sporen op het gebied van de textiele kunst wel verdiend heeft, deelt het een en ander mee over het teruglopen van de kleuren in middeleeuwse weefsels (1947, blz. 148 vlg.).

Ongeveer honderd jaar geleden werd een kleine bronzen Madonna bij Randers (Denemarken) uit de fjord opgevisst. Het stuk bevindt zich nu in het Nationaal Museum te Kopenhagen. Carl af Ugglas geeft een uitgebreide beschouwing over het stuk, waarvan herkomst en datering moeilijk vast te stellen zijn. Ugglas meent, dat het werkje van Deense oorsprong is en omstreeks 1100 ontstond (1944, blz. 193 vlg.). In een later artikel wijst hij op een bepaalde samenhang met de voortbrengselen van N.W. Duitsland (1945, blz. 136 vlg.).

Een in technisch opzicht belangrijke vraag wordt gesteld door Andreas Oldeberg: welk procédé hebben de bronsgieters in het verleden gebruikt. Werkten zij met zandvormen of volgens het verloren-was-procédé? In het bijzonder de stukken uit de Bronstijd heeft hij aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen en, al mag het werken met zandvormen niet geheel worden uitgesloten — vooral voor de latere tijden — wanneer de bronstijdcultuur op zijn toppunt staat, moet het verloren-was-procédé wel de normale werkmethode geweest zijn (1948, blz. 257 vlg.).

In 1939 werd een handschrift gepubliceerd,

dat 15 jaar tevoren ontdekt was: de reis van ibn Fadlana naar het Rijk Bolgar aan de Wolga. Voor de handelsgeschiedenis een belangrijk document. Want ibn-Fadlana trof daar aan de „Rus”, waaronder men Skandinavische handelaars wil verstaan. Zij waren voorzien van Fran-kische zwaarden. De handel schijnt zelfs in die verre tijden nauwelijks afstanden te kennen (1941, blz. 192 vlg.). Verbindingen met het Oosten worden ten overvloede gedemonstreerd door de muntvondsten. Joachim Werner behandelt uitvoerig de gouden Byzantijnse munten, gevonden op Öland en Gotland (1949, blz. 257 vlg.). Tenslotte zij de aandacht gevestigd op een belangrijk artikel van Ove Moberg over de oorsprong van het rijk der Zweden. Twee opvattingen staan scherp tegenover elkaar, die bij gebrek aan overtuigend bewijsmateriaal elkaar moeten dulden. De vrij onvruchtbare discussie is voor ons in zo verre van belang, dat de Frankische en Friese handel via Haithabu samenhangt met de toestanden in het Oostzeegebied. Moberg stelt de groei van Zweden tussen omstreeks 560 en 800, zonder evenwel een suggestie voor een bepaald tijdstip binnen de aangegeven begrenzing te kunnen uiten (1944, blz. 158 vlg.).

J. G. N. RENAUD

C. A. Haitmans, De Wapensmedenfamilie van Solingen.

Met een enkel woord moge de aandacht gevestigd worden op dit uit „Livrustkammaren”, Journal of the Royal Armoury, Vol. V: 1-2, Stockholm 1949, overgenomen overdrukje, dat aan het licht brengt, dat ook in Nederland gedurende twee eeuwen leden van de familie Van Solingen het ambacht van geweermakers of zwaardvegers hebben uitgeoefend.

Naast verschillende persoonlijke gegevens, veelal geput uit gildeboeken, vindt men in dit werkje een opsomming van de door Van Solingen gesigeneerde wapens, die in Nederland zijn ondergebracht in het Nederlandsch Legermuseum „Generaal Hofer” en wat het buitenland betreft deel uitmaken van de collecties van W. Keith Neal, Warminster, Engeland; het Töjhusmuseet, Kopenhagen; vroegere Zeughaus, Berlijn; Museo Stibbert, Firenze; Oruzejnaja Palata, Moskwa, Rusland en tenslotte Kungl. Livrustkammaren, Stockholm.

Met een resumé van bovenstaande in het Zweeds besluit dit overdrukje.

NIEUWE PUBLICATIES OVER GLASSCHILDERKUNST,
ZWITSERLAND.

Zwitserland, niet slechts taalkundig, doch ook in de beeldende kunst invloedsg gebied van drie naburige grote landen: Frankrijk, Duitsland en Italië — en dan nog zó, dat deze invloeden sterker ineen grijpen dan de drie taalgebieden —, bezit nog altijd een behoorlijk aantal stukken van gebrandschilderd glas uit de middeleeuwen. Het oudste is de bekende midden 12de eeuwse *Tro-nende Madonna met Christuskind* uit Flums. Dan volgen fragmenten uit het grote roosvenster der kathedraal van *Lausanne*, die tot de 13de eeuw behoren, terwijl de kostelijke cyclus te *Königsfelden* de eerste helft van de 14de eeuw representeert. Een eigenlijke geschiedenis der Middeleeuwse glasschilderkunst kan in Zwitserland niet meer worden geschreven, omdat het materiaal te fragmentarisch is bewaard gebleven. Er ontbreken bijvoorbeeld stukken uit de periode van de gothiek over een tijd van ongeveer honderd jaren. De kunsthistoricus dient zich dus met afzonderlijke werken bezig te houden. Grote cycli, als te Chartres en Bourges of die van Gouda in ons land, zijn niet meer te vinden. Voor de latere middeleeuwen, dat is in dit geval de helft van de 15e eeuw, wanneer zich de grote veranderingen in de monumentale stijl reeds hebben voltrokken, geldt de beglazing van het koor der *Munsterkerk te Bern* als representatief.

De oorlogsomstandigheden met de overal noodzakelijke evacuatie der breekbare glaspanelen, hebben de historiografie der glasschilderkunst een sterke stimulans gegeven. Men kon de stukken opnieuw, vooral op de hand, bestuderen, men kon ze waar dat nodig was opnieuw fotograferen, veelal in kleur en dit materiaal ten grondslag leggen aan nieuwe publicaties, waarvan wij in enkele korte beschouwingen de voornaamste, en voorzover ze ons toegankelijk zijn, willen bespreken. Zwitserland is daarbij niet achter gebleven.

De grote tentoonstelling in het Kunstnijverheid-Museum te Zürich, van November '45 tot Februari '46 gehouden, verenigde vóór de herplaatsing vrijwel alle belangrijke stukken, die het land nog bezit tot een show, zoals men die nooit meer (laten wij dat althans hopen!) te zien zal krijgen. In het bijzonder moet hier de voortreffelijke catalogus worden vermeld, voorzien van een inleiding van Johannes Itten, directeur van het museum en bewerkt door uitstekende kenners als Fridtjof Zschokke (voor de monumentale glazen der middeleeuwen), Alfred

Scheidegger (voor de cabinet-glasschilderkunst) en Walter Hugelshofer (voor de ontwerptekeningen). Met de uitvoerige, hoogst nauwkeurige, beschrijvingen, literatuur-opgaven en een aantal mooie afbeeldingen, is dit een repertorium, dat men steeds weer zal willen raadplegen. In deze catalogus werd reeds het grote werk aangekondigd, waarover wij hier speciaal wensen te spreken: de studie van Prof. Dr. Hans R. Hahnloser over de koorvensters en enkele altaarfragmenten van de Munster te Bern¹. Tot nu toe hadden wij hier vooral geprofiteerd van de bewerking van Villard de Honnecourts Schetsboek door deze Zwitserse hoogleraar, thans zijn wij dan bovendien een model-bewerking rijker geworden van kunsthistorisch onderzoek, die het op zich zelf beperkte thema in betekenis overschrijdt. Een onderwerp, dat naar alle zijden — kunst- en cultuurhistorisch, iconografisch- iconologisch en stylistisch — volledig werd uitgediept. Wij herinneren aan een soortgelijk werk van F. Zschokke over de Romaanse vensters in de kathedraal van Straatsburg².

Zo ontstond een royaal opgezette uitgave (de Staat en de stad Bern schonken een subsidie!) — formaat 41.5 × 29.5 cm — voortreffelijk van typografie, met een aantal heldere autotypieën verlicht en ten slotte verrijkt met acht los bijgevoegde gekleurde reproducties (een enkele op ware grootte) naar fragmenten van glazen en altaren. Wie zich nog het kostelijke boek *Farbenfenster grosser kathedralen* herinnert³, weet tot welke prestaties men op dit gebied in Zwitserland in staat is.

In een inleidende beschouwing staat, dat alleen de artistieke waarde de keuze van de af te beelden kunstwerken heeft bepaald. Dit betekent echter niet, dat in de tekst slechts artistieke waarderingsmaatstaven worden aangelegd. Integendeel. De behandeling is voor elk der vijf glazen streng methodisch: voorstelling, geschiedenis, stijl (de auteur houdt deze trits ook aan bij de altaarfragmenten), waarbij in het bijzonder de vragen omtrent de tijdstijl en de persoonlijke stijl aan de orde worden gesteld.

Als ensemble beschouwd zijn de glaspanelen te Bern uiterst belangrijke specimina van midden 15de eeuwse glasschilderkunst, waarin zich

¹ Hans R. Hahnloser, *Chorfenster und Altäre des Berner Münsters*, mit 8 Farbtafeln und 23 Abbildungen im Text. Verlag Benteli, Bern-Bümpliz, 1950.

² Vgl. onze bespreking in *Oudheidk. Jaarb.* 13 (1944) blz. 23.

³ Iris Verlag, Bern, 1937.

de overgang van de weke naar de strenge (harde) of plastische stijl voltrekt. Het zijn echter geen vorstelijke schenkingen meer als in Köningsfelden, doch uitingen van de vrijgevigheid van stadsbestuurders en burgers. De kerk, volgens de auteur, de statigste en rijkste van de late gothiek in Zwitserland, is tevens de derde in grootte der Duitssprekende landen. In 1421 werd met de bouw begonnen. Bouwmeester was Mattheus Ensinger uit Ulm. De plattegrond van het 3/8 gesloten koor is zeer eenvoudig. Een omgang is er niet. De glazen beslaan de gehele hoogte, zij het met een sterk horizontale verdeling in een boven en beneden perk. Iets dergelijks zien wij bij de 16de eeuwse koorvensters der Catharinakerk te Hoogstraten.

Het oudste glas op het Oosten, een Passievenster, is een werk van Hans Acker uit Ulm, die het in 1441 naar Bern zond. Slechts enkele panelen, waaronder dat met de Gekruisigde, zijn bewaard. Uit de aansluitende blijkt, dat van de traditionele opzet van het drieluik, Jeugd-Passie-Openbaring, werd afgeweken, volgens de auteur door een verandering in de opdrachtgevers en kunstenaars sedert 1447. De overige koorvensters, waarvan dat geheel op het Zuiden is verdwenen, werden gelijktijdig besteld. Op de plaats van de Openbaring kwam toen het Tienduizendridders-glas, „in völlig neuem bürgerlichen Geist und Stil". Schilder was Niklaus Magerfritz. Op de plaats van Christus' Jeugd kwam in 1451 het Bijbelvenster. Ten Noorden sluiten zich daarbij aan het glas met de Drie Koningen — „das persönlichste Stifterdokument des Münsters", geschenk van de schout Rudolf van Ringoltingen en zijn familie — en het z.g. Hostienmühlfenster. Prof. Hahnloser is van mening, dat, door de vrijwel gelijktijdige uitvoering, elk glas aan een andere meester werd opgedragen. Maar hoe dit ook zij: met het Oostvenster van 1441 leverde Hans Acker een van zijn meesterwerken als import⁴. Eerst daarna

⁴ Hans Acker is een vertegenwoordiger van de Zuid-Duitse glasschilderkunst, die vooral in het laatste vierde deel van de 15de eeuw een aantal voortreffelijke werken heeft voortgebracht. De voornaamste, waaraan die te Bern dus waren voorafgegaan, zijn: twee glazen in het koor te Ulm, het Volkamerfenster in Neurenberg, het N. Oostelijk glas in de Dom van Augsburg, het Scharfzandfenster in de O.L. Vrouwekerk te München en glazen in het koor van de Stiftskerk in Tübingen. De daaraan door Paul Frankl verbonden naam van Hans Wild, slechts gesteund door één onvolledige signatuur, is overtuigend gebleken een

legt Niklaus Magerfritz met Zwabische hulp de grondslagen voor een eigentijdse Bernse school. „Erst das Bibelfenster bringt den Sieg der Schweizer im Stil und Geist des Konrad Witz". Hoewel Acker's „weke" stijl in 1441 reeds als retardief moet worden beschouwd, wijst volgens Hahnloser zijn fijne opmerkingsgave der natuur toch reeds in de toekomst. Dit laatste lijkt mij maar betrekkelijk, wanneer men ziet, dat bij de landschappen in de plaats van de lucht nog aan de vroegere damastpatronen wordt vastgehouden⁵, terwijl dan in Vlaanderen en Noord-Frankrijk (Rouen) het landschap als achtergrond volledig is ingevoerd. Ook Peter von Andlau past dergelijke damastachtergronden nog toe. Volgens Fisher sluiten deze „wie eine demonstrative Scheidewand das Auszen vom Innen" af⁶. Inderdaad zal men bevreesd zijn geweest de glasperken geheel open te leggen op de buitenwereld met zijn naar alle kanten wegvliedend verschiet, zoals de Crabeth-glazen in Gouda daar de volledige consequentie van bieden. In de 15de eeuw bleken dus de typisch middeleeuwse horror vacui en horror lucis nog niet geheel overwonnen!

Zijn het Passie en Tienduizendriddersglas op het Oosten en Zuid Oosten slechts fragmentarisch bewaard, het Bijbelvenster, dat met de Drie Koningen en de Hostiemolen op het Noord Oosten en het Noorden zijn nog vrijwel compleet. Uiterst belangrijk is het Bijbelvenster. Een werk van zelfs meer dan landelijke betekenis. Met een enkel woord stelt de scherpziende en oordelende auteur het in zijn waarde: „groszartigste Typologie seiner Zeit" in een „hausbacken-bürgerliche Stil". De typologie betreft de middenvoorstellingen uit het N.T. die telkens worden geflankeerd door twee O.T.-typen. Nieuw is deze wijze van voorstellen niet. We zien haar ook in de Romaanse en vroeg-Gothische glasschilderkunst. Volgens Hahnloser heeft echter eerst de Duitse scholastiek der late middeleeuwen aan deze typologie haar blijvende vorm geschonken. De tituli worden daarbij vaak geleerde verklaringen en uittreksels uit de Heilige Schrift. Men vindt die vooral in blokboeken als Armen bijbels

fictie te zijn. J. L. Fisher heeft hier de naam van de Elzasser Peter von Andlau naar voren gebracht (*Pantheon* 18 (1936) blz. 295) en deze door een aantal werken inderdaad tot een voor ons aannemelijke figuur kunnen maken.

⁵ Evenals in de altaarfragmenten uit 1468 en 1506!

⁶ *Pantheon* 18 (1936) blz. 299.

en z.g. Heilspiegels. Hahnloser ziet daarin de voorbeeldenboeken voor tal van vensters ⁷. Waar het vrijwel onmogelijk is op bepaalde concrete gevallen van ontlending in plastische zin te wijzen, moet dit dunkt mij uitsluitend programmatisch worden opgevat. Kwesties betreffende de vorm en de stijl dienen daar buiten te blijven. Op dit punt spreekt de auteur zich niet geheel duidelijk uit. M.i. wordt door sommige onderzoekers wel eens te veel vergeten, dat monumentale kunstenaars voor gans andere plastische opgaven staan, dan die, welke bij het maken van een boekillustratie in het geding zijn ⁸. Bij grootfiguratieve opgaven, als glasramen en tapisserieën, zal men, voor zover het vormkwesties betreft, veeleer rekening moeten houden met het toneel, dus met de mysteriespelen, kerkelijke vertoningen, wagenspelen, enz. In de 15de eeuw is er stellig invloed van de *peinture de chevalet* op de grafische kunst. In de vroege middeleeuwen ziet men die ook van het glas-in-lood venster op de émaux en de miniaturen; niet omgekeerd, zoals men wel heeft gemeend. De verhouding monumentale (glas)kunst-grafiek is m.i. in de 15de eeuw een andere dan in het begin van de 16de. Dan worden inderdaad de gravures (Dürer, Beham, Vellert, Marcantonio, enz.) een bron van de vrijmoedigste ontleningen. On prend son bien, où on le trouve! Dit geldt in het bijzonder voor de glasschilders en wel zó, dat zij, levend in onze tijd, aanstonds als plagiarissen aan de kaak zouden zijn gesteld.

Tot de schoonste vensters te Bern behoort het glas met de Drie Koningen, tot de interessantste dat met de Hostie-molen („die Idee der Sakramentsmühle eine Neuschöpfung der Süddeutschen Mystik um 1400“, volgens de auteur). Van dit laatste werk is een schematische voorstelling opgenomen, die zeer welkom is ⁹. Van veel be-

lang is datgene, wat de auteur over de techniek van dit glas mededeelt. Die, immers, verandert in deze tijd belangrijk. Toepassing van kruisarcering meent hij, althans in de Duits sprekende landen, voor het eerst in Bern te kunnen vaststellen. Zij is het middel om sterker plastische effecten te verkrijgen. Ook zouden hier de vroegste voorbeelden van „Kalttem Farbauftrag“ voorkomen. Groen werd dan bijvoorbeeld in olie- verf op het glas gebracht, niet ingebrand, waardoor het voor het grootste deel weer is afgebladderd. Gemakzucht en het verlangen naar goedkoop werk zullen dit in de hand hebben gewerkt. Er worden in de contracten dan ook speciale bepalingen voor goed gebrand werk opgenomen ¹⁰.

Op zijn beschouwingen over de glasschilderingen, die hier terecht de hoofdschotel vormen, heeft de auteur nog een aantal bijzonderheden laten volgen over de (povere) restanten van de vier en twintig altaren, die de Munsterkerk eenmaal moet hebben bezeten. Wij zijn daarbij enkele voortreffelijke kleurenreproducties rijker geworden, o.a. van een Petruskop van het vroegere hoogaltaar van Heinrich Büchler uit 1468. Hij was een der eersten van de generatie 1465-'85, die de techniek nog in de Nederlanden had geleerd, doch, zich uitlevend in verfijningen, niet meer de jeugdige frisheid van de tijd van Konrad Witz bezat en nog niet aan de levenslust der Renaissance toe was. De voortreffelijke reproductie van deze kop ¹¹ en die van een der Koningen uit het venster van 1451 maken interessante vergelijkingen mogelijk tussen opaque en doorschijnend werk, waaruit dan toch wel blijkt, dat de glas-in-lood stukken abstracter en onpersoonlijker werken dan de geschilderde. Dergelijke kleurplaten bewijzen op welk een hoogte

⁷ H. veronderstelt zelfs, dat de ontwerper van het Bijbelvenster met de hulp van een geestelijke uit twee geïllustreerde boeken zou hebben geput. Men zie ook zijn bijdrage: *Die Armenbibel in den Händen bernischer Auftragegeber in: Festschrift für Henrik Cornell, Stockholm, 1950.*

⁸ Vgl. Henri Focillon, *Peintures romanes*, Paris, 1938 blz. 19: „... mais le moine qui décore et enlumine un texte n'est pas le même homme que le peintre des voûtes et des murailles et, quand celui-ci s'inspire d'un manuscrit, il emploie d'autres matières, travaille à d'autres effets et dans d'autres dimensions“.

⁹ Het ware, vooral voor degenen, die niet met de situatie ter plaatse op de hoogte zijn goed geweest dergelijke schema's eveneens van de andere vensters

te geven. In het bijzonder van die, waarvan slechts fragmenten over zijn.

¹⁰ In 1940 deelde ik reeds iets mee van dien aard uit de ordonnantiën van het St. Lucasgilde te 's Hertogenbosch van 1546: „... ende en sullen de gelaesmaeckers egeen ongebacken werck moegen leveren“ *Mon. Glasschilderkunst in Nederland*, blz. 20. Het kwaad woekerde echter voort. Menige glasrestauratie uit later tijden heeft er de bewijzen van gebracht.

¹¹ Dat de Petruskop in 1523 zou zijn nagevolgd door de Bernse glasschilder Hans Funk lijkt mij niet overtuigend, reeds dáárom niet, omdat dit werk in spiegelbeeld is gemaakt, al duiden dan de „huisbakken“ typen op een wellicht dezelfde, enigszins bekrompen geest. Maar dat is heel wat anders.

dit metier zich in Zwitserland bevindt. Het zijn facsimiles in de beste betekenis.

Overzien wij deze monumentale publicatie nog eens in haar geheel, dan mogen wij vaststellen, dat de litteratuur over glasschilderkunst er een belangrijk werk rijker mee is geworden, vooral omdat de wijze van behandelen de betekenis van het plaatselijke werk op een ander, algemener niveau heeft gebracht. Talrijke zeer persoonlijke en scherpzinnige opmerkingen bewijzen ons, dat hier een kunsthistoricus van werkelijk groot formaat aan het woord is, zo ook de volgende, waarmee wij dit referaat willen besluiten:

„Es gehört zu den groszen Geheimnissen mittelalterlicher Kunst, dasz sie um so sicherer wirkt, je mehr sie sich auf Vorbilder stützen kann. Nicht Originalität der Erfindung, sondern höchste Steigerung des durch Erfahrung erworbenen Ausdrucks bildet ihr Ziel.”

A. VAN DER BOOM

H. Hettema, De Nederlandse wateren en plaatsen in de Romeinse tijd. Tweede druk, 337 blz. met vier kaarten. 's-Gravenhage, *Martinus Nijhoff*, 1951. Prijs f 15.50.

De tweede druk van dit uitnemende boek is aanmerkelijk uitgebreider dan de eerste, die in 1938 is verschenen. Ten dele is dit te danken aan groter uitvoerigheid, maar bovendien aan een aanzienlijke vermeerdering van het materiaal, dat ter sprake moest komen. Men denke aan de vondsten te Herwen, te Vechten, te Utrecht, te Valkenburg aan den Rijn. Over die vondsten zijn wij intussen nog niet volledig ingelicht, daar de publicatie van een groot deel nog op zich laat wachten. Wat daar is ontdekt, heeft zonder twijfel een grote betekenis, maar het is niet meer dan een aanvulling van hetgeen reeds bekend was. Een vernieuwing van het beeld, dat wij ons kunnen vormen, brachten deze vondsten niet.

Dat is wèl het geval met de onderzoekingen van Van Veen, van Hudig en Duyverman, van Van Liere, over aardrijkskundige vraagstukken, en met een reeks van andere studies, die sedert het verschijnen van den eersten druk zijn uitgekomen. Het boek van den Heer Hettema is immers in hoofdzaak een uitvoerig referaat van de beschouwingen, die over de Nederlandse wateren en plaatsen zijn te berde gebracht. Daarbij formuleert de schrijver steeds op zeer bezonnen wijze zijn eigen mening over de talloze vraagstukken. Men kan soms met hem van mening verschillen; steeds voelt men echter waardering

voor de manier, waarop hij tot zijn opvatting is gekomen. De tweede druk van dit boek is opnieuw een belangrijk hulpmiddel bij de studie van de Romeinse periode onzer geschiedenis.

A. W. BYVANCK

P. C. J. A. Boeles, Friesland tot de elfde eeuw, Tweede druk, met 598 blz., 2 kaarten, 55 platen en 90 afbeeldingen. 's-Gravenhage, *Martinus Nijhoff*, 1951. Prijs f 27.50.

De tweede druk van Boeles' standaardwerk over de oudste geschiedenis van Friesland is niet alleen ongeveer dubbel zo omvangrijk als de eerste, die in 1927 is verschenen, maar de tekst is bovendien geheel overgeschreven, verbeterd en aangevuld. Verder zijn er belangrijke bijlagen aan toegevoegd, tabellen betreffende de in Friesland ontdekte stenen wapens en werktuigen uit den Bronstijd, bronzen voorwerpen, geometrisch versierd aardewerk en terra-sigillata, benevens een catalogus van de in Friesland gevonden gouden munten en van enkele belangrijke muntvondsten. Ook is een samenvatting in het Engels opgenomen. Het gebruik wordt vergemakkelijkt door een zeer uitvoerige inhoudsopgaaft. Jammer genoeg, ontbreekt een register.

Het is zeker niet nodig uit te weiden over de betekenis van dit boek. Reeds in zijn eersten vorm was het een voortreffelijke samenvatting van hetgeen ons bekend is over de oudste geschiedenis van Friesland. In onze historische literatuur had het een geheel eigen plaats. Het boek is evenwel door het invoegen van de resultaten der onderzoekingen uit den laatsten tijd, bij voorbeeld op het gebied van het palaeolithicum en van de numismatiek, nog aanmerkelijk uitgebreid en verbeterd. Zijn bijzonder karakter heeft het niet verloren. Zoals de Schrijver het zelf zegt, is het typisch het werk van een jurist, die alleen op zeer deugdelijke gronden bereid is iets als be-wezen te beschouwen. Men moet dit uiterst solide boek ten zeerste waarderen als het resultaat van jarenlange studie door een ervaren en nauwkeurigen geleerde.

A. W. BYVANCK

Leo H. M. Brom, De Kantharos van Stevensweert, in: *Med. der Kon. Ned. Acad. v. Wetensch. afd. Letterk.* N.R. Dl. 14 No. 7 (1951).

In 1942 werd bij Stevensweert een bijzonder mooie Romeinse zilveren beker opgebaggerd. Na de oorlog kwam dit uiterst belangrijke stuk in handen van de bekende Utrechtse zilversmid, de heer Leo H. M. Brom. De beker bleek slechts

betrekkelijk licht beschadigd te zijn. De voet was enigszins verbogen en is thans weer recht gezet. Verder ontbraken de beide oren. Deze bleken er, na eerst op één plaats te zijn afgebroken, verder opzettelijk te zijn afgezaagd. Dit moet reeds in de Oudheid zijn geschied. Betreurenswaardig is ook het verlies van twee van de zes koppen in hoogrelief, die het bovendeeel van de beker versieren. Deze zijn ongetwijfeld tijdens het verblijf in het water losgeraakt. Een van de beide verloren koppen (een Heracleskopje) was er oorspronkelijk nog bij, maar is tijdens de evacuatie van de vorige eigenaar, in het laatste oorlogsjaar, helaas zoek geraakt (Afb. 1).

De beker is 105 mm hoog, de diameter van de bovenrand bedraagt 127 mm en die van het voetje 52 mm. De halfbolvormige buik, versierd met een sterk plastisch gegoten en zorgvuldig nageciseleerd ornament van wijn- en klimopranken, rust op een elegant gevormd en met een gestyleerd bladornament versierd voetje. De buik gaat naar boven toe met een scherpe knik over in een hoge, concave hals, versierd met de reeds genoemde zes koppen (Bacchische maskers enz.) en verscheidene Bacchische emblemen in hoogrelief. De hals wordt afgesloten door een rand, die wederom met een gestyleerd ornament van rozetten en palmetachtige figuren versierd is en van boven begrensd door een eierlijst. Deze rand is in één stuk gegoten met de binnencuppa en was oorspronkelijk op de buitencuppa vastgesoldeerd. Bekers van deze soort hebben altijd een gladde binnencuppa, omdat de buitencuppa natuurlijk aan de binnenzijde een onregelmatig oppervlak heeft, zij vertoont het relief van de buitenzijde en creux. De oren hadden, zoals uit de aanzetten blijkt en ook uit verscheidene parallellen bekend is, de vorm van om elkaar gestrengelde bladranken, een voortzetting van het rankenornament om de buik (Afb. 2).

Op de onderzijde van de voet zijn een drietal inscripties aangebracht. Een dezer inscripties vermeldt, zoals gewoonlijk, het gewicht, een tweede de naam van de eigenaar, een zekere Marcus Titinius. Deze naam is doorgekrast, wat doet vermoeden, dat de beker later in het bezit van iemand anders is gekomen. Een derde inscriptie bestaat uit een aantal Griekse letters, waarvan de zin vooralsnog duister is. Professor Vollgraff meent er een hexameter in te lezen, waarvan de woorden dan echter wel zeer willekeurig zouden zijn afgekort. Deze oplossing kan ons moeilijk overtuigen en het lijkt bovendien wel een zeer gewaagde stap om uit deze, inderdaad vernuftig

gevonden hexameter, die een wijding aan Zeus zou behelzen, nu meteen maar te concluderen, dat de beker oorspronkelijk deel zou hebben uitgemaakt van de tempelschat van een aan Zeus gewijd heiligdom.

Niet minder willekeurig lijkt het ons om de oorsprong van het kunstwerk op Sicilië te willen zoeken, alleen omdat daar o.a. de chthonische Dionysos sterk vereerd werd. Immers, Dionysische emblemen komen op talloze Hellenistisch-Romeinse kunstwerken voor, ook zeer dikwijls op zilveren bekens, zonder dat er de minste reden is om als land van oorsprong van deze zaken aan Sicilië te denken.

Het is zeker een merkwaardige toevalligheid, dat zekere M. Titinius in 104 v. Chr. op Sicilië wordt vermeld als officier in het Romeinse leger tijdens de slavenoorlog, maar ook daar mogen wij niet de conclusie aan verbinden, dat de kostbare kantharos tijdens die oorlog uit een Zeus-tempel moet zijn geroofd en in het bezit van deze Marcus Titinius geraakt. Waarom zouden wij hier niet te doen kunnen hebben met een andere Marcus Titinius, bijv. die, welke met Cicero correspondeerde en dus wel een generatie jonger geweest moet zijn, of met wie weet welke nog veel latere M. Titinius die ons onbekend gebleven is?

Inderdaad, de datering van de kantharos is een moeilijke kwestie. Is het nog een Hellenistisch-Grieks werk uit de tweede eeuw v. Chr., zoals de heer Brom vermoedt, vooral op grond van de boven genoemde, naar onze mening misleidende, uiterlijke dateringskenmerken, of is het mogelijk een werk uit de Romeinse keizertijd? Wij weten uit de antieke litteratuur, dat de werken der beroemde Griekse zilversmeden in de Romeinse keizertijd en ook reeds daarvoor, in hoog aanzien stonden. Voor die toen reeds enige eeuwen oude werken werden enorme prijzen betaald. Zij werden ook nagemaakt en van valse signaturen voorzien, zoals dat ten allen tijde in de antiekhandel geschiedde en nog geschiedt. De tot dusver gevonden zilverschaten, zoals die van Hildesheim, van Boscoreale, van Berthouville, die uit het zogen. Huis van Menander te Pompeii enz. bestaan dan ook allen uit stukken van verschillende datum en herkomst. Naast stukken uit de eerste eeuw n. Chr. bevatten zij zeker ook oudere werken en bijna geen enkel exemplaar is, objectief gesproken, feitelijk precies dateerbaar. In elk geval lopen de meningen der archaeologen daarover dikwijls ver uiteen.

Op het eerste gezicht doet de scherpe ciseleertechniek van de beker van Stevensweert ons

Afb. 1. De Kantharos van Stevensweert

Abb. 2. De Kantharos van Stevensweert

denken aan de tijd van Augustus. De combinatie van het naturalistische ornament op buik en hals met het streng gestyleerde ornament van voet en rand doet voor ons gevoel ook wat heterogeen aan. Maar laat ons daarom nog niet te snel de door de heer Brom voorgeslagen datering in twijfel trekken en op epigonenwerk concluderen. Van oudsher vindt men deze combinatie reeds op Griekse vazen. Het is de gewone klassieke opvatting, die o.a. ook een tempelfries steeds laat bekronen door een strak versierde lijst. Tijdens de opgravingen te Alesia door Napoleon III werd in een van Caesars loopgraven een beker gevonden, waarvan de voet, zowel in vorm als in versiering, vrijwel volkomen overeenstemt met de voet van de beker van Stevensweert¹. De vondstomstandigheden, zoals die destijds werden vermeld, zouden een datering van die beker van Alesia op zijn minst vóór het midden van de eerste eeuw v. Chr. zo goed als zeker maken. De myrtetakken, waar deze beker mee versierd is, zijn natuurlijk niet direct vergelijkbaar met de wijn- en klimopraken van die van Stevensweert, maar de wijze van behandeling lijkt, naar de foto's te oordelen, geenszins essentieel verschillend. In de laatste tijd echter, wordt door verscheidene Franse archaeologen aan het verhaal omtrent de vondstomstandigheden weinig geloof meer geschonken en zo kunnen wij ons ook aan de beker van Alesia niet meer vastklampen voor een vroege datering. Ik heb zelfs de mening horen uiten, dat de beker van Alesia wel uit de tijd van Trajanus of Hadrianus zou kunnen dateren, dus uit de eerste helft van de tweede eeuw n. Chr.

Het is merkwaardig, dat de mogelijkheid van een zo late datering ook bij mij opkwam bij het zien in originali van de beker van Stevensweert. Dat komt misschien, omdat men onwillekeurig geneigd is deze vondst in verband te brengen met de bloeitijd der Gallo-Romeinse villa's in Limburg, die vrijwel geheel in de tweede eeuw valt. Immers, het is toch wel verreweg het waar-

¹ Het mag misschien verwondering wekken, dat ik aan deze gelijkheid van vorm en ornament der voetjes nog meer waarde schijn te hechten dan aan de vergelijking van stijl en techniek der meer belangrijke ornamentvelden. Dat komt omdat de belangrijke ornamentmotieven in de klassieke kunst een zeer lang leven hebben gehad en vaak uit den treure worden herhaald, terwijl vaatwerkvormen en betrekkelijk onbelangrijke ornamentmotieven veel meer aan verandering onderhevig zijn. Bij de studie van terra sigillata bijv. houdt men met deze regel altijd rekening.

schijnlijkst, dat de kantharos door een Gallo-Romeinse villabewoner in ons land gebracht is en na de plundering van zijn huis (waarschijnlijk tijdens een opstand der inheemse bevolking dan door Barbaren van over de Rijn) in het einde der tweede of het begin van de derde eeuw, in de rivier is geworpen, hetzij uit baldadigheid, hetzij als offer aan de stroomgod bij het oversteken der rivier (een bekende gewoonte), hetzij dat hij eenvoudig bij ongeluk verloren is gegaan door het omslaan van een te zwaar met buit beladen boot, het verdrinken van een lastpaard, of hoe dan ook. Het is natuurlijk altijd denkbaar, dat een rijke Gallo-Romein een stuk zeer oud zilverwerk in zijn bezit heeft gehad, zoals een verzamelaar uit onze dagen een beker van Adam van Vianen, en absoluut dwingend om tot een late datering te komen, zijn deze overwegingen niet.

Wij blijven dus wel aangewezen op de methode der stylistische vergelijking. Misschien kan de zilverschat, die in 1930 in de Casa del Menandro te Pompeii gevonden is, ons enigszins op weg helpen. Die schat bevat ten eerste een paar bekers, die met landelijke scenes zijn versierd. Het modelé is zacht en vloeiend en Amadeo Maiuri, die dit zilverwerk met zorg heeft gepubliceerd, beschouwt deze stukken als originelen uit het einde der tweede eeuw v. Chr. Een ander stel bekers uit deze schat, ongeveer in dezelfde stijl versierd, maar harder van modelé en scherper nageciseleerd, beschouwt hij als copieën van Hellenistische originelen, die in de vroege keizertijd vervaardigd zijn. Een derde groep tenslotte, die o.a. een beker op voet bevat, met olijftakken versierd, in vorm en stijl veel overeenkomst vertonend met die van Alesia, maar gelijk onze beker van Stevensweert voorzien van een geornamenteerde rand met uitsluitend dergelijke palmetachtige motieven als op die van de beker van Stevensweert afwisselend met rozetten, beschouwt Maiuri als zuivere uiting van de kunst der vroege keizertijd.

Deze bekers zijn natuurlijk altijd nog voortreffelijke werkstukken, maar toch minder delicaat van factuur dan die Griekse zilverwerken en steeds vrij scherp nageciseleerd (zoals dat bijv. ook het geval is met Augusteïsche bronsjes). Die scherpe ciselure valt ons, zoals boven reeds werd opgemerkt, ook terstond op bij de beker van Stevensweert. Daarom meen ik deze dus werkelijk niet anders te kunnen plaatsen dan in Maiuri's laatste groep. Vermoedelijk zou hij dan vervaardigd zijn in de tijd van Augustus of iets

later. Voor zover mij bekend ontbreekt ons vergelijkingsmateriaal om te beoordelen hoelang deze stijl en techniek in zilverwerk is gehandhaafd, m.a.w. om uit te maken of hij ook nog niet aanmerkelijk jonger kan zijn. Men moet bij de beoordeling ook vooral niet vergeten, dat de beker, zoals de heer Brom zelf opmerkt, slechts geringe schade vertoont door gebruiksslijtage. Dat zou zo goed als onmogelijk zijn als hij reeds twee- à driehonderd jaar oud geweest was toen hij in de Maas terecht kwam (dat hij, laat ons zeggen in Caesars tijd, of nog vroeger, hier naar het Noorden gekomen zou zijn en in de Maas geraakt, is totaal onaannemelijk, ik hoef dat wel niet nader toe te lichten).

Deze korte beschouwing mag natuurlijk niet pretenderen over een zo moeilijke kwestie het laatste woord te hebben gesproken. Wij willen hopen, dat verdere studie, door meer bevoegden dan ondergetekende, nog tot positiever resultaten zal leiden, misschien zelfs tot een approximatieve bepaling van de plaats van vervaardiging. Hier past tot slot een woord van hulde aan de heer Brom, dat hij dit importante stuk voor ons land en voor de wetenschap gered heeft en, met bijvoeging van enige goede foto's, gepubliceerd.

W. C. BRAAT

J. van der Bilt. De grote spiegelkijkers van Roelofs en Rienks; een episode uit de geschiedenis der Leidse en Utrechtse sterrewachten (1821-1846). — *Universitaire Pers, Leiden, 1951*. Prijs f 4.90.

Een uitvoerige studie over een detailonderwerp uit de geschiedenis der natuurwetenschappen is op zichzelf al een bijzonderheid en zeker is dat het geval als er een bespreking van een dergelijke verhandeling in dit Bulletin verschijnt. Toch is een aankondiging hier op zijn plaats, omdat deze, op vele tot nu toe ongepubliceerde documenten berustende en buitengewoon aangenaam geschreven studie een voorbeeld is van de bij-

dragen die vanuit deze sector kunnen worden geleverd tot het algemeen en cultureel historische beeld. Technische uitweidingen heeft de schrijver zoveel mogelijk vermeden, zodat deze studie ook voor hen die niet zijn doorgedrongen in de geheimen der sterrekunde genietbaar is.

De auteur geeft ons het schier ongelooflijke relaas van de tragicomische onderneming om, op kosten der regering, in Friesland twee zeer grote spiegeltelescopen te laten maken, ter meerdere glorie van Koning Willem I en „voor de roem van Vriesland". Nadat de makers bij voorbaat hemelhoog waren geprezen, hun werk niet was gecontroleerd door de daartoe aangestelde wetenschappelijke commissie, de sterrewacht te Leiden voor de plaatsing ervan was verbouwd en het voor Utrecht bestemde exemplaar het, wegens de onmogelijkheid om het in de daar beschikbare ruimte te plaatsen, niet verder had gebracht dan de lokalen van de Haarlemse nijverheidstentoonstelling, waar het te pronk had gestaan, werden de beide kijkers — eindelijk resp. 5 en 14 jaar nadat zij gereed waren gekomen aan een onderzoek onderworpen — totaal onbruikbaar bevonden voor wetenschappelijk werk en na een nutteloos bestaan van resp. 29 en 24 jaar voor sloop verkocht of gedemonteerd aan de tand des tijds prijs gegeven zonder dat het Utrechts exemplaar zelfs maar ooit naar de sterren gericht was geweest! Het avontuur had de staat inmiddels meer dan f 30.000.— gekost.

De schuld van dit fiasco ligt niet zozeer bij de landbouwer-telescoop-maker, die tegen een dergelijke gigantische taak niet opgewassen was, als wel bij de chauvinistische ijdelheid van de Franekerse president-curator, die de zaak aan het rollen bracht en bij de nalatigheid en de onkunde van de, in een tijd waarin de beoefening der sterrekunde in Nederland een dieptepunt had bereikt, tot toezicht en beoordeling aangewezen hoogleraren.

M. ROOSEBOOM

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel, Voorzitter
Mr. H. Hardenberg, Secretaris
Mr. G. J. Kalf, Penningmeester
Prof. Dr. A. W. Byvanck
Prof. Dr. A. E. van Giffen
Prof. Dr. E. H. ter Kuile
Ir. G. M. Leeuwenberg
Dr. R. van Luttervelt
Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer
Prof. W. A. E. van der Pluym
Jhr. D. C. Röell
Jhr. Mr. Dr. A. G. B. M. van Rijckevorsel

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. H. Hardenberg, p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, 's Gravenhage. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Jaarlijkse contributie bedraagt voor leden en corresponderende leden f 10. — ; voor Verenigingen f 15. —

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

Vroeg XVIIde eeuwse Dordtse betimmeringen
Tb. H. Lunsingh Scheurleer

De kerk van Alfen aan de Maas in haar oudste gedaanten
Prof. Dr. E. H. ter Kuile

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda:

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

- De kerk van Alfen aan de Maas in haar oud-
ste gedaanten 125
Prof. Dr. E. H. ter Kuile
- Vroeg XVII^{de}-eeuwse Dordtse betimmeringen 143
Th. H. Lunsingh Scheurleer

ZESDE SERIE

E. J. BRILL - LEIDEN

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

INHOUD

BIJDRAGEN	KOL.
De kerk van Alfen aan de Maas in haar oudste gedaanten	125
<i>Prof. Dr. E. H. ter Kuile</i>	
Vroeg XVIIde-eeuwse Dordtse betimmeringen	143
<i>Tb. H. Lunsingh Scheurleer</i>	
BOEKBESPREKINGEN	
Handboek der Geographie van Nederland, deel II	155
<i>A. W. Byvanck</i>	
H. J. J. Scholtens, Oud-Beverwijk, een rondwandeling	158
<i>H. van de Waal</i>	
Brabantia, tweemaandelijks tijdschrift van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant en de Stichting Brabantia Nostra.	158
Dr. M. G. de Boer, Een wandeling door Oud-Amsterdam (1544)	159
BOEKAANKONDIGINGEN	
NIEUWS-BULLETIN	
Restauratie-nieuws	125
Bonds-nieuws	127
Museum-nieuws	129
Tentoonstellings-agenda	139

Hoofdredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Kloksteeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838; N. E. H. J. J. Zon, secretaris.

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie

Redactie voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond: Kloksteeg 25, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter. Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Prof. Dr. Elisabeth Neurdenburg, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. Staring

Redactie voor de Voorl. Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema
Monumentenzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, P. J. van de Velde

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer

Redactie voor „De Museumdag”: Dr. R. E. J. Weber, Zeestraat 82, Den Haag, Tel. 115796

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Nederlandse Oudheidkundige Bond aan Mr. H. Hardenberg p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, Den Haag, voor leden van „De Museumdag” aan Dr. R. E. J. Weber, Zeestraat 82, Den Haag, Tel. 115796

Het Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden en corresponderende leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag” *Bijdragen worden geëhonneerd met f 2.50 per pagina*

DE KERK VAN ALFEN AAN DE MAAS IN HAAR OUDSTE GEDAANTEN

DOOR

PROF. DR. E. H. TER KUILE

Vóór de restauratie en vergroting in de jaren 1929-1932 was de parochiekerk van Alfén in het Land-van-Maas-en-Waal een laatgotisch bouwwerk van weinig opmerkelijke gedaante, dat op allerlei wijzen was verminkt. De dwarskapellen aan weerszijden van het koor waren lang geleden gesloopt en de steunberen waren voor een groot deel weggebroken. Buiten de toren, die romaans is en van tufsteen, en die met zijn vlakke muurwerk en opmerkelijke formaat van de tufsteenblokken kennelijk tot een vroege periode van het romaans behoort, bezat de kerk eigenlijk niets dat de aandacht kon trekken behalve de omstandigheid, dat het schip alleen aan de Noordzijde van een zijbeuk was voorzien. Een Zuiderzijbeuk had blijkbaar nooit bestaan. Die, welke men er thans vindt, is als uitbreiding ten tijde van de restauratie tot stand gekomen.

Het heette dat de toren nooit van buiten toegankelijk was geweest, op zichzelf al een aanwijzing van hoge ouderdom. Maar de architect H. W. Valk te 's-Hertogenbosch, onder wiens leiding de restauratie stond, kwam al spoedig tot het inzicht, dat er wel degelijk een ingang in de Westzijde van de toren was geweest. Door ophoging van het terrein was die evenwel geheel aan het gezicht onttrokken geworden. Zonder veel moeite werd de oude toreningang weer aan het licht gebracht. De dorpel lag ruim 2 m onder de kerkvloer.

De ontdekking van de verdwenen toreningang leidde tot verdere onderzoekingen van de heer Valk. Er moest ook een doorgang zijn geweest tussen torenportaal en kerk in overeenstemming met de juistgevonden ingang. Inderdaad werd die beneden de kerkvloer aangetroffen, nog voorzien van zijn boog. Helaas werd de boog in een letterlijk onbewaakt ogenblik weggebroken.

De muur, waarin zich deze doorgang bevond, bleek niet bij het overige muurwerk van de toren te behoren. Het was duidelijk dat men uitermate zuinig te werk was gegaan, en de toren met zijn

Noord- en Zuidmuur los tegen een oudere kerkgevel had aangebouwd. Gezien het feit, dat de toren zelf al een zeer archaische indruk maakt, moest de heer Valk wel tot de gevolgtrekking komen dat de kerk, waarvan deze muur met ingang deel had uitgemaakt, van een buitengewone ouderdom moest zijn.

Het was een gelukkige omstandigheid dat de heer Valk, die met een grote oudheidkundige speurzin begaafd is, onmiddellijk inzag hoe belangrijk zijn ontdekking was. Hij maakte gebruik van de gunstige omstandigheden voor een oudheidkundig bodemonderzoek en het resultaat was verrassend. De funderingen en tot bijna twee meter opgaand werk van een pijlerbasiliek kwamen tot de volle lengte aan het licht. Van de zijbeuken werden echter slechts kleine muurgedeelten aansluitend bij het middenschip gevonden. Pogingen om van de lange gevels van de zijbeuken althans de funderingsleuven aan te treffen, bleven volkomen vruchteloos. Tussen de pijlers van het schip werden overal tufstenen vullmuren geconstateerd.

De heer Valk liet het gevondene in tekening brengen en maakte een aantal foto's. Bovendien wist hij buiten het Rijkssubsidie in de ontworpen restauratie van de laatgotische kerk ook nog een extra Rijkssubsidie te verkrijgen om het gevondene blijvend toegankelijk te maken door er een vloer van beton over te leggen. Aldus is een oudheidkundige kelder onder de kerk tot stand gekomen. Een moeilijkheid levert de stand van het grondwater. Die is blijkbaar in verloop van tijd aanmerkelijk gestegen, zodat de grond in de kelder, welke in het algemeen is afgegraven tot ongeveer het oorspronkelijke vloerpeil, een groot deel van het jaar onder water pleegt te staan.

De heer Valk deed veel moeite om tot een interpretatie te komen van zijn vondsten en riep daartoe hulp in van verschillende kanten. Het beeld van de oudste kerk van Alfén was evenwel geenszins duidelijk ondanks het vele dat er bevaard was. De grote moeilijkheid leverde de ruimte in de koorpartij op, welke door muurwerk

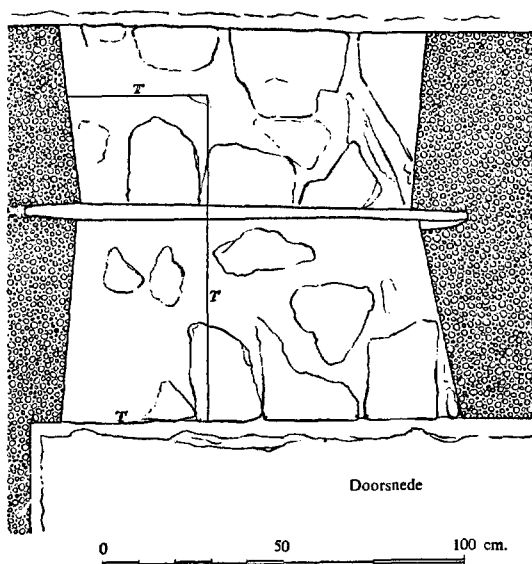

Fig. 1. Plattegrond Zuidelijke toegang tot de Krocht

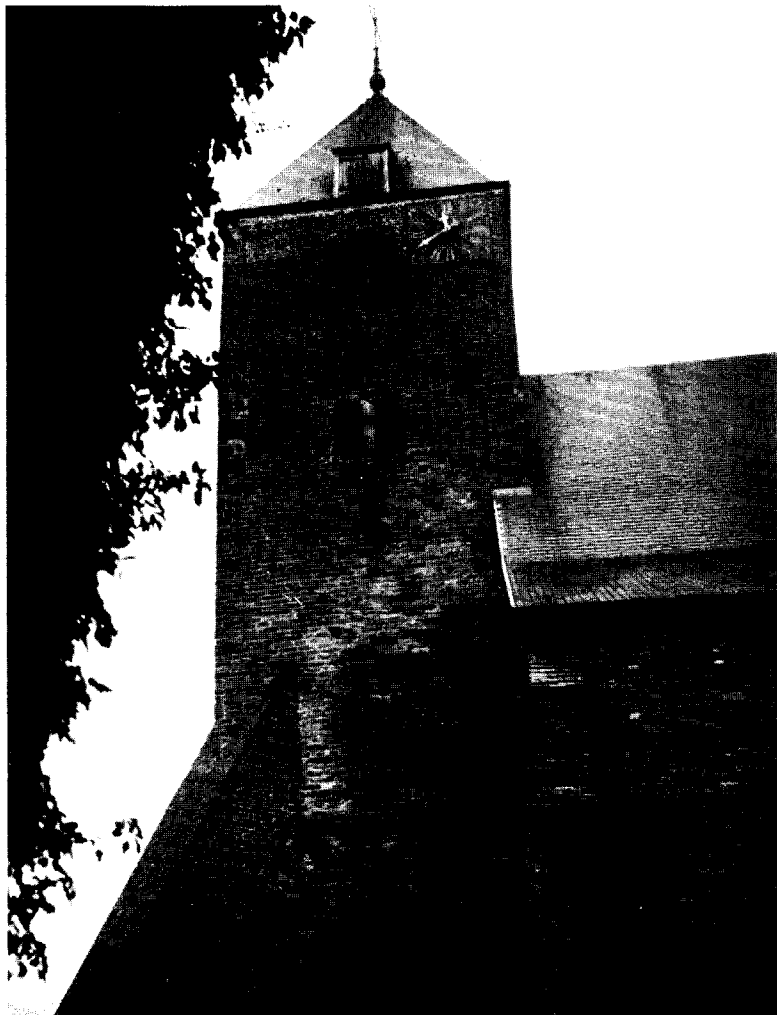
van het schip gescheiden bleek. Tegen een verklaring van deze ruimte als een krocht schenen overwegende bezwaren te bestaan; er waren langs de wanden geen pilasters of andere aanwijzingen voor een overwelling te vinden, en er bleek ook geen spoor aanwezig te zijn van zuiltjes of pijlers ter schraging van een gewelf. Bijzonder eigenaardig waren twee stukken muur die dwars op de scheidingsmuur tussen koorpartij en schip in Westelijke richting werden ontgraven en waartussen beenderen werden aangetroffen van een menselijk skelet, evenwel zonder schedel. Dit scheen een graf te zijn van een zeer voorname of bijzonder vereerde figuur. Het vrijwel volledig ontbreken van de muren van zijbeuken bleef ook zeer raadselachtig. Een onderzoek naar schriftelijke bronnen voor de geschiedenis van de Alfense kerk, dat de heer Valk instelde, leverde geen resultaat op dat voor de romaanse of nog oudere perioden van enig belang kon zijn. Het gevolg van al deze bezwaarlijkheden was, dat men niet tot een bevredigende verklaring kwam, en dat er, in afwachting van mogelijke aanvullende gegevens geen publicatie over de vondsten verscheen.

In het begin van 1951 vatte schrijver dezes het voornemen op met de heer Valk de zaak nog eens opnieuw in studie te nemen, teneinde, wat het resultaat ook zou mogen zijn, in ieder geval tot een publicatie te komen van hetgeen aan het licht was gekomen. Zodra het seizoen voldoende

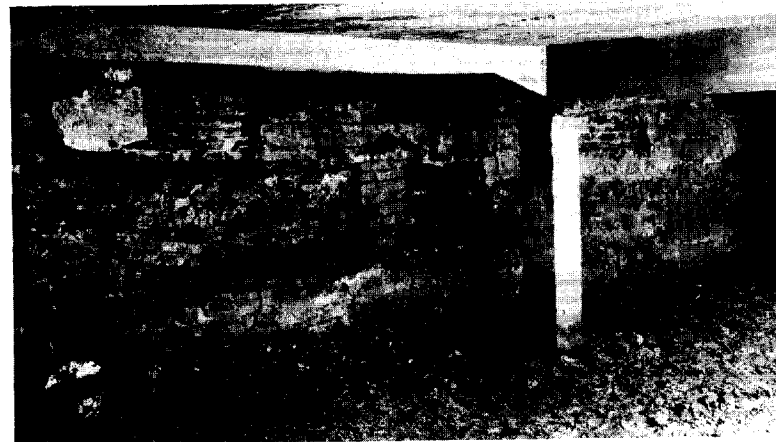
was gevorderd om de stand van het grondwater te doen dalen tot een peil, dat werken onder de vloer van de kerk mogelijk maakte, begaven de heer Valk en schrijver dezes zich naar Alfen. Zij hadden de voldoening dat zij, steunend op de kennis die in de laatste jaren is vergaard, al spoedig de moeilijkheden, die vroeger onoverkomelijk hadden gebleken, konden oplossen en een aanvaardbare verklaring konden geven van nagenoeg alle verschijnselen. Ter voltooiing van het werk riepen zij de hulp in van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. De Directeur Dr. P. Glazema bleek terstond bereid de gevraagde hulp te verlenen, waarmee slechts enkele dagen gemoeid zouden zijn, en onder leiding van zijn assistent de heer J. Ypey werden de aanvullende nasproingen verricht en de nodige maten genomen om alles nauwkeurig in tekening te brengen. Het resultaat van deze gelukkige samenwerking wordt hier thans uiteengezet. Bijgaande afbeeldingen geven in het algemeen voldoende duidelijk aan wat er aan muurwerk werd aangetroffen. Verschillende bijzonderheden dienen echter te worden omschreven.

Het prae-gothische muurwerk bestaat uit zg. kistwerk; tussen een binnen- en een buitenzijde van vrij regelmatige blokken is een vulling aanwezig van brokken en keien in een mortelmassa. Het is geheel overeenkomstig de techniek die tot het einde van de romaanse periode gangbaar was en welke onmiddellijk voortkomt uit de Romeinse traditie. Het materiaal is in hoofdzaak tufsteen, maar er komen ook wel blokken en brokken van andere natuursteensoorten voor, evenals enkele stukken van Romeinse of na-Romeinse tegels. De pijlers en de muureinden vertonen een groter formaat van tufsteenblokken dan het doorgaande muurwerk. Er zijn sporen over van een bepleistering aan de binnenzijde, die echter grotendeels verloren is gegaan. Er werden geen overblijfselen van vloeren aangetroffen van plavuizen of dergelijk materiaal. De vensters in het koorgedeelte hadden hun schuine dagkanten goed bewaard, en alle waren zij nog voorzien van de gleuven in de dagkanten waarin de houten ramen hadden gezeten (zie afb. 4). De binnenhelling van een der dorpels bleek 24° te bedragen.

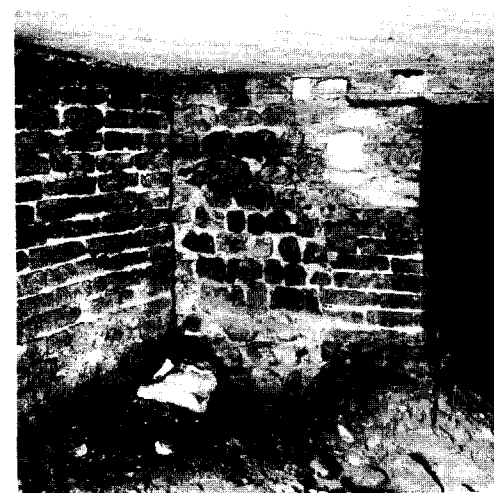
Het rechte koorgedeelte is aan zijn Zuidzijde voor een groot deel beroofd van zijn buitenbekleding, evenals de apsis. Deze beschadiging is aan de apsis al in de middeleeuwen hersteld door een nieuwe buitenbekleding aan te brengen waarin baksteen van een formaat variërend tussen $28 \times 13,5 \times 8$ en $29 \times 14,5 \times 7$ cm is ver-

Afb. 1. Alfen. De toren van het Zuiden

Afb. 2. Noordzijde van het schip

Afb. 3. Toren inwendig naar het Oosten

Afb. 4. De kerk van Alfén tijdens het onderzoek door de architect H. W. Valk

werkt. Toen deze herstelling werd uitgevoerd, heeft men meteen de drie vensters van de apsis dicht gezet.

In de mond van de apsis bevindt zich een funderingskoppeling. Bij het onderzoek bleek voldoende duidelijk dat dit geen fundering is geweest voor opgaand muurwerk.

De nissen in de apsis, welke dieper doorgaan dan de vensters, zijn ongetwijfeld, gelijk de heer Valk al van de aanvang onderstelde, sedilia geweest. Ook de brede nis in de Westelijke afsluiting van de koorpartij zal als zitbank hebben kunnen dienen. Van pijlers of zuilen ter ondersteuning van een krochtgewelf was ook nu geen enkel spoor te vinden. Te oordelen naar verschillende aanwijzingen, o.a. de hoogte van de zitbanken der nissen, kan men aannemen dat de oorspronkelijke vloerhoogte omstreeks 200 cm beneden P. (onderzijde betonvloer) heeft gelegen.

In de wand tussen koorpartij en schip waren kennelijk twee doorgangen aanwezig, die naderhand tot omstreeks 90 cm hoogte geheel waren opgevuld met metselwerk. Op dit metselwerk waren blokken van eveneens secundair muurwerk aanwezig, die behoord moeten hebben tot de rechtstanden van een triomfboog. Om de oorspronkelijke toestand nader te bestuderen werd eerst de Zuidelijke ingang ontdaan van de latere opvullingen, waardoor een zeer verrassend resultaat werd bereikt (afb. 5). De rechtstanden kwamen gaaf te voorschijn met hun schuine kanten die onderling enigszins afwijkende hoeken maken met de muurvlakken. In het midden van de dag was zeer duidelijk in de specie een kozijn afgedrukt, waarvan de houtsubstantie geheel was verdwenen. Dit kozijn liep om met zijn dorpel op de wijze, welke men kent van romaanse en praeromaanse vensters, maar die enigszins bevreemdend is voor doorgangen. De stenen bevloering van de doorgang is op de foto zeer duidelijk te zien. Zij vertoont hoegenaamd geen sporen van uitslijting. Dat de bevloering van de doorgang naar de buitenzijde helt kan het gevolg zijn van ongelijke zetting in het metselwerk door ongelijke belasting (fig. 1 en 2).

De twee stukken muurwerk, die van de Oostelijke afsluiting van het schip naar binnen springen, zijn niet bepaald in verband met die afsluitingsmuur uitgevoerd. De naar elkander toegevoerde zijden van deze muurtjes zijn zonder bekleding van behakte stukken steen gelaten en vertonen het vulwerk onbedekt. Ditzelfde is het geval met het deel van de Oostelijke afsluiting

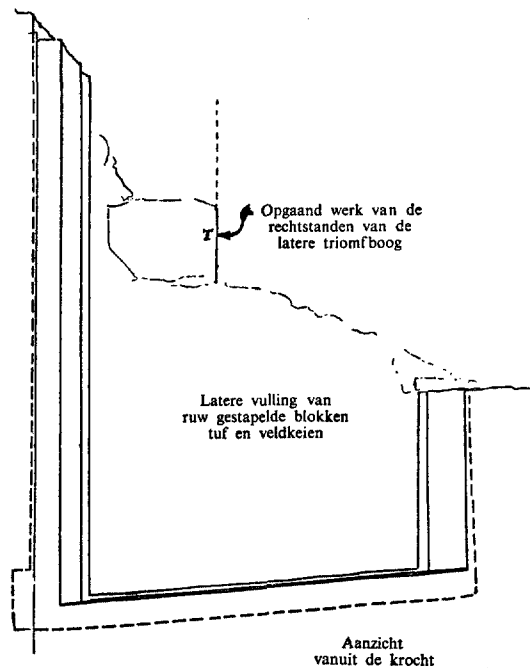

Fig. 2. Opstand van de Zuidelijke toegang tot de Krocht

van het schip tussen beide dwarsmuurtjes in. Dit bewijst dat zij bijeen behoren, ook al zijn ze niet met elkaar in verband opgetrokken.

In de Oostelijke hoeken van het schip bevinden zich blokken metselwerk die later zijn toegevoegd (afb. 4 links). Wat hun betekenis is geweest, is niet met zekerheid te zeggen. Het meest waarschijnlijk lijkt nog dat het overblijfselen zijn van zijaltaren.

Dat de kerk in de alleroudste vorm als basiliek werd ontworpen is duidelijk door de pijlers, waartussen zich latere vullingen bevinden (afb. 2). De Oostelijke sluitmuur van de Zuiderzijbeuk is tot 2,60 m uit de koormuur te volgen maar van een verder vervolgen is geen sprake; ook van funderingen werd buiten de 2,60 m niets gevonden. Aan de Westzijde is slechts een sprong van 13 cm op te merken die zelfs geheel vlak is afgewerkt. Op de overeenkomstige punten aan de Noordzijde was het oorspronkelijke metselwerk niet bereikbaar. De funderingen van de pijlers van het schip zijn waarschijnlijk gekoppeld zoals op de doorsnede is aangegeven.

De vullingen tussen de pijlers zijn tot ongeveer 90 cm beneden peil even zwaar als de pijlers zelf, nl. ongeveer 75 cm. Daarna springen zij aan de binnenzijde een 30 cm terug, behalve in de

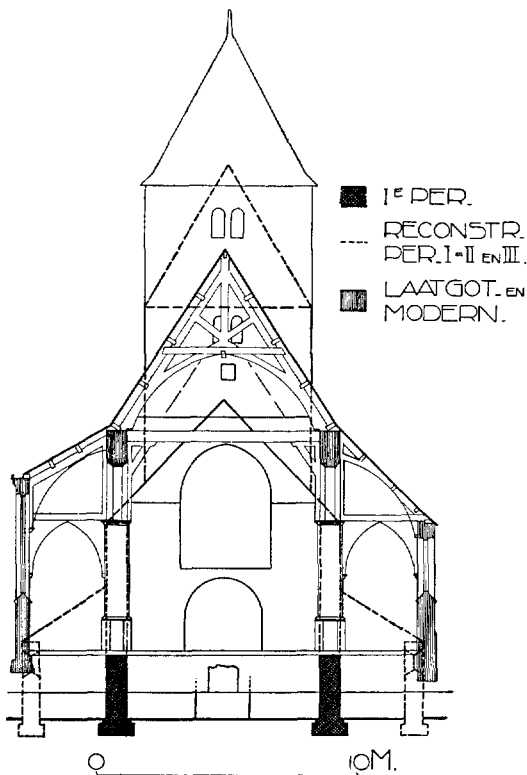

Fig. 3. Doorsnede kerkship naar het Westen gezien

tweede vulling van de Zuidzijde. Deze vulling bevat de overblijfselen van een ingang. Het oudste niveau van deze ingang is 128 cm beneden peil, maar men mag ermee rekening houden, dat de eigenlijke dorpel is verdwenen. Naderhand is het peil van deze doorgang op zijn minst nog één keer verhoogd; een dorpel van rode zandsteen ligt met zijn bovenkant 88 cm beneden de betonvloer.

Zeer merkwaardige gegevens bevat de Westgevel van de kerk. De oorspronkelijke ingang in deze muur bleek ongeveer 2 m in de dag te hebben gemeten. In een latere periode, ongetwijfeld die van het bouwen van de toren, heeft men de ingang versmald tot 121 cm. Het metselwerk van de versmallingen en dat van de torenwanden vertoont een opmerkelijke overeenkomst (afb. 3). Het gat van de boom, waarmee de deur gesloten kon worden, is nog aanwezig. De onderdorpel is uitgebroken; het begin van de vlakke rechtstanden van de versmalde doorgang ligt 125 cm beneden peil. De dorpel van de toreningang ligt echter bijna 2 m beneden peil. Boven de later uitgebroken rondboog, die de verbinding vormt

tussen de eerste verdieping van de toren en de orgelgalerij is de oudste gevelhelling nog duidelijk te zien. De top van de geveldriehoek is evenwel niet meer bewaard; een 68 cm beneden de plaats van de top houdt het tufsteenwerk van de oudste gevel en het baksteenwerk waarmee het op de flanken is verhoogd, plotseling op. Toch is de oorspronkelijke nokhoogte nog precies na te gaan. Waar de oude gevel met zijn flankverhogingen ophoudt, begint de Oostgevel van de toren, welke rust op de eerder vermelde boog tegen de Westzijde van de geveldriehoek en voor een deel ook op die gevel zelf. Welnu, toen de top van de oude geveldriehoek werd afgebroken trok men de oude kerkkap, die bleef bestaan, tegen de nieuwe torenmuur door. De moets daarvan is nog zeer duidelijk zichtbaar in het tufsteenwerk van de toren.

Een merkwaardigheid mag het heten, dat de oude voorgevel niet is losgescheurd van de later aangebouwde torenmuren, toen de toren Westwaarts ging overhellen. De oude kerkgevel is door de toren meegenomen. Hij moet dus los zijn gescheurd van de lange gevels van de hoofdbeuk. Die scheuren zijn niet meer te zien om de eenvoudige reden, dat die lange gevels zijn verdwenen toen de kerk in de gotische tijd werd verbouwd. Toch is er nog een herinnering aan dit losscheuren bewaard. In de portaalruimte ten N. van de toren is de oude N.W.-hoek van de hoofdbeuk nog aanwezig. Die hoek vertoont sporen van herstellingen. De Noordzijde is namelijk bekleed met plaatjes tufsteen op hun kant tegen het vrij onregelmatige oudste tufsteenwerk van de Westgevel en die bekleding houdt noch in zijn voelagen noch in de lijn waarmee zij op het Westen eindigt, rekening met de aanmerkelijke helling van de Westgevel. Men heeft dus kennelijk ter plaatse van de scheur het eind van de Noordgevel beplakt met op hun kant gezette stukken tufsteen. Deze beplakking hield benedenwaarts op waar de Westgevel nog even uitsprong als begin van de Westelijke afsluiting van de nooit uitgevoerde Noorderzijbeuk.

Het tufsteenwerk van de toren heeft een veel minder archaisch karakter dan dat van de oudere kerk (afb. 3). De stenen zijn van een dunner, meer gestrekt formaat, de lagen spreken sterker, maar het formaat van de tufsteenblokken is nog niet zo gestandariseerd als bij de meeste romaanse bouwwerken in ons land die ongetwijfeld later zijn. De boogingang van de toren heeft een vulling van het boogveld, die de architect Valk erin heeft aangebracht. Zij bestaat uit de twee stuk-

ken van een gebroken halfronde steen, die door hem in de buurt van de kerk werden aangetroffen. Deze zandstenen boogvulling is vlak behalve een ingehakt wijdingskruis op het rechtse gedeelte, dat kennelijk later is gemaakt. De muren van de toren zijn vlak behoudens twee geprofileerde versnijdingen. De lichtspelen hebben kleine getoogde lateien, hetgeen op een vrij vroege romaanse periode wijst. De oorspronkelijke dubbele galmgaten zijn ongetwijfeld dichtgemetseld toen de toren met een bakstenen kop werd verhoogd. Bij de restauratie zijn zij heropend. De gekoppelde bogen rusten in het midden op gemetselde vierkante pijlertjes waarvan alleen de buitenzijden bij de restauratie zijn bijgewerkt.

Alvorens onze conclusies uit de gevonden overblijfselen van de kerk van Alfen in haar oudste gedaanten te trekken, dienen wij na te gaan welke gegevens uit schriftelijke bronnen zijn te halen.

De kerk van Alfen, thans aan St. Lambertus gewijd, had vroeger St. Pieter tot patroon¹. Zij behoorde met het overige gebied van het Land van Maas en Waal tot het aartsbisdom Keulen, aartsdekanaat Xanten, decanaat Zyfflich². In het algemeen is over de geschiedenis van het Land van Maas en Waal bitter weinig bekend, en Alfen maakt geen uitzondering in de streek.

In een Liber procurationum et petitionum van de aartsdeken van Xanten, dat volgens Binterim en Mooren tussen 1250 en 1290 is samengesteld, vinden wij de oudste ons bekende vermelding van de kerk van Alfen als een van de vele uit de buurt die in ieder schrikkeljaar een bedrag te betalen hadden³. Zij betaalde 6 solidi, wat een gewoon bedrag is in deze lijst. In 1304 verkocht Dirk (Theodoricus) van Alfen, zoon van wijlen Dirk, aan deken en kapittel van Xanten de grote en kleine tienden te Alfen en het patronaatrecht van de kerken te Alfen en Altforst, welke lenen waren van de proost van Xanten. Wellicht was deze Dirk een nazaat van Henricus de Alphen, die in 1122 wordt vermeld⁴.

In 1473 is er sprake van een vertimmering

¹ L. H. Ch. Schutjes, *Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1870-1881, I blz. 180, 185, III blz. 95.

² Schutjes, *l.a.p.*, I blz. 181.

³ L. A. J. W. Sloet, *Oorkondenboek der Graafschappen Gelre en Zutphen tot op den slag van Woeringen*, 5 Juni 1288, 's-Gravenhage, 1872-1876, Nr 726, Nr 726.

⁴ Peter Weiler, *Urkundenbuch des Stiftes Xanten*, Bonn, DI. I, 1935, blz. 244 en 15.

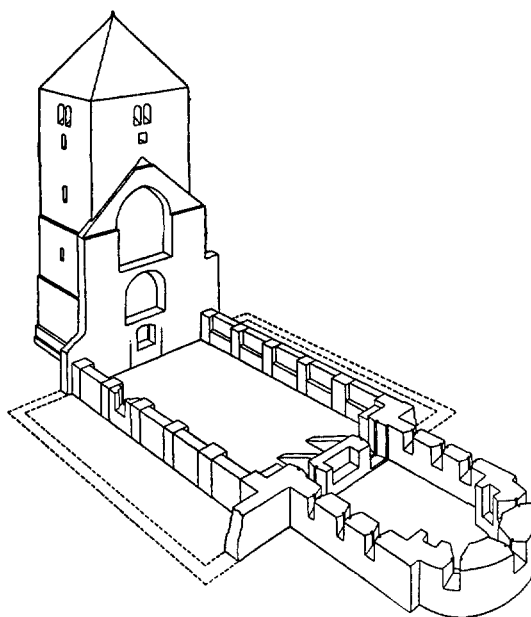

Fig. 4. Axonometrisch perspectief van de bestaande overblijfselen van periode I, II en III

(verbouwing) van de kerk. Zij was omtrent 1505 voorzien van vier vicarien⁵. Verder hebben wij niets kunnen achterhalen aangaande de geschiedenis van de kerk van Alfen in de Middeleeuwen.

Mr. S. J. Fockema Andreae wees ons op de mogelijkheid, dat de onderzoekingen, die de Stichting voor Bodemkartering in het Land van Maas en Waal heeft ingesteld, enig licht zouden kunnen verspreiden in de duistere geschiedenis. Wij stelden Ir. L. J. Pons, bodemkundige van deze stichting, op de hoogte van de voorlopige resultaten van onze studie. De heer Pons was zo vriendelijk ons uitvoerig te antwoorden. Aan zijn belangrijke uiteenzettingen ontleen wij het volgende:

„Tot mijn spijt moet ik U mededelen, dat wij bij het archaeologisch onderzoek van de oude bewoningsgronden van Alfen geen enkele aanwijzing kregen van een belangrijke bewoning vóór de 13de eeuw. Nu zegt dit op zichzelf niet veel, want: 1ste kunnen latere ophogingen de bewoningsresten bedekken, en 2de kan de Maas een groot deel van het oude dorp hebben opgeruimd.

Beide oorzaken zijn in Alfen a/d Maas niet denkbeeldig. Ophogingen hebben in het dorp herhaaldelijk plaats gehad, zoals U zelf ook schrijft. Maar vooral de opruiming van een groot

⁵ Schutjes, *l.a.p.*, III blz. 95.

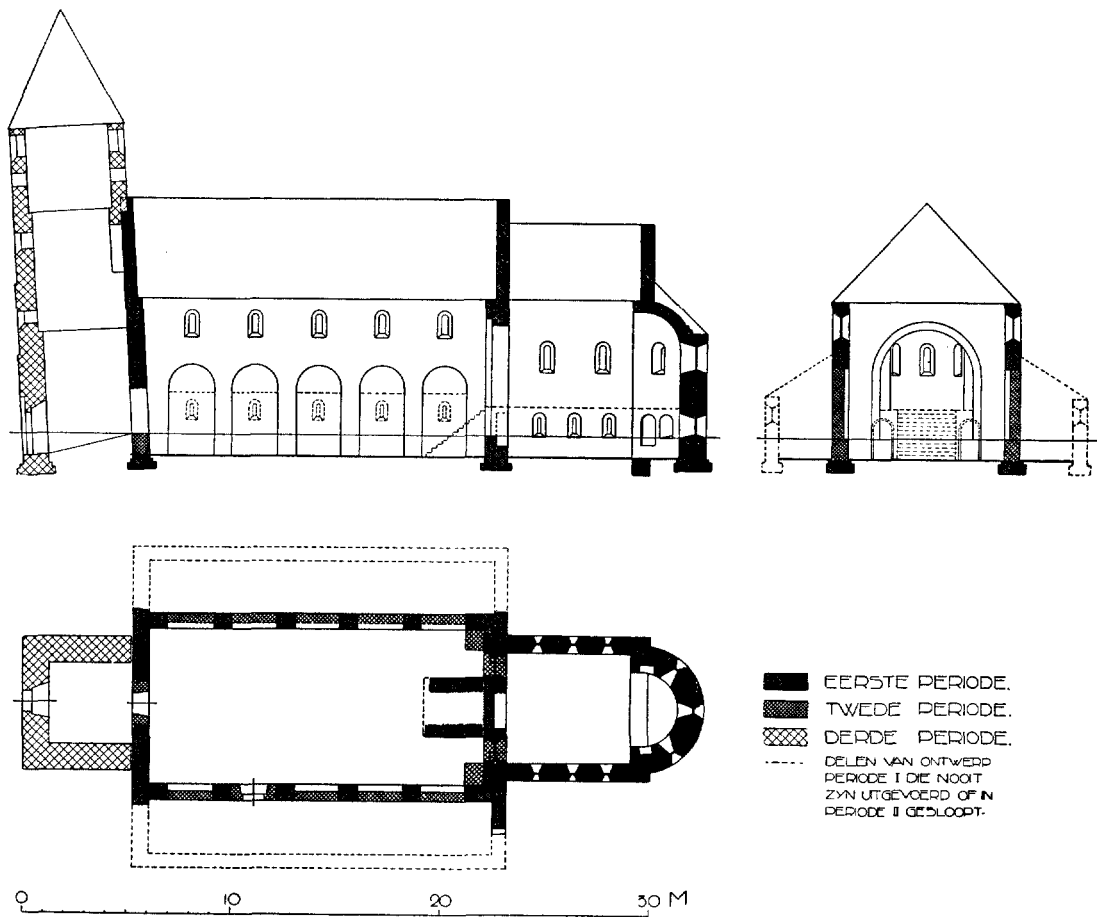

Fig. 5. Reconstructie van de kerk van Alf en voor de gotische verbouwing

deel van het oude dorp door de Maas acht ik zeer waarschijnlijk. Daar wijzen trouwens de gehele vorm van het dorp, de verkaveling van de polder en allerlei andere verschijnselen zeer duidelijk op.

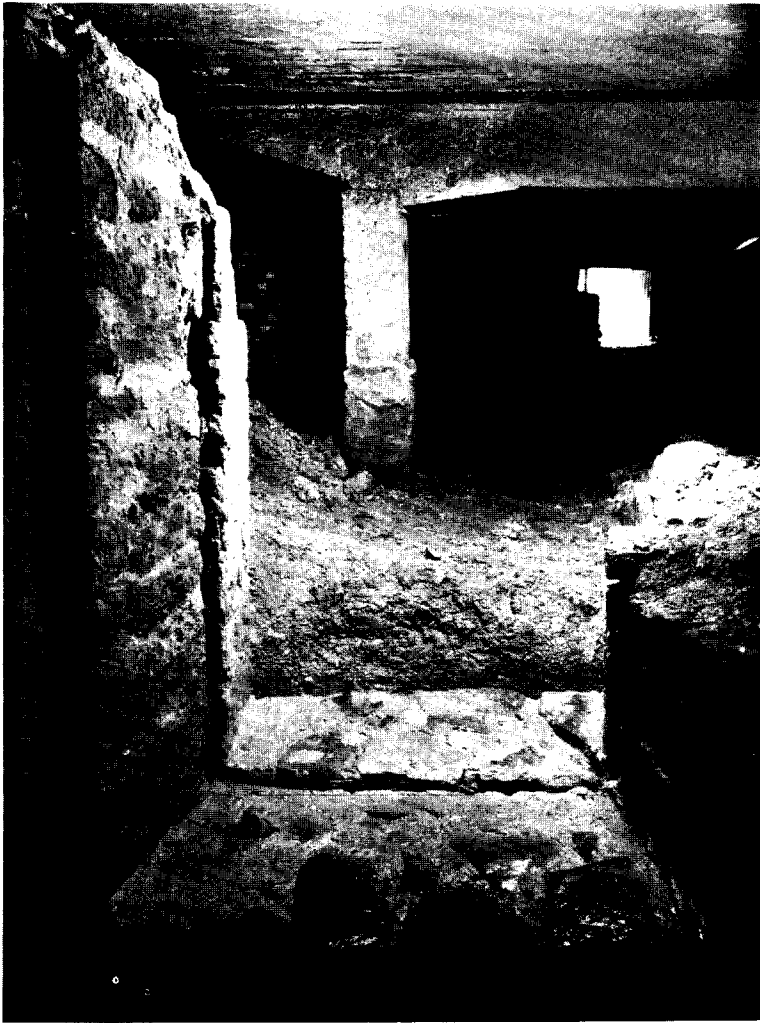
Bij het archaeologisch onderzoek van het Land van Maas en Waal is verder gebleken, dat na een intensieve bewoningsperiode in Romeinse tijd de bewoning plotseling afbreekt en zich slechts zeer langzaam weer herstelt gedurende de Middeleeuwen, in tegenstelling tot de omringende gebieden. De Karolingische vondsten zijn zeer schaars en bovendien alle meer Oostelijk gedaan. Pas in de 11de en 12de eeuw wordt de bewoning meer intensief. Ongetwijfeld is dit een gevolg van de ongunstige hydrologische gesteldheid van het Land van Maas en Waal door zijn ligging tussen de beide hoofdrijvers.

Het is verder duidelijk geworden, dat de rivie-

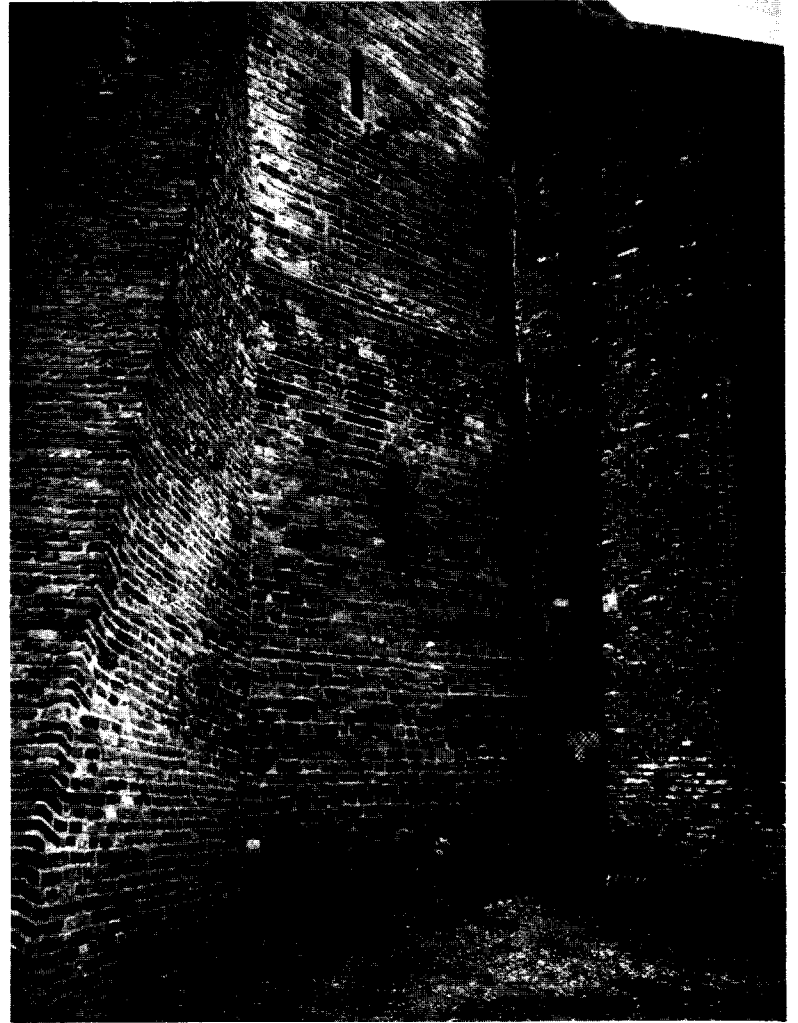
ren Maas en Waal perioden hebben gehad van grote en minder grote activiteit. Een periode van grote waterafvoer is gevallen omstreeks 1200 en even daarvoor en daarna. De gevolgen daarvan zijn in het Land van Maas en Waal overal aan te wijzen in de vorm van grote inbraakgeulen en zandige afzettingen en verder verruiming van rivierbochten en het opruimen van veel reeds geparcelleerd land...

Interessant zijn verder Uw waarnemingen over het ophogen van de grond rondom de kerk. Het is ons duidelijk geworden, dat de allergrootste ophogingen vrij jong moeten zijn en in verband moeten staan met het opjagen van de rivierwaterstanden door de bedijking die omstreeks 1250 van betekenis wordt."

Sindsdien is de publicatie verschenen van het

Afb. 5. Zuidelijke toegang van de Krocht naar het Westen

Afb. 6. Benedengedeelte van de toren van het Zuid-Westen gezien

Afb. 1. Schoorsteen behorende bij betimmering uit Javastraat 11, Dordrecht, 1626 (Tegels van haardplaat later aangebracht). (Amsterdam, Rijksmuseum)

Afb. 2. Schoorsteen uit Dordrecht, 1617 (Tegels van haardplaat later aangebracht). (Amsterdam, Rijksmuseum)

oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden in het Land van Maas-en-Waal door Dr. P. J. R. Modderman met een overzichtskaart door Ir. L. J. Pons⁶. Alfen blijkt daar duidelijk te liggen in een streek die in tegenstelling met de terreinen hogerop, in het geheel geen Romeinse, Merovingische of andere vroeg-Middeleeuwse vondsten heeft opgeleverd.

Zogezien lijkt het gewaagd aan Alfen en zijn kerk een bijzondere ouderdom toe te schrijven. Toch menen wij dat men aan de negatieve uitkomsten van het oudheidkundige streekonderzoek geen al te positieve gevolgtrekkingen moet verbinden. Wanneer wij de dorpen in de omgeving van Alfen nagaan, waar evenmin vondsten uit vroege perioden of slechts enkele werden gedaan, blijken deze wel in zeer oude oorkonden te worden vermeld. In 893 bevonden zich in Dreumel ten N.W. van Alfen niet minder dan vier hoeven welke aan de abdijs van Prüm behoorden en te Wamel, recht ten N. van Alfen, twee. De kerk te Dreumel wordt met zoveel woorden genoemd in 1117, de kerken van Wamel en Appeltern komen in 1129 en 1134 voor. Nog geen 6 km westelijk van Alfen ligt Herewaarden, dat in 997 voorkomt als de naam van een keizerlijk domein, dat door Otto III aan de bisschop van Luik wordt geschonken⁷. Het is waar, dat voor zover wij kunnen nagaan Herewaarden altijd tot de Bommelerwaard wordt gerekend, maar het lijkt ons op zijn minst twijfelachtig of Herewaarden en Alfen altijd in twee staatkundig, kerkelijk en waterstaatkundig streng gescheiden gebieden hebben gelegen.

Dat de waterstaatkundige toestand van het Land van Maas en Waal in de vroege Middeleeuwen vrij slecht is geweest, en wellicht op den duur achteruitging, wordt bevestigd door een oorkonde van 1321, volgens welke het gemene land begeerde bedijkt en van weteringen voorzien te worden en Reinout, regent voor zijn vader Reinout I, deswege een college van dijkgraaf en hoogheemraden instelt⁸. De ongunstige gesteldheid van het land heeft echter blijkbaar allermint bewoning en het ontstaan van kerkdorpen verhinderd.

De gevolgtrekkingen ten aanzien van het kerk-

gebouw in zijn oudste gedaanten kunnen wij aldus omschrijven:

In de oudste bouwperiode begon men met het bouwen van een basilikale kerk met een onoverwelfde krocht. Het grote struikelblok voor het verklaren der gevonden delen van de koorpartij als behorende tot een krocht was indertijd, dat men geen enkele aanwijzing kon vinden die op een overwelfing wees. Sinds wij met volstrekte zekerheid weten, dat de krocht van Elst in de Betuwe een houten overzoldering heeft gehad⁹, mogen wij dat ook voor Alfen aannemen.

Het vloerpeil van de krocht moet vrijwel gelijk aan dat van het schip zijn ontworpen. Toegankelijk was de krocht door twee poortjes met houten kozijnen. De muurresten, die tussen deze twee poortjes in het schip vooruitspringen, moeten de wangen zijn geweest van de trapgang naar het priesterkoor. De menselijke beenderen, die aanvankelijk de gedachte aan een confessio deden opkomen, moeten naderhand op min of meer toevallige wijze daar terechtgekomen zijn, toen men inderdaad van de overblijfselen van de trap naar het priesterkoor een graf maakte.

De basiliek met krocht, zoals die was ontworpen en begonnen, is kennelijk nooit voltooid. Op een bepaald tijdstip is besloten de kerk in sterk vereenvoudigde vorm af te maken. Deze vereenvoudiging moet in hoofdzaak hebben bestaan in het laten vervallen van de krocht en van de zijbeuken. Tevens werd het peil van de kerkvloer ongeveer een meter hoger dan het aanvankelijk vloerpeil. Het muurwerk tussen het schip en de krochtruimte werd zover afgebroken als nodig was om de nieuwe vloer eroverheen te leggen. Een moeilijkheid moet men hebben ondervonden met de rechtstanden van de triomfboog, die klaarblijkelijk volgens het eerste plan juist boven de poortjes naar de krocht hun voeting hadden. De voetingen moesten nu veel lager komen, juist in de doorgangsoeningen. Wat er van die openingen overbleef, werd nu terwille daarvan dichtgemetseld tot de hoogte van de nieuwe vloer, en op deze vullingen trok men de nieuwe voet van de rechtstanden op.

Blijkbaar was men met het Oostelijke eind van de kerk al een heel eind gevorderd, toen men tot de vereenvoudiging besloot, maar had

⁶ *Oudheidk. Mededelingen uit het Rijksmuseum v. Oudheden te Leiden*, N.R. XXXII, 1951, blz. 25.

⁷ Sloet, *Oorkondenboek, t.a.p.*, ondersch. nos. 66, 228, 250 en 117.

⁸ W. van Loon, *Groot Gelders Placaet-Boeck I*, Nijmegen, 1701, blz. 28.

⁹ P. Glazema, „Het archaeologisch onderzoek van Middeleeuwse kerken”, *Bulletin van de Ned. Oudheidk. Bond* 5de S. Jrg. 1 (1947) blz. 108; *Akademiedagen* (Uitgaaf Kon. Ned. Akademie van Wetenschappen) III, 1950, blz. 100.

men de Westelijke kerkgevel nog niet of ternauwernood begonnen. Immers bij het optrekken van de Westgevel rekende men niet meer met aansluitende einden van de zijbeuken, althans van de Zuiderzijbeuk, terwijl men wèl een aanvang had gemaakt met de Oostelijke afsluiting van de Zuiderzijbeuk.

De vraag dient te worden gesteld, of men al bouwende tot de veranderingen van plan II besloot, of dat er een min of meer ruime tussenpoos moet worden aangenomen. Voor zover wij kunnen zien geeft het gevondene geen uitsluitsel dienaangaande. Dat men in periode II de vloer 90 à 100 cm verhoogde, zodat die tot de onderzijde van de vensters der opgegeven krocht reikte, wijst er onmiskenbaar op, dat een oorzaak van de verandering gelegen moet zijn geweest in de grondwaterstand, welke aanmerkelijk hoger kwam dan men aanvankelijk had gerekend. Dat er aan een simpele verrekening moet worden gedacht is weinig aannemelijk. Ongetwijfeld heeft zich een vrij plotselinge en duurzame verhoging van de rivierwaterstand voorgedaan, die tot een verhoging van het vloerpeil met een meter noopte. Dat men niet alleen de vloer moest verhogen wegens waterbezwaar, maar tevens de zijbeuken opgaf, wijst op een verarming. Het is geenszins ondenkbaar, dat de kerk geruime tijd halfvoltooid is blijven liggen in een door overstromingen ontvolkte streek, eer men in periode II besloot tot voortbouwen in vereenvoudigde vorm.

Ook nadat de kerk in periode II was klaargekomen, had zij kennelijk nog aanmerkelijk van hoog water te lijden. Daarop wijzen de beschadigingen aan de buitenzijde van het koor ter hoogte van de krochtvensters, en de wijze waarop die schade werd hersteld met slordig metselwerk van tufsteen met vrij veel baksteen daartussen. De onderstelling is misschien niet al te gewaagd, dat deze schade het gevolg was van ijsgang bij overstroming.

Aanvankelijk bezat de kerk geen toren. Deze kwam eerst in periode III tot stand. Bij gelegenheid van het bouwen van de toren werd de oorspronkelijke brede Westelijke ingang versmald. Het is merkwaardig te zien hoe het metselwerk, waarmee de doorgang werd versmald, in karakter overeenkomt met dat van de torenmuren en met deze verschil van het oudere werk van de kerkgevel (afb. 3).

Uitgangspunt voor een benaderende datering is voor ons de toren. De techniek van zijn metselwerk, de wijze, waarop de drie geledingen met geprofileerde banden terugspringen, de eigen-

aardig toogvormig uitgehaalde lateien van de lichtspleten, de niet minder eigenaardige samenstelling van de pijlers tussen de galmgaten, dat alles toont aan dat deze toren tot de alleroudste van ons vaderland behoort. Aannemende dat het gros van onze romaanse torens uit de 12de eeuw dagtekent, moeten wij wel besluiten dat die van Alfen op zijn minst tot de 11de eeuw moet worden gerekend.

Het verschil tussen het muurwerk van de toren en dat van de kerk uit periode II doet vermoeden dat er vrij wat tijdsverschil tussen periode III en periode II ligt. Bovendien wijst in die richting de overweging, dat periode II er een van inkrimping en dus van beperktheid van middelen is geweest, terwijl het bouwen van een toren in zekere zin weelde was. Men kan niet al te ver mistasten door dus periode II voor 10de eeuws te houden. Periode I durven wij niet vroeger te plaatsen dan het begin van de 10de eeuw. Wij komen dan in een laat-Karolingische of een post-Karolingische tijd.

Deze datering maakt de kerk van Alfen a.d. Maas tot een tijdgenoot van de dorpskerk van Berthem bij Leuven, „la doyenne des églises du Brabant” gelijk Raymond Lemaire haar heeft genoemd¹⁰). Beide tiende-eeuwse kerken hebben overigens veel gemeen; de plattegronden zijn bijna gelijk. Het verschil is, dat de kerk van Berthem een boogvak langer is dan die van Alfen, dat zij een toren heeft en van de aanvang bezeten schijnt te hebben, en de krocht mist, waarmee de Alfense kerk volgens de aanvankelijke plannen zou zijn uitgerust. Die krocht blijft de grote merkwaardigheid van Alfen. Zij schijnt erop te wijzen, dat de kerk in het bezit was van belangrijke en bijzonder vereerde relieken, waarover in later eeuwen met geen woord meer wordt gerept. Men vraagt zich af, of de rampspoedige verhoging van de waterstand, welke de voltooiing volgens het eerste ontwerp verhinderde, niet tevens heeft bewerkt, dat die relieken voor goed naar elders zijn vervoerd. Helaas is het niet mogelijk die en dergelijke vragen te beantwoorden.

Aan het einde van dit artikel willen wij niet nalaten behalve degenen, die wij al noemden, wegens hun verdiensten voor het onderzoek van de oude kerk van Alfen aan de Maas, ook nog Mr. S. J. Fockema Andreae en Mr. H. Hardenberg te vermelden, die hun kennis en scherp-

¹⁰ *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art* (1935) blz. 289.

zinnigheid ter beschikking stelden om de kerkelijke en waterstaatkundige geschiedenis van het Land van Maas en Waal zo ver op te helderen als maar enigszins mogelijk was. Wanneer daarentrent veel duister blijft, is dat het gevolg van

de schaarsheid der gegevens. Verder zij opgemerkt, dat de heer H. P. van Beveren, bouwkundig ambtenaar bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de reconstructietekeningen heeft vervaardigd.

SUMMARY

THE CHURCH OF ALFEN-ON-MEUSE IN ITS OLDEST FORMS

BY PROF. DR. E. H. TER KUILE

The restoration of the parish church of Alfen-on-Meuse carried out in the years 1929-1932 gave rise to some investigations. The architect in charge of the restoration, Mr. H. W. Valk from Bois-le-Duc, discovered that the early Romanesque tower of this badly mutilated late Gothic church had an entrance, whose threshold was rather more than 2 metres below the level of the church-floor. A corresponding passage between the groundfloor of the tower and the church was also found. The fact was then established that formerly the detached tower had been added to a still older church. This had been a basilica, whose nave and aisles were divided off by means of pillars. Its foundations as well as two metres of masonry came to light. However, the floor of the cavity thus laid bare is flooded for the greater part of the year owing to the rising of the underground water.

Nevertheless, it was not clear what the oldest church was really like. The choir was divided from the nave by a wall, but there were no indications that might suggest vaulting, so that there was hardly reason to think of a crypt.

The records yielded no data either. In 1951 the building was again submitted to an investigation by Mr. Valk and the present writer. Their conclusion may be summed up as follows:

In the earliest period the erection of a basilica with an unvaulted crypt was entered upon. It is possible that the crypt had a wooden ceiling such as that of Elst. This basilica remained unfinished. The crypt and aisles were not completed and the floor was raised on account of the water-level of the river Meuse. The masonry between nave and crypt was demolished as far as was necessary for the construction of the new floor. The fact that the aisles were given up suggests an increasing poverty which may have been due to a depopulation caused by the floods, a supposition which is borne out by the carelessly repaired damages of the choir. In a later period, the 11th century, the tower was erected against the narrow western entrance. The church itself dates from the 10th century and is to be compared with the church of Berthem (Belgium) which, however, has no crypt.

The crypt of Alfen suggests that the church may have owned valuable relics of which, however, no mention has been made in later centuries, so that it is possible that they have been conveyed elsewhere.

VROEG XVII^{DE}-EEUWSE DORDTSE BETIMMERINGEN

DOOR

TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER

Sinds zijn oprichting heeft de Koninklijke Oudheidkundige Bond steeds op de bres gestaan ter verdediging van onze oude monumenten. Maar terwijl menig bouwwerk, mede dank zij het optreden van de Bond, voor ondergang behoed kon worden, zette zich achter de gevels de sloping voort en werden reeksen interieurs van hun oorspronkelijke luister ontdaan. Deze systematische onttakeling is zoveel te meer verontrustend, daar zij in dubbele zin van het woord binnenskamers geschiedt, zich dus gewoonlijk aan de algemene aandacht onttrekt en eerst gesignaleerd kan worden, als het kwaad reeds heeft plaats gevonden. In het gunstigste geval vindt het uitbreken met zorg plaats en het kan U dus overkomen, dat ge plotseling elders, in een nieuw pand en in een geheel nieuwe omgeving, door een reeds verloren gewaand interieur verrast wordt. Maar gewoonlijk gaat men bij het slopen minder zorgvuldig te werk. De onderdelen worden voor de materiaalwaarde verkocht en slechts schilderijen en fragmenten, die door hun snijwerk de aandacht trekken, vinden soms genade. Deze plegen dan via opkopers en antiquairs in nieuwe woonruimten te belanden, waar zij maar al te dikwijls als anonieme gasten en losgeslagen uit het kader waarvoor zij gedacht waren, op weinig zinvolle wijze een plaats vinden.

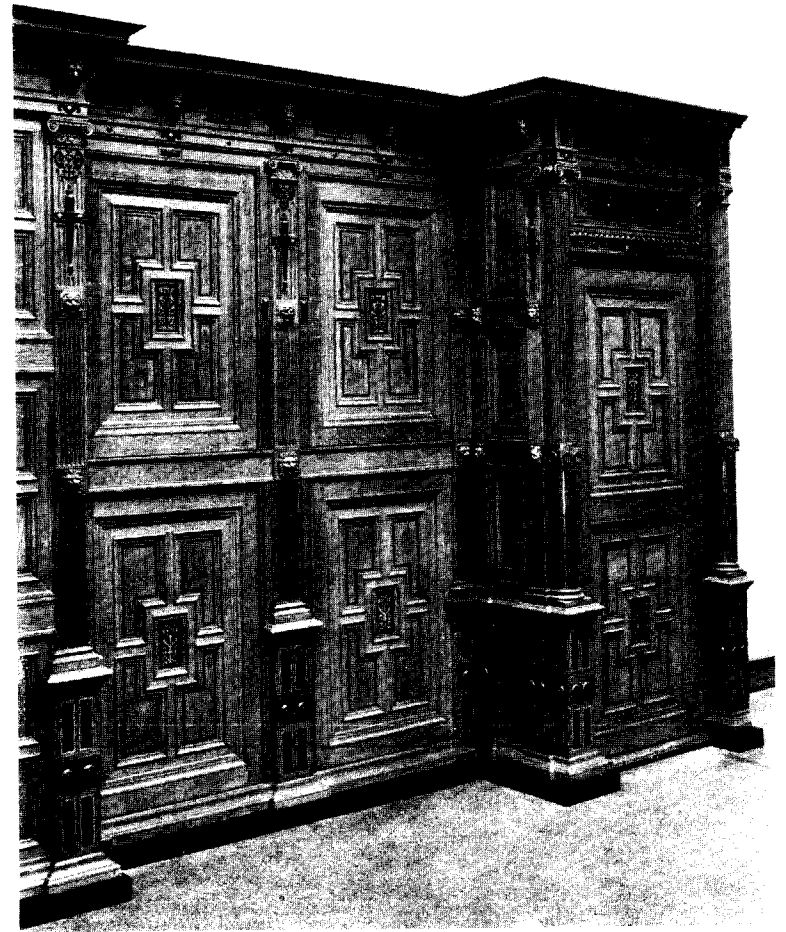
Het vernietigingsproces heeft gaandeweg zulk een omvang aangenomen, dat men thans — buiten dat wat zich nog in enkele openbare gebouwen en hofjes bevindt — grote moeite zal hebben om ter plaatse een enigermate gaaf interieur uit de 1ste helft der XVIIde eeuw aan te treffen. Terecht is dit tijdperk als één der bloeiperioden uit onze geschiedenis aangemerkt. In vele onzer Noordnederlandse steden heerste in deze jaren een grote bouwactiviteit, waarvan ook thans nog een aantal bouwwerken — zij het ook relatief slechts een gering aantal — blijf geven. Toen enige jaren voor de 2de wereldoorlog de directeur van het Philadelphia Museum of Art voor zijn Museum op zoek ging naar een „Hollandse Renaissance”-betimmering, bleek hem „that such

rooms were rare either in place or in the museums...”. Ten slotte gelukte het hem na veel moeite, de inmiddels uitgebroken betimmering van het huis „het Scheepje” aan het Spaarne te Haarlem voor zijn museum te verwerven en daarmee een uiterst zeldzaam vertrek in Philadelphia een plaats te geven¹. Zo is het gesteld met vroeg XVIIde eeuwse interieurs. Wanneer wij ons realiseren, met welk een frequentie het slopen van oude betimmeringen bij voorbeeld in een stad als Amsterdam plaats vond, dan is het duidelijk dat slechts de uiterste waakzaamheid zal kunnen verhinderen, dat dit eenmaal zo rijke bezit opgeteerd raakt. Het is goed, zich deze stand van zaken duidelijk voor ogen te stellen. Wij hebben tegenover ons zelf en niet minder tegenover het nageslacht de plicht, dat wat ons aan kostbare architectonische waarden overgeleverd is, in zoveel mogelijk ongerepte staat te behouden. Onder de bepalingen van de Tijdelijke Wet Monumentenzorg, die 2 Februari 1950 van kracht geworden is, vallen — daar kan geen twijfel over rijzen — ook de geregistreeerde interieurs. Een zekere waarborg tegen verder slopen is dus aanwezig. Maar ik zou hierbij toch met klem de wens willen uitspreken, dat in die gevallen, waarin om enige reden het behoud van interieurs van historische of kunsthistorische betekenis ter plaatse onmogelijk blijkt, die interieurs in zo gaaf mogelijke toestand naar elders worden overgebracht en dat in ieder geval tekeningen en foto's van de oorspronkelijke situatie worden gemaakt. Ik ben mij bewust, dat deze gang van zaken extra moeite en zorgen van de betrokkenen zal eisen, maar ben er anderzijds van overtuigd, dat ons land over voldoende instanties beschikt, die op dit punt als verbindende schakel willen fungeren. Hoofdzaak bij dit alles is echter het besef, dat wij hier te doen hebben met werken van cultuurhistorische betekenis, op

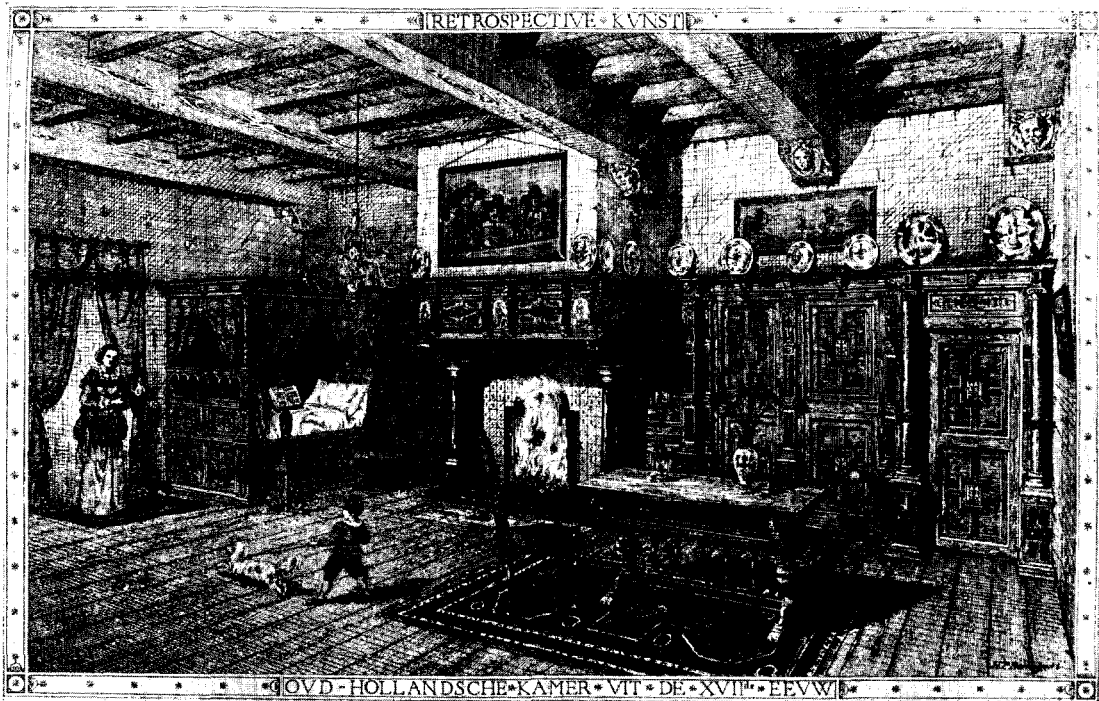
¹ *Pennsylvania Museum Bulletin*, November 1936, blz. 7. Voor de lotgevallen van dit vertrek zie men Dr. W. A. J. Visser, „De omzwervingen van een Nederlands interieur”, *Heemschut* 1950, blz. 27.

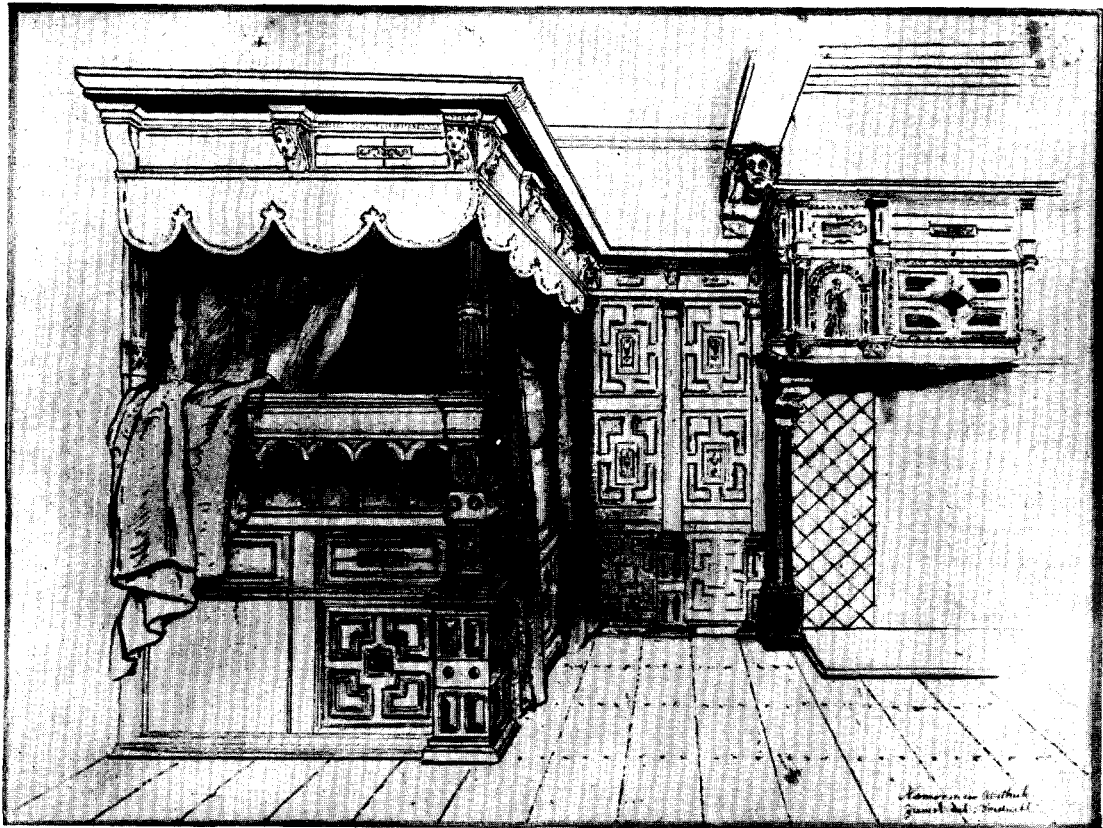
Afb. 3. Bedstede met betimmering uit Gravenstraat 11, Dordrecht 1626
(Amsterdam, Rijksmuseum)

Afb. 4. Betimmering uit Gravenstraat 11, Dordrecht 1626. Detail
(Amsterdam, Rijksmuseum)

Afb. 5. Betimmering uit Dordrecht, 1626, thans Amsterdam, Rijksmuseum
(Naar een tekening van H. P. Berlage Hzn., 1883)

Afb. 6. Gedeelte van de kamer met betimmering uit Javastraat 11, Dordrecht 1626, thans Amsterdam, Rijksmuseum. (Naar een gewassen tekening in O.I. inkt door A. J. Lamme) (Dordrecht, Museum Oud-Dordrecht)

het behoud waarvan het ons aller ereplicht is, met de grootste zorg toe te zien.

Maar het komt mij voor, dat hiermede onze taak niet ten einde is. Een volgende nauwelijks minder belangrijke stap is het verrichten van die werkzaamheden, die men pleegt aan te duiden als de wetenschappelijke bewerking van het materiaal. Het is in dit tijdschrift onnodig bij de betekenis van dit werk stil te staan. Belangrijker lijkt het mij, om de daad bij het woord te voegen door de aandacht te vragen voor enige belangrijke vroeg-XVIIde eeuwse betimmeringen, die hier voor het eerst verenigd worden tot een Dordtse groep uit deze tijd.

Bij het in veilige haven loodsen van gesloopte betimmeringen hebben de musea al vroeg een rol gespeeld. Verschillende van onze plaatselijke musea bezitten dan ook thans een reeks „stijl-kamers” en ook het Rijksmuseum heeft een niet onbelangrijke collectie betimmeringen, afkomstig uit verschillende delen van ons land onder zijn hoede. Twee van deze reeks betimmeringen, die gedateerd zijn en waarvan bovendien de herkomst vaststaat, vormen het uitgangspunt van het onderzoek.

Het was in 1877 dat het Rijk ten behoeve van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst twee kamers uit het bezit van Jhr. Van Heemskerck van Beest verwierf². Deze vertrekken waren overeenkomstig de smaak van de tijd „aangekleed” met goudleer, meubelen, porcelein en aardewerk, koper en ijzerwerk, enige schilderijen en beeldhouwwerk. De betimmeringen, die in de kamers waren aangebracht, had de heer Van Heemskerck van Beest uit Dordrecht verworven en het was vooral een van deze beiden, die welke het jaartal 1626 droeg, die van zeer bijzondere betekenis was. In zijn rapport over deze verzameling aan de Minister schreef David van der Kellen jr., de Directeur van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst, dan ook terecht: „Van een kamer zóo fraai als de grootste zal bezwaarlijk een tweede exemplaar gevonden worden. Zij is lang 8,62 bij 4,70 breedte en rondom tot een hoogte van ruim 2½ meter met rijk vercierd en fijn gesneden eikenhouten snij- en lijstwerk besloten, voorzien van een prachtige schoorsteen en ledikant...” De tweede, uit 1617, vindt hij „hoewel iets eenvoudiger ... eveneens zeer fraai” en hij roemt de „twee uit-

muntende zandsteen vrouwenfiguren”, die de schoorsteen dragen. De eerstgenoemde betimmering had de heer Van Heemskerck van Beest in 1869 uit het pand Gravenstraat 11 te Dordrecht naar zijn woning in 's-Gravenhage laten overbrengen. „Op dezelfde kamer”, zo eindigde Van der Kellen zijn genoemd rapport, „heb ik reeds in 1860 (?) de aandacht van Uw ambtsvoorganger, de heer Thorbecke gevestigd. Door nalatigheid van de een of andere ondergeschikte ambtenaar kwam de machtiging om ze voor het Rijk aan te kopen een oogenblik te laat, welk oogenblik de heer Van Heemskerck van Beest zich ten nutte heeft gemaakt, zich er eigenaar van te maken. Ze is dus eenmaal aan het Rijk ontsnapt. 't Is te hopen dat het niet ten tweede male geschiede.”³

Jhr. Van Heemskerck van Beest vroeg voor de beide vertrekken met inhoud de som van f 30.000,—. Na onderhandelingen, die een zeer vlot verloop hadden gelukte het, om het geheel voor de veel lagere, maar toenmaals toch aanzienlijke som van f 20.000,— voor het Nederlands Museum voor Geschiedenis en Kunst te verwerven. Dit was zeker geen half werk, dat uiteraard niet mogelijk geweest zou zijn zonder de krachtige steun van Victor de Stuers, die sinds enige jaren als referendaris aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken verbonden was en ook bij deze aankoop zonder twijfel een der leidende figuren geweest is. Aan hem en aan David van der Kellen Jr. danken wij het, dat een der rijkst bewerkte vroeg-XVIIde eeuwse betimmeringen — vermoedelijk de laatste die ons na lange jaren van slopen nog restte — voor verdere ondergang behoed werd⁴. (Afb. 2, 5 en 6).

³ Brief d.d. 6 October 1877 aan Minister van Binnenlandse Zaken, afschrift in Archief Rijksmuseum, afdeling Beeldhouwkunst en Kunstnijverheid. De betimmering was in 1869 door Jhr. Van Heemskerck van Beest aangekocht. (Zie *Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen, uitgegeven door Mij. tot bevordering der bouwkunst*, 17de aflevering, 1873, pl. 80 en 81 met tekst). Het is niet duidelijk in welk jaar Van der Kellen in onderhandeling met de Dordtse eigenaar was getreden, daar Thorbecke in 1866 reeds als Minister van Binnenlandse Zaken was afgetreden.

⁴ Het verloop van de transactie kan men in de correspondentie in het Archief Rijksmuseum volgen. De machtiging tot aankoop van de gehele verzameling dateert van 15 October 1877. In een brief van Victor de Stuers d.d. 8 Febr. 1904 in het Archief van het Rijksmuseum, afd. Beeldhouwkunst en Kunstnijverheid, deelt deze mede, dat volgens Mr. Overvoorde het pand Gravenstraat 11 behoorde aan de familie Van

² Voor de beide betimmeringen zie men *Catalogus van meubelen en betimmeringen in het Rijksmuseum*, 1952, Nr. 27, 28, 29.

De oorspronkelijke opstelling van het wandbeschoot in het huis Gravenstraat 11 te Dordrecht valt niet meer nauwkeurig te bepalen. De Vereniging „Oud-Dordrecht” bewaart een schets door A. J. Lamme omstreeks 1840, dus nog ter plaatse, gemaakt, die het interieur echter slechts ten dele weergeeft⁵. (Afb. 6). Ter linker zijde treft men de bedstede aan, die in de hoek van het vertrek geplaatst is. Rechts hiervan sluit wandbeschoot, ter breedte van twee panelen, bij de schoorsteen aan. Dezelfde opstelling vindt men ook op een tekening in 1873 van de hand van J. C. Laarman te Den Haag⁶. Ook het overige beschoot, rechts van de schoorsteen, is hier in beeld gebracht: een vooruitspringend gedeelte ter breedte van een paneel, twee bredere nagenoeg tegen de muur geplaatste panelen en de sterk vooruitspringende deurportiek, die de wand besluit. Is de groepering van dit rechtergedeelte conform aan de plaatsing te Dordrecht? Het lijkt waarschijnlijk, maar zekerheid hieromtrent is niet meer te verkrijgen. De vraag blijft in ieder geval, op welke wijze de overige wanden ingedeeld en de ramen geplaatst waren. Op de schets van Lamme ziet men links van de bedstede geen wandbeschoot. De muur was daar dus wit gekalkt, evenals de ruimte boven het beschoot en de boezem van de schoorsteen. Wellicht gold dit voor het gehele verdere vertrek, maar wij moeten het op dit punt bij gissingen laten.

De opstelling van de betimmering in het Nederlands Museum voor Geschiedenis en Kunst aan de Prinsegracht te Den Haag zal, in afwachting van de overbrenging naar het Rijksmuseum, een provisorisch karakter gedragen hebben. Het

der Linden. In 1640 was er een lid van deze familie wijnkoper. Uit dezelfde brief vernemen wij, dat de bij de betimmering behorende balksteunen door hem in 1870 of '71 waren gekocht van Jhr. Van Heemskerck van Beest, die er geen empooi voor had, daar hij een ander plafond had doen aanbrengen. De Stuers bracht ze in zijn „grote zaal” in zijn huis in Den Haag aan en toen de betimmering in 1877 van Jhr. Van Heemskerck van Beest door het Rijk werd aangebracht, kon hij ze niet meer doen verwijderen en werden ze later in Amsterdam door afgietsels vervangen. Het is mij niet bekend, waar de balksteunen zich nu nog bevinden.

⁵ *Lijst der Voorwerpen, aanwezig in de verzameling der Vereniging Oud-Dordrecht*, 1905, No. 823. Een afbeelding van deze hier voor het eerst gereproduceerde tekening dank ik aan den heer L. J. Bol, directeur der Musca te Dordrecht.

⁶ Gepubliceerd in *Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen...* pl. 80.

is zelfs zeer de vraag, of deze in het gebouw, waarin men reeds spoedig met plaatsgebrek te kampen kreeg, wel in zijn geheel voor het publiek vertoond kon worden. Wel is dat het geval geweest op de Internationale Koloniale- en Uitvoerhandel-Tentoonstelling, die in 1883 in en bij het nieuwe Rijksmuseum gehouden werd. De betimmering kreeg daar een plaats in de afdeling „Retrospectieve Kunst”, en een merkwaardige tekening door niemand minder dan Berlage, bewaart hieraan nog de herinnering⁷ (Afb. 5). Het is typerend voor het stijlgevoel van deze jaren, dat een dergelijke tekening niet compleet geacht werd zonder stoffering, niet alleen met enig, slechts ten dele bijpassend meubilair — waarbij de onvermijdelijke Chinese vaas met pauweveren op de tafel — maar ook met figuren, die het XVII^{de}-eeuwse aspect moesten helpen verhogen. Overigens is dit vertrek met zijn balkenzolder en aantrekkelijk perspectief een zeer aannemelijke ruimte geworden en de voorstelling van Berlage, die toen eerst 27 jaar was en lid van de Commissie, door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst met het opmaken van een rapport over de tentoonstelling belast, wint het verre van Laarman's geestloze opmeting.

Eerst in 1887 kon het Nieuwe Nederlands Museum voor Geschiedenis en Kunst in het Rijksmuseum geopend worden. Het moet zeer betreurd worden, dat toen de Dordtse betimmering in een slecht verlichte ruimte van afmetingen, die in het geheel niet met de gegeven maten overeenstemden, werd ingepast. De samenhang der onderdelen ging nu grotendeels verloren en wat ontbrak om een misschien wel gemoedelijk, maar volkomen onhistorisch vertrek samen te stellen, werd door nieuwe fragmenten aangevuld⁸. Deze weinig verkwikkelijke toestand handhaafde zich tot het directoraat van Dr. Schmidt-Degener, die in 1932 de betimmering,

⁷ *Rapport over de Bouwkunst op de Internationale Koloniale en Uitvoerhandel-Tentoonstelling*, Amsterdam 1883, Afd. Retrospectieve Kunst, pl. XLVII, tekst (door H. P. Berlage), blz. 79 en 80. Deze tekening is onvolledig afgebeeld door Dr. Georg Galland in zijn *Geschiede der holländischen Baukunst*, 1890, fig. 96. Ook hij rekent de betimmering „zu den vornehmsten Vertäfelungen”, maar vergist zich in de herkomst (blz. 248), die niet Voorstraat, maar Gravenstraat 11 is.

⁸ Een beeld van deze zonderling ingerichte vertrekken geeft de *Wegwijzer door 's Rijksmuseum te Amsterdam*, 1893, pl. 33 en 34 en *Interiors of the Rijksmuseum*, 1909, blz. 62 en 63.

tezamen met andere bouwfragmenten, op de Westelijke binnenplaats van het Rijksmuseum deed aanbrengen⁹. Dit betekende op zich zelf een verbetering. Ook toen hield men zich echter niet geheel aan de vermoedelijk oorspronkelijke groepering. Een tiental jaren later maakte het oorlogsgevaar het noodzakelijk, het kostbare wandbeschoot naar veiliger plaatsen over te brengen, zodat thans bij de herinrichting van het Rijksmuseum de mogelijkheid geschapen was, het geheel overeenkomstig de oudste gegevens te herplaatsen.

Wanneer wij thans nagaan, welke kenmerken deze betimmering karakteriseren, dan kan men allereerst een duidelijke verwantschap met het Zeeuwse kast-type opmerken. Dit geldt voor de indeling der panelen aan de voorzijde van de bedstede (Afb. 3) — twee vrijwel vierkante, bekroond door twee langwerpige rechthoekige —, en vooral ook voor de overvloedige toepassing van intarsia-moresken, die op de middenvelden der panelen en op het rondom lopende fries der kroonlijst aangebracht zijn¹⁰. Tegenover deze rijke intarsia-versiering valt het vrijwel ontbreken van beeldsnijwerk op. Geen figuren, zoals men die bij de beeldenkasten aantreft, geen friezen of paneelvullingen met figurale of andere plastische voorstellingen. Slechts tot kleine leeuwenmascarons ter geleiding van de pilasters en tot consoles aan de kroonlijst is het beeldhouwwerk beperkt gebleven. Wij hebben hier te doen met een typisch product van de schrijnwerker. Met grote kunstvaardigheid zijn de profielijsten der verschillende panelen geschaafd en alle verbindingen met pen en gat tot stand gebracht. Bij deze technische bekwaamheid in de bewerking van het materiaal past ook een ongevoon rijke keuze van houtsoorten. Behalve het algemeen gebruikelijke eikenhout is ebben-, palissander- en satijnhout verwerkt, terwijl voor onderdelen als de kapitelen en basementen van de kolonnetten der bedstede zelfs palmhout is toegepast (Afb. 1, 3 en 4). Een uitgesproken eigen karakter draagt de schoorsteenmantel met zijn indeling in twee horizontale velden met cornissingen en drie boogstellingen, waarin de figuren

⁹ *Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen van Geschiedenis en Kunst*, 1932, Het Rijksmuseum, blz. 14 met afbeelding.

¹⁰ Men vergelijk de Zeeuwse kasten in het Rijksmuseum (*Catalogus van meubelen en betimmeringen*, 1952 Nr. 106, 107), die, hoewel later ontstaan, het type toch goed weergeven.

Geloof, Hoop en Liefde zijn geschilderd¹¹ (Afb. 1).

Een dergelijke indeling vindt men eveneens aan de schoorsteen behorend bij een gedeelte van een betimmering, die in het tweede vertrek van de heer Van Heemskerck van Beest geplaatst was en die als onderdeel van de collectie in 1877 eveneens door het Rijk werd overgenomen (Afb. 2). Ook deze betimmering is afkomstig uit Dordrecht, het is echter onbekend uit welk huis, terwijl evenmin over de opstelling ter plaatse gegevens bewaard zijn.

De schoorsteenmantel, die op twee karyatiden in grauwe zandsteen rust, vertoont een veel eenvoudiger behandeling dan die uit 1626. De velden binnen de drie boognissen dragen geen schilderijen, maar vertonen obeliskken in intarsia. De vooruitspringende deklijst wordt door gesneden dierkoppes gedragen. Het hierbij aansluitende wandbeschoot wordt gevormd door een portiek en enige vakken, ieder met drie panelen, bekroond door een lijst met consoles en versierd met moresken-intarsia, die ook weer op de middenvelden van ieder der panelen zijn aangebracht. In het fries boven de portiek het jaartal 1617. Stylistisch vertoont deze betimmering, hoewel veel minder rijk van uitvoering, grote overeenkomst met die van 1626.

Het lag voor de hand dat het uitermate interessant zou zijn, vast te stellen in hoeverre de beide thans door het Rijksmuseum bewaarde en onderling in stijl verwante betimmeringen deel uitmaakten van een grotere groep, die men dan als een Dordtse groep zou kunnen aanmerken, of dat zij slechts als min of meer op zich zelf staande werkstukken gezien zouden moeten worden. Op dit punt zou uiteraard slechts dan een conclusie te trekken zijn, indien het mogelijk zou blijken, voldoende materiaal bijeen te brengen, dat gedateerd en vooral ook gelocaliseerd zou kunnen worden. Naar het schijnt nu is in Dordrecht zelf in de afgelopen eeuw zo grondig gesloopt, dat ter plaatse geen interieurs of onderdelen, die in ons verband van bijzondere betekenis zouden kunnen zijn, meer aangetroffen worden¹². Wat mij anderzijds elders in soortgelijke

¹¹ De (kunst)marmere Toscaanse kolommen, pilasters en consoles die de kap dragen, treft men in soortgelijke vorm ook elders — bijvoorbeeld in het Amsterdamse — aan, maar van het compositieschema van de kap is mij buiten Dordrecht geen voorbeeld bekend.

¹² In *Oude Gebouwen te Dordrecht*, 1900, worden nog genoemd: No. 72, Hooge Nieuwstraat 34, eikenhouten

stijl bekend kon worden, viel niet te localiseren, zodat het wel scheen, dat het onderzoek hiermede beëindigd moest worden, toen een gelukkig gesternte mij in contact bracht met de onvolprezen topografische collectie, door Mr. S. van Gijn onder de titel „Dordracum Illustratum” bijeengebracht, en in aansluiting hierop met de eveneens zo belangrijke verzameling van de Vereniging „Oud-Dordrecht”.

Als eerste verrassingen, die uit dit met zo veel zorg bijeengebrachte materiaal te voorschijn kwamen, moge ik een drietal tekeningen van schoorstenen noemen. Allereerst een fragment van een schoorsteen, rustend op een Toscaanse zuil met console, en met een mantel, aan de voorzijde verdeeld in vijf panelen, waarvan drie boogvormig, beschilderd met figuren, ter weerszijden waarvan colonnetten en twee met cornissingen, alles dus sterk verwant met ons exemplaar van 1626¹³ (Afb. 10). Vervolgens een fragment van een mantel uit een huis in de Voorstraat bij de Vischbrug, waar weer een dergelijke indeling voorkomt en bij wijze van variatie het middelste (ronde) paneel door twee paren hermenpilasters is geflankeerd¹⁴ (Afb. 11). Ten slotte een veel eenvoudiger mantel uit het huis St. Joost, Gravenstraat 43, die veel overeenkomst vertoont met de schoorsteen uit 1617¹⁵ (Afb. 12).

De grootste verrassing echter bleek een aantal tekeningen te vormen, die een uitstekend beeld geven van een vroeg XVII^{de}-eeuws Dordrechts interieur, de in 1842 gesloopte pastorie van de Oud-Katholieke Gemeente in de Voorstraat 86 (Afb. 7 t/m 9). Deze tekeningen¹⁶ verschillen

renaissance-betimmering met intarsie in ebbenhout. Nog aanwezig buffetkast, bedstede en deur en No. 118, Groenmarkt 18, op een zolderkamertje fragment in eenvoudige doch smaakvolle XVII^{de} eeuwse betimmering met intarsiën van ebben- en eikenhout. In de *Voorlopige Lijst*, 1915, komen deze al niet meer voor, zodat zij dus vermoedelijk gesloopt zijn.

¹³ *Lijst voorwerpen Vereniging Oud-Dordrecht*, 1905, No. 835.

¹⁴ Mr. S. van Gijn, *Dordracum Illustratum*, 1908, No. 1687.

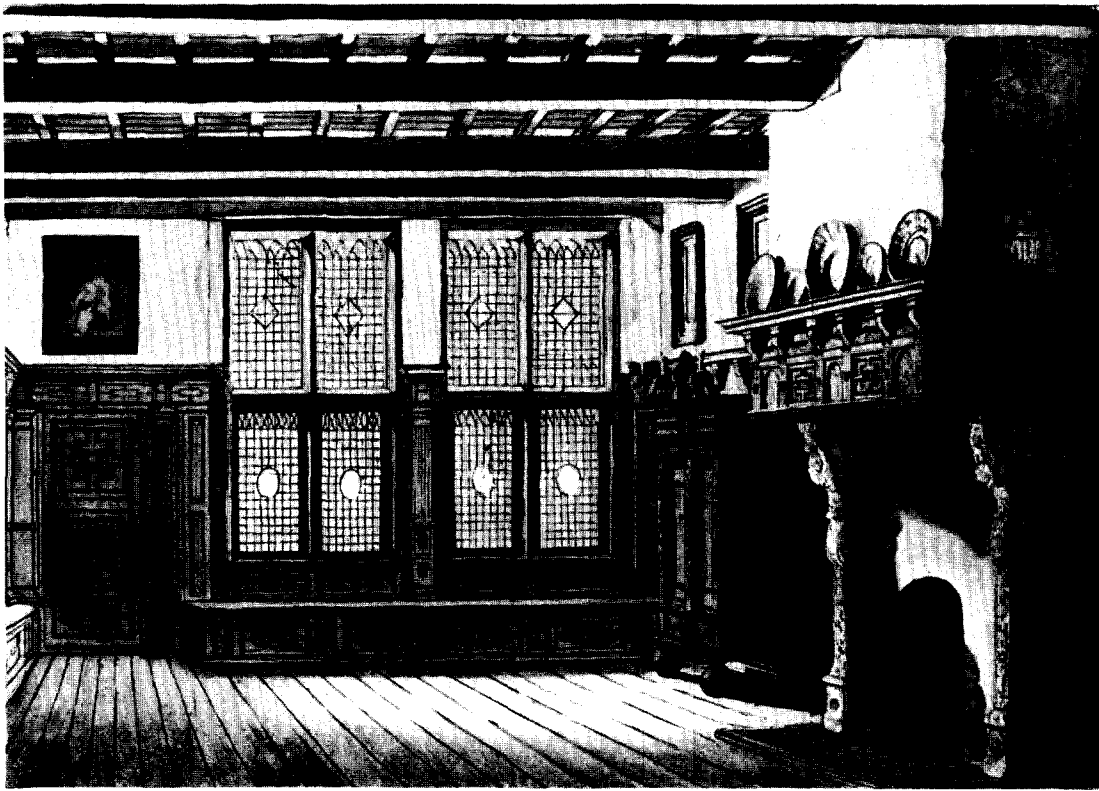
¹⁵ *Ibidem* No. 1543. Deze mantel is in gewijzigde vorm aangebracht in het Museum Mr. S. v. Gijn, Nieuwe Haven, Dordrecht.

¹⁶ Tekening van het interieur met gezicht op raamwand, door J. Rutten, *Dordracum Illustratum* No. 1655; tekening van het interieur met gezicht op bedstede door A. J. Lamme, *Lijst Voorwerpen Vereniging Oud-Dordrecht*, 1905, No. 822 (niet afgebeeld); idem door C. F. Bendorp, *Dordracum Illustratum* No. 1658; tekening van bedstede door J. Rutten, *Dordracum Illustratum* No. 1656.

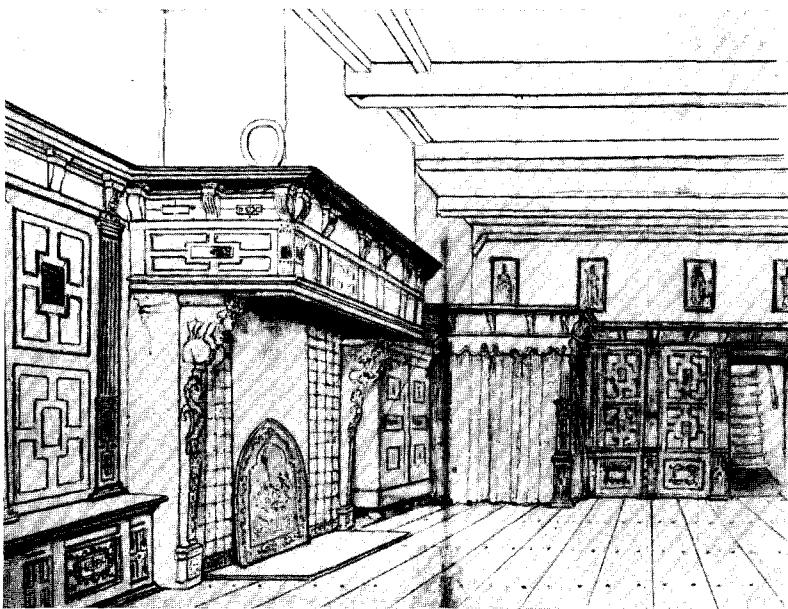
len onderling in détails, zij zijn ook niet in alle onderdelen nauwkeurig, maar zijn toch uitermate belangrijk, daar zij dit interieur in nog nagenoeg ongerepte staat weergeven. De schoorsteen, rustend op zandstenen gebeeldhouwde pilasters met consoles, vertoont in zijn kap de ons nu wel bekende verdeling in vijven. Volgens een eveneens aanwezige beschrijving¹⁷ waren in de bovenlijst, afwisselend in geel en zwart en geel hout, de volgende woorden ingelegd: 't Geloof / en oock de / Hoope / Sterckt de / Liefde. Evenals aan de schoorsteen van 1626 zullen dus ook hier in de boogvormige panelen geschilderde voorstellingen van Geloof, Hoop en Liefde aangebracht geweest zijn. Bij de kroonlijst van de schoorsteenmantel sloot die der betimmering en van de in een der hoeken geplaatste bedstede aan. Het wandbeschoot zelf bestond uit de gekorniste panelen van het bekende type met moresken-intarsia in de middenvelden en Toscaanse pilasters ter weerszijden. Van bijzonder belang is de tekening, die een der raamwanden toont. Op het vak tussen de beide van glas in lood voorziene kruisramen heeft men een pilaster met kroonlijst geplaatst, die op minder gelukkige wijze de samenhang van dit wandvak met de overige betimmering moet aangeven. Onder de ramen was een zitbank aangebracht. De ruimten boven de betimmering en de schoorsteenboezem waren witgekalkt en het vertrek was door een op moer- en kinderbalken steunende zoldering gedekt. Het behoeft, dunkt mij, na deze korte beschrijvingen, die de hierbij gereproduceerde tekeningen mogen verduidelijken, geen lang betoog, om aan de hand van dit materiaal tot de conclusie te geraken, dat wij thans kunnen spreken van een Dordtse groep met een duidelijk herkenbaar, eigen karakter. De overeenkomsten in behandeling en in conceptie in het algemeen zijn niet zelden zelfs zo groot, dat men op het eerste gezicht herhaaldelijk meent met hetzelfde werk te doen te hebben en eerst bij nader toezien bemerkt, dat het dan gaat om variaties op een zelfde thema. Ik geloof dan ook, dat er reden is verder te mogen gaan en de hier bijeengebrachte stukken alle toe te schrijven aan een Dordts atelier, dat in ieder geval tussen 1617 en 1626 (vroegste en laatste bekende datering), maar vermoedelijk veel langer, in de zich in deze jaren zo uitbreidende koopstad als één der voornaamste schrijnwerkersateliers werkzaam was.

Dit onderzoek heeft zijn uitgangspunt gevonden in twee nog bewaarde betimmeringen, waar-

¹⁷ *Dordracum Illustratum* No. 1657.

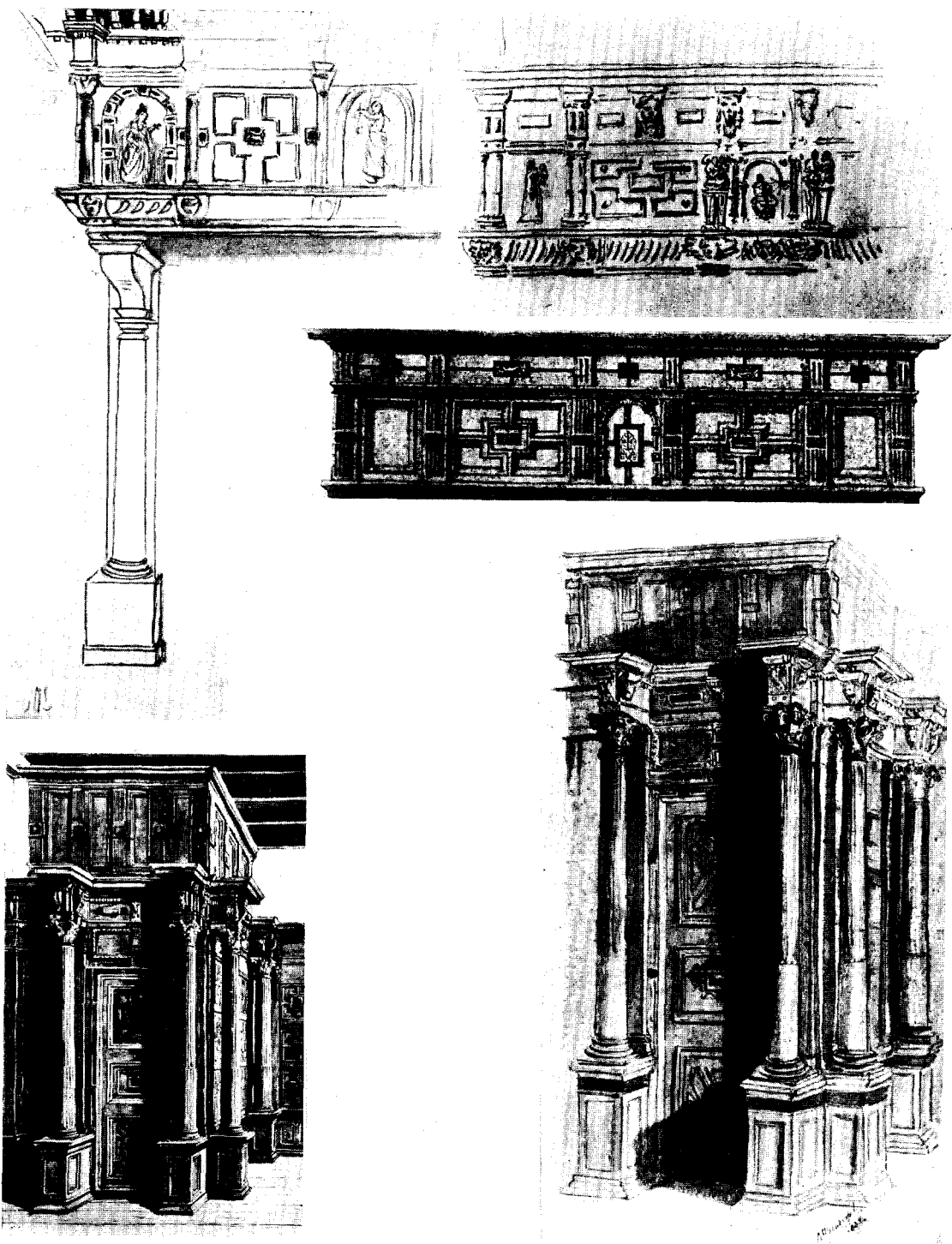
Afb. 7. Vertrek in de voormalige Oudkatholieke Pastorie, Dordrecht, naar een tekening door J. Rutten 1842

Afb. 8. Vertrek in de voormalige Oudkatholieke Pastorie, Dordrecht, naar een tekening door A. J. Lamme. (Dordrecht, Museum Oud-Dordrecht)

Afb. 9. Bedstede in een vertrek van de v.m. Oudkath. Pastorie, Dordrecht, naar een tekening door J. Rutten

- Afb. 10* (boven links). Fragment van 17de eeuwse schouw naar een pentekening door A. J. Lamme. (Dordrecht, Museum Oud-Dordrecht)
- Afb. 11* (boven rechts). 17de eeuwse schoorsteenkap uit een huis in de Voorstraat te Dordrecht, naar een schets door C. F. Bendorp 1838
- Afb. 12* (midden rechts). 17de eeuwse schoorsteenkap uit het huis St. Joost, Gravenstraat 43, Dordrecht, naar een tekening door Mr. S. v. Gijn
- Afb. 13* (beneden links). Fragment van een betimmering uit het huis „De Pauw”, Voorstraat 201, Dordrecht, naar een tekening door J. Rutten 1870
- Afb. 14* (beneden rechts). Fragment van een betimmering in het huis „De Pauw”, a.b., naar een tekening door E. J. Bendorp 1833 (Museum Oud-Dordrecht)

van datum en herkomst vaststaan. Het kon worden vervolgd met behulp van tekeningen van werken, die eveneens gelocaliseerd konden worden. In aansluiting hierop kan ik de aandacht vestigen op onderdelen van betimmeringen, die zich niet meer in situ bevinden en waarvan de herkomst niet vaststaat, maar die op stylistische gronden tot dezelfde groep mogen worden gerekend. Het aan H.M. de Koningin toebehorende Huis ter Horst onder Wassenaar werd omstreeks 1876 inwendig geheel gewijzigd en in z.g. oud-Hollandse stijl ingericht¹⁸. Ook toen reeds waren authentieke betimmeringen niet meer zo talrijk dat men hiermede gemakkelijk het gehele huis had kunnen voorzien. Men loste de moeilijkheid op een voor die tijd zeer gebruikelijke wijze op door enige oorspronkelijke panelen en andere fragmenten toe te passen en voor het overige, waar nodig, het ontbrekende eenvoudig met nieuw werk in oude trant aan te vullen. In vestibule en achterzaal vindt men wandbeschoot terug, overeenkomende met dat uit het in 1867 gesloopte Huis Poortugael op IJsselmonde, uit welk huis een tweetal zeer fraaie, in stijl hierbij aansluitende, bedsteden in het Museum Boymans te Rotterdam bewaard wordt¹⁹. In de bibliotheek daarentegen treft men een schoorsteen aan, die geheel het ons bekende type vertoont. Over de herkomst van deze schoorsteen zijn mij geen feiten bekend, maar na het voorafgaande valt het niet moeilijk deze als werk van het Dordtse atelier te bestempelen. Ook hier echter is veel nieuw bijgemaakt en het is allerm minst eenvoudig in dit huis, waar eikenhouten wandbeschoot als aan de lopende band vervaardigd schijnt, vast te stellen wat nog XVII^{de}-eeuws en wat modern is. Zo bevinden zich in de kleine ruimte, die aansluit bij de vestibule, deuren, die grote verwantschap vertonen met een deur in het gesloopte huis „de Pauw” in de Voorstraat 201 te Dordrecht, dat uit 1618 dateert en waarvan een tekening van C. J. Bendorp (1830) (Afb. 14) en een van J. Rutten (1870) (Afb. 13) een beeld geven²⁰. Beide tekeningen vertonen onderling afwijkingen en vullen elkaar op verschillende punten aan. De

¹⁸ J. A. ten Hoet Parson, „Harer Majesteit's jachtslot Ter Horst onder Wassenaar”, *Op de Hoogte*, 1922, blz. 162 en 254.

¹⁹ *Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen*, 35ste afl. 1894, plaat 177, 178 met tekst.

²⁰ Tekening door C. J. Bendorp, 1833, Vereniging Oud-Dordrecht; idem door J. Rutten, 1870, *Dordracum Illustratum* No. 1676.

deur met de beide gekorniste panelen, waartussen het paneel met het door ebbenhouten rolwerk omlijste kussen is tot in onderdelen zo overeenkomend met die in het Huis ter Horst, dat men moet concluderen, dat de laatste uit het huis „de Pauw” afkomstig is of naar één der deuren aldaar werd gecopiëerd. De voor de betimmering in „de Pauw” aangebrachte Corinthische kolommen waren met zwart gekleurd hout ingelegd. Voor het overige schijnt — voor zover men uit de slechts een fragment van de ruimte weergevende tekeningen kan opmaken — aan dit beschoot geen intarsia toegepast te zijn. Toch vertoont ook dit werk zoveel verwantschap met de andere hier genoemde Dordtse betimmeringen, dat het naar het mij voorkomt, aan hetzelfde atelier moet worden toegeschreven.

Bij de bespreking van het vertrek van 1626 wees ik reeds op de samenhang met Zeeuws werk. Het is treffend, dat in de late Renaissance de intarsia-techniek, die in Italië, in Duitsland, in de zuidelijke Nederlanden ook, veelvuldig toepassing heeft gevonden, in onze noordelijke provincies zo goed als niet voorgekomen schijnt te zijn. De monumenten, voor zover deze mij bekend konden worden en hun herkomst vaststaat, wijzen tenminste vrijwel uitsluitend op Zeeland, of zoals in de hier besproken gevallen, op Dordrecht. Was de schrijnwerker, die het Dordtse atelier leidde, ook uit Zeeland afkomstig? De veronderstelling ligt voor de hand en ik kan niet nalaten hier de naam te noemen van Claude Kaymax²¹, die uit Middelburg afkomstig was en in 1622 te Dordrecht met Anneken Vincent Jansdr. huwde. Deze Kaymax, behorende tot een uit de Zeeuwse hoofdstad afkomstig geslacht van schrijnwerkers, moet een ondernemend man geweest zijn. Zo weten wij dat hem in 1630 voor de tijd van acht jaar octrooi werd verleend tot het maken van draaiende lessenaars²². In 1650 was hij deken van het Dordrechtse schrijnwerkersgilde en in notariële acten van die tijd verschijnt zijn naam verschillende malen. Van zijn werk zelf kennen wij echter

²¹ De hier volgende gegevens dank ik aan de Archivaris der Gemeente Dordrecht, Mr. J. J. Beyerman. Naar de Rijksarchivaris in Zeeland, Dr. W. S. Unger, mij mededeelde is het, daar het gemeente-archief van Middelburg in 1940 verbrandde, niet mogelijk aldaar nadere gegevens over Kaymax te vinden.

²² Ir. G. Doorman, *Octrooien voor Uitvindingen in de Nederlanden uit de 16e-18e eeuw*, Den Haag 1940, octrooi d.d. 9 Jan. 1630, G 304, (blz. 179), voor het maken van een draaiende boekenstandaard.

niets en wanneer ik hem hier noem, dan kan dat uiteraard ook slechts onder uitdrukkelijk voorbehoud geschieden. Aan voortgezet onderzoek moge het voorbehouden blijven ook hieromtrent meer zekerheid te verkrijgen. Voorlopig moeten

wij ons beperken tot het vaststellen van de werkzaamheid van een stedelijk atelier, dat van bijzondere betekenis geweest moet zijn en waaraan het, naar ik hoop, spoedig mogelijk zal zijn nog ander werk toe te schrijven.

SUMMARY

EARLY 17TH CENTURY DORDRECHT PANELLINGS

BY TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER

The author points out the scarcity of Dutch panellings from the 1st half of the 17th century and in this connection stresses the importance of preserving the few remains of this Dutch flourishing-period with the utmost care.

Starting from the two panellings from Dordrecht, dated 1617 and 1626, in the Rijksmuseum at Amsterdam the author undertook an investigation which led him to conclude that there was a workshop of cabinet makers at Dordrecht in the first half of the 17th century.

Besides the panellings which are now at Amsterdam and of which the one dated 1626 stands out by its richness, the interior of the Jansenist church at Dordrecht is mentioned. It was pulled down in 1842, but a number of drawings have been preserved which give a complete picture.

Several mantelpieces which originally were also at Dordrecht and which have been recorded on drawings, show the same characteristics in style. This workshop was extremely skilful in the technique of inlay (intarsia), while the arrangement of the panels is reminiscent of the Zeeland workmanship. The cabinet maker in charge of the workshop presumably came from Zeeland. In this connection the author mentions the name of Claude Kaymax, a cabinet maker who originally came from Middelburg. He married at Dordrecht in 1622 and in 1652 became dean of the Guild of cabinet makers there. As regards his work, all that we know is that in 1630 he applied for a patent for the manufacture of a revolving book-case, so that a further investigation is necessary in order to obtain certainty as to the name of the cabinet maker in question.

BOEKBESPREKINGEN

Handboek der Geographie van Nederland, onder redactie van G. J. A. Mulder, Deel II. — Zwolle, N.V. De erven J. J. Tijl, 1951, 431 blz., 141 fig. — Prijs f 19.50.

Dit deel bevat de hoofdstukken biogeographie (flora en fauna), plantensociologie, de anthropologische samenstelling der Nederlandse bevolking, voorgeschiedenis van Nederland, de occupatie van het landschap en de nederzettingen, plaatsnamen, dialecten, statistiek der bevolking. Voor de oudste geschiedenis van ons land hebben belang het derde hoofdstuk, waarin Prof. Dr. A. J. P. van den Broek een zeer helder overzicht geeft van hetgeen bekend is over de anthropologische samenstelling der bevolking van Nederland, en het vierde, waarin Dr. C. C. W. J. Hijszeler de voorgeschiedenis bespreekt. Van dit laat-

ste hoofdstuk (blz. 187-267) kan hier een kort verslag worden gegeven.

De opzet wijkt niet af van de normale. Na een inleiding komen de verschillende voorhistorische perioden ter sprake, het palaeolithicum, het mesolithicum, het neolithicum, de brons- en de ijzertijd, vervolgens de nederzettingen in de eerste eeuwen vóór en na het begin van onze jaartelling, de Romeinen, de Volksverhuizingstijd en de terpen. Men mist daarbij een tabel, waarin de verhouding duidelijk wordt gemaakt tussen de archaeologische perioden en de geologisch-klimatologische. Wèl is zulk een tabel reeds herhaaldelijk bekend gemaakt, maar in een werk als dit was een dergelijk hulpmiddel toch zeker nodig.

Voor het eerst vindt men in deze verhandeling een overzicht in enigszins samenvattenden vorm

van het Jonge Palaeolithicum, van den overgang naar het Mesolithicum en van het Mesolithicum, waarvan de overblijfselen op een reeks van plaatsen in ons land zijn ontdekt. Verschillende vormen van cultuur kan men daarbij onderscheiden en het is mogelijk deze vormen aan te sluiten bij vondsten van elders. Vooral van belang zijn de Tjonger-cultuur, genoemd naar de Tjonger (Kuinre) in Friesland, die tot den overgang behoort van het Jonge Palaeolithicum naar het Mesolithicum, en het tot het Mesolithicum behorende Tardenoisien, met een groot aantal vindplaatsen. In het algemeen zijn wij echter over deze vondsten nog volkomen onvoldoende ingelicht.

Voor de volgende perioden was er, in het korte bestek waarover de Schrijver kon beschikken, geen gelegenheid voor nieuwe gezichtspunten. De bekende kaart van Van Giffen, waarop de verschillende cultuurvormen van het Neolithicum zijn afgebeeld, wordt hier nog eens gereproduceerd, ook ditmaal zonder den enigszins volledige commentaar, waarop wij al zo lang vergeefs wachten. De aandacht wordt verder getrokken door een afbeelding met karakteristieke voorbeelden van bijlen uit den bronstijd in de Oudheidkamer „Twente” te Enschede, waarbij de ontwikkeling van den vorm zeer duidelijk wordt gedemonstreerd. Een reeks van uitstekende afbeeldingen krijgt men ook van urnen uit den IJzertijd.

De Romeinse periode is zeer kort besproken met een wat wonderlijke keus van afbeeldingen, een zeer welkome reconstructie van den Romeinse tempel, die onder de kerk te Elst is ontdekt, niet minder dan twee afbeeldingen van het houten tafeltje uit Tolsum (waarbij verzuimd is op te merken, dat het schrift een moderne natekening is en soms volkomen hypothetisch), een reconstructie van de villa te Vaasrade en twee afbeeldingen van de sarcophaag uit Simpelveld, maar geen ceramiek, geen glas en ook geen bronzen voorwerpen.

Zeer terecht wordt de aandacht gevestigd op de noodzakelijkheid de „Saksische” burchten later te dateren dan dit gewoonlijk geschiedt. Het overzicht wordt besloten door een beschouwing over de terpen en de vliedbergen in de noordelijke kleistreken, in de Betuwe en in Zeeland. De bibliographie is wat mager uitgevallen. Met name valt op, dat wèl bij de dissertaties, maar niet bij de andere boeken het jaar van de uitgaaf wordt vermeld.

A. W. BYVANCK

H. J. J. Scholtens, Oud Beverwijk, een rondwandeling. Stedeplan en stadsbeeld in vroegere eeuwen, uitgegeven door het *Gemeentebestuur van Beverwijk 1948* (met 20 afb.).

Schr. wiens artikel over Daniël van Breen en zijn plattegrond van Beverwijk onze lezers zich zullen herinneren (Bull. N.O.B. 1940, blz. 10-14), geeft hier een goed gedocumenteerde beschrijving van de stedenbouwkundige ontwikkeling van Beverwijk. Van deze studie geldt zo mogelijk nog meer, wat wij hierboven reeds opmerkten: dergelijke geschriften zijn o.i. de enige manier om ook de niet-geletterden in den lande te bereiken. Slechts zo verleent men aan de hun bekende omgeving dat historische perspectief, waardoor hun de overgeërfde monumenten en kunstvoorwerpen naderbij treden en waardoor de funeste onverschilligheid kan verdwijnen. Een huiseigenaar wiens huis in een dergelijk boekje met name is vermeld, zal minder snel door de slopersziekte of moderniseringszucht bevangen worden. Mogen vele gemeentebesturen dit goede voorbeeld volgen!

H. VAN DE WAAL

Brabantia, tweemaandelijks tijdschrift van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en wetenschappen in Noord-Brabant en de Stichting Brabantia Nostra.

Ter recensie werd ontvangen het eerste nummer van *Brabantia*, dat tot stand gekomen is door samenwerking van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant en de Stichting *Brabantia*. Aldus zijn de vroegere uitgaven van het *Brabants Jaarboek* van het Genootschap en *Brabantia Nostra* vervangen door dit tweemaandelijks tijdschrift.

Dat de opzet van dit nieuwe tijdschrift ruim gekozen is, blijkt wel uit de inhoud van de eerste aflevering, die samengesteld is uit bijdragen, welke tal van verscheiden aspecten van het culturele leven in Brabant behandelen, als o.m. de ontwikkeling van het Brabantse orkest, de Groot-Kempische cultuurdagen in Hilvarenbeek, een Romeins muntnest uit Hapert, enige broedvogels in Noord-Brabant, enz. Een Brabantse bibliographie en een kroniek betrekking hebbend op o.a. tentoonstellingen, oudheidkundig bodemonderzoek, kringvergaderingen e.d. besluiten dit eerste nummer van *Brabantia*, dat zeker zal kunnen bijdragen de verspreiding van de kennis van dit deel van Nederland te bevorderen.

Dr. M. G. de Boer. Een wandeling door Oud-Amsterdam (1544), Tweede geheel herziene en bijgewerkte druk van: Een wandeling door een Oud-Nederlandse stad (Amsterdam) 1915, 140 blz., 58 afbeeldingen. *Amsterdam, H. Meulenhoff, 1952, Prijs geb. f 8.75.*

Amsterdam is een stad, die altijd weer opnieuw om een beschrijving vraagt; niet alleen in zijn huidige vorm en levenssfeer, maar ook in zijn groei of op een bepaald ogenblik van zijn bestaan. De auteur heeft hier het Amsterdam van de 16de eeuw onder de loupe genomen, uitgaande van een Plattegrond van Amsterdam van Cor-

nelis Anthonisz. uit het jaar 1544. Na in het kort de wordingsgeschiedenis van Amsterdam gegeven te hebben tot die eeuw, bekijkt hij de stad, de mensen, hun levensomstandigheden en gewoonten. Zonder de bronnen ter plaatse te citeren geeft de schrijver in zijn inleiding wel zijn voornaamste vindplaatsen aan, zodat een weetgierige belangstellende zich verder kan oriënteren.

Het boekje, dat vlot en met liefde voor Amsterdam is geschreven is in opzet populair, maar weet toch een interessant, al is het soms een zeer summier beeld van Amsterdam in de 16de eeuw te geven, dat de lezer weet te boeien en zeker in brede kringen op belangstelling mag rekenen.

BOEKAANKONDIGINGEN

Bij A. W. Sijthoff's Uitgevers Mij N.V. te Leiden verschijnt een serie boekwerken onder de naam Oud-Leiden-serie. Hierin zullen boeken betreffende de geschiedenis, oudheidkunde en volkskunde van Leiden en Rijnland gepubliceerd worden onder redactie van de Vereniging Oud Leiden.

Als eerste deeltje is thans verschenen: *Katwijkse Volksleven*. Uit de inhoud vermelden wij: Nic. van Beelen, *De klederdrachten van Katwijk aan Zee*; A. Bicker Caarten, *De windkorenmolen „De Gerechtigheid” te Katwijk aan de Rijn*; R. C. Hekker, *Visserswoningen, bouwschuren en boerderijen te Katwijk aan Zee*; A. Bicker Caarten, *Lijst van Literatuur betreffende het Katwijkse Volksleven*.

Dr. Gerda H. Kurtz, Haarlemse Hofjes. Uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan der Vereeniging Haarlem door de Erven F. Bohn N.V. 1951.

Reisboek voor de Provincie Drenthe voor het jaar 1951. Uitgeverij „De Torenlaan”, Assen.

In de reeks *The buildings of England*, Penguinbooks, Harmondsworth-Middlesex 1951, ver-

schenen van de hand van Nicolaus Pevsner: *Cornwall, Middlesex en Nottinghamshire*.

Centaurus, International magazine of the history of science and medicine, Copenhagen 1950, Vol. I nr. 1. O.a. blz. 66 *Walter Artelt: Das Titelbild zur „Fabrica” Vesals und seine kunstgeschichtlichen Voraussetzungen.*

Rijksmuseum voor Volkskunde „Het Nederlands openluchtmuseum” te Arnhem. Na vele jaren verschenen weer de „Bijdragen en Mededelingen” in Maart 1952 (3de Reeks No. 1).

Het stadhuis van Gouda, Een verzameling bijdragen, in het bijzonder gewijd aan de restauratie 1947-1952, uitgegeven ter gelegenheid van de officiële heropening door H. M. Koningin Juliana op 18 Juli 1952, Oudheidkundige Kring „Die Goude”.

Leo H. M. Brom. *The Stevensweert Kantharos.* Martinus Nijhoff, The Hague (Luxe editie in 500 ex. Prijs f 15.—).

George Labouchere. *The Mediaeval Churches of Utrecht,* Published by the Tourist-Development Association (V.V.V.) Utrecht, [1952].

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana'

BESTUUR: Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel, Voorzitter
Mr. H. Hardenberg, Secretaris
Mr. G. J. Kalf, Penningmeester
Prof. Dr. A. W. Byvanck
Prof. Dr. A. E. van Giffen
Prof. Dr. E. H. ter Kuile
Ir. G. M. Leeuwenberg
Dr. R. van Luttervelt
Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer
Prof. W. A. E. van der Pluym
Jhr. D. C. Röell
Jhr. Mr. Dr. A. G. B. M. van Rijckevorsel

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. H. Hardenberg, p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, 's Gravenhage. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Jaarlijkse contributie bedraagt voor leden en corresponderende leden f 10.— ; voor Verenigingen f 15.—

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

De ontwikkeling van de Nederlandse architectuurtekening.

Ir. R. Meischke

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda:

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

Het architectonische ontwerp in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen en de zestiende eeuw 161

Ir. R. Meischke.

ZESDE SERIE

E. J. BRILL - LEIDEN

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

INHOUD

BIJDRAGEN

	KOL.
Het architectonische ontwerp in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen en de zestiende eeuw	161
<i>Ir. R. Meischke</i>	

BOEKBESPREKINGEN

Ir. H. J. W. Thunnissen, <i>Gewelven, hun constructie en toepassing in de historische en hedendaagse bouwkunst</i>	231
<i>Willem van der Pluym</i>	
Hella S. Haasse, <i>Het versterkte huis</i>	236
<i>J. G. N. Renaud</i>	

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws	157
Museum-nieuws	159
De Museumdag	161
Mededelingen	177
Tentoonstellings-agenda	179

Hoofdredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Kloksteeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838; N. E. H. J. J. Zon, secretaris.

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie

Redactie voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond: Kloksteeg 25, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter. Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Prof. Dr. Elisabeth Neurdenburg, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. Staring

Redactie voor de Voorl. Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema
Monumentenzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, P. J van de Velde

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer

Redactie voor „De Museumdag”: Dr. R. E. J. Weber, Zeestraat 82, Den Haag, Tel. 115796

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Nederlandse Oudheidkundige Bond aan Mr. H. Hardenberg p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, Den Haag, voor leden van „De Museumdag” aan Dr. R. E. J. Weber, Zeestraat 82, Den Haag, Tel. 115796

Het Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden en corresponderende leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag” *Bijdragen worden gebonoreerd met f 2.50 per pagina*

HET ARCHITECTONISCHE ONTWERP IN DE NEDERLANDEN GEDURENDE DE LATE MIDDELEEUWEN EN DE ZESTIENDE EEUW

DOOR

IR. R. MEISCHKE

Inleiding.

Bij elke vorm van artistieke of technische werkzaamheid bevindt zich tussen de eerste conceptie en de uiteindelijke verwerkelijking een lange afstand. De groei en concretisering van de gedachte is een proces dat nooit alleen zuiver mentaal kan verlopen doch altijd gedragen moet worden door materiële voorstellingsmiddelen. De omvang en de aard van deze materiële zijde van het groeiproces der creatieve gedachte, van het wonderlijke gebied waar droom en werkelijkheid elkaar raken, is voor elk vak verschillend.

In vroeger eeuwen was wellicht voor geen enkele tak van techniek en kunst deze voorbereidende fase zo omvangrijk als op het gebied der bouwkunde. Ten gevolge van de grote omvang van de bouwkundige werken, moesten de ruimtelijke en plastische voorstellingen groeien op veel kleiner schaal, in een andere voorstellingswijze dan die der werkelijkheid. Zij moesten zo vergeobjectiveerd zijn, dat ze zonder toelichting voor anderen begrijpelijk waren; de opdrachtgever moest het plan kunnen beoordelen, de vaklieden moesten het kunnen bouwen.

Hoezeer in de verschillende tijden anders van structuur, steeds zal het een tamelijk uitgebreid werkgebied zijn, waarin de architectonische gedachte geleidelijk haar definitieve vorm krijgt en voor verwezenlijking wordt gereed gemaakt. Voor het onderzoek van dit gebied staan ons in hoofdzaak twee soorten gegevens ter beschikking: in de eerste plaats de materiële resten van het ontwerpproces als tekeningen en bouwmodellen; in de tweede plaats de geschreven bronnen. Vooral voor de vroegste periode zijn deze laatste van zeer veel belang. Zij bieden de gelegenheid, in te gaan op de terminologie waarmee de fases van het ontwerpproces worden aangeduid, hetgeen vaak noodzakelijk zal blijken

voor een juiste interpretatie van verschillende teksten betreffende de werkzaamheid van de architect. Zij vertellen ons duidelijker dan tekeningen, welk een verscheidenheid van zaken een architect ontwierp, en hoe verschillende personen zich op architectonisch terrein bewogen.

In het ontwerpproces kunnen we twee stadia onderscheiden. Het eerste is dat, waarin de groei en de formulering van de architectonische conceptie plaats vindt, waarin de vage voorstelling maat en verhouding krijgt. In het tweede stadium wordt de volgroeide architectonische voorstelling omgezet in een duidelijke, voor ieder verstaanbare taal, die even sterk met de tijd varieert als de architectuurvormen zelf en in haar uitdrukkingswijze bovendien afhankelijk is van de persoon tot wien zij zich richt. De tekeningen waarnaar gewerkt moet worden bedienen zich van een andere voorstellingswijze dan die welke de opdrachtgever getoond worden.

Het is juist deze tweede fase, n.l. het volledig uitdrukken van de gedachte in een algemeen leesbare, en vaak artistieke vorm, die kenmerkend is voor het bouwvak. Feitelijk wordt ieder ontwerp, nadat het in het eerste schetsmatige stadium tot rijpheid gekomen is, twee maal uitgevoerd, eenmaal op papier (of als model) en eenmaal in de werkelijkheid.

Het is deels te danken aan de grote kunstvaardigheid waarmee de architectonische taal op papier gehanteerd werd, dat er van deze tweede fase, nog zoveel is bewaard gebleven. Van het eerste schetsmatige stadium bezitten wij tot aan de zeer recente tijd vrijwel niets. In tegenstelling tot de schetsen van beeldhouwers en schilders bezaten de ontwerpschetsen van architecten geen kunstwaarde die het de moeite waard maakte ze te behouden. Het vrijwel spoorloos verdwijnen van deze gehele groep is zeer te betreuren en zal ons inzicht in de ontwikkeling van de architectuur een blijvende beperking opleggen.

Door het verloren gaan van de archieven van de architecten, behielden wij alleen overblijfselen uit het tweede stadium. Hiervan hadden slechts die exemplaren een kans gespaard te worden, die zich in het bezit van de opdrachtgever bevonden en zodoende bewaard werden in stads-, kerk-, of familiearchief; de werk- en de detailtekeningen werden vrijwel altijd op het werk opgebruikt. Van de talrijke bouwmodellen bleven er slechts weinige over: het waren nogal omvangrijke sta-in-de-weg's.

Niet alleen in de ontwerptekeningen wordt de architectonische taal gesproken, doch eveneens in een wijd gebied er omheen dat sterk met het ontwerpen samenhangt, zoals in revisietekeningen (vervaardigd na voltooiing van een bouwwerk), opmetingstekeningen en „aftekeningen” die als voorbeeld voor andere bouwwerken moeten dienen. Deze laatste rubriek verwijdt zich geleidelijk naar het gebied der vrije architectuur-tekening of -schets, naar dat der cartografische weergave van steden, gebouwen en situaties en naar dat der topografische tekening. Samenhang tussen al deze gebieden en de papieren architectonische taal laat zich lichter vermoeden, dan exact vaststellen.

Van belang voor de kennis van deze architectonische taal zijn verder de architectuurboeken en de gravures, die naar bestaande gebouwen of hun ontwerptekeningen verschenen. Zij geven tevens een inzicht in de verspreiding der architectuurvormen op papier, die een gevolg is van het ontstaan der architectonische taal van het platte vlak.

In zekere zin staat deze taal dichterbij de architectonische conceptie dan de gebouwde werkelijkheid, zij is minder vatbaar voor een andere interpretatie en wijst ons enigszins de weg, hoe wij de architectuur moeten lezen. De architectonische taal op papier is een sterke steun om de architectonische taal in steen te verstaan en haar ontwikkeling te begrijpen.

DE MIDDELEEUWEN

De ontwerpwerkzaamheid der middeleeuwse meesters.

Het deel van het bouwvak dat zich afspeelt op het tekenschot treedt in de middeleeuwen niet sterk naar voren, in ons land zomin als elders. Wij bezitten geen belangrijke series bouwkundige tekeningen van een enkel bouwwerk, soms nog

tot de dertiende of veertiende eeuw teruggaand, zoals die uit de bouwloodsen van enkele buitenlandse kathedralen bewaard zijn gebleven. Voor onze streken resten slechts een aantal tekeningen uit de kring der late Brabantse gothiek.

Het belangrijkste hulpmiddel voor de kennis van dit deel van het middeleeuwse bouwvak blijken de geschreven bronnen, die ons merkwaardigerwijs een duidelijker beeld geven dan we geneigd zouden zijn te verwachten. Omtrent de ontwerpwerkzaamheid van de architect en de wijze waarop deze ontwerpen voor uitvoering gereed werden gemaakt kunnen we gegevens vinden in de aanstellingscontracten van middeleeuwse meesters, in de spaarzame aanbestedingscontracten, doch vooral in de bouwrekeningen van de kerken en de steden met hun vaak zo verrassende uitvoerigheid in de kleinere zaken van het bouwvak.

De aanstellingscontracten van de meesters leggen meer de nadruk op de praktische bouwleiding dan op het werk aan de tekentafel. De drie veertiende eeuwse contracten die wij bezitten n.l. dat van Godijn van Dormael te Utrecht uit 1356 en de beide Kampense contracten uit 1345 en 1369 hebben een vrijwel gelijke formulering. In 1356 neemt Godijn van Dormael op zich dat hij „alle werck, steenen, houten, gouden, zulveren, loden ende yseren van wat manieren tsi, ... na des capittels goetdunken trouwelike ende wel vizieren, meysteren, berechten ende maken sel doen buten sinen kost. Voert sel hi daghelix stadeliken, alse redenlic is, wesen bi den werken, ende selver met der hand werken”¹.

Van gelijke strekking is het Kampense contract uit 1345 dat de stad sloot met „Meyster Herman den steenbicker ende synen broeder”. Er werd o.a. in bepaald, dat „dy eyne sal bi den werke bliuen ende sal helpen houwen ende werken ..., ende dy andere sal af ende tho gaen ende vizieren dat werk, ende dat stadtwerk sollen sy daer tho maeken”².

Enige tijd later in 1369 wordt „meyster Rotgher van Colen” aangesteld om het werk „tho feysierne ende to berichten in der meyster vorme”³.

In deze contracten blijkt de werkzaamheid van

¹ Fr. D. O. Obreen, *Archief voor Nederlandsche kunstgeschiedenis*, Rotterdam 1882-'83, V blz. 5.

² J. Nanninga Uiterdijk, *Kampen*, Kampen [1908], blz. 122.

³ Nanninga Uiterdijk, *o.c.* 123.

de meester met verscheidene termen te worden omschreven. Naast de termen „meysteren” en „berichten” treffen we steeds het woord „viseren” aan. Dit van het latijnse „visare” afgeleide woord komt in de Middeleeuwen in zeer verschillende betekenissen voor, o.a. uitdenken, verzinnen, ordenen, schicken, bepalen, op kunstige wijze samenstellen⁴. Het is duidelijk, dat met dat woord de eigenlijk ontwerpwerkzaamheid van de meester bedoeld is. Echter zeer algemeen gesteld en nog niet gespecificeerd in het maken van bepaalde tekeningen.

Verder blijkt uit deze contracten dat de meester niet steeds op het werk aanwezig hoeft te zijn. In tegenstelling hiermee schijnt de bepaling bij Godijn van Dormael waar aangedrongen wordt dat hij „selve met der hant werken sal”. Deze uitdrukking vinden we ook gebruikt te Leuven waar we in 1439 de volgende betalingspost aan de stadsmeester aantreffen: „Meester Jan Kelderman, die oic metter hant gewracht heeft, die berderen ghesneden en totten werck gesien heeft”⁵. Wat we onder „metter hant gewracht” moeten verstaan is niet recht duidelijk. De uitdrukking die we zoveel jaar later in het aanstellingscontract van Hendrick de Keyser (1595) gebruikt vinden werpt hier enig licht op: „In den eersten sal de voorsz. Hendrick Cornelisz. het voorsz. officie getrouwelyck bedienen, ende soeveel knechts ende jongens, als men tot deser stede wercken behouft by advys van den fabrycksmr. aennemen, in arbeyt onderhouden, ende op heuren arbeyt ende werck goede toesicht ende sorge dragen, ende daer het van doen ofte noodich es, selfs medewercken”⁶.

In de 15de eeuwse contracten, alle uit het westen van het land, betreft het steeds een meester die niet ter plaatse van het werk verblijft houdt. Vrijwel alleen het bezoek van de meester aan het werk wordt nu geregeld. Over het vervaardigen van werktekeningen geen woord. Het oudste voorbeeld van een dergelijk contract is het ontwerpcontract voor Rutger van Kampen te Leiden (1391?)⁷. Soortgelijk is het contract van

Everaert Spoorwater te Dordrecht uit 1439⁸. In de contracten van Anthonis Keldermans te Bergen op Zoom uit 1476⁹ en in dat te Veere van 1479¹⁰ zien we een nieuwe term naar voren komen, het woord „ordineren”. Te Bergen op Zoom verklaart men, dat men Anthonis Keldermans aanstelt als werkmeester der stad, omdat men zijn kwaliteiten had leren kennen bij de levering van het oxaal, maar ook bij het „ordineren ende opsetten van veel meer anderen costelicke en onkostelicke werken”. Het contract te Veere verklaart „dat die selue meester Anthonis angenommen heeft voirt te ordineren die nyen kercke ter Veere ende meester dair of te zijn, die last van den wercken te dragen mit al 't guendt dat de Werckmeester van der Kercke schuldich is te doen”. De vraag is nu, of we zonder meer onder het woord „ordineren” het vervaardigen van een ontwerp mogen verstaan.

Uit de volgende voorbeelden zal blijken dat dit meestal niet het geval is. Te Utrecht wordt in 1438, door de kerkmeesters der Buurkerk betaald „meyster Willam van Boelre, want wy hem ontboeden hadden van den Bosch hier te comen om ons weder te ordineren, hoe wy te werke soude gaen totter tymmeringhe aen die kercke”¹¹.

We treffen het zelfde woord in 1474 aan te Veere waar zich in dat jaar Mr. Evert bevindt om het stadhuis „te helpen ordineren”¹². Uit posten die ons in het aangrenzende Brabantse gebied als vergelijking ter beschikking staan blijkt, dat we zeer voorzichtig met dit woord moeten zijn en dat het meer gebruikt wordt in de zin van ter plaatse aanwijzingen geven dan van het maken van een ontwerp. Zo zien we, nadat het ontwerp gemaakt was, de meester van het Oudenaerdse stadhuis van Brussel naar Oudenaerde reizen „omme dwerck te helpene ordonneren”. De post die daar op volgt werpt misschien iets meer licht op deze bezigheid: „Betaelt den zelven meester Heyndric Van Pe van ghecommen zynde van Brussele den XIIⁿ

⁸ J. L. v. Dalen, *De Groote kerk te Dordrecht*, Dordrecht 1927, blz. 168.

⁹ *Taxandria* 43 (5de Reeks, Jrg. 3) (1936), blz. 157.

¹⁰ Jacobus Ermerins, *Eenige Zeeuwsche oudheden*, Middelburg 1792, VI (3de stuk) blz. 241.

¹¹ F. A. L. van Rappard, *De rekeningen van de kerkmeesters der Buurkerk te Utrecht*, Utrecht 1879, blz. 48.

¹² W. S. Unger en M. J. J. van Beveren, *Het Stadhuis van Veere*, Middelburg 1934, blz. 10.

⁴ E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*, 's-Gravenhage 1929 IX, i.v. viseren.

⁵ E. van Even, *Louvain monumental*, Louvain 1860, blz. 133, noot 6.

⁶ Elisabeth Neurdenburg, *Hendrick de Keyser*, Amsterdam [z.j.], blz. 145, noot 52.

⁷ *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem* 30 (1906), blz. 135.

April leestleden omme metten patroenen de grondt van der Stedehuus te betreckene"¹³. Ook te Veere heeft de term „ordineren” waarschijnlijk betrekking op een dergelijk uitzetten van de maten van het stadhuis, aangezien de meesters hun ontwerpen niet ter plaatse doch thuis vervaardigen en de eerste steenlegging kort op dit „helpen ordeneren” volgt. Bij de grote vestingstoren „Verloren kost” waaraan men in 1462 te Leuven begint te bouwen, treffen we herhaaldelijk aan „Mr. Matheeus de Layens, der stad werckman vanden vorscreven wercken en personen te ordeneren, en toe te siene, daer aen geweest, in winterdachuren 31½ dach en, in zomerdachuren 141½ dach”¹⁴. Later is hij bezig „dwerc vander Spoyen te vysenteren, te ordeneren, om ten meesten profyte tgroet water wt te keeren ende dwerc te maken ...”¹⁵.

Uit al deze posten blijkt, dat „ordineren” geenszins gelijk te stellen is met het maken van een ontwerp. Het is daarom onhoudbaar, het aanstellingscontract van Anthonis Keldermans te Veere zo te lezen, dat hij een ontwerp voor de kerk moest maken en dit ontwerp moest uitvoeren. Te meer, waar een aanstellingscontract bedoeld is als bindend voor vele jaren en hoogstens de ontwerpwerkzaamheden vaag omschrijft, doch nimmer het maken van een concreet ontwerp aanduidt. In een geval als te Haarlem, waar Anthonis Keldermans in 1505 zijn werk begint met het maken van een nieuw torenontwerp, vinden wij dan ook in het contract niets terug van deze in onze ogen belangrijkste taak waartoe men hem aangesteld had.

Ook wanneer het zelfstandig naamwoord „ordinantie” gebruikt wordt schijnen we dit niet zonder meer als ontwerptekening te mogen opvatten. Men gebruikt deze term vaak in meer algemene zin, in de betekenis van aanleg. In 1377 heet het van het pas gebouwde belfort te Oudenburg (Vlaanderen) dat het was „zuverlec ende frisch ghemaect ... met goeder ordenanthen”¹⁶. We treffen hetzelfde woord ook aan in een post te Bergen op Zoom in de stadsrekening van 1505/6: „In de maent van Aprille meester Anthonis Kelderman ontboden hier te

comen van dordinantie te maken van den torrens ande haven...” en verder op „de selve gereyst tDordrecht van der stadtweghe om dordinantie te maken ende aen te sienen de wateren binnen der haven te houdene ...”¹⁷.

Wanneer we terugkeren tot ons uitgangspunt, het aanstellingscontract van Anthonis Keldermans te Veere, dan blijkt de combinatie van „voirt te ordeneren” ons zekerheid te geven dat het hier niet gaan kan om het vervaardigen van een nieuw ontwerp. Wij verstaan hieruit hetzelfde als uit de post te Leiden uit 1407 waar men, als men zich midden in de bouwcampagne van het koor der St. Pieterskerk bevindt en een nieuwe meester hebben moet, Willem van Kessel uit Den Bosch laat komen, „om an hem te verstaen hoe men dat werc ter bester oirbaire voirt maken soude”¹⁸. In analogie hiermede blijkt dat het Veerse „en voirt te ordeneren die nyen kercke” niet gelezen moet worden als: „en verder de nieuwe kerk te ontwerpen” doch als: „(de werkzaamheden aan) de nieuwe kerk verder te leiden”. Met deze interpretatie is de enige reden om Anthonis Keldermans als de ontwerper van deze kerk te beschouwen, komen te vervallen.

De ontwerp-tekening.

In de aanstellingscontracten van de bouwmeesters vinden wij slechts een vage omschrijving van hun ontwerpwerkzaamheden; gegevens over concrete ontwerpen behoeven we er niet in te zoeken. Deze zijn wel te vinden in de afzonderlijke rekeningsposten. De ontwerp-tekeningen worden daar aangeduid als „beworp” of „patroen”.

Al was de architectenpraktijk ook een vast gesalarieerd ambt, toch schijnt het vervaardigen van een ontwerp daar enigszins buiten te vallen en soms afzonderlijk te worden betaald. Moeten we deze vaak geringe vergoedingen zien als een tegemoetkoming in de kosten van het gebruikte materiaal, of als een extra „verering” voor de moeite van de meester? Dit laatste lijkt waarschijnlijker. Zelfs gaf men deze beloning een enkele maal voordat het ontwerp voltooid was.

In de rekening der O.L.Vr. Kerk te Antwerpen van 1521 lezen we: „Item betaelt meester Rom-

¹³ *Audenaerdsche Mengelingen*, uitgeg. door L. v. Lerberghe en J. Ronsse, Audenaerde III, 1848, blz. 315.

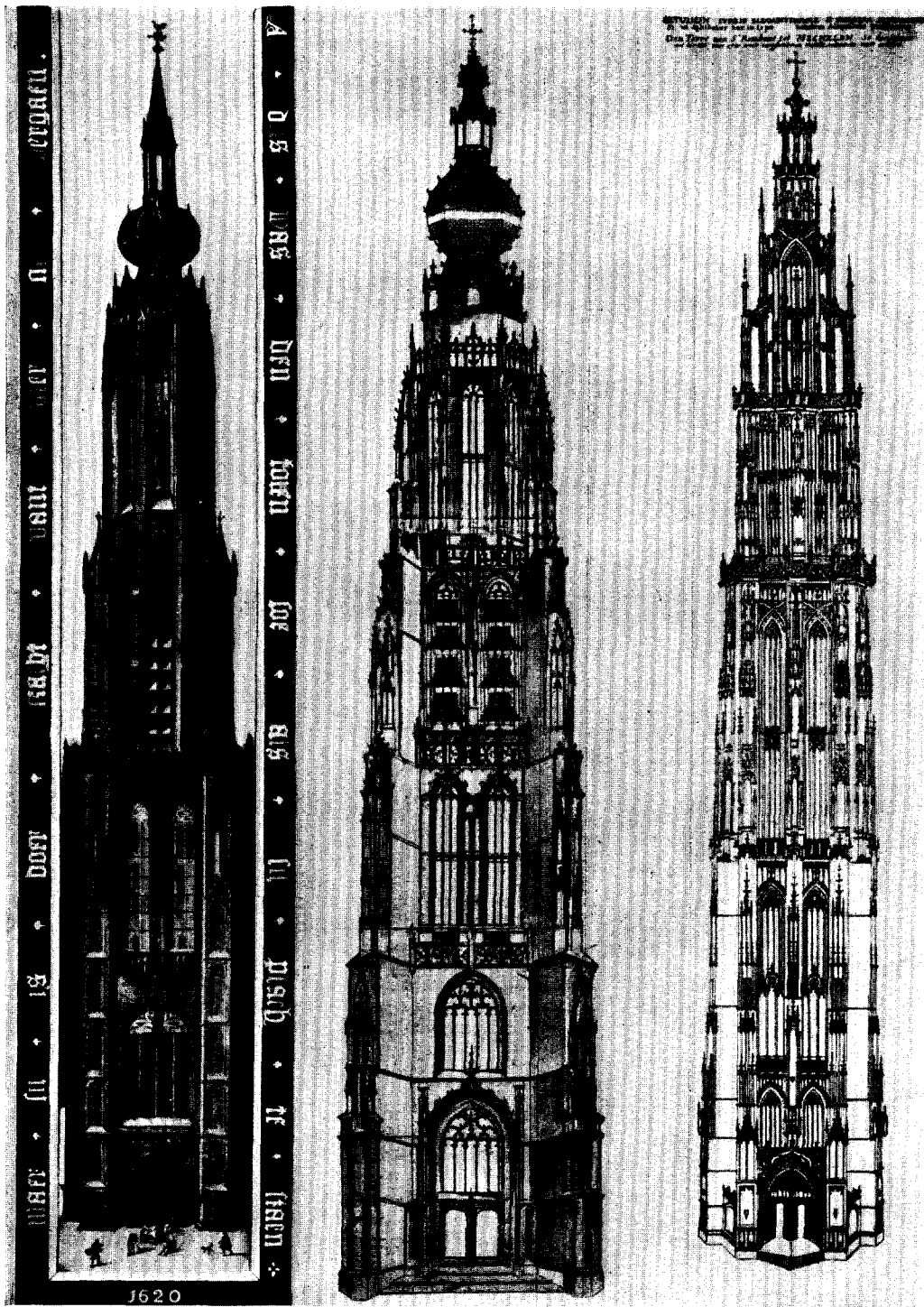
¹⁴ E. van Even, *o.c.* blz. 69, noot 2.

¹⁵ E. van Even, *o.c.* blz. 64, noot 8.

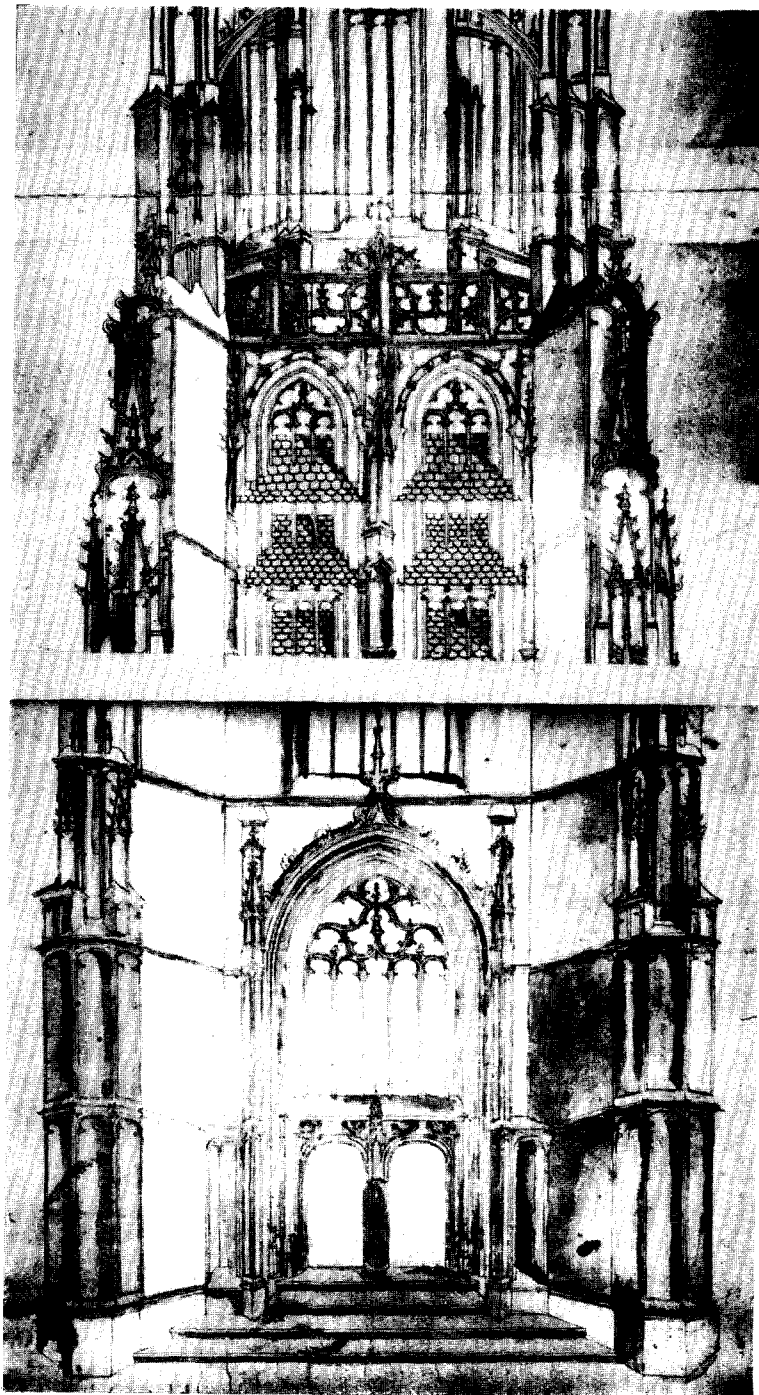
¹⁶ *Gentsche bijdragen tot de kunstgeschiedenis* X (1944), blz. 176, noot 2.

¹⁷ C. J. F. Slotmans, *Jan Metten Lippen*, Rotterdam-Antwerpen 1945, blz. 537/38; noot 1 bij blz. 205.

¹⁸ *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem*, 30 (1906), blz. 108.

Afb. 1. Schilderij van de toren van de Nieuwekerk te Delft (Stadhuis) — *Afb. 2.* Toren O. L. Vr. Kerk te Breda (Tekening; Brussel, Coll. P. Saintenoy). — *Afb. 3.* Project van de toren te Mechelen (ets' door Wencelas Hollar)

Afb. 4. Breda, Toren O. L.Vr. Kerk (details)

bout [Keldermans] ende meester Dominicus [de Waghemaker] te samen op patroen vanden nieuwen choor" en verder: „Item betaelt den selven meester Rombout voir een wambuyslaken hem toe gheseyt dat hij hem haesten soude int maken van de selver patroene" ¹⁹.

Nu is het opmerkelijk, hoe betrekkelijk zelden we posten omtrent de levering van een ontwerp aantreffen en het is goed ons te realiseren, in hoe weinig gevallen het toeschrijven van werken aan bepaalde meesters berust op de nadrukkelijke zekerheid omtrent het ontwerp. Dit berust steeds op een aanduiding van een praktische bemoeienis met het werk zelf, op vage omschrijvingen als „viseren", „ordineren", „meesteren", „berechten", „visenteren", „aviseren". De beide laatste hiervan zijn het minst betrouwbaar. Zij worden veelvuldig gebruikt voor vreemde meesters die bij een bouwwerk voor een enkel, meest technisch, probleem geconsulteerd worden.

De eerste maal dat er in ons land van een min of meer architectonisch ontwerp sprake is, is in het aannemingscontract uit 1400 waarbij Mr. Jelys uit Bergen aanneemt het altaar van de St. Bavo te Haarlem te vervaardigen: „ghelic als meester Engelbrecht een bewerpel daer af heeft, alsoe goet als enich in den lande staet, en dat werc sal wesen ghepolyst alsoe swart als men enich doornicsteen polysten mach; after sal het wesen ghestoffeert met sinen toebehoren met twee armuren als meester Engelbrecht ordineren sal" ²⁰. Een andere maal dat we „bewerpen" gebruikt vinden is in 1443 te Bergen op Zoom: „ghegheven over de costen, die gedaen zijn Mr. Everaert, der stadmeester van Antwerpen, omme synen arbeyt, die hy gedaen heeft van den beworpe van den ommeganghe van den core" ²¹. Ook in de Zuidelijke Nederlanden was het woord „beworp" in het begin der 15de eeuw de gangbare term. Zo is in 1447 te Leuven, in verband met de voorgenomen vernieuwing van het stadhuis, sprake van „dbeworp dat Meester Matheus ghemact hadde vander Stathuse" ²². In het zuiden blijft deze term gangbaar, in het noorden wijzigt hij zich in het begin der 16de eeuw in „ontwerp". Na het midden der 15de eeuw echter, schijnt de term „patroen" meer en meer in gebruik te komen in Brabant, en vandaar zich naar het noorden te verspreiden. We

¹⁹ Antwerpen, Archief O.L.Vr. Kerk, Rek. 1521/22.

²⁰ *Oud Holland* 33 (1915), blz. 66.

²¹ *Taxandria* 30, (3de Reeks X) 1923, blz. 300.

²² E. van Even, *o.c.*, blz. 135, noot 6.

treffen hem in ons land voor de eerste maal aan te 's-Hertogenbosch waar in 1466 Mr. Claes, een „covel" [schoudermantel] ontvangt „om des patroens wille van onsen choer dat hij gemaect hadde" ²³. Het ging hier om het koor van de kapel der O.L.Vr. Broederschap aan de noordzijde der St. Jan.

Van de leden der familie Keldermans zijn verschillende ontwerpen bekend. Het oudste is dat voor de vergroting van het Middelburgse stadhuis uit 1481. We treffen dan Andries en Anthonis Keldermans te Middelburg aan, „om tavisereen twerck van der stadt huys op te makene tot tween reysen, ende voirt om tpatroen te makene van denselven wercke" ²⁴.

Enkele jaren later, in 1489 wordt te Bergen op Zoom Anthonis Keldermans betaald van „den patroone van der nyeuwer kerken te maken" ²⁵. Andere met name genoemde ontwerpen door Anthonis en Rombout Keldermans vervaardigd, zijn die van de toren der Haarlemse St. Bavokerk waarvoor Anthonis Keldermans in 1506 het „patroen" vervaardigde en het uit hetzelfde jaar daterende „patroen van den nyewen thoren van der stadhuys" ²⁶ te Middelburg. Tenslotte is er nog sprake van „den patrone" van het Raadhuis te Culemborg dat Rombout Keldermans „beworkpen" had en dat eerst na zijn dood werd uitgevoerd ²⁷.

Uit dit alles blijkt hoe weinig er in de geschreven bronnen van eigenlijke architectonische ontwerpen sprake is. In de 16de eeuw zal dit geleidelijk meer worden. Hierbij doet zich echter één moeilijkheid voor, en wel deze: het woord „patroen", dat tot nu toe steeds als enkelvoud werd gebruikt, komt in het begin der 16de eeuw herhaaldelijk in het meervoud voor. In het vervolg zullen wij uiteenzetten waarom men daarvoor dan meestal werktekeningen heeft te verstaan en niet meer het eigenlijke ontwerp.

Toch blijft het gebruik van „beworkp" en „patroen" in het enkelvoud in de zin van ontwerp bevreemdend. Wij mogen aannemen dat

²³ J. Mosmans, *De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1931, blz. 211, noot 3.

²⁴ W. S. Unger, *De monumenten van Middelburg*, Maastricht 1941, blz. 18.

²⁵ C. J. F. Sloomans, *o.c.*, blz. 538, noot 3 bij blz. 105.

²⁶ W. S. Unger, *o.c.*, blz. 19.

²⁷ Culemborgsche Historiebladen, S. I, No. 1: L. Sillevius en P. J. Beltjes, *De bouwgeschiedenis van het stadhuis te Culemborg*, Culemborg, 1939.

de meeste ontwerpen uit verschillende tekeningen bestonden. Zo duidde men toch deze verschillende tekeningen aan met het enkelvoud „be-worp” of „patroen” welke term dan niet zo zeer de ontwerp-tekening, als wel het ontwerp in meer abstracte zin aangeeft.

Voor zover we uit de verschillende teksten kunnen nagaan, blijkt het „patroen” of „be-worp” de kern der middeleeuwse ontwerpwerkzaamheid. Om een juister begrip hiervan te krijgen is het noodzakelijk de overgebleven „pa-tronen” nader te beschouwen.

De enige tekeningen waarvan wij met zekerheid de auteur kennen zijn de twee gevelte-ningen van het stadhuis van Gent (1510)²⁸, en die van het paleis van de Grote Raad te Mechelen uit 1517²⁹, beide door Rombout Kel-dermans. Deze plannen zijn met inkt getekend op perkament en op een schaal van ongeveer 1 : 60, d.w.z. 1 duim op 5 voeten.

Op dezelfde schaal is ook het enorme plan voor de westgevel van de St. Pieter te Leuven getekend. Het gehele westfront, bekroond door drie torens met stenen helmen is hier weerge-geven. Deze tekening (276 × 82 cm.) bestaat uit 5 bladen perkament en is vermoedelijk om-streeks 1525 door Joost Metsys vervaardigd³⁰.

Een dergelijk grote tekening op perkament was zeer waarschijnlijk ook het project voor de toren-bekroning van Zierikzee, ons slechts bekend uit de gravure van A. v. d. Willighe uit 1619 (drie bladen, ieder 56 × 43 cm., afb. 5). Naar de afmetingen te oordelen, geeft deze gravure de maat van de oorspronkelijke tekening weer, daar we ook hier weer ongeveer de schaal 1 : 60 aan-treffen. Vermoedelijk was de originele tekening door Rombout Keldermans vervaardigd. Immers een vroedschapsresolutie van 1529 deelt ons mee, dat er een stuk land verkocht zal worden om de werkzaamheden aan de toren te kunnen her-vatten, waarbij Rombout Keldermans de leiding zal krijgen³¹. De grote verwantschap in teken-

wijze en vormen met het stadhuis van Gent, het paleis van de Grote Raad te Mechelen en ook met het later te bespreken torenplan van Bergen (Henegouwen) laten over het auteur-schap van Meester Rombout weinig twijfel.

Op soortgelijke wijze als te Zierikzee bleef ons een project van de Mechelse toren bewaard; n.l. een ets door Wencelas Hollar uit 1649 (75 × 16 cm.; afb. 3). Deze prent is echter kleiner en minder uitvoerig, dan die van Zierik-zee. Het is moeilijk na te gaan, door welke meester en op welk moment dit plan vervaar-digd is. Het oudste gedeelte klopt, op enkele details na (zoals het portaal dat niet tot stand kwam), met het uitgevoerde werk. Of de vorm van de bekroning inderdaad overeenkomt met die van het oudste plan (± 1450), zoals het opschrift wil doen voorkomen, is niet zeker. Het enige vergelijkingsobject uit die tijd is de toren van het Brusselse stadhuis, waarmee weinig over-eenkomst bestaat. De details wijzen ook naar later tijd.

Meer problemen zijn er rond de plannen van de torens van Bergen (Henegouwen) en van Breda. De tekening van de toren der St. Waudru te Bergen, in 1840 door Chalons ontdekt in het archief van het kapittel aldaar, bestaat uit 6 bladen perkament³² (230 × 33 cm., afb. 6). De hoogte van de toren zou ± 190 m hebben moeten bedragen, zodat we hier een kleinere schaal dan 1 : 60 vinden. Hoewel men bij het werk, voor zover het uitgevoerd werd, deze teke-ning gevolgd schijnt te hebben is hier toch geen sprake van een normale ontwerp-tekening. In 1547 laat het kapittel in verband met de voor-genomen torenbouw tekeningen vervaardigen van de torens van de St. Rombouts te Mechelen, van de St. Pieter te Leuven en van de O.L.Vr. Kerk te Antwerpen³³. De beide eerste projecten wa-ren niet voltooid, zodat men volstaan moest met een copie van de ontwerp-tekeningen. Het in 1840 teruggevonden project van de toren van Bergen nu bleek bij nadere beschouwing een copie te zijn van een der Mechelse torenprojec-ten. Het onderstuk geeft exact de Mechelse torenromp weer. Er bestaat slechts een afwijking in enkele details, die niet uitgevoerd werden of later aan de toren zijn toegevoegd, zoals het por-

²⁸ Gent, Museum Bijloke, afmetingen 83 × 123 cm. en 86 × 146 cm.; afgebeeld in: J. Dhont en P. de Keyser, *Gent*, Antwerpen-Utrecht, 1947, afb. 15.

²⁹ Mechelen, Museum Busleyden, afm. 50 × 107 cm.; afgebeeld: *Genische Bijdragen* X (1944), blz. 149.

³⁰ R. Maere, *Maquette des tours de l'église Saint-Pierre à Louvain et l'emploi de maquettes en architec-ture*, blz. 17. — Overdruk uit *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles* XL (1936), blz. 48-88.

³¹ Zierikzee, Gem. Archief, *Klapper op de Vroed-schapsresoluties*.

³² J. J. van Ysendyck, *Documents classés*. Lit. T. no. 4. (naar de facs. uitg. door R. C[halon], *La tour de Ste. Waudru à Mons*, Bruxelles 1844).

³³ R. Hedicke, *Jacques Dubroencq von Mons*, Strassburg 1904, blz. 118.

taal en een enkele balustrade. Interessant is een vergelijking van dit plan met dat van de ets door Hollar. De wijze van tekenen is anders, maar verder is er, uitgezonderd het portaal, vrijwel geen verschil. Waarschijnlijk is in de tekening van Bergen het project met de bekroning van Rombout Keldermans (1519) gecopieerd³⁴.

Het natekenen van bekende bouwwerken of projecten komt in deze tijd veelvuldig voor en wij zullen er verderop nader op ingaan.

Moeilijker nog zijn de problemen op te lossen rond de tekening van de toren van de O.L.Vr. Kerk te Breda³⁵ (afb. 2). Deze tekening kan ook niet het oorspronkelijke ontwerp zijn aangezien men, toen men in 1468 aan deze toren begon, niet de typische vroeg-16de eeuwse houten bekroning ontworpen kan hebben.

Het opmerkelijke van deze tekening is, dat zij in veel details niet met het uitgevoerde werk klopt en bovendien constructief niet uitvoerbaar is. De galmgaten in het bovenste vierkant gaan zo hoog op, dat de overkragende bogen, waarop het achtkant rust geen aangrijpingspunt meer hebben. (Vergelijk op dit punt, de beide Mechelse projecten en het project van Zierikzee). In de uitvoering is dit anders geworden: de galmgaten zijn verlaagd, de omliggende bogen geven echter het oude beloop aan. Nu is de meest voor de hand liggende oplossing, dat men een ontwerp voor een nieuwe bekroning, d.w.z. de achtkant met appel, op een ouder torenontwerp getekend heeft, op een topvierkant dat nooit bedoeld was een achtkant te dragen en dat wellicht, evenals de verwante toren van Zalt-Bommel, voorbestemd was een hoge leienspits te dragen.

Het blijft mogelijk dat we de torentekening van Breda moeten zien als een ontwerp voor een nieuwe bekroning op een oudere romp (\pm 1500). Deze bekroning moet blijkens het bouwwerk in een iets andere vorm zijn uitgevoerd dan de tekening aangaf. Dat de details van de romp op sommige punten op de tekening sterk verschillen met de bestaande toestand, kan het gevolg zijn van de ingrijpende 19de eeuwse restauratie, doch meer waarschijnlijk is het te wijten aan een zekere vrijheid die men zich bij het overtekenen veroorloofd heeft; een poging om het oudere deel enigszins bij de nieuwe bekroning te laten aansluiten. De wijze van tekenen is geheel ver-

schillend van die der voorgaande projecten, de lijnen zijn minder vast, de details zijn minder puntig en enigszins onbegrepen weergegeven. Bovendien is dit geen zuivere pentekening meer, daar men met behulp van de penseel schaduw heeft aangegeven. Zoals we later zullen zien is dit waarschijnlijk geen architectentekening doch een wellicht uit gedeelten samengestelde copie van de hand van een schilder (afb. 4).

De meeste van de oude tekeningen die tot ons zijn gekomen, zijn torenontwerpen: Breda, Zierikzee, Mechelen, Leuven, Bergen. Niet alleen geven deze tekeningen een zeer boeiend beeld van de visie op de architectuur in die tijd, zij vormen ook een uiterst waardevolle aanvulling op de kennis van een van de belangrijkste hoofdstukken uit onze architectuurgeschiedenis. Zeer nauw sluiten hierbij aan de beide gravures van monstrans en baldakijn (afb. 7 en 8), ontworpen door Alart Duhamel, bouwmeester van de St. Jan te 's-Hertogenbosch en van 1494-1505 van de St. Pieter te Leuven. In zeer veel opzichten zijn deze ontwerpen van belang, o.a. omdat de manier van uitbeelden zo verwant is met die der architectuurtekeningen. Voorts omdat zij ons leren, dat een bouwmeester eveneens dit soort werk ontwierp en ons iets doen begrijpen van de nauwe verwantschap tussen de grote en deze kleine architectuur. Een vergelijking met de torentekeningen toont een zeer merkwaardige eigenschap der middeleeuwse tekeningen, n.l. het gebrek aan schaal. Er komen op deze tekeningen geen nevenfiguren voor die de schaal aanduiden, en ook de architectonische elementen lichten ons daarover niet in, aangezien er vrijwel geen details zijn die vaste afmetingen bezitten. Aan deze tekeningen realiseert men zich sterk het karakter van de architectuur, de expressieve lineaire opbouw, een vormenwereld die op zich zelf staat, weinig gebonden is aan het dagelijks leven en daardoor zonder zichtbare schaal, hetgeen we later ook bij de architectuurvoorstellingen in de schilderkunst zullen aantreffen.

Bij het zien van deze tekeningen krijgen wij de indruk, dat men sterk zocht naar nieuwe uitdrukkingsmiddelen, hierin mogelijk beïnvloed door de schilderkunst. Steeds zijn het zuivere lijntekeningen, een tekenwijze die voldoet bij de oudere meer geometrisch ingestelde fase der gothiek (ontwerpen Straatsburg), maar die bij de uiterst gecompliceerde laatgothische bouwsels die op geen enkele wijze meer aan het vlak gebonden zijn, sterk te kort schiet. Het is juist dit ge-

³⁴ R. Maere, *o.c.*, blz. 19.

³⁵ In bezit van de Heer P. Saintenoy te Brussel.

brek aan uitbeeldingskracht, dat de tekeningen voor de leek zoveel moeilijker te begrijpen maakt dan voor de vakman, die eerder door de gebrekkige voorstelling heen, de bedoelde conceptie ziet. De architectonische vormen hebben zich ontwikkeld, doch de tekenwijze is gedurende enkele eeuwen in hoofdzaak dezelfde gebleven. Hiermede benaderen we dit tekenwerk het dichtst: de vormen ontwikkelden zich in de werkelijkheid, in de traditie van het vak en niet op papier. Zij zijn niet bedacht al schetsend achter de tekentafel, en daardoor ontstaan bij het tekenen moeilijkheden met het uitbeelden van deze vormen.

We krijgen de indruk, dat men tegen het einde der 15de eeuw pogingen gaat doen, een adequate tekenwijze te vinden. De tekeningen die wij bezitten getuigen van dergelijke experimenten. Men laat echter de lineaire tekenwijze niet los, daaraan blijft deze stijl (ook de gebouwen tonen het), tot het einde gebonden. Men gaat steeds meer afwijken van de orthogonale projectie die in de klassieke gothische ontwerp-tekeningen vrijwel steeds toegepast werd en die ook lange tijd het meest met de aard der architectuur overeenkwam. Men gaat nu over tot een soort perspectief, een poging tot een meer plastische uitbeelding. Op de orthogonaal geprojecteerde, of zwak perspectivische ondergrond worden veel delen verschillend ingetekend, alle van uit een ander oogpunt gezien. De aldus op zeer kunstige wijze uit vele fragmenten samengestelde tekeningen vormen een sterk sprekend geheel.

De ontwerp-tekening van het paleis van de Hoge Raad te Mechelen is voornamelijk uitgevoerd in orthogonale projectie, waartoe de gevel zich goed leende. Slechts enkele details zijn van een andere gezichtshoek uit gezien. Bij de tekeningen van het Gentse stadhuis is het relief dat de vooruitspringende kapel in de wand van de gevel brengt aangegeven door deze kapel min of meer in perspectief gezien weer te geven. Ook bij het Mechelse torenplan dat we uit de ets van Hollar kennen zien we slechts geringe afwijkingen in perspectivische zin van de orthogonale projectie. Wanneer we echter de horizontale lijnen in de tekening beter bekijken, merken we een zeer zorgvuldig perspectief. De horizon ligt ongeveer bij de borstwering der eerste verdieping. Het deel eronder zien we van boven af, de waterlijsten verspringen naar beneden toe steeds meer, het portaal en de stoep zijn sterk van boven ge-

zien. Het bovenste deel van de toren zien we van onderop. Deze perspectief geldt alleen voor de hoofdlijnen en wordt niet steeds in de details gevolgd.

Geheel anders, en op veel willekeuriger wijze is het tweede Mechelse torenplan opgebouwd, hetwelk we uit de copie van Bergen kennen. We staan hier dicht bij de toren, zodat we de grote naar voren springende steunberen van opzij zien. Het plan werkt daardoor minder als geheel, de afwijkingen in de horizontaal en daarmee van de orthogonale projectie zijn veel meer willekeurig. Hetzelfde geldt voor het torenproject van Zierikzee dat bovendien zeer interessant is door het overhoekse standpunt, dat wij later nog bij een geschilderd ontwerp voor de Dordtse toren zullen aantreffen.

Naast deze grote tekeningen zijn er nog een aantal kleinere, die niet bewaard gebleven zijn om hun kunstwaarde, doch als bijlagen van rapporten of andere documenten. Het belangrijkste zijn de plattegronden van de fortificaties, \pm 1540 aangelegd op last van keizer Karel V, een serie van 6 pentekeningen, mogelijk gedeeltelijk teruggaand op tekeningen van Rombout Keldermans. Deze tekeningen behoren bij een rapport dat waarschijnlijk gericht was tot de stadhouder en het hof van Utrecht³⁶. Het betreft hier plattegronden van het Vreeburg, het huis ter Eem, het kasteel van Wijk bij Duurstede, de Tolsteegpoort te Utrecht en een gedeeltelijke plattegrond der stad Rhenen.

Op soortgelijke wijze bleef het plan voor de verbouwing van het kasteel Schoonhoven bewaard, mogelijk van de hand van Rombout Keldermans uit 1524³⁷. In het Rijksarchief te Arnhem berust een plattegrond en opstand (perspectief in vogelvlucht) van het Huis te Schuilenburg (1538). Deze tekeningen behoren bij een rapport van de rekenkamer³⁸. Wellicht zijn er nog meerdere van deze vroeg-16de eeuwse bouwkundige tekeningen te vinden, die als bijlage dienen van een of ander rapport. Dat er nog onbekende, grote architectonische ontwerp-tekeningen voor de dag zullen komen lijkt minder waarschijnlijk.

Van de lotgevallen van dergelijke ontwerp-tekeningen kunnen we in enkele gevallen enige sporen ontdekken. Zij werden schijnbaar be-

³⁶ Utrecht, Rijksarchief.

³⁷ 's-Gravenhage, Alg. Rijksarchief.

³⁸ Med. J. G. N. Renaud.

schouwd als eigendom van de opdrachtgever, hoewel zij zich in de nabijheid van het werk behoorden te bevinden en daarvoor herhaaldelijk geraadpleegd werden. Zeer instructief is hiervoor de „promissio” van Hendrik van Thienen, die in 1396 de kerkmeesters van de St. Sulpitius te Diest moest beloven, zonder de toestemming der kerkmeesters geen ander werk te zullen aanvaarden. Hierbij werd bepaald dat het „bewerp van der kerken altoes ligghen sal onder de kerkmeestere ende in hoere hoeden, met deser condicien dat zij 't hoeme zien soelen laten als hys te doene heeft totten wercke, maer altoes saelre een kerkmeester bizyn als hi daerin zien wilt”³⁹. Vermoedelijk had Hendrik van Thienen het ontwerp elders getoond. Hetzelfde zien we te Leuven, waar in 1447 de zoon van Sulpitius van der Vorst het stadhuisontwerp van zijn vader had uitgeleend. Er wordt een bode „geseint te Mechelen, ane 1 steenhouwere aldaer, omme dbewo[r]p te halen van der Stathuse, dat Meester Plissis ghemaeckt hadde, en de jonghe Plissis daer gheleent hadde”⁴⁰. Later werd deze jonge Plissis veroordeeld wegens dobbelen.

Dat men deze ontwerpen zorgvuldig behandelde, opspande en inlijstte blijkt te Bergen op Zoom waar men na „gegeven eenen man van Mechelen, die tpatroon van der nyeuwer kerken brochte...”, een post aantreft „van den berde dair tpatroon van der kerken in hangt...⁴¹. Eenzelfde post vinden we te Veere in de Kerkrekening van 1484. „Meest^r Jacob de slotemaker heeft gemaect VI ijssere daer dat bort an hancht, daer die kercke in staet...”⁴². Het kan hier echter ook een geschilderde voorstelling van de kerk betreffen. In Antwerpen liet men in 1523 maken: „eenre colier of coker dat patroon van de nieuwe kercke inne te bewaren”⁴³. Het blijkt uit enkele van deze posten, dat wanneer de meester elders woonde, hij het ontwerp in zijn woonplaats vervaardigde, en vandaar opzond naar de plaats waar het gebouwd zou worden. Wij zagen reeds te Bergen op Zoom hoe het ontwerp uit Mechelen gebracht werd. In 1526 zien we bij de bouw van het Oudenaardse stadhuis dat wordt „Betaelt den dieneere van Mr. Heyndric voors.

³⁹ *Gentsche Bijdragen* X (1944), blz. 205.

⁴⁰ E. v. Even, *o.c.*, blz. 135, noot 1.

⁴¹ Stadsrekening 1489. Vgl. C. J. F. Slootmans, *o.c.*, blz. 538, noot 3 bij blz. 205.

⁴² *Bulletin Ned. Oudb. Bond*, Serie 4, Jrg. 5 (1936) blz. 49.

⁴³ Archief O.L.Vr. Kerk, Antwerpen Rek. 1522/23.

van dat hy ghebrocht heeft van Brussele de voors. patroenen bij den voors. Heyndric ghemaeckt”^{43a}. Hendrik van Pede was hier de bouwmeester en woonde te Brussel.

Het copiëren van tekeningen door schilders.

De grote waarde die een architectuurproject bezat was aanleiding dat men het herhaaldelijk liet copiëren. Niet alleen zoals we reeds zagen, om het elders ook te kunnen toepassen, maar vooral om er verschillende exemplaren van te bezitten en vermoedelijk ook om het op een andere meer sprekende wijze voor te stellen. Dit copiëren was dan meestal de taak van een schilder.

Te Leuven waar men in 1481 plannen maakte voor de torens aan het westfront der St. Pieter, vinden we in dit jaar de volgende post: „Item, meester Houbrecht de scildere, van den patroone van den torre te scilderre op pampier”⁴⁴.

Te Haarlem vinden we in de kerkrekeningen van de St. Bavo over het jaar 1502 de volgende posten: „Item, Diric Tybouts² beeltsnyder van een patroon te maecken daer men nae wercken sal midden op die kerc doer bevel van die burgermeesteren...” en „Item Claes Nievertsz ghegeven van een patroon te maecken dat opten stadhuys han[g]t ende noch een ander patroon af te setten dat in die kerc han[g]t...”⁴⁵. In dit jaar was Cornelis de Wael uit Utrecht meester van het werk.

In 1512 werd te Breda „betaelt Jansen den Meyer Schilder te Breda in 7 Augusti Anno 1512, van twee patronen die hy gemaect hadde van de stad van Breda om die te begraven...”⁴⁶. Het ontwerp of de aanwijzingen daartoe kwamen waarschijnlijk van „Merten Thomysz. van Oelkensplate, die te Breda ontboden was [26 Juni], om te comen omslaen hoedat men de stad soude moghen omgraven en omwallen, om de eynden binnente sluyten...”⁴⁷.

In 1526 werden te Oudenaarde waarschijnlijk copieën van het stadhuisplan van Hendrik van Pede vervaardigd, blijkens de post in de stadsrekening: „Jacob Nauwinc, van viere patroenen

^{43a} *Audenaerdsche Mengelingen*, blz. 315.

⁴⁴ R. Maere, *o.c.*, blz. 39.

⁴⁵ F. Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem*, Haarlem 1883, III, blz. 291. Vgl.: *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem*, IV, 1876, blz. 106, noot 3.

⁴⁶ G. G. van der Hoeven, *Geschiedenis der vesting Breda*, Breda 1868, blz. 16.

⁴⁷ G. G. van der Hoeven, *o.c.*, blz. 15.

in papiere gheschildert thebbene, omme meester Heydric van Pe, ende anderseins..."⁴⁸. Moeten we hieruit concluderen dat het oorspronkelijke ontwerp uit vier bladen bestond of dat men hier een viervoudig stel copieën liet maken? Het blijft merkwaardig waar men „beworp" of „patroen" in het voorgaande in de abstracte zin van ontwerp scheen te gebruiken, men er hier steeds een concreet contereitsel mee bedoelt.

De gewoonte, om door schilders copieën van ontwerp tekeningen te laten vervaardigen, zal ons ook in later tijd veel moeilijkheden opleveren in gevallen waarin men het auteurschap van een bouwwerk aan iemand heeft toegeschreven die betaald werd voor de vervaardiging van een „patroon".

Men ging zelfs nog verder dan het vervaardigen van copieën van de ontwerp tekeningen. De tekeningen betreffen n.l. veelal, (het blijkt uit de omschrijving), slechts het deel van het bouwwerk waaraan men werkte. Zo levert Anthonis Keldermans in 1506 uitsluitend het patroon voor de toren van het Middelburgse stadhuis, iets later ontwierp hij de topgevels; een tekening van het Middelburgse stadhuis in voltooide toestand wordt niet genoemd. Het zelfde zien we bij de torenbekroning te Zierikzee, de kooromgang te Bergen op Zoom (1443) en de kruisingstoren te Haarlem. Vaak voelde men behoefte om niet alleen een afbeelding te bezitten van het ontwerp van het nieuw te bouwen deel, doch ook een van het bouwwerk in voltooide toestand, zoals we dat bij enkele torenprojecten aantreffen (Mechelen, Bergen, Leuven).

We lezen, dat te Haarlem in 1518, nadat de stenen kruisingstoren was afgebroken en er plannen gerezen waren voor een houten bekroning, „de kerck is Pieter Gheryts schuldigh vant patroen van de kerck en van de toern"⁴⁹. Wellicht is naar dit patroen het grote schilderij van de St. Bavokerk vervaardigd dat in de kerk hangt. Dit schilderij geeft de kerk weer met het eerste project van de houten toren, die aanmerkelijk verschilt met de latere in 1519 uitgevoerde bekroning. Of zou de term „patroen" in dit geval op het schilderij zelf betrekking kunnen hebben?

Een dergelijk „patroen" waarbij het oude en het nieuwe tot een geheel werden verenigd, kan ook zeer goed de reeds genoemde torentekening

⁴⁸ *Audenaerdsche Mengelingen, o.c.*, III, blz. 337.

⁴⁹ F. Allan, *o.c.*, III, blz. 295. Vgl.: *Oud-Holland*, 50 (1933), blz. 132.

van Breda te zien geven. De genoemde constructiefout wijst enigszins in de richting van de samenvoeging van twee architectonische tekeningen door een schilder. Ook de minder strakke wijze van tekenen en het met het penseel weergeven der schaduwpartijen wijzen daar op. Wellicht wordt deze laatste tekenwijze met de hier en daar gebruikte term „geschildert" aangeduid, en is het niet juist om daarbij aan kleur te denken.

Nauw verwant met deze tekeningen, die het project weergeven in vollediger vorm en volgens een andere tekenwijze, zijn de op hout geschilderde voorstellingen van het project.

De geschilderde voorstellingen van het bouwwerk.

Juist deze geschilderde voorstellingen dienen vaak om op duidelijke wijze het bouwwerk in voltooide toestand voor te stellen. Het grote schilderij van de St. Bavo te Haarlem noemden wij reeds. Een ander voorbeeld is het paneel dat in de St. Laurens te Alkmaar hangt en waarop de kerk te zien is, voorzien van een weststoren, met achtkante lantaarn en stenen helm. Het primitief uitgebeelde torenontwerp zou zeer goed van de hand van Anthonis Keldermans kunnen zijn, die omstreeks 1500 meester van het werk was. De Renaissance motieven in de borstwering die de tweede verdieping van de eerste scheidt, doen ons evenwel vermoeden, dat dit schilderij iets later is vervaardigd en dat het laat zien wat van de kerk had kunnen worden. Een soort herinnering dus aan een groots plan. De mogelijkheid bestaat ook nog, dat deze borstwering een latere overschildering is.

Sterke overeenkomst met beide genoemde schilderijen vertonen die van de St. Pieterskerk te Leiden⁵⁰ en van de St. Maarten te Zalt-Bommel⁵¹. Deze kerkgebouwen worden voorgesteld met een toren, die omstreeks de tijd dat deze schilderstukken vervaardigd werden, was verdwenen (resp. in 1512 en 1538). Het is niet duidelijk of de rampen de oorzaak voor het ontstaan van de schilderijen zijn geweest. Stelling

⁵⁰ E. H. ter Kuile, *Geïllustreerde beschrijving van Leiden en Westelijk Rijnland*, 's-Gravenhage 1944, blz. 76 (De Nederlandsche monumenten. VII, eerste stuk).

⁵¹ F. A. J. Vermeulen, *Monumenten in de Bommeler- en Tielerwaard*. 's-Gravenhage, 1932, blz. 241. (De Nederlandsche monumenten. III, eerste stuk; onderdeel: De Bommeler- en de Tielerwaard).

is dit het geval geweest bij een soortgelijk schilderij van de A. Kerk te Groningen, dat als laatste uitloper van deze traditie in 1675 vervaardigd werd, vier jaar na het instorten van de toren⁵². Het geeft de kerk weer van het noorden gezien, alle andere genoemde stukken daarentegen geven de zuidgevel van het kerkgebouw.

Van het omvangrijke schilderstuk dat de Nieuwe Kerk te Amsterdam ongeveer in zijn huidige toestand weergeeft^{52a} en dat zich in de consistorie van dit gebouw bevindt, is het niet duidelijk, of het voor of na de zeer late voltooiing van dit kerkgebouw tot stand is gekomen. Wij weten dus niet of het geheel naar de werkelijkheid of nog gedeeltelijk naar het ontwerp is geschilderd.

Dichter bij het oorspronkelijke architectonische ontwerp staan de reeks schilderijen van torenprojecten. De gehele toren is dan uitgebeeld met de nieuwe bekroning. Het oudste van deze reeks zou het 14de eeuwse paneeltje te Gent (Museum Bijloke) kunnen zijn, dat een niet uitgevoerd ontwerp van het Belfort weergeeft⁵³.

Ook te Leuven werd vermoedelijk een dergelijk schilderstuk vervaardigd toen in 1481 betaald werd: „meester Gielys Stuerbout van den betreкке te beworpene van den drie torren die ghemaect sullen worden op 't fondersel dat ghemaect es voor den mommaert duere, dwelck ghemaect ende beworpen es op een bert, hangende in de kercke sincte-Peeters,” en verder „Item Reineren de scrynmakere van twee berderen en van die te samen te lymene, daer de torren op beworpen staen, die in de kercke sincte-Peeters hangen” en ook „Item Reinere voerseit... ende van eenen wecken berdde, daer den torre, alsoe men dien maken sal, op beworpen staet, welck bert men hanghet in de kerck van Sincte-Peeters”⁵⁴. Reeds enkele jaren eerder (1463) treffen we een soortgelijke post in de stadsrekening van Leuven aan. Men was toen bezig aan de grote vestingstoren „Verloren Cost” en er werd betaald aan: „Reyneren Colcx, van twee tafelen te makene en thout daer toe te leveren, daer dbewerp op gemaect is vanden grooten torre, vanden tymmeringhen⁵⁵.

⁵² E. Neurdenburg, *De historische schoonheid van Groningen*, Amsterdam 1942, afb. 13.

^{52a} Afb.: *Amstelodamum*, 40 (1944), blz. 98.

⁵³ J. Dhont en P. de Keyser, *Gent*, Antwerpen 1947, afb. 10.

⁵⁴ R. Maere, *o.c.*, blz. 39-40.

⁵⁵ E. v. Even, *o.c.*, blz. 68, noot 3.

Waar hier niet de naam van een schilder wordt genoemd, is het ook mogelijk dat men een schot bedoelt om de ontwerp-tekening op te bevestigen, zoals we meenden dat dat ook te Bergen op Zoom het geval was.

Uit een 18de eeuwse tekening⁵⁶ kennen wij nog enigszins het schilderij van de Dordtse toren dat vroeger in de kerk gehangen heeft. Het gaf de toren weer, overhoeks gezien, bekroond door de hoge achtkante lantaarn van twee verdiepingen waaraan men omstreeks 1500 begon, doch waarvan niet meer voltooid werd dan de enkele korte stijlen van het achtkant waartussen men later de wijzerplaten heeft aangebracht.

Het schilderij van de Delftse Nieuwekerktoren dat in 1620 (na de stadhuisbrand) vervaardigd werd en dat deze toren weergeeft in zijn oorspronkelijke, reeds in 1536 gewijzigde toestand zou zeer goed op een ouder origineel terug kunnen gaan (afb. 1). Primitief is de geschilderde voorstelling van de toren van Wijk bij Duurstede, bewaard in de kerk aldaar. Mogelijk hebben wij ook hier te doen met een naar een architectonisch ontwerp geschilderde voorstelling.

De voorstelling is echter zeer schematisch en wijkt in details voor het deel dat tot stand kwam sterk van de werkelijkheid af.

Een ander voorbeeld van een dergelijk schilderstuk vond men te Enkhuizen, waar de St. Gommarskerk in het begin der 16de eeuw verrijkt zou worden met een hoge toren op de middelste kap. „Naderhandt heeft men de schilderij van 't ontwerp deses toorns noch lange jaeren binnen de Ooster deure der kerke ten toon sien hangen”⁵⁷. Een laat voorbeeld van deze traditie is het geschilderde paneeltje van de Amsterdamse Munttoren (Amsterdam, Waag museum).

Bij deze torenprojecten merken we hetzelfde gebruik van de perspectief als bij de architectonische tekeningen.

De band met de architectonische voorstelling in de schilderkunst.

Het zou zeer noodzakelijk zijn, te onderzoeken welke de band is die er bestaat tussen de architectonische voorstelling, zoals wij die kennen van de ontwerp-tekeningen en de daarnaar vervaardigde schilderijen, en de weergave der

⁵⁶ J. L. v. Dalen, *o.c.*, afb. 4.

⁵⁷ G. Brandt, *Historie van Enkhuizen*, Hoorn 1747², blz. 24.

architectuur op de schilderijen. Wegens de uitgebreidheid van dit onderwerp zullen we ons tot enkele opmerkingen moeten bepalen, en slechts nagaan in hoeverre we de bij de tekeningen opgemerkte uitbeeldingswijze ook in de schilderkunst aantreffen.

In de eerste plaats bemerkten wij bij de ontwerp-tekening een zekere onverschilligheid ten opzichte van de schaal. Nu waren deze ontwerp-tekeningen niet gestoffeerd en ze bezaten ook geen elementen, waaraan de schaal viel af te lezen. In de schilderkunst heeft de confrontatie tussen de architectuur en de menselijke figuur wel plaats. Ook hier echter zien we een onverschilligheid ten opzichte van de verhouding tussen beiden. De architectonische vormen staan op zichzelf en worden zelden getoetst aan de menselijke figuur.

In de tweede plaats zien wij een overeenkomst in de keuze van het standpunt van de beschouwer. Bij de torentekeningen van Mechelen, Bergen, Breda en Zierikzee, die in hoofdlijnen enigszins perspectivisch weergegeven zijn, bevond de ooghoogte zich ongeveer halverwege het bouwwerk. Het was echter geen nauwkeurig te bepalen standpunt. De plaats van de beschouwer was uit het afgebeelde object slechts vaag te reconstrueren. Hetzelfde zagen we bij de naar deze tekeningen vervaardigde schilderijen, zoals de torenschilderijen van Delft en Dordt. Ook in de schilderijen waar we het volledige kerkgebouw afgebeeld vonden, was het standpunt op deze wijze bepaald, hetgeen we het duidelijkste zien aan het schilderij van de St. Bavo te Haarlem. De ooghoogte, ook hier geen zuiver bepaalde lijn, doch meer een ongedifferentieerde zone, bevindt zich ter hoogte van de dakvlakken der zijbeuken, ongeveer te halver hoogte van het bouwwerk.

Dit standpunt, t.o.v. de bouwwerken treffen we ook steeds in de schilderkunst aan. Niet alleen bij het exterieur is het algemeen gebruikelijk (vgl. de toren op Jan van Eycks, St. Barbara); ook voor het interieur was dit de gewone manier van zien (vgl. Triptiek der zeven Sacramenten van Rogier van der Weyden, Antwerpen, Koninklijk museum voor schone kunsten).

Vooral bij het stadspanorama is dit standpunt te halver hoogte opmerkelijk. Men bevindt zich boven de huizen waarop men min of meer van boven neerkijkt, doch steeds onder de torenspitsen. Het op deze wijze verkregen standpunt gaat in de 16de eeuw gemakkelijk over in de

vogelvlucht. Reeds vroeg zien we hiertoe een zekere neiging, b.v. in de afbeelding van het Haarlemse stadhuis op het schilderij van Christus voor Pilatus van een Haarlemse meester.

Nauw hiermee samen hangt het, voor ons gevoel, omklappen van verschillende vlakken. Vaak bijvoorbeeld zien we meer van de grond dan dat we uit het standpunt t.o.v. de rest van het bouwwerk zouden verwachten. Ook zijn er verschillende onderdelen die losgemaakt schijnen van het standpunt van waaruit men het geheel ziet.

Ditzelfde rebelleren van de onderdelen tegen het geheel zagen we ook bij de architectuurtekening, waar de kleine onderdelen, als basementen van schalken, consoles, e.d. vaak van een ander standpunt gezien bleken dan het geheel.

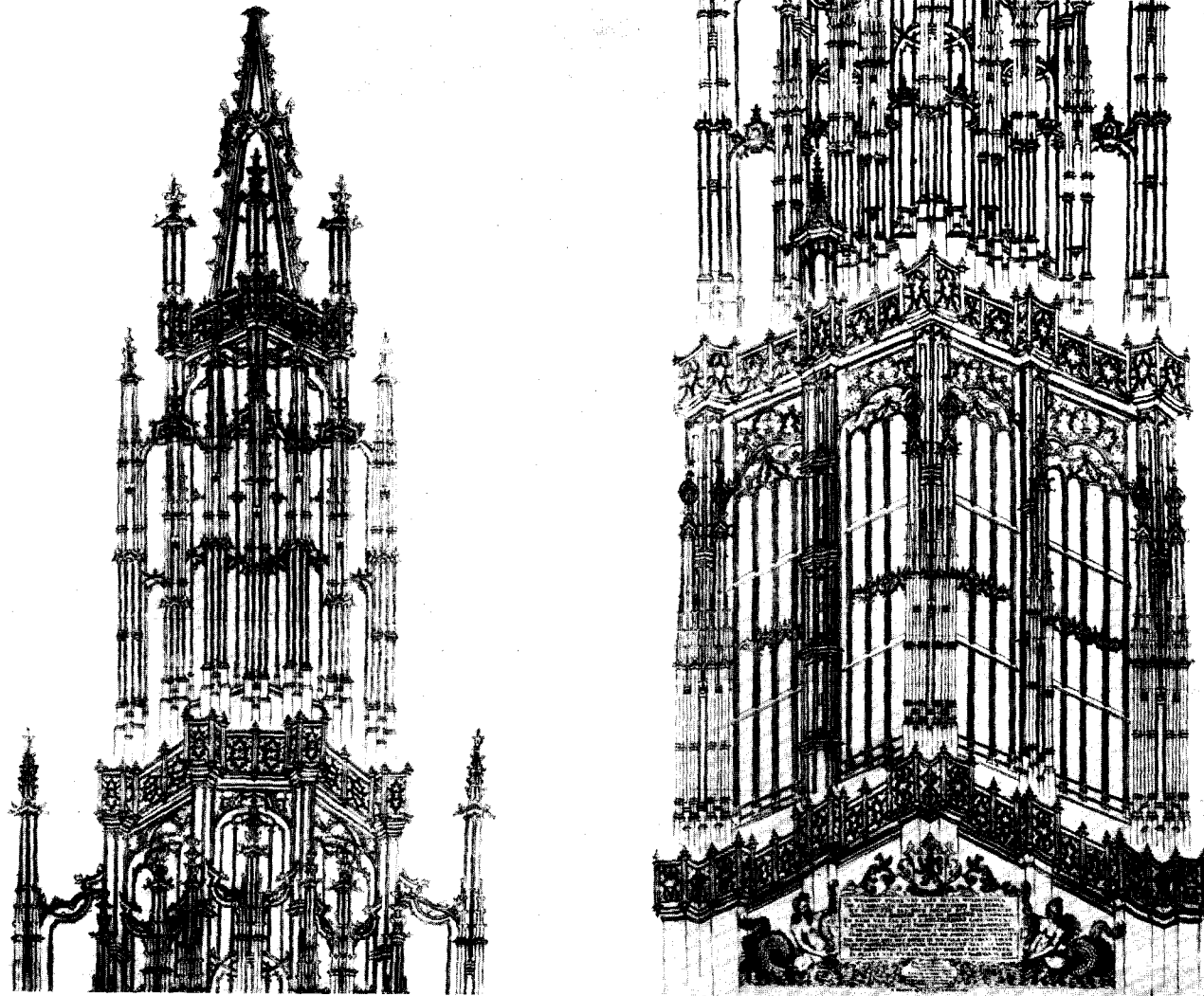
Een derde punt van overeenkomst, is de zeer begrijpelijke voorliefde om torens enigszins overhoeks voor te stellen. Ook bij de ontwerp-tekeningen troffen we dit een enkele maal aan (Zierikzee, Dordrecht).

Zo zien wij in de wijze van voorstellen van architectuur bij architecten en schilders zoveel overeenkomst, dat wij geneigd zijn ons af te vragen of de wijzigingen die wij aan het einde der 15de eeuw in de uitbeeldingstechniek der bouwmeesters zagen optreden en die een steeds verder gaande afwijking der orthogonale projectie inhielden, niet een gevolg kunnen zijn van de invloed van de schilderkunst, tenzij we hier willen denken aan een gemeenschappelijke ontwikkeling.

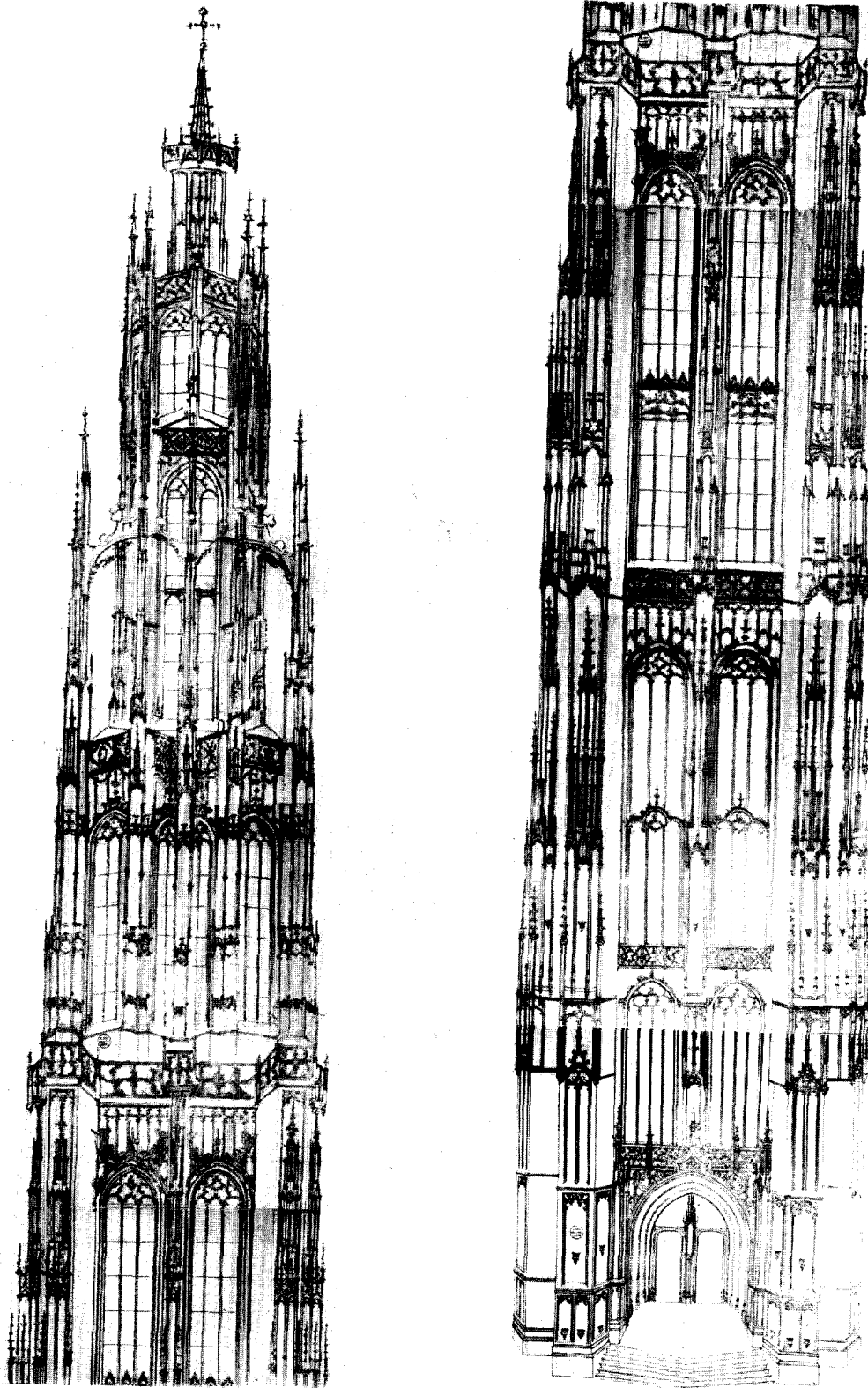
Het bouwmodel.

In het begin der 16de eeuw zien wij in deze streken het bouwmodel zijn intrede doen. De oudste maquettes zijn zowel van hout als van steen. In het begin wordt het aangeduid met hetzelfde woord als de ontwerp-tekening: „patroon”. Het blijkt dan slechts uit de omschrijving, of we met een maquette te doen hebben. Tegen het midden der 16de eeuw komt het woord „model” meer naar voren, dat men later soms ook weer voor de tekening gaat gebruiken. Het is dus steeds de toelichting die ons zekerheid geeft over de aard van het aangeduide, niet de terminologie. Hierdoor is er veel kans op misverstand.

De eerste maal dat wij een houten bouwmodel vermeld vinden, is in 1506 als Anthonis II Keldermans een houten model voor het Broodhuis te Brussel vervaardigt naar het ontwerp van zijn

Afb. 5. Project voor de St. Lievensmunstertoren te Zierikzee (gravure door A. van der Willighe, 1619)

Afb. 6. Torenproject van de St. Waudru te Bergen (Henegouwen) (Brussel, Kon. Bibl.)

vader 58. Een ander voorbeeld van een model zien we in 1509, wanneer Anthonis Keldermans en zijn gelijknamige zoon werkzaam zijn aan het grote hek dat het Baliënhof te Brussel moest afsluiten. Dit interessante werkstuk zou bestaan uit een stenen borstwering van manshoogte, voorzien van laat-gothisch maaswerk waaruit op regelmatige afstand om de andere een hogere en lagere pijler oprees, afwisselend bekroond door beelden en dierfiguren. Vlak nadat er besloten was hoeveel van deze pijlers het hek zou tellen, volgt: „Item heeft meester Anthoenis de jonge noch gevaceert doen hy die cleyne baillien gemaict op ten cleynen voet van Mechelen, in deser stadt brachte” 59.

En later tussen de betalingen door van de modellen der beelden en dierfiguren die de pijlers van het hek zouden bekronen lezen we: „welcke betailt heeft diverschen werckluden consteneren van te hebben elc van huere ambachte beworpen ende gemaict figuerlyc van loote die geheele baillie om merclie te siene die forme der selven” 59^a.

Het bestaan van een model dat Steven de Beeldsnijder in 1513 zou hebben vervaardigd van de kruisingstoren te Haarlem (die Anthonis Keldermans in 1506 begonnen was), is minder duidelijk bewezen 60. Het is waarschijnlijk, dat „het patroon van houtte” betrekking heeft op het nieuwe koorhek” 61. Vermoedelijk betreft het in dit en soortgelijke gevallen meer een model van een onderdeel als voorbeeld voor de geelgieters, dan een zuiver bouwmodel. Bij het hek te Utrecht voor het St. Maartensaltaar in de Dom liet, zoals we zullen zien, Philips van Bourgondië in 1517 wel een model op ware grootte maken van het gehele hek.

Te Gent wordt in 1517 in verband met de plannen voor het nieuwe stadhuis „betaelt Jean Staessins, metsere, over zijn sallaris van in berderen ghesneden thebbene den patroon van den nieuwen weercke” 62.

Naast deze houten modellen werd ook veelvuldig gebruik gemaakt van stenen. Het belangrijkste is de grote stenen maquette van het boven-deel van het westfront der Leuvense St. Pieter. Aan dit enorme, nooit geheel voltooide werk-

stuk werkte de bouwmeester der kerk Joos Metsys in samenwerking met de beeldsnijder Jan Beyaerts van 1524-1530. De stadsregering had hem deze taak opgedragen, omdat wanneer „meester Joos, die een oudt ende afgaende man was, afflyvich werde zonder voirscreven patroon [hier is naar elders uit het contract blijkt het model bedoeld] gemaect te hebbene, d'werck van den voirscreven torren dair bij gescapen soude wesen verachttert te wordene” 63. Hieruit blijkt, dat men een dergelijk model niet alleen gebruikte om de opdrachtgever te tonen hoe het gebouw worden moest, doch ook om er naar te werken. Het model is dan ook zeer groot van afmeting, meer dan 8 m hoog. Het is op een schaal die iets kleiner is dan 1 duim per voet 64. De overige stenen maquettes zijn kleiner. In Rouen is er nog een bewaard gebleven van de St. Maclou, die het gehele gebouw weergeeft en die wellicht eerst naderhand vervaardigd is 64^a. Andere zijn ons slechts uit posten bekend. Zo maakte Hendrik van Pede in 1528 voor het stadhuis te Oudenaerde „eenen torre in voorme van patroone, ghesteken in steen” 65 en overhandigde Blondeel te Brugge naast zijn getekend ontwerp voor de schoorsteen van het Vrije een stenen model, dat hij de beeldhouwer Jean Roelandts had laten vervaardigen 66.

De werktekeningen.

Behalve het uitbeelden van het gebouw omvat het architectonische tekenwerk nog het vervaardigen van de tekeningen waarnaar gewerkt moet worden. Op het werk werd hiertoe steeds hout gebruikt; het diende voor het aangeven van de vormen van het steenhouderswerk. Deze houten mallen, die men in vrijwel alle bouwrekeningen terug vindt, komen voor onder de namen „bordweerc”, „borderen”, „bardenen” of „berden”. Steeds blijken zij vervaardigd te zijn van eikenhout (wagenschot).

Geleidelijk zien we in dit deel van het ontwerpproces het papier ingeschakeld. Een der oudst bekende posten hiervan geeft de domrekening van 1471/72: „item Johanni Rugher van 23 groet blay papiers, 8 cleyne blaye, die berde daer in geteykent daer hy onse verschieten steyn

⁵⁸ R. Maere, *o.c.*, blz. 32.

⁵⁹ *Gentse Bijdragen* XI (1945-'48) blz. 134.

^{59^a} Als 59.

⁶⁰ *Oud-Holland* 50 (1933), blz. 76.

⁶¹ *Oud-Holland* 33 (1915), blz. 73.

⁶² R. Maere, *o.c.*, blz. 32 noot 71.

⁶³ R. Maere, *o.c.*, blz. 42.

⁶⁴ R. Maere, *o.c.*, blz. 15.

^{64^a} R. Maere, *o.c.*, afb. 15.

⁶⁵ *Audenaerdsche mengelingen*, III, blz. 392.

⁶⁶ P. Clemen, *Belgische Kunstdenkmäler*, München 1923, II, blz. 10.

maken sall" 67. Tot dien tijd had men te Utrecht de berderen vervaardigd en gereed naar Zwolle gestuurd, nu stuurt men de papieren uitslagen waarnaar de berderen gesneden konden worden.

Hetzelfde zien we in 1509 bij het werk aan de afsluiting van het Baliënhof te Brussel. De oude en jonge Anthonis Keldermans worden betaald „doen zy die papieren maicten om die houten berderen dair nae te snyden ende die selve wederom hermaicten, mits der nuwer ordinancien van der baillien" 68.

Toch schijnt op den duur het papier een meer belangrijke taak toegedeeld te krijgen dan uitsluitend het model weer te geven waarnaar de berderen gesneden worden. Er schijnen meer uitgebreide detailtekeningen op vervaardigd te worden die men aanduidt met de term „patronen", welk woord hier dan steeds in het meervoud gebruikt wordt. Ook gaat men nu in de plaats van het woord „berderen" wel de term „patronen" gebruiken b.v.: „Aen drie scrijnhoute gecocht te twee tyden omme meester Janne de Mesmakere, vorgenoemt, patroenen dar af te sindene totten witten steenwerke" 69.

Ook voor de gesneden houten modellen op ware grootte, waarnaar de geelgieters hun vormen maakten, gebruikt men vaak het woord „patroen" 70.

In het begin der 16de eeuw worden vrijwel steeds „berderen" en „patronen" in één adem genoemd. Zo wordt in 1511 te Middelburg Rombout Keldermans betaald „ter cause dat hy de barderen ende patroenen van der stede huus ende van den toren gemaect heeft" 71.

Het meest uitvoerig over dit naast elkaar gebruiken van houten en papieren details lichten ons de stadsrekeningen van Oudenaerde in betreffende de bouw van het stadhuis uit 1528: „item betaelt meester Heindric van Pe, van dat hy verleit heeft omme wagheshot ende papier, omme de berderen ende patroenen te makene van de voyen" 72. Uitvoeriger nog zijn de rekeningen van het jaar 1526: „Betaelt den zelve

67 N. B. Tenhaeff, *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht*, Tweede deel, eerste stuk (Rekeningen 1395-1480), 's-Gravenhage 1946, blz. 467. R.G.P., No. 88.

68 *Gentse Bijdragen* XI (1945-'48), blz. 134.

69 Leuven, Kerkrek. 1485. Vgl. E. v. Even, *o.c.*, blz. 217, noot 7.

70 *Oud-Holland* 33 (1915), blz. 73.

71 W. S. Unger, *o.c.*, blz. 10.

72 *Audenaerdsche Mengelingen*, III, blz. 393.

Mr Heyndric van Pe, van dat hy de berderen om tsnijden van den ordune steenen ende patroonen ghesneden heeft te Brusselle van haute ende van papiere, dienende ten voors. nyeuwen wercke al dobbel deen partien omme den steenhauwere ende dander omme de metsers" 73.

Volledige zekerheid over het maken van tekeningen van onderdelen van het bouwwerk krijgen we eerst in 1528, als we twee jaar na het begin van de bouw van bovengenoemd stadhuis zien, dat de bouwmeester, Hendrik van Pede betaald wordt voor „tbetreck ende tmaken van eenen patroen, van de ghevele die staen zal over de zyde noordt-west van den Scepenenhuuse..." 74.

Zeer waarschijnlijk is hetzelfde het geval bij de Antwerpse O.L.Vr. Kerk, waar we in de rekening van het jaar 1527 de volgende post aantreffen: „betaelt voir eene riem grof pampiers om patrone af te maken voir meester Dominicus ende meester Rombout" 75.

Over de papiersoort waar deze patronen op getekend worden, vermeldt men hier „grof pampier", te Oudenaerde vindt men, dat Giellis van Ypre in 1526 betaald wordt voor „XI blare dobbel pampiers omme patroenen te makene" 76.

Niet alleen papier en hout wordt voor het detailleren gebruikt; een enkele maal vinden we gebruik gemaakt van linnen.

Te 's-Hertogenbosch treffen we in 1483 een betaling aan voor: „een paar oude slaep plakens daer Jeroen de Maelder op soude malen een patroen van een gelaes dwelck Willem Lambert soude maken" 77.

Bij zijn ontwerpen voor graftomben van Brou gebruikte Jan van Roome ook linnen: In 1516 wordt hij betaald voor „ung portion (patron?) de sépulture..., faict de blanc et noir sur toille, en petit pied, bien nettement; un autre patron aussi grand que le vif, assavoir: XV pieds hault et XV pieds large, aussi du blanc et noir, sur toile" 78.

Later (1547) zien we Donati de Boni te Middelburg van linnen gebruik maken. Er wordt betaald „van cleedt te maken ende schilderen dat voor patroon van de fortificatie vander stad es" 79.

73 Als 72, blz. 315. 74 Als 72, blz. 391.

75 Archief O.L.Vr. Kerk Antwerpen. Rek. 1526/27.

76 *Audenaerdsche Mengelingen*, III, blz. 316.

77 J. Mosmans, *o.c.*, blz. 216, noot 6.

78 *Gentse Bijdragen* XI (1945-'48), blz. 136.

79 *Archief van Zeeland* VI, blz. 270.

Beter te beantwoorden dan de vraag, hoe het detailleren precies in zijn werk ging is de vraag, wie de details vervaardigde. Hierover zijn we meer ingelicht. Het zal blijken, dat de architect dit vrijwel altijd zelf deed en dat hij deze taak slechts zelden overliet aan zijn appeleerder of ondermeester. Het merkwaardige is, dat de bouwmeester deze details thuis schijnt te vervaardigen en naar het werk toe te zenden. In het voorgaande zagen wij, hoe Hendrik van Pede de „patronen” en „berderen” van het Stadhuis te Oudenaerde in Brussel vervaardigde. Te Haarlem werd in 1502 „Pouwels Jansz, ghesonden tot meester Cornelis, meester van de loetze tUtrecht [en tevens meester van de St. Bavo te Haarlem] om die borde te vermaken dar wy mi wercke sullen” 80.

Hetzelfde zien we te Middelburg waar in 1508 een metselaar naar Mechelen wordt gezonden „by meester Antheunis Kelderman omme te sollic[iter]en ende benair[s]tygen den voirtganck van den wercke an de nyewe thoren van der stadthuys ende te helpen bereeden de berden van denzelven wercke ... by hem verleit 9 boken pampiers, der men de scampeljoenen of gesneden heeft, ... 81.

Een voorbeeld, dat de appeleerder zelf dergelijke borderen vervaardigde zien we te Leiden waar in 1398 Harman van Aken het „bordweerc ... tot den daclijst” 82 maakt, terwijl Rutgers van Kampen meester van het werk is. Een dergelijk geval is echter een grote uitzondering.

In de vroeg-16de eeuwse bouwmeesterscontracten vinden we voor de eerste maal het vervaardigen van deze details als taak van de meester van het werk omschreven.

In het Haarlemse contract van 1506 verklaart Anthonis Keldermans, dat hij eens in het jaar te Haarlem zal komen „om onsen appelleerder te onderwisen in het ghene dat tottet werc van noode is ende die berden te maeken die tot dat werc dienen sullen” 83.

Bij het contract van Cornelis Frederiks te Gouda, waarvan we het origineel niet meer bezitten, doch dat Walvis zeer uitvoerig weergeeft,

⁸⁰ Archief St. Bavokerk te Haarlem, Rek. 1502/03, fol. 33.

⁸¹ W. S. Unger, *Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg in den landsbeertijken tijd*, 's-Gravenhage 1926, Dl. 2, blz. 428.

⁸² *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem* 30 (1906), blz. 93.

⁸³ *Oud-Holland* 33 (1915), blz. 72.

wordt bepaald dat Cornelis Frederiks de „borden ofte patroenen” voor het werk leveren zal 84.

Dit eigenhandig vervaardigen der details is kenmerkend voor de middeleeuwse bouwmeester. In het vervolg der 16de eeuw zien wij eerst bij de kunstnijverheid 85 en later soms ook bij de architectuur, dat de ontwerper de detaillering niet meer zelf verzorgt.

Het consulteren van vreemde meesters.

Het zeer veel voorkomende gebruik, om vreemde meesters, liefst enige tegelijk, in consult te roepen, blijkt ontstaan te zijn in gevallen waar men met technische problemen te kampen had. Zelfs bij werken van de meest vermaarde bouwmeesters vroeg de opdrachtgever in technische kwesties veelvuldig raad aan andere experts.

Vooral in constructief opzicht wilde men niet over één nacht ijs gaan. In 1448 komt de bouwmeester van Philips de Goede, Gillis Pauwels naar Leuven „omme te visenteren dbeworp dat meester Matheus ghemaect hadde vander Stat-huse” 86. In 1452 treffen we dezelfde Mr. Gillis te Middelburg aan, waar men dan met de bouw van het stadhuis wil beginnen „omme te onderwisen der stede, hoe zy oerduun gecrigen soude ... 87.

In 1463 zendt men te Leuven „omme meester Jane van den Berghe [de bouwmeester van de toren van het Brusselse stadhuis] en meester Jane Thuins, ons genedigen Heeren werclieden, die te Loven quamen en dwerck vander Spoyen vysenteerden, omdat de stad daeraen woude doen wercken” 88. In 1481 treft men te Leuven aan „Herman de Waghmakere, der stadmeester van Antwerpen van der metselryen, en Meester Andries Kelderman, der stad meester van Mechelen van der metselryen, die alhier comen syn, ten bescrevene van der stad, om dat sy, met meester Matheuse, der stad van Loven; t samen visenteren soude den torre dair nu tertyt de clocken op hongen, om dat vele luden seyden datten selven torren niet sterck genoch en ware” 89.

Zo wordt te 's-Hertogenbosch, voordat men onder leiding van Alard Duhamel begon aan het

⁸⁴ J. W[alvis], *Beschrijving der stad Gouda*, Gouda [1714] II, blz. 57.

⁸⁵ *Gentse Bijdragen*, XI (1945-'48), blz. 53.

⁸⁶ E. v. Even, *o.c.*, blz. 135, noot 6.

⁸⁷ W. S. Unger, *Bronnen ... Middelburg*, blz. 340.

⁸⁸ E. v. Even, *o.c.*, blz. 64, noot 7.

⁸⁹ E. v. Even, *o.c.*, blz. 191, noot 4.

wijde gewelf der kapel van de O.L.Vr. Broederschap, door de stedelijke autoriteiten de raad ingewonnen van twee bekende meesters: „Item doen die werckmeesters van Antwerpen ende Mechelen te weten Meester Herman ende meester Anthonis ontboeden waren van der stat ende kerckmeesters soe waest overdragen met den brueders gemeyn, dat men hen willighen soude teenenmael ons werck te visenteeren ende te meten om te verhueden ghesellen die daarin coemeren mochten”⁹⁰.

Enkele jaren later komt de meester van de Utrechtse Dom, Cornelis de Wael, naar 's-Hertogenbosch om het werk te controleren: „... geseyndt was tot Utrecht omme alhier te halen Meester Cornelis meester van den wercke aldaar, omme die mate te nemen van den timmeragie van den choir”⁹¹. Typisch is hier het gebruik van het woord „mate”. We zien dit ook bij Alart Duhamel, de bouwmeester, die de taak had „die mate te dragen”⁹². Enigszins overeenkomstig liggen de verhoudingen te Haarlem, waar men in 1502 de kruisingstoren gaat oprichten onder leiding van bovengenoemde Cornelis de Wael uit Utrecht. In het zelfde jaar treffen wij daar aan: „de Meester geheten Antonis Kelreman bouwmeester van Mechelen, van dat hij te Haarlem was op het werk en wij hem hielden op der kerken kosten omdat wij tUtrecht zonden aan onze meester op raad van de Burgemeester of hij komen wilde of niet”⁹³.

Zo ziet men, dat het zeer gewoon was dat er zelfs bij werk van de voornaamste bouwmeesters op sommige momenten adviezen van derden werden gevraagd. Aangezien dergelijke adviezen meer in de technische dan de aesthetische sector schijnen te liggen en het karakter hebben van een soort garantie voor de opdrachtgever, is het onjuist een dergelijke adviserende architect delen van het werk toe te schrijven.

Er is geen geval bekend, dat men in aesthetische problemen een advies aan een andere meester vroeg. Het is bovendien niet gebruikelijk, dat de ene meester de plannen van een ander uitvoert, wel echter dat hij het begonnen werk van een voorganger voltooit.

Wanneer nu een opdrachtgever uit verschillende plannen wilde kiezen, betekende dat tevens

een keuze uit verschillende meesters en een dergelijke keuze was alleen dan mogelijk, wanneer men een nieuwe meester aan moest stellen. In dat geval nodigde men vaak verschillende personen uit en luisterde naar hun voorstellen.

Zo zien we in 1407 te Leiden bij de Pieterskerk: „Item meester Willem van Kessel die meester van 's-Hertogenbosch wert omboden om an hem te verstaen hoe men dat werk ter besten oirbare voirt maken soude daer den gerecht op die tijd sine sin of seide...” „Item desgelijc wert op een ander tijt meester Aernt van den Doem ontboden, daer tgerecht oec sinen sin of verstonde...”⁹⁴. Deze laatste werd tenslotte de werkmeester.

Het kapittel van de St. Waudru te Bergen raadpleegt in 1449 drie meesters over het werk aan de kerk die tezamen met een voorstel komen. Een dezer meesters, Michel de Rains, werkte de plannen uit, doch deze werden niet gevolgd want in het volgende jaar wordt een geheel andere meester, de Brusselaar Jan Spijsken, aangesteld als meester van het werk. Hij brengt een bezoek aan talrijke kerken (o.a. Doornik, Rijssel, Leuven, Mechelen) „pour là endroit adviser les fachons des églizes de chacune d'icelles villes et leur advis mettre par escript comme ils firent...”⁹⁵.

Op deze wijze kwamen de bouwmeesters in nauw contact met elkanders werk, en de vele adviezen elders zullen ook hun eigen ervaring verrijkt hebben. De bouwmeesters uit deze tijd waren goed op de hoogte van alles wat er op architectonisch gebied voorviel in een wijd gebied.

Navolging van voorbeelden.

Het proces van de verbreiding der vormen heeft evenwel ook zijn materiële zijde. De tekening is hier even onmisbaar als bij het bouwen zelf en we vinden hier, evenals bij het ontwerpen, naast de kleine schetsmatige tekeningen (zoals in het schetsboek van Villard d'Honnecourt) de grote uitgewerkte tekening (zoals die van de toren van Bergen). Uit de geschreven bronnen zijn er veel gevallen bekend, waar men voor een bepaald bouwwerk een ander tot voorbeeld kiest.

Soms reist de meester zelf naar het gebouw

⁹⁰ J. Mosmans, *o.c.*, blz. 214, noot 6. (Rek. O.L.Vr. Broederschap 1485/6).

⁹¹ Als 90, blz. 216, noot 3.

⁹² Als 90, blz. 217.

⁹³ Hs.: H. v. Zutphen, Gemeente-archief Haarlem.

⁹⁴ *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem* 30 (1906), blz. 108.

⁹⁵ *Gentsche Bijdragen* X (1944), blz. 187.

toe, een ander maal wordt er iemand gestuurd om er een tekening van te maken en zelfs zien we een enkele maal dat men vraagt om een tekening toegezonden te krijgen.

Te Dendermonde, waar men in 1377 het plan opvatte een nieuwe belfort op te richten, kregen een schepen der stad, een metser en een timmerman opdracht de pas voltooide belfort van Oudenburg te gaan bezichtigen⁹⁶. In 1423 reden van Leuven enkele lieden „te gader, te Bergen in Henegouwe, omme die Sale van Naes daer te besiene en daer af die ordinantie te nemen, omme ene Saele te Loven int Hof van Vliederbeke opte Vyschmaert achter op die Dyle, daer nae te maken, tot Myns Heren van Brabant behoef, die hem die stat van Loven daer soude doen maken ...”⁹⁷.

Zodra men in 1526 een begin maakt met het bouwen van het stadhuis van Oudenaerde, zien we dat men „Betaelt Adriaen Van den Eede, alias Dunne Vriend, van dat hij verleit heeft om een patroon van den Scepenenhuuse van Middelburgh in Zeeland”⁹⁸. De bouwmeester van het Oudenaerdse stadhuis, Hendrik van Pede, moet het Middelburgse stadhuis enigszins gekend hebben want in 1508 leverde hij voor de toren van dit gebouw: „loveren, carresten* ende ander borduer”. Of hij daarvoor in Middelburg geweest is, is niet bekend⁹⁹. Het Oudenaerdse stadhuis vertoont tevens de invloed van het Brusselse stadhuis en Broodhuis aldaar, waarmee Hendrik van Pede, als meester der stad Brussel van nabij bekend was. Het is merkwaardig te weten, hoe deze meesters wanneer zij iets nieuws moesten ontwerpen graag andere voorbeelden naast zich hadden. Hetzelfde zagen we reeds bij het bouwen van de kapittelkerk van St. Waudru te Bergen, waarvoor met ook eerst andere gebouwen ging bestuderen.

Niet alleen bij architectonische problemen richtte men het oog naar elders, ook bij technische moeilijkheden oriënteerde men zich omtrent de oplossingen die anderen reeds gevonden hadden, zoals wanneer bij het bouwen van het Oudenaerdse stadhuis twee metselaars een vergoeding ontvingen: „omme beede te gaene binnen der stede van Vulvoorde, visiteerne, te ziene ende bewys te nemene instructie ende manieren van

eenen vauteersele daer up eenen windelsteeghere ghefundeert es, omme eene vauutte ofte verwelf te makene dienende omme eenen windelsteeghere te makene over de zijde noortweert, ofte ter grooter halleweert, dweers over scepenencamere, dienende te gaene up tweetste staigie van der saele ende daer boven”¹⁰⁰.

Wij herinneren er aan, hoe Anthonis Keldermans naar Dordrecht reisde, om te zien of hij daar iets wijzer kon worden over de oplossing der moeilijkheden aan de haven van Bergen op Zoom.

Ook voor de sierende onderdelen van het bouwwerk maakte men gebruik van voorbeelden van elders. Dit blijkt uit een post uit het jaar 1527, weer uit de bouwrekeningen van het Oudenaerdse stadhuis: „Betaelt den steenhauwere van Curtrycke van den patroon van der schauwe uute te treckene, in Scepenencamere van Curtrycke”¹⁰¹.

Wanneer nu zelfs bij het werk van de voorname meesters der Brabantse gothiek zozeer naar voorbeelden van elders werd gekeken, dan blijkt wel hoe voorzichtig we moeten zijn bij het herkennen van verschillende handen. Er was een groter uitwisseling van gedachten dan wij zouden verwachten, de naar onze mening technisch gebrekkige hulpmiddelen in aanmerking nemende, en deze uitwisseling voltrok zich voorname-lijk door middel van de tekening. De keuze van het na te volgen object zal evenwel doorgaans door de opdrachtgever bepaald zijn.

De verhouding tot de opdrachtgever.

Steeds blijkt de band tussen de bouwheer en de bouwmeester in deze tijd gering te zijn. Het architectonische ontwerpen is nog een weinig openbare bezigheid, het voltrekt zich in de werkplaats van de bouwmeester en is voor buitenstaanders moeilijk verstaanbaar. In de geïsoleerdheid van het vak was de ontwerp-tekening, in zijn wonderlijke tweeslachtigheid, voor intern- en externegebruik gegroeid.

Vaak moest de bouwmeester dan ook de schilder of modelmaker te hulp roepen om zijn opdrachtgever zijn bedoeling duidelijk te maken. De opdrachtgever van zijn kant kon dit gesprek met de bouwmeester alleen voeren door het noemen van een bepaald gebouw dat hij als voorbeeld zou willen zien voor zijn bouwwerk. Tal-

⁹⁶ Als 95, blz. 177.

⁹⁷ E. v. Even, *o.c.*, blz. 129, noot 2.

⁹⁸ *Audenaerdsche Mengelingen*, Dl. III, blz. 315.

⁹⁹ W. S. Unger, *Monumenten van Middelburg*, blz. 20.

¹⁰⁰ *Audenaerdsche Mengelingen*, Dl. III, blz. 318.

¹⁰¹ Als 100, blz. 336.

* Carresten: Vgl. (?) nml. creste, Fr. crête, Kroonlijst (Red.).

rijk waren dan ook de posten waarin vermeld wordt, hoe men in opdracht van de bouwheer een bepaald gebouw bezocht of een tekening maakte van de „ordonantie”. Hieruit blijkt dan, dat het de bouwheer niet in de eerste plaats ging om de laatste architectonische vondsten, doch dat zijn keuze meer bepaald werd door de ideële waarde van een gebouw. Een bouwwerk dat een eerbiedwaardige plaats in de maatschappij innam, werd door hem als model gesteld voor de bouwmeester, ook al was het architectonisch gesproken reeds lang uit de tijd. Het zou zeer interessant zijn de „populariteit” te onderzoeken die verschillende bouwwerken eeuwen lang bezeten hebben. Het duidelijkste voorbeeld hiervan is misschien wel de kerk van het Heilige Graf te Jeruzalem die, veelvuldig nagevolgd, nooit aanleiding heeft gegeven tot een nieuwe ontwikkeling. Al deze navolgingen waren zeer vrij. De bouwheer had meer oog voor de ideële gelijkheid dan voor de reële verschillen.

Ook in kleiner kring moeten we steeds bedacht blijven op een dergelijk ingrijpen van de opdrachtgever in de architectonische ontwikkeling, waardoor soms onverwacht motieven uit een ver verleden herleven. Zo hebben de Utrechtse domtoren en de stiftskerk van Xanten een uitgebreid nageslacht gekregen, echter meer dan een eeuw na hun ontstaan. In de grote Brabantse steden zien we de kruisingstoren die reeds in de vroeg-gothische periode verdween, aan het eind van de gothiek weer herleven (Antwerpen, Den Bosch).

Ook in verschillende steden zien we op deze wijze locale voorbeelden ontstaan. Zo zou te Arnhem het dubbelgetorende westfront der St. Walburgskerk van omstreeks 1400 ontstaan kunnen zijn, omdat de kapittelheren van deze kerk niet onder wilden doen voor het torenpaar der romaanse kerk van de St. Janscommanderij in dezelfde stad. Te Roermond kunnen de polygonaal gesloten transeptarmen der Munsterkerk de gothische St. Christoffel beïnvloed hebben.

De interesse van de opdrachtgever betrof in deze tijd nog slechts het afzonderlijke bouwwerk en niet de architectuur in het algemeen. Hierdoor bleven hun bemoeiingen slechts incidenteel en hadden zij op de algemene ontwikkeling geen invloed.

De omvang der ontwerpwerkzaamheden der middeleeuwse meesters.

De werkzaamheid der middeleeuwse meesters blijkt reeds van ouds zeer veelzijdig te zijn. In

het schetsboek van Villard d'Honnecourt treffen we naast schetsen van kerkmeubilair (wangen van koorbanken) figuratieve schetsen aan, die een belangstelling als beeldhouwer kunnen verraden. In het Utrechtse aanstellingscontract van Godijn van Dormael lezen we, dat hij voor het domkapittel zal doen maken alle „werck, steenen, houten, gouden, zulveren, loden ende yseren van wat manieren tsi”¹⁰².

Opmerkelijk is de sterke band tussen bouwmeester en beeldhouwer die wij in deze streken nog in de 14de en het begin der 15de eeuw aantreffen. Het eerste ons bekende voorbeeld van de bouwmeester-beeldhouwer is Godijn van Dormael die blijkens de rekeningen van het Luikse Domkapittel enkele beelden vervaardigde en daar herhaalde malen in plaats van de titel „maistre de la fabrique” die van „le ymagineur” draagt¹⁰³.

Hetzelfde is het geval met Willem van Boelre, de eerste noordnederlandse meester van wiens werkzaamheid buiten de architectuur we ons een duidelijk beeld kunnen vormen. Hij was o.m. meester van de Utrechtse Dom¹⁰⁴ en van de St. Jacobs-¹⁰⁵ en Buurkerk¹⁰⁶ aldaar. Ook was hij werkzaam te Haarlem aan de St. Bavo¹⁰⁷ en te 's-Hertogenbosch¹⁰⁸. Van beide laatste gevallen is het niet bekend of zijn werkzaamheden die van beeldhouwer of bouwmeester betroffen. Als beeldhouwer treedt hij op te Leiden, waar hij in 1412 aanneemt twee beelden voor de St. Pieterskerk te maken¹⁰⁹, en te Utrecht waar hij in 1424 een beeld vervaardigt van Bisschop Frederik van Blankenheim, vermoedelijk bestemd voor diens graftombe¹¹⁰. Voor het klooster Nieuwlicht buiten Utrecht lezen wij „tabulam summae altaris lapideam sculpsit ac preparavit”¹¹¹.

Van zijn opvolger als dombouwmeester, Hen-

¹⁰² Zie noot 1.

¹⁰³ *Gentsche Bijdragen* X (1944), blz. 172.

¹⁰⁴ N. B. Tenhaeff, *o.c.*, blz. 213, noot 1.

¹⁰⁵ Th. H. F. van Riemsdijk, *Bijdragen tot de geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht*, Leiden 1888, blz. 3, noot 1.

¹⁰⁶ Zie noot 11.

¹⁰⁷ Haarlem, *Archief St. Bavokerk*, Rek. 1432/3, fol. 7.

¹⁰⁸ Zie noot 106.

¹⁰⁹ *Bijdragen tot de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem* 30 (1906), blz. 114 en 76.

¹¹⁰ N. B. Tenhaeff, *o.c.*, blz. 195.

¹¹¹ *Bijdragen en mededelingen Historisch Genootschap* IX (1886), blz. 279.

drik van Boutsvert, kennen we ook enige werkzaamheid buiten het eigenlijke bouwvak. Een contract uit 1442 „bestaet te maken aen Meyster Henric van Boutsvert, meyster inder loedzen ten Doem voirseit, dat sacramentshuys”¹¹². Hij moet het gehele werk gereed maken, de dertien beelden waarmee het getooid zou zijn inclusief.

Een ontwerp van een soortgelijk werkstuk n.l. van een groot stenen kruis, dat te Gent ± 1400 opgericht zou worden „ten Schreiboome buten sente Pieters” bleef bewaard, evenals het bijbehorende contract¹¹³. De ontwerper, de beeldhouwer Jan Heebins, neemt aan zelf het werk te maken „naar de maniere van den bewerpe dat meester Jan den provisors overghegeven heeft”. Dit ontwerp laat zien dat de architectonische vormen en de figurale sculptuur op één tekening weergegeven werden en wel door iemand afkomstig uit het steenhoudersambacht. Later zal er tussen beide genres steeds meer verwijdering komen.

Geschiedde hier de uitvoering van het werk door of onder leiding van de ontwerper, het komt vaak voor, dat deze taak aan een ander wordt opgedragen. Zo zagen we dat reeds in 1400 een zekere Mr. Engelbrecht te Haarlem een altaar ontwerpt¹¹⁴, welk ontwerp hij niet zelf uitvoerde. Meer dan honderd jaar later, in 1526, maakte Lodewijk van Bogem ontwerpen voor grafmonumenten in de Brusselse kerk op de Goudenbergh, welke hij eveneens een ander liet uitvoeren¹¹⁵.

Gedurende de gehele periode der Brabantse gotiek was de band tussen het bouwmeesterschap en het steenbouwersatelier zeer groot. Matheus de Layens, de bouwmeester van de St. Pieterskerk te Leuven en stadsbouwmeester aldaar, ontwierp het beroemde sacramentshuisje voor genoemde kerk en vervaardigde beeldhouwwerk voor de stadspoorten¹¹⁶. Zeer sterk was ook de combinatie van deze werkzaamheden met de bouwkunst bij het geslacht Keldermans.

Te Alkmaar zien we in 1500, dat Anthonis Keldermans aan de kerkmeesteren een patroon voor een nieuw sacramentshuis toont, waarna het hem aanbesteed wordt te maken¹¹⁷. Een gaaf

werkstuk uit het atelier van Rombout Keldermans bleef bewaard in de grote schouw van het Markiezenhof te Bergen op Zoom (thans in het stadhuis aldaar). Vele bouwmeesters uit deze tijd zijn in het bezit van een dergelijk atelier, o.a. Wouter Coolman en Hendrik van Pede; andere daarentegen, als Everaert Spoorwater, beperkten zich meer tot hun architectenpraktijk.

Niet alleen voor de kerken verzorgden de bouwmeesters de stenen stukken der inventaris, ook voor de steden vervaardigden ze dat wat wij het „straatmeubilair” zouden noemen. Zo levert Matheus Keldermans aan Middelburg in 1492 „tpelloryn [kaak of schandpaal] staende alhier binnen der stede upten Merc”¹¹⁸. En in 1485 maakt Anthonis Keldermans eveneens voor Middelburg een stenen galg, vermoedelijk bestaande uit drie pijlers bekroond door leeuwen¹¹⁹.

We moeten een dergelijk steenhoudersatelier niet verwisselen met de werkplaatsen van de grote aannemers van steenhouderswerk, waaraan een groot deel van het bouwwerk aanbesteed kon worden.

Door deze veelzijdige werkzaamheid van de bouwmeester wordt de sterke band die tussen het decoratieve werk en de grote architectuur bestaat duidelijk. Dat deze werkzaamheden niet uitsluitend steenhouderswerk betroffen, bewijst het feit dat in 1453 de ijzeren balustrade rond het sacramentshuis te Leuven vervaardigd werd „nae 't Scampeljoen van scrijnhoude dat zy dair af hadden doen snyden, by hulpen van meester Matheuse ... der stad wercman”¹²⁰.

Hoezeer de bouwmeesters steeds betrokken waren bij het decoratieve steenhouderswerk, bij de figuratieve sculptuur komen ze minder te pas. Geleidelijk hebben de schilders dit terrein veroverd¹²¹. Zo zien we dat, wanneer in 1509 Anthonis Keldermans het ontwerp vervaardigt voor het grote hek voor het Baliënhof te Brussel, niet hij, doch de schilder Jan van Roome de patronen ontwerpt waarnaar de beeldhouwer Jan Bormans de beelden snijdt die, gegoten in koper, de pijlers zullen bekronen en de schilder Jacoppe van Lathem de ontwerpen voor de vogel- en dierfiguren vervaardigt¹²².

Talrijk zijn reeds in de 15de eeuw de voor-

¹¹² F. D. O. Obreen, *o.c.*, V, blz. 9.

¹¹³ *Gentsche Bijdragen* V (1938), blz. 60 en 73, afb. blz. 64.

¹¹⁴ *Oud-Holland* 33 (1915), blz. 67.

¹¹⁵ P. Clemen, *o.c.*, II, blz. 18.

¹¹⁶ *Gentsche Bijdragen* X (1944), blz. 161.

¹¹⁷ Hs. Eikelenberg, Gemeente-archief Alkmaar.

¹¹⁸ W. S. Unger, *Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg*, R.G.P. 61, blz. 397.

¹¹⁹ *Archief Zeeland* VI, blz. 81.

¹²⁰ E. v. Even, *o.c.*, blz. 199, noot 3.

¹²¹ *Gentsche Bijdragen* IX (1943), blz. 110.

¹²² *Gentsche Bijdragen* XI (1945-'48), blz. 134.

beelden van schilders die de ontwerpen maken voor het figuratieve beeldhouwwerk dat aan gebouwen voorkomt. Reeds in 1424 zien we dat te Gent Hubrecht van Eyck twee ontwerpen voor een altaartafel vervaardigde, die door een houtsnijder of beeldhouwer uitgevoerd zou worden¹²³. Te Leuven werd in 1451 bij de bouw van het stadhuis de schilder Hubert betaald „die alrehande Reprysen beworpen heeft, daerna de steenhouders haer reprysen nae wercken”¹²⁴. In dezelfde stad werd in 1528 de glasschilder Andriaen van Diependale betaald „van eenen Patrone, by hem gemaict, vander Wapene die staen sal boven de Poirte”¹²⁵. In 1544 ontwierp Jan de Maeler het grote basrelief met het Laatste Oordeel, dat boven in de gevel van de Latijnse school te Nijmegen kwam te staan¹²⁶.

Uit deze gegevens blijkt, dat het beeldhouwwerk aan gebouwen, in ieder geval voor de belangrijkste stukken, zich losmaakt uit de tradities van de bouwloods en zich van de architectonische sfeer verplaatst naar het terrein der schilders. Vermoedelijk is dit de belangrijkste verschuiving in het werkkerrein der bouwmeesters die zich in de 15de eeuw voordoet.

Weinig realiseert men zich, dat de bouwmeesters naast hun bouwwerken en de werkzaamheden van hun atelier nog een andere zeer uitgebreide taak bezaten, die meer uitsluitend op technisch terrein lag. Veel omvattend waren daar de werkzaamheden van de stadsbevestiging en aan de bruggen. Aangezien deze het eigendom van de stad waren, placht hieraan dezelfde meester te werken, die ook het werk aan het stadhuis of aan de parochiekerk leidde. Van vrijwel alle grote meesters uit de Brabantse school weten wij dat ze ook vestingstorens en bruggen bouwden. Vaak werden zij alleen voor deze bezigheden naar elders ontboden. Dat men de technische kwaliteiten der meesters zeer goed wist te waarderen blijkt uit de volgende post der Leuvense stadsrekening van 1432, waarin we de bouwmeester der St. Pieter ontmoeten: „Ghegeven, bi bevele der Stat, Mester Plyssis van

Vorst, 11 in december, voor syn formelen van alle den brugghen die hi, binnen den twee voirleden-jaren, binnen der stat heeft doen metsen, daer hi ane ontspaert heeft, met syne consten, vele meer anders cost die de stad daer af gehadt soude hebben”¹²⁷. Rombout Keldermans kreeg te Zierikzee in 1529 zowel de leiding over de hernieuwde werkzaamheden aan de toren als over die van de nieuwe brug over de haven¹²⁸.

De werkzaamheden aan havens betroffen niet uitsluitend de kademuren, doch ook het zuiver waterbouwkundig gedeelte; zoals bij de bevestiging ook de grachten waren inbegrepen. Wij troffen reeds Anthonis Keldermans te Bergen op Zoom aan, bezig middelen te beramen om de haven te vrijwaren voor de hoge vloed, waartoe hij ook een reis naar Dordt ondernam. Ook zien wij herhaaldelijk bouwmeesters bezig met de verbetering van sluizen. Het werk van Matheus de Layens aan de Grote Sluis te Leuven, kwam reeds ter sprake, terwijl Rombout Keldermans in 1509 werkzaam is aan de Grote spui te Lier¹²⁹.

De werkzaamheden aan de vestingbouw en kastelen opende ook een groot terrein van anders geaarde werkzaamheden. Zo zien we Anthonis Keldermans het door hem gebouwde kasteel van Wouw omstreeks 1500 versterken tot een soort citadel met aarden wallen en stenen hoekstorens¹³⁰. De praktijk van Rombout Keldermans schijnt zich tussen 1520 en zijn sterfjaar 1531 steeds meer te richten op de vestingbouw. Voor Karel V inspecteert hij vele vestingen tot in 's-Hertogenbosch, Montfoort en Valkenburg toe¹³¹.

Het verst in de richting van de krijgsbedrijven ontplooiden zich de bouwmeesters van het door de Gelders-Brabantse oorlogen zeer bedreigde Den Bosch. Zo wordt in 1508 Mr. Willem van Bullestraten, terwijl hij aan de kerk van Ammerzoden aan het werk was, teruggeroepen „omme alhier te comenen, met ons Heeren [Karel V] ende der stadt te spreken opt stuck van thuy van Poderoyen te helpen myneren ende neer te leg-

¹²³ Zie noot 121.

¹²⁴ E. v. Even, *o.c.*, blz. 136, noot 4. Volgens deze auteur moet men onder „reprysen” verstaan: de beeldhouwde panelen welke zich onder de vensters van het stadhuis bevinden.

¹²⁵ Als 124, blz. 58, noot 8.

¹²⁶ H. D. J. van Schevichhaven, *Oud Nijmegens kerken, kloosters, gasthuizen, stichtingen en openbare gebouwen*, Nijmegen 1909, blz. 5.

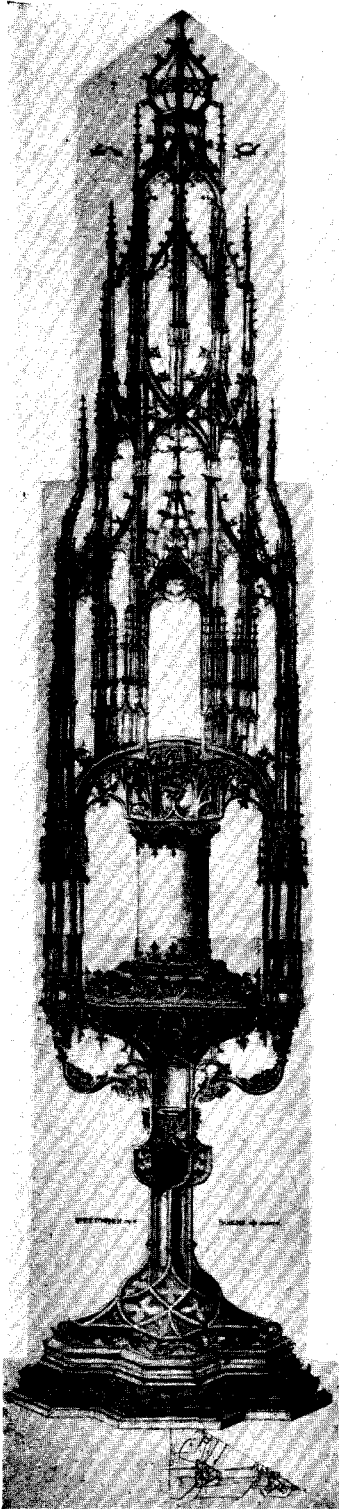
¹²⁷ E. v. Even, *o.c.*, blz. 176, noot 6.

¹²⁸ Gemeente-archief Zierikzee. *Klapper Vroedschapsresoluties*. Het opzicht over beide werken kreeg hij opgedragen bij de Vroedschapsresolutie van 18 Mei 1529.

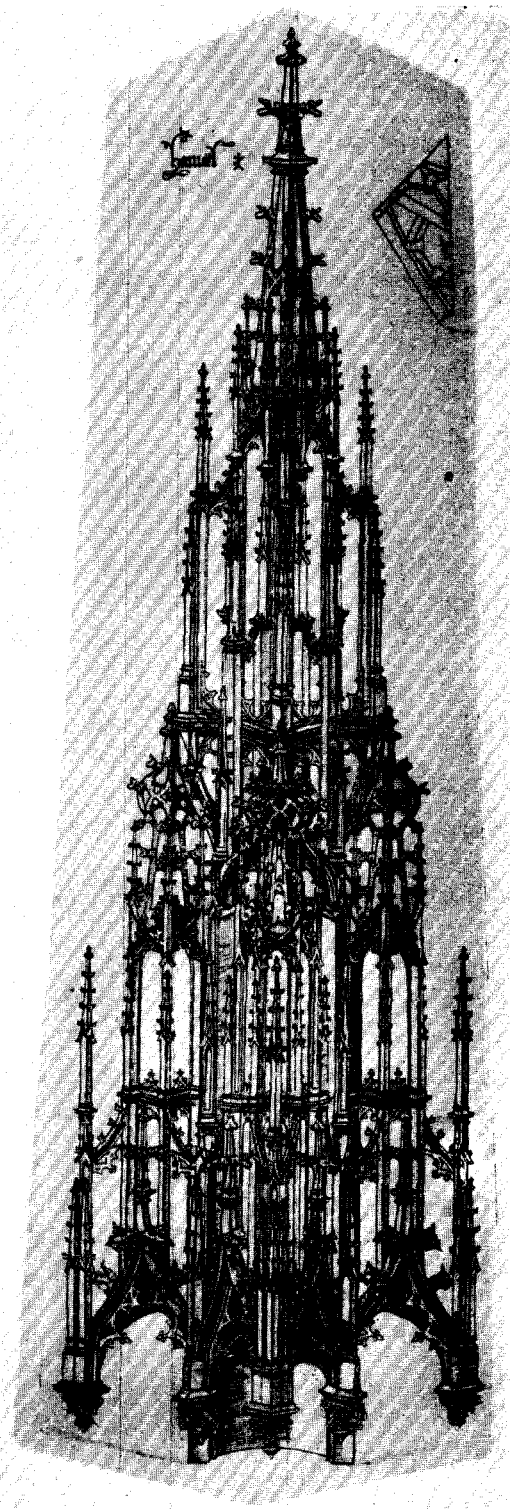
¹²⁹ *Catalogus van de tentoonstelling Toren en Keldermans*, Mechelen 1952, no. 412.

¹³⁰ C. J. F. Slootmans, *o.c.*, blz. 107.

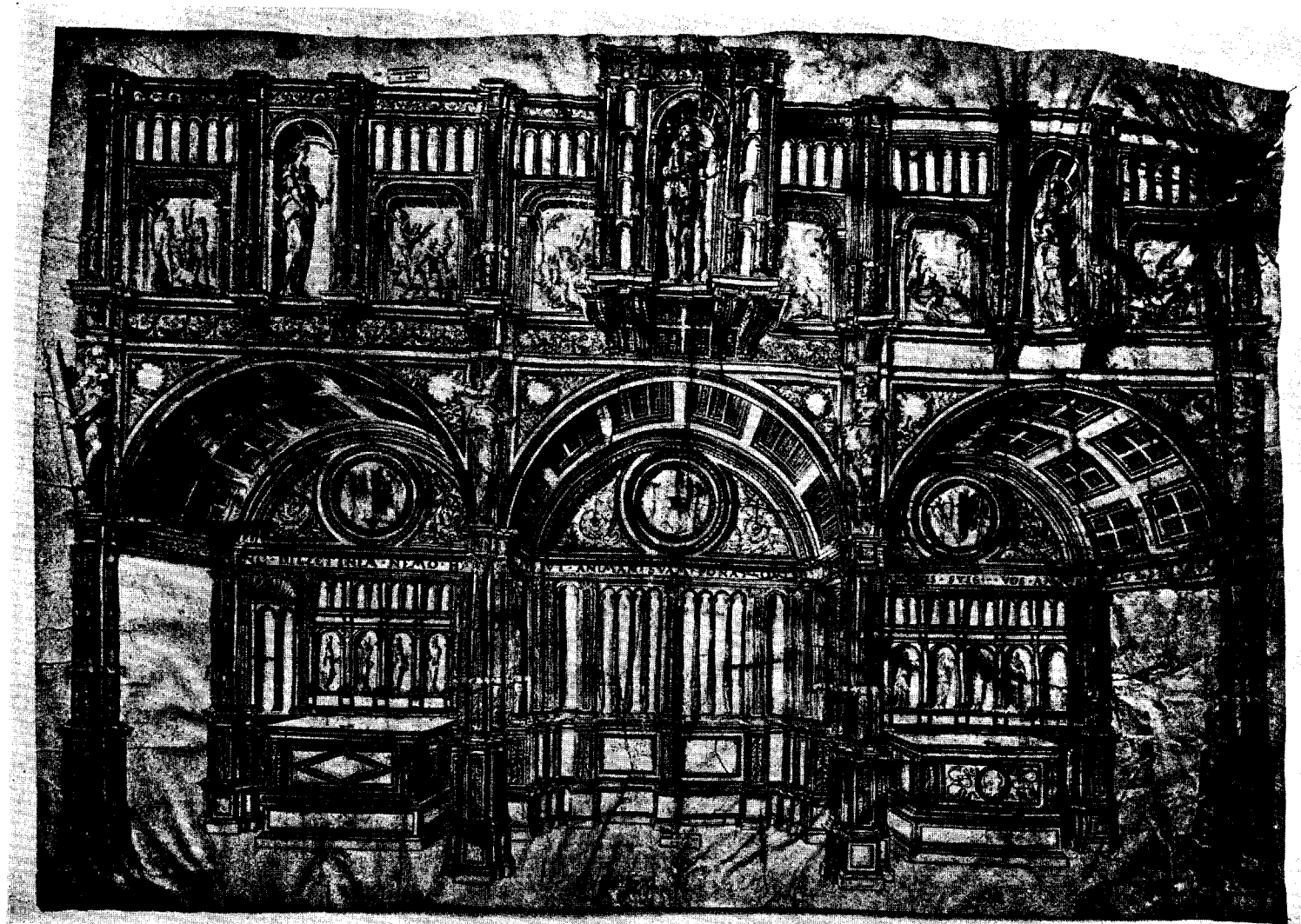
¹³¹ *Catalogus van de tentoonstelling Toren en Keldermans*, Mechelen 1952, nrs. 192 en 244.

Afb. 7. Alart Duhamel
Ontwerp monstrans

Afb. 8. Alart Duhamel
Ontwerp baldakijn

Afb. 9. Jacques Dubroeuq, Ontwerp voor een oxaal in de St. Waudru te Bergen (Henegouwen) (Bergen, Henegouwen, Archief)

gen¹³². Hoe dit afliep blijkt uit de vergoeding die hij in 1510 betaald krijgt „in recompensie van zynder leempenisse [verlamming] gecrigenen int raseren ende nederwerpen der Borcht ende thys van Oyen”¹³³. In het volgende jaar zien we hoe de meester van de St. Jan de gietvorm van de kanonskogels vervaardigt: „Meester Janen Heyns loedsmeester voer een forme cloeten totten groeten corttauwen te ghieten”¹³⁴.

Hoewel deze bezigheden voor de bouwmeesters gelukkig niet dagelijks voor kwamen, moeten we toch niet uit het oog verliezen, dat hun militair-technische werkzaamheden en ook hun werken aan havens en bruggen van grote omvang waren. Doordat al dat soort werk in een onpersoonlijke sfeer ligt en er weinig van bewaard bleef spreekt ons dit deel van de praktijk der middeleeuwse bouwmeesters minder direct aan. Slechts de schriftelijke bronnen kunnen het weer enigszins doen herleven.

Al met al zien we, dat de werkzaamheden van onze middeleeuwse bouwmeesters zeer veelzijdig waren en op veel punten gemeten kunnen worden met de maatstaf die Vitruvius aanlegde. In het bijzonder worden we daaraan herinnerd wanneer we Matheus de Layens van Leuven naar Rijssel zien reizen „omme aldaer te vernemene van den clocke ... en oic om die te hoiren offt se schoen en goed van thoene waren”¹³⁵.

Samenvatting.

De ontwerpwerkzaamheid van de middeleeuwse meester kent vele facetten. De hoofdmomenten in dit veelzijdige geheel zijn de verhouding van de bouwmeester tot zijn opdrachtgever en collega's, de aard van zijn ontwerp-praktijk, en de wijze van weergeven van de architectonische voorstelling in het platte vlak.

Wij zagen dat de werkzaamheden van de middeleeuwse meesters zeer veelzijdig waren, dat de meesters onderling veel contact hadden en in een vrij ruim, regionaal gebied met de vorderingen van hun vak op de hoogte bleven. Van contacten daar buiten bemerkten we niets. Het contact met de opdrachtgever bleek vrij los te

zijn. Dikwijls werden hier de schilder en modelmaker te hulp geroepen.

Het tekenen is de taal die bij al deze contacten gebezigd werd. De middeleeuwse tekenwijze bleek op zeer oude tradities te berusten. Wel probeerde men deze herhaaldelijk te doorbreken, doch men bleef gebonden aan een der meest wezenlijke aspecten van deze tekenwijze, het zuiver lineaire karakter. Deze gebondenheid van de architectonische visie aan een bepaalde voorstellingswijze voelen we na in vele bouwwerken, in het bijzonder in de voor deze tijd zo kenmerkende torenprojecten. Ondanks al hun levendigheid hebben zij steeds dat lineaire, bijna zouden wij zeggen, spichtige karakter behouden. De band tussen de architectuur en de architectonische voorstelling is op dit punt zeer illustratief. Zij wordt door de talrijke tekeningen van torens, die zozeer een aanvulling vormen op dat wat gebouwd werd, ons zeer duidelijk gemaakt.

De nieuwe tijd die nu gaat komen, zal met haar nieuwe vormen ook een andere voorstellingswijze meebrengen.

HET MIDDEN DER ZESTIENDE EEUW

Inleiding.

De meest fundamentele van alle wijzigingen die zich in de eerste helft der 16de eeuw rond het architectonische ontwerp voltrokken is de totale verandering in de positie van de architect. Het oude beroep van de (bouw)meester zoals de middeleeuwen dat gekend hadden, ging met de gothische vormenwereld ten onder. Er kwamen nu van andere zijde lieden, die gebouwen ontwierpen en die zich met een nieuwe naam noemden: architect. Dit was de oude klassieke term die in deze streken door het toenemende gebruik van de landstaal, tegen het eind der middeleeuwen geheel in onbruik was geraakt en die nu zeer snel het terrein weer overde.

De middeleeuwse meester had zijn opleiding ontvangen in de bouwloodsen van de grote kerken of in de particuliere steenhoudersateliers. In zijn rijpe jaren was hij gebonden door zijn talrijke en langdurige ondernemingen. Van studiereizen buiten zijn werkgebied kwam weinig. Wij krijgen althans sterk de indruk, dat bij de laatmiddeleeuwse meesters van deze gewesten de bewegelijkheid veel geringer is dan bij de bekende vroeg-middeleeuwse bouwmeesters het geval was.

¹³² R. A. van Zuylen Jr., *Inventaris der archieven van de stad 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1863, Dl. I, blz. 142.

¹³³ R. A. van Zuylen, *o.c.*, Dl. I, blz. 203.

¹³⁴ S.R. 1511/12. J. Mosmans, *o.c.*, blz. 217, noot 10.

¹³⁵ *Gentsche Bijdragen* X (1944), blz. 165.

Door deze gebondenheid aan bouwtraditie en landstreek was het bouwvak gesloten voor de nieuwe vormentaal van elders. Wellicht zou de nieuwe opvatting niet zo onverwacht snel over de oude getriomfeerd hebben, wanneer niet terzelfder tijd dat deze haar intrede deed, de structuur van het bouwvak veranderd was door innerlijke verschuivingen. Want juist in deze jaren zien we de militaire en profane opgaven snel in omvang toenemen, terwijl het werk aan de kerken steeds trager voortgaat. De kerkelijke bouwloods was steeds de kern van het vak geweest, de bron waaruit men nieuwe krachten putten kon. Naarmate dit centrum aan betekenis ging verliezen vertoonde de praktijk van de bouwmeesters neiging om uiteen te vallen.

Het zal duidelijk zijn, dat bij deze ontwikkeling noch van het bouwvak, noch van de verwante ambachtskunst een innerlijk zoeken naar een nieuw vormenideaal uitging. De Renaissancevormen werden hier dan ook niet geïnaugureerd door de vakmensen, doch door de opdrachtgevers. Deze laatste moesten hiertoe in de structuur van het vak ingrijpen. Onder hun invloed ontstond een nieuwe taakverdeling der beelden-kunsten.

Over het geheel genomen geeft deze verschuiving een toenemende belangrijkheid van de schilders te zien. Hiermede wordt een lange ontwikkelingsgang voortgezet. We zagen reeds dat de beeldhouwkunst, die van oorsprong een nauwe band met de architectuur bezat, gedurende de 15de eeuw steeds meer onder de invloed van de schilderkunst kwam en dat omstreeks 1500 de beeldhouwers veelvuldig werkten naar de patronen van de schilders. Ook tussen de bouwmeesters en de opdrachtgevers zagen we vaak schilders als *traits-d'union*, als vertalers van het ontwerp, en vermoedelijk beïnvloedden zij ook de wijze waarop het project werd weergegeven. Hun invloed op het ontwerp wordt nu steeds groter. De schilders waren tenslotte de aangewezen lieden, om als „importeurs” te dienen van die nieuwe vormenwereld die hun opdrachtgevers wensten, in de eerste plaats omdat zij de meest mobiele soort kunstenaars waren, in de tweede plaats omdat hun persoonlijk contact met de opdrachtgever het grootst was.

Het eerste milieu waar — in onze landen — opdrachtgevers trachtten de nieuwe vormentaal ingang te doen vinden was in de kringen van de adel, aan het Mechelse en Brusselse hof. Het contact met de kunstenaars was hier steeds sterk

geweest. Door de internationale betrekkingen introduceerde men hier gemakkelijk vreemde kunstenaars. De migratie van ambachtslieden op het gebied van het bouwvak en aanverwante kunsten is een zeer ingewikkeld proces, dat in het algemeen meer door economische motieven dan door aesthetisch verlangen geleid wordt. Het rijke Brabantse gebied was in deze jaren een belangrijk exportgebied van kunstwerken en kunstenaars. Het was een centrum, waar meer mensen opgeleid werden dan er werk konden vinden. Tegen deze stroom in vreemde kunstenaars te werk te stellen, kon alleen geschieden door een zeer doelbewust ingrijpen van de zijde der opdrachtgevers. De kunstenaars die men op deze wijze binnenhaalde, hadden een werkkring van geheel andere aard dan de inheemse meesters. Vaak was hun praktijk veelzijdiger, zij werkten meestal voor één, of voor slechts enkele opdrachtgevers, en voerden voor dezen al het werk uit dat zich voordeed. Hierdoor doorbraken ze de specialisatie van een bepaald vak. Het zijn de schilders en de beeldhouwers die de sprong wagen en hier volop werk vinden. Bouwmeesters zijn nooit naar deze streken overgekomen, en ook hebben zij vrijwel nimmer studiereizen ondernomen. Wel kwamen uit de vreemde de vestingbouwers, die ook vaak de architectonische onderdelen van hun vestingwerken of de kastelen van hun opdrachtgevers ontwierpen. Naast de schilders en beeldhouwers brengen deze ingenieurs de nieuwe vormen naar deze streken over.

De Vestingbouwer-Architect.

De vestingbouwkunde wordt nu het centrum van een nieuw, enigszins vaag complex van wetenschappen en bevoegdheden. Naast de wiskundige en abstract-theoretische kant sluiten zich de militaire ingenieurskunst, de stedenbouwkunde, de landmeetkunde en de cartografie erbij aan. Dit nieuwe complex was door zijn snelle ontwikkeling een zelfstandig werkkterrein geworden. De band met de bouwkunst bleef echter nog in zoverre bestaan, dat men zich van deze functie uit nog met de architectuur kon bezighouden. De nieuwe, door de hofkringen binnengehaalde, meesters werden herhaaldelijk door de steden geconsulteerd in verband met hun vestingwerken ('s-Hertogenbosch 1542¹³⁶, Leerdam 1543¹³⁷,

¹³⁶ R. A. van Zuylen Jr., *o.c.*, Dl. I, blz. 584.

¹³⁷ *Gelre, Bijdragen en mededelingen* 34 (1931), blz. 164.

Amsterdam 1545¹³⁸ en Middelburg 1547¹³⁹). Voor architectuurprojecten riep men deze meesters niet te hulp. Hun architectonische werkzaamheid beperkte zich tot de bouwwerken van hun adellijke opdrachtgevers (Kasteel van Buren, Toren van IJsselstein).

De belangrijkste van deze meesters zijn de Italianen Alexander Pasqualini en Donato di Boni, de laatste gevormd in de school van San Michele. Alexander Pasqualini blijkt volgens een Antwerps getuigenverhoor (1543)¹⁴⁰ tijdens zijn verblijf in deze stad van 1542-'44 als goudsmid bekend gestaan te hebben. De band tussen de goudsmeedkunst en de architectuur, beide in gelijke vormen werkend, kwam meer voor, voor Italië noemen wij o.a. Brunelleschi; voor deze streken: Allart Duhamel uit Den Bosch, die monstrans-gravures vervaardigde, de zilversmid Joos Metsys uit Leuven, bouwmeester van het westfront der St. Pieterskerk aldaar, en de zilversmid Jan van Nijmegen, die in Antwerpen verschillende huizen en een kerk zou hebben gebouwd^{140a}.

Pasqualini wordt in ons land „artillerie meester” van de graaf van Buren genoemd (Middelburg 1546); te Amsterdam noemt men hem in 1545 „dienaer van den graeff van Bueren”¹⁴¹; in deze functie hield hij zich ook bezig met proefnemingen met geschut en aankoop van kogels¹⁴². In hetzelfde jaar noemt men hem in Amsterdam een andermaal „meester Alexander architect”. In 1547 wordt Donato di Boni te Middelburg met dezelfde naam aangeduid en in 1548 treffen we te Amsterdam een architect Marcus de Verona aan¹⁴³. Het was nu voor het eerst, dat de term architect in ons land weer gebruikt werd. Bij het Antwerpse getuigenverhoor gebruikte men deze betiteling nog alleen voor Vitruvius en Alberti. Nu verspreidt hij zich snel verder. In 1553 wordt Willem van Noort te Utrecht genoemd als „architekt ende metselrie-meester der stadt”¹⁴⁴.

¹³⁸ J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam*, Amsterdam 1886, V, blz. 335.

¹³⁹ *Archief van Zeeland*, Middelburg 1888, VI, blz. 269 e.v.

¹⁴⁰ F. D. O. Obreen, *o.c.*, IV, blz. 232.

^{140a} Als 140.

¹⁴¹ Gem. Archief Amsterdam. Thesoriërsrekening 1545, fol. 82 V°.

¹⁴² *Gelre, Mededelingen en Bijdragen* 34 (1931), blz. 168.

¹⁴³ J. ter Gouw, *o.c.*, Dl. V, blz. 18.

¹⁴⁴ F. D. O. Obreen, *o.c.*, IV, blz. 228 noot 2.

Naar het schijnt gebruikte men het woord „architect” niet in de eerste plaats in de betekenis van bouwmeester doch meer in die van ingenieur. In de gevallen der Italiaanse vestingbouwkundigen, waartoe we Marcus de Verona waarschijnlijk ook kunnen rekenen, is dit zonder meer duidelijk. Ook wanneer men Willem van Noort „architect” noemt, doet men dit op een plaats waar men alleen zijn werk aan de stadsbevestiging omschrijft. Heel sterk blijkt ook deze meer technische kant van het woord architect uit de Amsterdamse Vroedschapsresolutie van 1579, waar men voor het uitdiepen, fortifiëren en beschansen van de Oude-zijds Waal de raad inwint van enige „architectors”¹⁴⁵.

Iets later dan het woord architect treedt ook de term ingenieur op, die nagenoeg dezelfde betekenis schijnt te bezitten. Bij de Antwerpse stadshuisprijsvraag uit 1561 wordt Lambert Suavius uit Luik „ingeniaris” genoemd¹⁴⁶. Tegen het einde der 16de eeuw komt deze term in ons land herhaaldelijk voor. Hij wordt dan veelvuldig gebruikt voor vestingbouwers als Adriaen Anthonisz uit Alkmaar en Jacob Kemp uit Gorcum, doch ook Cornelis Bloemaert en Hendrick de Keyzer worden een enkele maal met „ingenieur” betiteld.

Over de ontwerpwerkzaamheid van deze vestingbouwers-architecten worden we door enkele posten in stadsrekeningen vrij uitvoerig ingelicht. Het meeste weten we van Alexander Pasqualini.

In 1541 verschijnt hij te 's-Hertogenbosch: „Inden iersten is by advise deser stat, van Bueren alhier ontboeden geweest een genoempt mr. Alexander, zeer goede kennise ende verstant hebbende van bolwercken ende ander sterckten, voer steden te maken ende te ordineren. Omme een concept te maken van eenen bolwerck dwelck men voer die Orthenpoirt van meyningen was aan te leggen, omme dair nae dwerck te dirigeren en op te maken, ende op dat alle verloeren costen van weder aff te breken daerby verhuet muchten wordden. Die welcke mr. Alexander heeft nader gelegentheyt vander plaetss dairt tbolwerck geleeft soude wordden, een concept ofte patroen op papier seer constelyck ende subtylyck metter pennnen getoigen ende beworpen, dwelck der stat in hueren drie leden gethoent is geweest. Soe is nae veele raets geordineert ende

¹⁴⁵ *Amstelodamum* 16 (1917), blz. 8.

¹⁴⁶ *Gentsche Bijdragen* VII (1941), blz. 54.

gesloeten, dat die voirs. mr. Alexander tvoirs. beworpen patroen, tot meerder zekerheyt soude stellen maken ende doen maken in houtwerck. Soe heeft die selve mr. Alexander, tvoirs. getoigen patroen in houtwerck gestelt ende gemaict, dair hij langhen tyd over doende is geweest, mits dair veele wercx subtylyck ende zeer konstelyk inne gemaict was. Ende is den selven mr. Alexander voer dierste concept, voirts voer thoutwerck ende voer zyn vacatien, die hy bynnen deser stat hadde gevaceert, soe den wercklieden van allen den werck inden voirs. patroen wesende te onder richten ende kenisse dair van te doen, met meer diensten dair inne gedaen, by advies vanden heeren toegevueght ende betaelt die somme van 100 car. gul." 147).

Dat Mr. Alexander bij de uitvoering van zijn werk door andere meesters ter zijde werd gestaan blijkt uit het volgende: „Item is alhier ontboeden van Bueren een metser genoempt Mr. Coenraet, een konster ende meester van zynen ambacht, omme dit werck aen te helpen leggen ende die meesterye daer over te vueren". Zodra het werk wegens geldgebrek gaat stagneren vertrekt Mr. Coenraet weer naar Buren 148.

Te Amsterdam zien we in 1545 dat Mr. Alexander „van Antwerpen hier gecoemen is omme te maicken een patroen omme daer naer te maicken die nyeuwe muragie tusschen Schreyhouck ende Sint Thonis poort, mit alzulcke thoernen rondeelen ende strijchweringen als daer dienen ende van noede wezen zouden" 149. Bij deze plannen werkt hij samen met Willem Dirxzn. „dezer stede metzelaer".

Daarna ontmoeten we Pasqualini te Middelburg, waar hij drie maanden (van 6 Augustus-7 November 1546) bezig is om te „visiteeren ende bewerpen een patroen hoe men deze stad soude mogen fortifieren jegens de vianden".

Voor dit werk kreeg hij een beloning van 500 karolus guldens, waarvan hij er 300 onmiddellijk ontving en de overige 200 gulden voldaan zou worden als hij leverde „een patroen van houte verheven, van de fortificatie vande voors. stad, afgeset ende op zyn mate geteekend met stecxkens mitsgaders een kalengier van tzelve patroen" 150. Van de levering van het model vernemen we niets meer, en het werk wordt dan

ook niet naar zijn plannen uitgevoerd. In 1548 vertrekt hij na de dood van de Graaf van Buren naar Gulik, waar hij voor Hertog Willem V de wederopbouw van de verbrande stad leidt en de vestingwerken en het slot vernieuwt.

Hoewel in ons land zijn vestingbouwkundige werkzaamheid overheerste (Buren, Leerdam, 's-Hertogenbosch, Amsterdam, Middelburg), maakt hij ook verschillende bouwwerken, n.l. het slot te Buren en vermoedelijk de toren van de kerk te IJsselstein en de bovenste geleding van de toren te Buren 151.

Een zelfde beeld treffen wij bij de loopbaan van Donati di Boni, die zich echter iets meer tot de vestingbouw bepaalde. Hij werd naar deze streken gehaald door Karel V en we zien hem het eerst optreden te Antwerpen in 1540. Blijkens de Antwerpse getuigenverklaring uit 1543 was ook hij niet oorspronkelijk uit het bouwvak afkomstig. Deze verklaring luidt: „Meesteren Donaes, oock Italiaen, desgelijcx noch steenhoudere noch cleynstekere wesende, die de gronden, ordenancien ende patroonen vanden casteele tot Ghendt geordineert heeft, alsoe oock de selve daghelicx ordineert ende opgesichte heeft op al tgene, dat ter fortificatien deser stadt [Antwerpen] aengaet" 152. Een jaar na Mr. Alexander treffen we ook hem te Middelburg aan bezig „int meeten, concipieren ende doen maecken tpatroen van de fortificatie" 153. Wat architectuur betreft, is vermoedelijk de monumentale toegangspoort tot het kasteel Rammekens van zijn hand 154. Bij het uitvoeren van deze werkzaamheden werd hij, die van huis uit geen bouwkundige is, bijgestaan door de ervaren stadsbouwmeester van Antwerpen, Mr. Peter Frans. Deze Peter Frans had in de vergadering, welke in 1540 onder voorzitterschap van Karel V werd gehouden en waarbij o.a. de Hertog van Alva, de Graaf van Buren en de Hertog van Mantua aanwezig waren, zijn plan tot verdediging van de stad zien verwerpen ten gunste van dat van Mr. Donati, sindsdien hielp hij zowel te Antwerpen als elders de Italiaan bij de uitvoering van diens plannen 155.

¹⁵¹ *Bulletin N.O.B.*, 4de Serie, Jrg. 7 (1938), blz. 7.

¹⁵² F. D. O. Obreen, *o.c.*, IV, blz. 234.

¹⁵³ *Archief van Zeeland* IV, blz. 270.

¹⁵⁴ S. Leurs, *Geschiedenis van de Vlaamsche kunst* I (1937), blz. 530.

¹⁵⁵ M. van Hemelrijck, *De Vlaamse krijgswouwkunde*, Tielt 1950, blz. 276. Vgl. *Oud-Holland* 29 (1911), blz. 169.

¹⁴⁷ S.R. 1541/2. R. A. van Zuylen Jr., *o.c.*, I, blz. 584.

¹⁴⁸ Als 147, blz. 585.

¹⁴⁹ Zie 141.

¹⁵⁰ Zie 139.

Dat een vestingbouwkundige carrière niet uitsluitend aan buitenlanders bleef voorbehouden, toont ons de enigszins raadselachtige figuur van Sebastiaan de Noye. Geboortig uit Utrecht, wist hij zich op te werken tot het internationaal niveau der vestingbouwkunde. Hij legt vestingen aan in Noord-Frankrijk en Henegouwen en schijnt zich ook met architectuur te hebben bezig gehouden; het zuiver klassieke hotel dat Granvelle in 1555 voor zich te Brussel liet bouwen wordt hem toegeschreven ¹⁵⁶) en ook de Roodepoort te Antwerpen staat op zijn naam ^{156a}. In zijn architectuur is hij internationaal, Italiaans georiënteerd. Ook zou hij tekeningen hebben vervaardigd van de Thermen van Diocletianus te Rome, welk in 1558 door Hieronymus Cock op kosten van kardinaal Granvelle zijn uitgegeven en een lengte bezitten van 43 voet ¹⁵⁷.

Er zijn vele bewijzen, dat deze vestingbouwkunde nauw met de landmeetkunde verbonden was. Zo treffen we in 1560 te Amsterdam aan „Meester Christiaan Sgroeten geographus van C^o Ma^t onse genedichste heere”, om „een caerte ende concept te maicken, waer ende hoe men alder beqaemelick in toecomende tyden dese stede soude groeten ende fortificeren” ¹⁵⁸. Ook te Middelburg krijgen we de indruk, dat degeen die de vesting ontwerpt, eerst het terrein moet opmeten en dus landmeetkundige moet zijn. Pasqualini vertoefde drie maanden in deze plaats en Donato di Boni wordt nadrukkelijk betaald voor het meten. Ook zien we te Amsterdam in 1548 de architect Marcus de Verona een kaart vervaardigen „van der gelegenheit ende situatie deser stede ende zonderlinge de Lastagie” ^{158a}. In de tweede helft der 16de eeuw zien we in deze stad in de figuur van Joost Jansz. Bilhamer, hoe nauw de landmeetkundige en vestingbouwkundige werkzaamheden samengaan ¹⁵⁹. Wanneer we ons realiseren, dat er tevens een grote kennis der militaire techniek voor nodig was, dan beseffen we hoezeer de werkkring van deze, uit den vreemde afkomstige architecten verschilt van die van de middeleeuwse meesters en hoe de

architectuur, die voor de laatstgenoemden de hoofdzaak was, voor de eerste een bijzaak is geworden. Hoe gering in omvang deze architectuur ook wezen mocht, door haar geheel nieuwe vormen was zij van veel belang.

De beeldhouwers-architecten.

Naast deze ingenieurs, die hun hoofdwerkzaamheid in de vestingbouwkunde vonden, doch die bij gelegenheid ook een zeer klassieke, zuiver Italiaanse architectuur ontwierpen, was er nog een andere groep die zich terloops met de bouwkunst bezig hield. Dat waren de beeldhouwers. Te zelfder tijd als de bovengenoemde vestingbouwers deden bij het Brusselse hof enkele buitenlandse beeldhouwers hun intrede. Het waren Conrad Meit, Jean Mone en Guyot de Beaugrant. Van Jean Mone weet men dat hij Italië uit eigen aanschouwing kende.

De directe invloed van deze groep op de architectuur is moeilijk te achterhalen en zal wellicht niet groot zijn geweest. Alleen bij de gevel van de Brugse Griffie uit 1535 is een aandeel van Jean Mone zeer goed mogelijk. Van meer belang is waarschijnlijk hun invloed op de architectonische decoratie, waarvan we een geval kennen in de Brugse schouw, die Blondeel in 1529 ontwierp, in welk ontwerp De Beaugrant wijzigingen aanbracht. In talrijke andere gevallen geeft de vorm ons aanleiding, een dergelijke gang van zaken te vermoeden.

Zeer dicht bij deze groep hofartisten staat Jacques Dubroecq uit Bergen (Henegouwen), die zijn loopbaan begon met een reis naar Italië. Hij is een der eerste inheemse beeldhouwers die de reis naar dat land onderneemt. Hij wordt door het kapittel der St. Waudru terug geroepen om het nieuwe oxaal in de hoofdkerk van zijn geboortestad (afb. 9) te ontwerpen. De oorspronkelijke tekening is nog bewaard gebleven ¹⁶⁰. Na dit uitmuntende eerste werkstuk, treedt hij steeds meer op als architect. Hij wordt vaak aangeduid met de term „architecteur” en is dus naast de vestingbouwers een der eerste meesters in deze streken die deze titel voert.

Als architect werkt hij vrijwel geheel voor de hofkringen. In 1539 begint hij aan het kasteel van Boussu voor Jean de Hennin, gunsteling van Karel V. Voor Maria van Hongarije bouwde hij van 1545-49 het kasteel Binche en in 1548 het

¹⁵⁶ P. J. Goetghebuer, *Verzameling der merkwaardigste gebouwen in het Koninkrijk der Nederlanden*, Gend 1825, blz. 21, Pl. 29, 30, 31.

^{156a} Als 154.

¹⁵⁷ Als 156.

¹⁵⁸ *Amstelodamum* 16 (1917), blz. 4.

^{158a} J. ter Gouw, *o.c.*, V, blz. 18.

¹⁵⁹ Als 158, blz. 11 e.v.

¹⁶⁰ R. Hedicke, *Dubroecq*, blz. 12 e.v.

slot Mariemont. Voor Karel V ontwerpt hij de zaal van de citadel te Gent en een kasteel in het park van het paleis te Brussel (beide niet uitgevoerd). In tegenstelling tot de noordelijke Nederlanden raadpleegden de Vlaamse steden deze eerste Renaissance meesters niet alleen voor hun versterkingen doch ook voor de architectuur. Jacques Dubroeuq ontwerpt de stadhuizen van Ath en van Beaumont ¹⁶¹. Bij de prijsvraagplannen van het Antwerpse stadhuis is hij adviseur van de jury.

Niet alleen in de hofkringen, maar ook in het stedelijk milieu zien we dat beeldhouwers zich met de architectuur gaan bemoeien. In de late middeleeuwen was in de steden het particuliere steenhouwersatelier steeds belangrijker geworden. Dit kwam door de toenemende rijkdom der kerkinventaris, de grotere mogelijkheid tot export van deze artikelen en vooral door het toenemen der profane bouwkunst. Er ontstond een neiging om bij bouwwerken het steenhouwerswerk te verplaatsen van de bouwloods naar het particuliere atelier. Op de duur zouden de leiders van deze werkplaatsen ook de ontwerpen gaan leveren.

Deze particuliere ateliers, minder aan tradities gebonden dan de kerkelijke en stedelijke bouwloodsen, vormden in de steden naast de schilders de eerste foyers der nieuwe kunstrichting. In tegenstelling tot de kunstenaars uit de hofkringen met hun internationale contacten, waren de leiders van deze werkplaatsen meestal lokale krachten. Zij verwerkten de nieuwe vormen op hun eigen wijze. Slechts in het machtige Antwerpen slaagden enkele van deze „beeldsnijders” erin, het hoogste niveau te bereiken. In de eerste plaats denken we hierbij aan Cornelis Floris, die Italië bezocht en die op architectonisch gebied een belangrijke rol vervulde. In de tweede plaats noemen wij Paludanus.

De schilders-architecten.

Geheel anders was de invloed van de schilders. Deze invloed was minder direct dan die der voorgaande groepen, doch kon op de duur de langrijkste worden, vooral omdat de schilders minder dan de voorgaande groepen aan een bepaald milieu gebonden waren. Hun kortere werktijd per object, de geringere materiaalkosten maakte hen meer beweeglijk. Hoeveel invloed de hofkringen ook op hun ontwikkeling gehad mogen

hebben, deze is bij de schilders iets minder dan bij de in nieuwe vormen werkende beeldhouwers en vestingbouwers-architecten. In talrijke steden zien wij de schilders als eersten de nieuwe vormtaal introduceren. Ook was het maken van een studiereis naar Italië onder deze groep zeer spoedig algemeen. Zij werden dan ook dikwijls in allerlei aethetische zaken buiten hun eigenlijke vak gehoord. Door hun uitvoerende werkzaamheid bij talrijke ontwerpen waren ze hiermee al enigszins vertrouwd. Het maken van ontwerpen voor de figuratieve voorstellingen der beeldhouwers was reeds voor een goed deel hun taak. Ook hun werkzaamheid bij de glasschilderkunst en de tapijtkunst nam toe. Geleidelijk wordt hun invloed op het ornament en de architectonische vormen groter.

Eén der eerste tekenen hiervan zien we te Utrecht, waar het kapittel van de Dom in 1517, een koperen hek voor het St. Maartensaltaar wil laten maken. Hiervoor ontvangt men van vijf verschillende meesters een ontwerp, n.l. van Claesz. Mertens de loodsmeester der Domfabriek, van Jan van der Eijnde de Mechelse geelgieter die het werk vervaardigen zou, van de schilder Hendrick de Zwart uit Gouda en van nog twee onbekende meesters. Het ontwerp van Hendrick die Zwart wordt uitgekozen doch naar het schijnt door persoonlijk ingrijpen van Philips van Bourgondië moet de Antwerpenaar Gregorius Wellemans naar deze tekening van het gehele hek een houten model op ware grootte vervaardigen, dat, zodra het voltooid is, in de kerk opgesteld zal worden, echter in meer antieke vorm dan het „gemaelde patroen” weergaf. Na lange tijd is dit gereed. Nu verklaart Jan van den Eijnde dat het hek op deze wijze niet uitgevoerd kan worden. De scheidsrechter door het domkapittel benoemd is weer een schilder, n.l. Jan van Mabuse. Deze stelt de geelgieter in het gelijk en het hek komt niet tot stand ¹⁶². Deze Jan van Mabuse, in dienst van Philips van Bourgondië tekende in 1520 de ontwerpen voor de koorgestoelten van den Dom ¹⁶³. Enige tijd later, in 1543, zien we de schilder Jan van Scorel het ontwerp voor het oxcaal in de Mariakerk vervaardigen ¹⁶⁴. Eenzelfde stap van schilders in de richting van de architectuur is het ontwerp, dat Lancelot Blondeel te Brugge vervaardigde voor de schoorsteen van

¹⁶² *Bulletin N.O.B.*, 2de Serie, Jrg. 2 (1909), blz. 196 e.v.

¹⁶³ Als 162, blz. 205.

¹⁶⁴ F. D. O. Obreen, *o.c.*, Dl. V, blz. 331.

¹⁶¹ R. Hedicke, *Dubroeuq*, blz. 183.

het „Vrije” aldaar¹⁶⁵. Zowel Van Scorel als Blondeel zijn ook betrokken geweest bij utiliteitswerken, doch hun activiteit in dezen schijnt enigszins dilettantisch. Het geval dat een schilder tot een volledige architectenpraktijk komt, is in ons land uiterst zeldzaam. Wij treffen er een voorbeeld van aan in het geval van Thomas Vincidor van Bologna, volgens de Antwerpse getuigenverklaring uit 1543 „egheen steenhoudere oft cleynstekere, maer een schildere wesende, heeft geordineert het huys tot Breda”¹⁶⁶. Een schilder als Lambert van Noort blijkt verschillende erepoorten ontworpen te hebben bij de blijde inkomst in 1549¹⁶⁷. Hij leverde ook plannen bij de stadhuisprijsvraag van 1560¹⁶⁸. Deze werkzaamheid van Antwerpse schilders op architectonisch gebied beperkte zich niet tot de stad zelf, getuige de post uit de Middelburgse stadsrekening van 1541, waarbij een schilder uit Antwerpen betaald wordt „voor te bewerpen een patroen van den bornepuyt staende updie merct”¹⁶⁹.

Hoever tenslotte een schilder zich in de richting der architectuur kan ontwikkelen, leert ons Hans Vredeman de Vries; in het werkelijke bouwen is hij nooit een held geworden.

Een goed inzicht in de onderlinge verhouding tussen de kunstenaars uit 1561 geeft de Antwerpse stadhuisprijsvraag¹⁷⁰. Wij treffen onder de deelnemers aan deze prijsvraag verschillende schilders aan, als Lambert van Noort, Hans Vredeman de Vries, Jan Matsijs uit Antwerpen, beeldhouwers als Cornelis Floris, Wouter van Elsmer en buitenlandse meesters als de Italiaan Nicolas de Scarini uit Florence en de bouwmeester van de koning, Louis de Foys, een „ingenarius” uit Luik en een „architecteur” uit Rijssel. De adviseurs van de jury waren de beeldhouwer-architect Jacques Dubroeuq uit Bergen en de schilder-beeldhouwer Jan Mijnsheeren uit Gent, beiden ook als „architecteur” aangeduid. Aan de bouwmeesters van de oude stempel schijnt deze prijsvraag voorbij te gaan. Wij kennen hun naam alleen uit de stads- en kerkreke-

ningen; bij een dergelijke gebeurtenis traden ze niet meer naar voren. Nog geen twintig jaar vroeger had de nog in gothische trant werkende Antwerpse stadsbouwmeester bij de eerste stadhuisprijsvraag zijn plan bekroond gezien. Nu telden lieden van zijn positie niet mee.

Prenten en boeken.

De directe invloed der schilders op het ornament en de architectuur zal vele uitvoerende kunstenaars nieuwe mode-vormen geleerd hebben, die zij in eigen ontwerpen ook weer konden toepassen. Toch was deze wijze waarop de schilders de vormenwereld buiten hun vak beïnvloedden niet de belangrijkste. Zij kregen de beschikking over een groter machtsmiddel. Omstreeks 1500 onderging hun werkterrein een grote verruiming in het vervaardigen van ontwerpen voor houtsnede en kopergravure. Hierdoor werden de schilders van buitengewoon groot belang zowel voor de verspreiding der vreemde vormtaal zelf als voor de wijze waarop deze werd voorgesteld. Bovendien was deze snel opkomende prentkunst minder overwegend figuratief dan de schilderkunst zelf. Er was een grote vraag naar ornamentale ideeën voor de architectonisch opgebouwde achtergronden. De te zelfder tijd opkomende boekdrukkunst had ook een sterke behoefte aan ornamentale versieringen. De toenemende aandacht van de schilders voor het ornament gaat samen met hun steeds veelvuldiger werkzaamheid voor de glasschilderkunst en tapijtkunst, waar het ornament en de architectonische achtergrond ook belangrijk zijn. Zij bouwen op hun schilderijen, prenten en glazen een architectonische achtergrond van een zo zuiver klassiek gehalte als de architectuur hier vele jaren nog niet zou bereiken. Doch nimmer bedoelden zij dit als realiteit, hun voorstellingen bleven steeds illusie. Daarom was hun invloed op de werkelijke architectuur traag, hun invloed op het architectonische ornament en detail des te groter.

Voor deze nieuwe vormenwereld was Antwerpen de metropool. Door talrijke uitgevers werden de denkbeelden voor zover ze in prenten weer te geven waren verspreid. Deze steeds toenemende invloed van de Antwerpse schilders-graveurs, wordt ingezet door het werk van Cornelis Bos, dat omstreeks 1540 begint. Vrijwel te zelfder tijd verschijnen de eerste architectuurboeken in onze taal, n.l. de Vitruviusvertaling van Pieter

¹⁶⁵ P. Clemen, *o.c.*, II, blz. 10.

¹⁶⁶ F. D. O. Obreen, *o.c.*, Dl. IV, blz. 232.

¹⁶⁷ *Gentsche Bijdragen* VII (1941), blz. 55.

¹⁶⁸ Als 167.

¹⁶⁹ *Archief van Zeeland*, Dl. VI, blz. 275.

¹⁷⁰ *Gentsche Bijdragen* VII (1941), blz. 37 e.v. en R. Hedicke, *Cornelis Floris und die Florisdekoration*, Berlin 1913, blz. 87 e.v.

Coecke van Aelst getiteld: „Die inventie der colommen met haren coronementen ende maten ut Vitruvio...” (Antwerpen, 1539). Dit boek werd kort daarop gevolgd door het eerste deel van zijn Serlio-vertaling (voltooid in 1553) ¹⁷¹.

Wij zouden tegenwoordig hierin een architectonische daad zien van de eerste orde, doch waarschijnlijk werden deze boeken in het begin meer gebruikt voor de achtergronden op schilderijen ^{171a}, gebrandschilderde vensters en voor de versieringen van de blijde incomsten dan voor de bouwkunst. Voor zover de architectuur beoefend werd door dezelfde kunstenaars beïnvloedde zij ook deze tak. Aan de lieden uit het bouwvak echter gingen zij voorlopig nog voorbij. Tenslotte maakt één Vitruvius nog geen Renaissance, en nog twee jaar na de verschijning van dit boek begint Herman de Waghemaker zijn nieuwe, gothische stadhuis voor Antwerpen te bouwen, welks ontwerp door de vroedschap van deze stad uit enige andere was gekozen. Een jaar later echter werden de reeds gehakte onderdelen van de gevel als de „eggesteenen, lijsten, rabatsteenen ... en canteelen” gebruikt om de wallen te versterken, bij de dreigende inval van Maarten van Rossum ¹⁷².

Belangrijker wellicht dan de enkele theoretische architectuurboeken waren de series gravures van Cornelis Floris en Hans Vredeman de Vries. In 1548 verscheen de eerste serie naar ontwerpen van Cornelis Floris, met voorbeelden van vazen en wellicht in hetzelfde jaar een serie maskers. De volgende series verschijnen in 1554, 1556 en 1557, omvattende talrijke grotesken. In 1557 verschijnt tevens een reeks voorbeelden voor grafmonumenten ¹⁷³.

In dezelfde jaren maakt Vredeman de Vries een begin met zijn omvangrijk oeuvre van gravures. In 1555 verschijnen twee series cartouches, in de komende jaren met talrijke andere en series grotesken vermeerderd. Omstreeks 1560 komen er reeksen met (perspectivische) sceneographiae en van dat moment af, ook reeksen voorbeelden van bronnen, vazen en grafmonumenten. In 1563 verschijnen de orden der architectuur en de karyatiden. Tussen de talrijke reeksen over tuinen, bronnen, tropheën en meubels vinden wij er

¹⁷¹ A. Corbet, *Pieter Coecke van Aelst*, Antwerpen 1950, blz. 29 e.v.

^{171a} *Oud Holland* 62, (1947), blz. 123.

¹⁷² F. Prims, *Het stadhuis te Antwerpen*, [Antwerpen] 1941, blz. 17.

¹⁷³ R. Hedicke, *Cornelis Floris o.c.*, blz. 16.

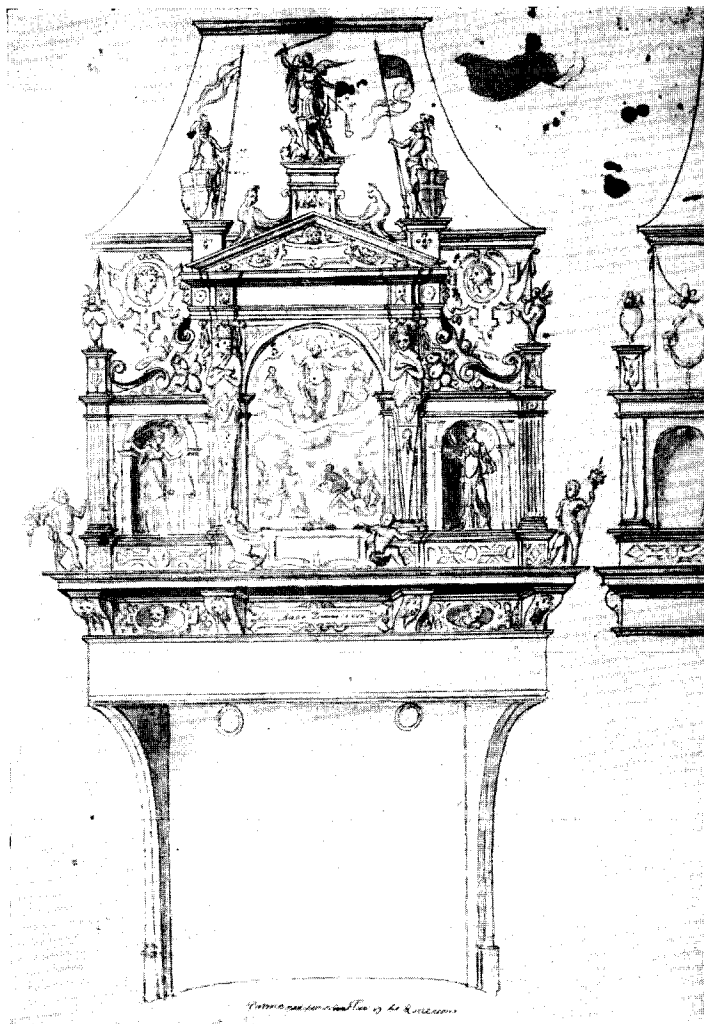
slechts enkele aan de architectuur gewijd n.l. in 1577 „Architectura” ¹⁷⁴. Ook uit de opschriften op de titelpagina's blijkt, dat Vredeman de Vries meer aan schilder- en beeldhouwkunst dacht dan aan het bouwvak. Zijn werk is voor een goed deel een voortzetting van de fantasiearchitectuur die in de eerste helft der 16de eeuw zich ontwikkelde op de achtergrond van schilderijen, prenten en gebrandschilderde glazen; voorts waren dergelijke bouwsels als tijdelijke feestdecoratie vaak de achtergrond bij de hoofdmomenten van het leven: de enige ogenblikken dat de kunstenaarsillussies althans een halve werkelijkheid werden!

De prenten van Vredeman de Vries hebben voor de schilderkunst slechts haar invloed achtergelaten op het werk van meesters als Hendrik van Steenwijk e.d.; op de architectuur en het architectonische ornament des te meer. Dit neemt echter niet weg, dat zij naar hun afkomst meer in het eerste milieu thuis horen dan in het tweede. Het is een voorbeeld te meer van het in deze tijd veel voorkomende verschijnsel, dat vormen in het gebied der schilderkunst tot rijpheid komen en tenslotte op de bouwkunst worden overgebracht.

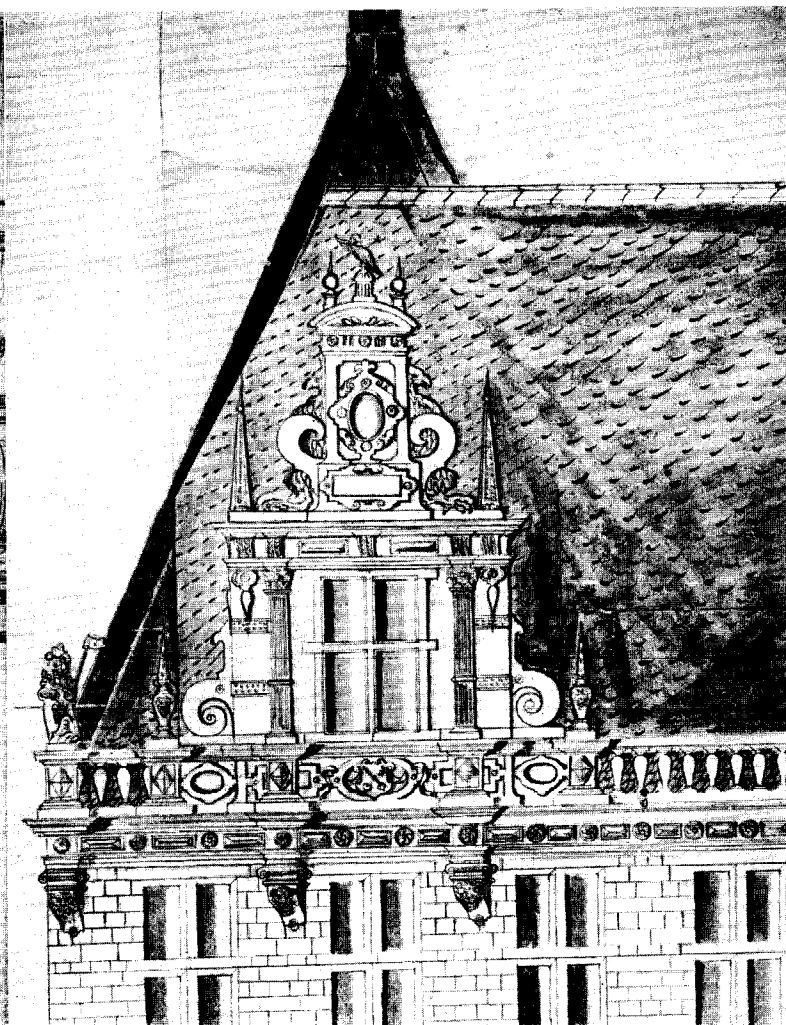
De nauwe samenhang van het gebied waar deze vormen groeiden met de boekdrukkunst, gaf niet alleen de mogelijkheid tot een snelle verspreiding, het gaf ook haar weerslag in die vormenwereld zelf. Veel composities hebben een geïmproviseerd, bijna een journalistiek karakter; men voelt dat zij berekend zijn voor een kort effect. Men begrijpt dan van hoeveel belang voor deze vormenwereld de decoraties bij feestelijke gelegenheden moeten zijn geweest. Het was een bijna onuitputtelijk oefenterrein. Bij de intocht van Karel V in deze landen in 1515, had Brugge aan de spits gestaan met een zeer italianiserende decoratie, omstreeks het midden der eeuw overtroefde Antwerpen alle steden. In 1545 was er de intocht van Karel V en in 1549 deed Philips II naast zijn vader intocht in de steden waarover hij eens Heer zou zijn. In 1556 was er te Antwerpen feest van het Gulden Vlies en in 1561 het Landjuweel ¹⁷⁵. Het is moeilijk zich een denkbeeld te vormen van het werk dat hiervan gemaakt werd. Van de grootste van deze feestdecoraties, die uit 1549 te Antwerpen, geeft het

¹⁷⁴ Als 173, blz. 148 e.v.

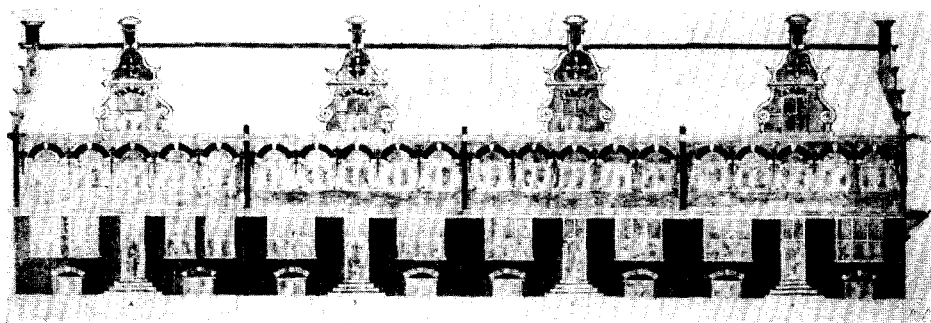
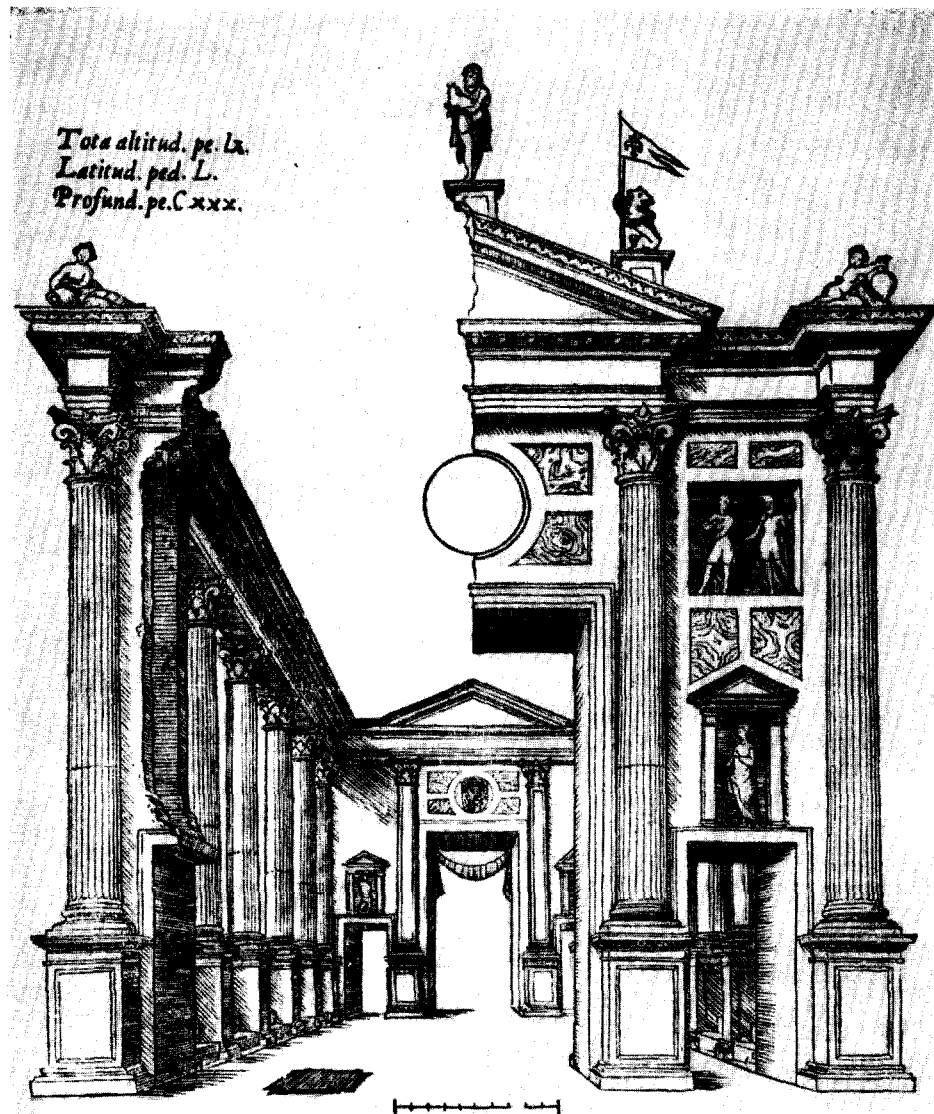
¹⁷⁵ I. von Roeder-Baumbach, *Versieringen bij blijde inkomsten gebruikt in de Zuidelijke Nederlanden gedurende de 16e en 17e eeuw*, Antwerpen 1943.

Afb. 10. Zwolle, Ontwerp voor een schoorsteen in de raadskamer
Tekening 1560 (Zwolle, Gem. Archief)

Afb. 11. Detail gevelontwerp voor het Raadhuis te Leiden
Tekening Lieven de Key, 1594 (Leiden, Gem. Archief)

Afb. 12. Triomfpoort van de Florentijnen te Antwerpen, 1549. (Grapheus, *Spectaculorum ... apparatus*). — *Afb. 13.* Ontwerp voor vier huizen aan de Waalkade te Nijmegen, ± 1600. (Nijmegen, Gem. Archief)

boekje van Grapheus, geïllustreerd door Pieter Coecke van Aalst ons enig idee. De houtsneden geven ons talrijke omvangrijke bouwwerken te zien, die, wanneer ze waren uitgevoerd in blijvende vorm, ieder op zichzelf een voorname plaats in de architectuurgeschiedenis zouden hebben ingenomen. Deze publicatie opende de mogelijkheid tot een indirecte invloed van de schilders en de beeldhouwers op de architectuur. Een invloed die even nieuw als omvangrijk was en die eigen was aan het stadsmilieu, in het bijzonder aan Antwerpen.

De kunstenaars die werkzaam waren in de hofkringen hebben niet geprofitteerd van de mogelijkheid hun opvattingen met de drukpers te verbreiden. We zien trouwens in beide milieu's een volkomen andere structuur: de kunstenaars die zich rond het hof groepeerden waren veelal van vreemde herkomst; zij introduceerden hier elders gerijpte vormen; de Antwerpse groep was van locale oorsprong en slechts enkele van deze meesters hadden Italië bereisd. In het laatste geval werden vreemde invloeden verwerkt tot een eigen stijl, die door middel van de drukpers snel en ver werd verspreid.

De ontwerptekening.

Over het procédé van het ontwerpen zelf worden we in deze tijd door verschillende bouwrekeningen steeds beter ingelicht. Was in het middeleeuwse atelier het patroon de spil waar alles om draaide, de leidraad bij het werk en het toonbeeld voor de opdrachtgever, nu zien we een duidelijker differentiatie optreden. Daar de bouwheer meer bij het ontwerpproces betrokken raakte, werd nu voor het eerst enige vermelding gemaakt van het eerste ontwerpstadium, waarin ideeschetsen vervaardigd werden. We vinden dan ook verschillende malen in de rekeningen betalingen voor „kleine patronen oft figuren”¹⁷⁶. Later volgt dan het definitieve ontwerp, dat in deze tijd ook nog steeds „patroon” genoemd wordt. De posten zijn hierover nu vaak meer gespecificeerd en de verschillende onderdelen waaruit een dergelijk ontwerp bestaat worden soms genoemd. Voor de plattegrondtekeningen gebruikt men wel het woord „gronden” of „plateforma”. De geveltekeningen worden wel aangeduid met vreemde woorden als „designatien” of „faciate”¹⁷⁷.

¹⁷⁶ *Gentsche Bijdragen* IX (1943) blz. 127 en XI (1945-'48), blz. 134.

¹⁷⁷ Als 176, VII, (1941), blz. 55.

Ook over het uitwerken der plannen in werktekeningen is men nu meer uitvoerig. Wellicht was een meer uitgebreide detaillering nodig dan in de voorgaande jaren, omdat de nieuwe vormen nog zo weinig traditioneel waren en men dus niet met een vage aanduiding kon volstaan. Bij zijn werkzaamheden aan het slot Binche vervaardigde Jacques Dubroeuq afzonderlijke tekeningen voor het casettenplafond van de grote zaal, de schoorstenen e.d. De technische tekeningen werden door anderen verzorgd. Philips Lammeke, werkmeester van de Antwerpse O.L.Vr. kerk, levert de tekeningen voor het metselwerk, terwijl Pierre Thiels, eveneens uit Antwerpen de tekeningen voor de kapconstructies vervaardigt¹⁷⁸.

Eenzelfde werkwijze zien we bij het Antwerpse stadhuis. Gedurende de gehele bouwtijd wordt Cornelis Floris enkele malen betaald voor „diversche patroonen, faciaten, berderen”¹⁷⁹, hetgeen niet anders kan zijn dan een nadere detaillering van het reeds vastgestelde plan. Ook hij wordt in zijn werk door verschillende deskundigen bijgestaan.

Van de genoemde soorten tekeningen, de schetsen, de ontwerptekeningen en de werktekeningen zijn er zeer weinige overgebleven. Type-rend voor deze tijd is bovendien, dat de enkele exemplaren die ons resten meer betrekking hebben op de kleine architectuur dan op de gebouwen.

De eerste grote tekening uit de tijd der Renaissance is de ontwerptekening van het oxaal van de St. Waudru te Bergen die vrijwel zeker van de hand van Jacques Dubroeuq is. De tekening is gedateerd 1535. Het is een gewassen pentekening, op perkament¹⁸⁰ (100 × 70 cm), (afb. 9).

In onzekerheid omtrent de auteur verkeren we bij de tekening welke zich bevindt in het Kupferstichkabinett te Berlijn, en die een grafmonument in vroeg-renaïssancistische, Vlaamse trant voorstelt¹⁸¹. Van Cornelis Floris bleef in de Bibliothèque Nationale te Parijs een tekening van een epitaaf bewaard, die vermoedelijk bestemd was voor de graveur Cock, om als voorbeeld voor een gravure te dienen¹⁸².

Deze tekeningen betreffen alle voorbeelden

¹⁷⁸ R. Hedicke, *Dubroeuq*, blz. 160 e.v.

¹⁷⁹ *Gentsche Bijdragen* VII (1941), blz. 61.

¹⁸⁰ R. Hedicke, *Dubroeuq*, blz. 12 e.v.

¹⁸¹ Afb.: P. Clemen, *o.c.*, II, blz. 55.

¹⁸² Afb.: *Gentsche Bijdragen* VIII (1942), blz. 104.

van de kleine architectuur. Een belangrijke serie ontwerpen van gebouwen bleef bewaard te Keulen in de collectie tekeningen van de voorhal van het stadhuis¹⁸³. De beide oudste uit 1557 zijn zeer waarschijnlijk van de hand van Cornelis Floris. Deze gewassen pentekeningen geven het project weer op frontaal-perspectivische wijze. De beide andere tekeningen, de pentekening van Hendrik van Hasselt uit 1560 en de gewassen pentekening uit 1562 van Lambertus Suavius uit Luik, (welke ook een project voor de Antwerpse stadhuisprijsvraag vervaardigde) zijn in orthogonale projectie.

Deze ontwerpen zijn, voor zover hun herkomst bekend is, afkomstig uit de zuidelijke Nederlanden. De oogst in het noorden is geringer. Van de Utrechtse meester Willem van Noort, landmeter en architect, zijn ons enige tekeningen overgeleverd. Uit het jaar 1556 stamt het plan voor de bevestiging van Delft¹⁸⁴. Interessanter zijn de vluchtige schetsen voor het ontwerp van het stadhuis te Utrecht. Een blad is aan weerskanten betekend met plattegrondstudies. Er zijn twee plattegronden die een verbouwing voorstellen van de bestaande middeleeuwse huizen, welke als stadhuis dienst deden, en een derde veel kleinere, geeft een ideaalplattegrond met een vierkante door zuilen omgeven binnenplaats te zien¹⁸⁵. Van grote kwaliteit is ook het schetsontwerp uit 1560 voor een schouw in het raadhuis van Zwolle (afb. 10). De auteur van deze gewassen pentekening is onbekend.

Het is te verwachten, dat wij de discontinuïteit welke wij zagen optreden in het bouwvak en die inhield dat de bouwmeesters uit het midden der 16de eeuw niet de leerlingen waren van hun grote voorgangers, zich ook in de wijze van tekenen zullen zien weerspiegelen.

Een kenmerk dat aantoont, hoezeer de tekeningen van deze tijd beïnvloed werden door de visie van de schilders is het gebruik van kleur. De lineaire tekening van de middeleeuwen wordt geleidelijk getransformeerd in een tekening, opgebouwd uit gekleurde vlakken. Bij de toren-

tekening van Breda, die we om verschillende redenen niet als ontwerp tekening konden beschouwen zagen we voor de eerste maal en zeer aarzelend enkele schaduwpartijen toegepast. Een consequenter gebruik van schaduw geeft de ontwerp tekening van het oxaal van de St. Waudru te zien. Ook in de ornamentgravures uit deze tijd zien we schaduwpartijen gebruikt om de plastische werking te versterken.

De opkomst van het gebruik van kleur in de ontwerp tekeningen is moeilijker na te gaan. Waren de copieën van de ontwerp tekeningen die — naar wij zagen — in de middeleeuwen door schilders vervaardigd werden, ook reeds gekleurd? Bij de eerste Antwerpse stadhuisprijsvraag vroeg men naast de modellen ook nog „patroonen op franchijn-pampier geschildert”. Het gebruik van kleur kunnen wij wel vermoeden doch eerst met zekerheid beoordelen uit de bewaard gebleven tekeningen.

De oudste gekleurde ontwerp tekeningen, die wij bezitten zijn, voor zover ons bekend is, de ontwerp tekeningen voor het Keulse raadhuis door Cornelis Floris en Lambertus Suavius. Doordat er geen nadere architectuur tekeningen uit deze tijd bewaard zijn gebleven, kunnen we moeilijk beoordelen in hoeverre dit kleuren de gebruikelijke methode was.

Belangrijker nog dan kleur en schaduw is het veranderde gebruik van de perspectief, die consequenter wordt toegepast dan bij de laat-gothische tekeningen. Het standpunt wordt frontaal gekozen, het vluchtpunt valt samen met de as van symmetrie en ligt op de ooghoogte van een op de grond staande beschouwer. Vooral bij de ontwerpen voor de kleine architectuur is deze wijze van tekenen zeer suggestief. Enigszins aarzelend werd deze tekenwijze toegepast bij de afbeeldingen van de Blijde incomste te Brugge uit 1515, welke zich in de staatsbibliotheek te Wenen bevinden en in het daarmede samenhangende boekje met houtsneden^{185a}.

Volledig zuiver is deze tekenwijze toegepast in het oxaal-ontwerp van Dubroeuq en het altaar-ontwerp van 1539. Zeer duidelijk ook in de tekeningen welke Pieter Coecke van Aelst in 1549 naar de Antwerpse triomfpoorten vervaardigde als illustraties bij de tekst van Grapheus. De nauw hiermede verwante ontwerpen van Cornelis Floris voor de Keulse Raadhuishal zijn op dezelfde wijze getekend, hoewel we er de aan-

¹⁸³ P. Clemen, *Kunstdenkmäler der Stadt Köln*, Düsseldorf, 2 IV. Abt. (1930), Die profanen Denkmäler, blz. 170.

¹⁸⁴ *Bulletin N.O.B.*, Serie 4, Jrg. 6 (1937), blz. 8.

¹⁸⁵ Afb.: F. A. J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*, 's-Gravenhage 1931, Dl. II, platen nrs. 432, 433.

^{185a} Zie 175.

dacht op moeten vestigen, dat bij dit uit twee verdiepingen bestaand ontwerp beide verdiepingen een eigen vluchtpunt hebben. Van een volledig zuiver en mechanisch gebruik van de perspectief is hier nog geen sprake, al heerst er ook niet meer de willekeur van vroeger. Nauw verwant met deze architectuurtekeningen is de weergave der architectonische decoraties op de Van Orley-vensters in de Brusselse St. Gudule.

In de „Architectura” van Vredeman de Vries wordt meer gebruik gemaakt van de orthogonale projectie, slechts in enkele onderdelen merken we het gebruik der frontale perspectief op.

Naast de voor ontwerpen zeer veel gebruikte frontale perspectief staat de overhoekse perspectief die de schilders bij voorkeur benutten. Voor de uitbeelding van het architectonisch ontwerp (waarvoor de methode ons, na het overvloedig gebruik in de 19de en 20ste eeuw zo geëgend lijkt), werd deze toen echter nog vrijwel niet gebruikt. Alleen sommige ontwerpers van gravures als Hans Vredeman de Vries maken er veelvuldig gebruik van. Vele van deze gravures moeten echter niet zo zeer beschouwd worden als architectonische ontwerpen dan wel als ontwerpen voor architectonische achtergronden op schilderijen.

De vogelvlucht.

Het standpunt dat de middeleeuwse bouwmeesters en schilders kozen bij de weergave van hun architectuur was weinig bepaald. Het bevond zich steeds ongeveer te halver hoogte van het bouwwerk. Op de lage delen keek men neer, tegen de hogere keek men van onder aan. In de 16de eeuw ondergaat het standpunt een verduidelijking. Aan de ene zijde cultiveert men een bewuste perspectief van uit het gezichtspunt van de op de grond staande beschouwer, aan de andere kant komt men tot de consequente vogelvlucht. Hoewel we in middeleeuwse architectuurafbeeldingen, vooral van stadssilhouetten, er herhaaldelijk een aanloop toe vinden, treedt de zuivere vogelvlucht eerst te zelfder tijd op als de aan de grond gebonden perspectief. Evenmin als de perspectief is de vogelvlucht in de eerste plaats een architectonisch uitbeeldingsmiddel, doch ontwikkelt zich buiten het architectonisch milieu en wordt voornamelijk toegepast in de kringen van landmeters en kaarttekenaars. Voor de kaarttekenaars wordt dit standpunt het meest gebruikt. Een belangrijk voorbeeld hierin is wellicht ge-

weest de grote vogelvlucht-houtsneede van Venetië uit 1500 die Jacopo de Barbari voor de Neurenbergse koopman Anton Kolb tekende. Stereometrisch minder zuiver is de grote vogelvluchtschildering van de stad Gent uit 1536¹⁸⁶.

Bewonderenswaardig exact is evenwel het grote schilderij dat Cornelis Anthonis in 1538 van Amsterdam vervaardigde voor de Heer van Bossu¹⁸⁷ en waarvan de constructietekening nog bewaard is gebleven¹⁸⁸. In 1544 werd hiervan de bekende houtsneede uitgegeven. Het aantal vogelvluchten van Antwerpen is legio. Er zijn er zeer boeiende onder, zoals de Plantijn-houtsneede uit 1565 van de hand van Virgilius Bononiensis^{188a} en de vogelvlucht uit 1569 door Petrus a Meriga, naar een tekening van Lambert van Noort¹⁸⁹. Dat dergelijke plannen veelal door schilders vervaardigd werden blijkt ook uit de opdracht die de stad 's-Hertogenbosch in 1567 aan Lambert van Noort gaf en die ons ook het een en ander leert over de vervaardiging van een dergelijk plan. Van Noort werd naar Den Bosch ontboden in verband met de tapijten, die de vier hoofdsteden van Brabant in de Statenzaal te Brussel wilden hangen: „Mr. Lambert van Noort schilder die het werck heeft aangenomen te doen, naedyen hem de zaicke geremonstreert was, hebbende die zelve Stadt int cleyn ontworpen ende dair nae int groot gestelt, om op een paneel te setten ende oick int cleyn ontworpen, soemen die opt tapeet zoude bourdueren, mair de tapissier tproiect ziende, en heeft dair nae nyet willen wercken, seggende, dat het werck te swair was, ende heeft die voors. mr. Lambert, alsdoen de voors. stadt ten vierden mael wederomme hermaict opte manier als de andere drie hoofdsteden gecontrefeyt wairen”¹⁹⁰.

Niet alleen de schilders-kaarttekenaars, ook de landmeters gebruikten deze methode van uitbeelden, en niet alleen voor gehele steden, doch ook voor afzonderlijke gebouwen. Het schetsboek van Daniel Specklin¹⁹¹ geeft vele van derge-

¹⁸⁶ Gent, Museum Bijloke.

¹⁸⁷ Amsterdam, Waagmuseum. Vgl. *Amstelodamum* 40 (1944), blz. 129.

¹⁸⁸ Afb.: C. H. Peters, *De Nederlandsche stedenbouw*, Leiden [1909], Dl. I, blz. 40.

^{188a} A. H. Cornette, *Iconographie van Antwerpen*, Antwerpen 1933, pl. 104-108.

¹⁸⁹ A. J. J. Delen, *Oude Kunst en Graphiek*, Antwerpen-Amsterdam 1943, afb. 18, 19.

¹⁹⁰ R. A. van Zuylen Jr., *o.c.*, Dl. II, blz. 814.

¹⁹¹ *Oud-Holland* 29, (1911), blz. 166 e.v.

lijke vogelvluchten. Deze wijze van tekenen werd voorts een enkele maal voor een vestingproject toegepast. Dit bewijst het plan voor de bevestiging van 's-Gravenhage van \pm 1570 in het algemeen rijksarchief 192.

Ook bezitten wij enkele vrij vroege vogelvluchtafbeeldingen van kastelen, o.a. van het kasteel Frens in Westphalen (\pm 1560) 193. De reeds genoemde tekening van het kasteel Schuilenburg (1538) laat zien, dat deze manier van uitbeelden ook voor een meer architectonisch doel gebruikt werd.

Ondanks deze enkele voorbeelden blijft het moeilijk een directe band tussen de architectonische voorstelling en de vogelvluchttekening aan te wijzen. In het buitenland is dit eenvoudiger wanneer wij denken aan de schetsen van Leonardo da Vinci of de kasteelgravures van Du Cerceau. Ook bij ons kunnen we deze band wel vermoeden, daar er een nauwe betrekking bestaat tussen de schilders, landmeters en architecten. Toch hangt wellicht het belangrijkste aspect van de uitbeelding van het architectonische ontwerp hiermede samen n.l. de ontwikkeling van het bouwmodel. Tussen de vogelvluchtvisie en het bouwmodel bestaat in wezen een nauwe samenhang, en misschien is het door het veelvuldig voorkomen van het laatste dat we de eerstgenoemde soort bij het architectonische ontwerp zo weinig aantreffen.

Het bouwmodel.

Het bouwmodel, waarvan we in de late middeleeuwen slechts enkele voorbeelden konden aantonen, wordt nu algemeen gebruikelijk. Niet alleen voor gebouwen, doch ook voor delen van de inventaris. We zagen dat er in 1509 een model van het hek van het Brusselse Balienhof werd vervaardigd. In 1517 laat Philips van Bourgondië te Antwerpen een houten model op ware grootte vervaardigen van het hek van het St. Maartensaltaar, welk model eerst ter plaatse opgesteld moet worden voordat het hek in koper gegoten wordt. Dit is het eerste model in Renaissance-stijl dat we kennen. Een dergelijk soort model was ook het stenen model van de schoorsteen van het Vrije, dat Lancelot Blondeel in 1529 liet vervaardigen.

Het stenen model, zo voor de hand liggend

¹⁹² F. A. J. Vermeulen, *o.c.*, Dl. II, pl. 658.

¹⁹³ R. Klapheck, *Die Meister von Schloss Horst im Broiche*, Berlin 1915, blz. 235.

voor de bouwmeesters die uit het steenhouwersvak afkomstig waren, wordt nu geleidelijk vervangen door het houten model. Bij de eerste prijsvraag van het Antwerpse stadhuis wordt gevraagd om „diverse patroonen, zo in steen, in hout gesteken, als oick op franchijn-pampier geschildert ...” 194.

De keuze wordt hier aan de inzenders overgelaten. Het is merkwaardig dat hier eerst de modellen genoemd worden en dan het getekende ontwerp. We krijgen de indruk, dat de opdrachtgevers hun beslissingen meer en meer nemen aan de hand van het model. Soms wordt dan ook uitsluitend de maquette genoemd en niet de ontwerptekeningen. Toch moeten deze er steeds geweest zijn, om het model te kunnen vervaardigen. In 1545 krijgt Jacques Dubroeuq in verband met het kasteel Binche een aanzienlijke som betaald voor „la fachon de la modelle de bois contenant le patron et comprendement de tout le corps de logis de Sa Majesté”. Een schilder ontvangt een betaling „pour par luy avoir paint de diverses couleurs toutte lad. modelle de bois” 195. In dit geval was er echter eveneens sprake van „les patrons de l'hostel de sa Majesté, à Binch”. Bij het ontwerp dat Dubroeuq in 1549 maakte voor het Paleis dat Karel V in de Citadel van Gent wilde oprichten, is uitsluitend sprake van een model, hetwelk evenwel de keizer niet bevallen schijnt te zijn, want nog in 1554 lezen we dat het weer van Bergen (de woonplaats van de architect) naar Brussel wordt vervoerd „laquelle modelle, j'avais changié et refait de nouveau”. Weer is er van tekeningen geen sprake. Van het zeszijdige kasteel dat in 1554 in het park van het Brusselse hof gebouwd zou worden, vervaardigt hij plattegronden en een model. Apart krijgt hij betaald: „pour le fachon et peinture de la dicte modelle” 195^a.

Het woord „model” gaat nu „patroon” verdringen dat voor tekeningen voorlopig gehandhaafd blijft.

Wij zouden geneigd zijn te veronderstellen, dat Dubroeuq deze modellen zelf vervaardigde: aan de rekening van de wijzigingen in het Gentse model heeft hij toegevoegd dat hij er van 13-23 Sept. 1554 aan gewerkt heeft. Het zal echter meer gebruikelijk zijn geweest dat deze modellen door schrijnwerkers werden vervaardigd. We zien tenminste in 1541 een schrijnwerker en een

¹⁹⁴ *Genische Bijdragen* VII (1941), blz. 51.

¹⁹⁵ R. Hedicke, *Dubroeuq*, blz. 258.

^{195^a} Als 195, blz. 278.

beeldhouwer bezig, een houten model voor het kasteel te Gent te maken, waarschijnlijk naar het ontwerp van Jan Mijnsheere¹⁹⁶. Dit was hetzelfde gebouw waarvoor later Dubroeuq enkele modellen zou leveren.

Niet alleen van gebouwen, ook voor vestingwerken werden herhaaldelijk houten modellen gemaakt. Wij zagen dit reeds te 's-Hertogenbosch (1542) en te Middelburg (1547). Zo heeft Dubroeuq, naar het schijnt in samenwerking met vestingbouwkundigen, voor Karel V de modellen geleverd voor de vestingwerken van Phillippeville, Marienbouch et Charlemont¹⁹⁷.

Talrijk zijn de bewijzen, dat het gebruik van bouwmodellen van de opdrachtgever uitging of door deze gestimuleerd werd. De oudste maquettes troffen wij aan bij de vorstelijke opdrachtgevers n.l. bij het „Maison Du Roy” en het hek van het paleis op de Coudenberg, beiden te Brussel. We zagen dat te Utrecht in 1517 door persoonlijk toedoen van Philips van Bourgondië het model van het altaarhek vervaardigd werd. Te Leuven droeg de stad nadrukkelijk Joos Metsijs op het grote stenen model te vervaardigen, en te 's-Hertogenbosch ging het verzoek om een houten model van het ontworpen bolwerk, waaraan men het project beter dacht te kunnen beoordelen dan aan de tekening, eveneens van de stad uit.

Wanneer wij de ontwikkeling van het bouwmodel nog eens overzien, krijgen we de indruk dat het in de Nederlanden geïntroduceerd is in Brabant, aan het Hof en in de grote steden.

Door het algemeen gebruik van het bouwmodel als middel om de architectonische voorstelling voor de opdrachtgever duidelijk te maken raakten de verschillende oudere methoden (zoals het kopiëren van architectuur-tekeningen door schilders en het vervaardigen van schilderstukken) op de achtergrond. Een enkele maal komt het kopiëren van tekeningen nog voor; zo maakt in 1540 de schilder steenhouwer Jan Mijnsheere te Gent „IX patrons de plattefourmes de villes et chasteaulx selon le besteck de messire Donaes Diboni ingénieur de sa Majeste”¹⁹⁸. Doch dit is waarschijnlijk gedaan omdat er meerdere exemplaren nodig waren, niet om ze op andere wijze voor te stellen.

Schilderstukken van gebouwen werden nog

maar zeer zelden gemaakt. In 1564 vraagt Philips II om een geschilderde afbeelding van het stadhuis van Antwerpen en van het Hansehuis in dezelfde stad moet een schilderij bestaan (hebben?) op het stadhuis van Bremen¹⁹⁹.

Zo zeer echter werd het model verkozen boven de geschilderde voorstelling, dat men in een dergelijk geval ook wel een tweede bouwmodel liet maken om weg te schenken. Jacques Dubroeuq maakt in 1548 voor Maria van Hongarije van het kasteel Binche „une nouvelle modelle de bois que sa Majesté luy a ordonné faire pour envoyer à la royne de France”²⁰⁰.

Van al deze bouwmodellen is er geen bewaard gebleven. Het enige ons bekende is het raadselachtige model van het Antwerpse raadhuis²⁰¹. Aangezien het een gebouw te zien geeft dat veel kleiner is dan het uitgevoerde bouwwerk, kunnen wij ons niet voorstellen, dat het hier om een eerder, bij de uitvoering gewijzigd project van het raadhuis gaat. Het is bovendien de vraag of dit model, door zijn enigszins slordige uitvoering, een representatief staal van maquette-bouw uit die dagen mag heten.

De verhouding Bouwmeester-Bouwbeer.

Geheel veranderd is de verhouding tussen de architect en zijn opdrachtgever. Van deze laatste meer dan van de eerste is het initiatief tot de Renaissancekunst uitgegaan en we zien nu een voortdurend blijvende bemoeïing. In de eerste plaats zocht men langer tot men de geschikte meester gevonden had, of men haalde hem desnoods van ver. In de tweede plaats bleef men nauwlettender op het plan toezien.

Karel V laat de plannen voor zijn Gentse paleis eerst vervaardigen door de Gentenaar Jan Mijnsheere doch vervangt hem later door Jacques Dubroeuq. Evenzo neemt Maria van Hongarije de opdracht voor haar kasteel Binche uit handen van Guillaume van der Bercht om die eveneens aan Dubroeuq te geven. Over het algemeen kunnen we de invloed van de bouwbeer in deze tijd niet hoog genoeg aanslaan. Slechts een enkele maal echter treffen we hierover exacte feiten aan. Zo leverde Granvelle in 1554 aan Karel V de plattegronden van Chambord toen deze Dubroeuq een nieuw slot in het Brusselse park liet bouwen en Karel V liet zijn architect

¹⁹⁶ Als 195, blz. 277.

¹⁹⁷ Als 195, blz. 280.

¹⁹⁸ Als 195, blz. 277.

¹⁹⁹ R. Hedicke, *Cornelis Floris*, blz. 89 en 98.

²⁰⁰ R. Hedicke, *Dubroeuq*, blz. 261.

²⁰¹ *Gentsche Bijdragen* VII (1941), blz. 40 en 43.

deze plannen natekenen²⁰². Een ander middel dat nu werd toegepast om tot het beste resultaat te komen, was het uitnodigen van verschillende meesters om een ontwerp te vervaardigen. Wij zagen een dergelijke besloten prijsvraag voor de eerste maal te Utrecht in 1517 bij het plan voor het hek voor het St. Maartensaltaar²⁰³.

Ook de steden gebruikten dit middel om tot de keuze van het juiste plan te komen, getuige de prijsvraag in 1529 te Brugge bij de schouw van het Vrije. We zien hier hetzelfde wat we te Utrecht zagen en wat het gevolg van dit systeem is, nl. dat het bekroonde plan enigszins gewijzigd moest worden, dat er adviezen aan derden gevraagd worden en dat er onzekerheid bestaat over het auteurschap van verschillende delen²⁰⁴.

De volgende belangrijke prijsvraag, was de eerste Antwerpse stadhuis prijsvraag uit 1541. Het was iedereen toegestaan deel te nemen. Wij weten helaas niet welke meesters meedongen; wel is bekend dat het nog gothische plan van de oude stadsbouwmeester Domien de Waghmakere werd bekroond. Over de prijsvraag uit 1561 zijn we beter ingelicht. Wij weten welke meesters ontwerpen inzonden, wie de adviseurs van de jury waren en ook dat men het slechts met moeite over het ontwerp eens kon worden. Maar in hoeverre het uitgevoerde plan op de ideeën van Cornelis Floris teruggaat en of er wellicht niet belangrijke, aan andere plannen ontleende denkbeelden mede in zijn opgenomen, blijft een onoplosbare zaak.

Ook bij de bouw van de Keulse Raadhuishal werden er, blijkens de bewaard gebleven projecten, verschillende meesters gepolst en een groot aantal mogelijkheden overwogen. Zelfs hier, waar de tekeningen bewaard zijn gebleven, is het moeilijk te beoordelen in hoeverre in het uitgevoerde project gebruik is gemaakt van de vondsten van anderen. Deze moeilijkheid zullen we in de komende eeuwen steeds weer ontmoeten.

Omdat de middeleeuwse meester zo weinig contact had met het milieu van zijn opdrachtgever zijn wij slecht over hem ingelicht. Omdat de meesters van de nieuwe tijd in zo uitvoerig contact stonden met hun opdrachtgevers en via deze met elkaars denkbeelden, zijn wij in feite vaak nog minder goed over hen ingelicht. De gegevens mogen talrijker zijn geworden, het

beeld is eindeloos veel gecompliceerder en steeds weer zullen we van nu af stuiten op de nooit te onderschatten, doch ook nimmer te achterhalen invloed van de opdrachtgever.

Zowel het gebruik van bouwmodellen als het houden van prijsvragen is van de opdrachtgever uitgegaan. Beiden ontwikkelden zich te zelfder tijd en vormden een belangrijke wijziging in de structuur van het architectonisch ontwerp.

Samenvatting.

Wij zagen, dat de periode waarin de Renaissance-vormen hun intrede deden ingeleid werd door een nieuwe generatie van architecten, die van vele zijden buiten het bouwvak afkomstig was en door haar opdrachtgevers werd binnengehaald. De architecten legden zich toe op een taak waarin de directe opvolgers der grote middeleeuwse meesters in de ogen van hun opdrachtgevers te kort schoten: met deze nieuwelingen kwam een nieuwe wijze van tekenen in zwang, die van de schilders en graveurs was overgenomen.

De architectonische uitdrukkingmiddelen werden in het algemeen meer op de leek ingesteld dan op de vakman (schaduw, kleur, perspectief). De opdrachtgever bemoeide zich intensief met het ontwerpproces en stimuleerde het gebruik van modellen. Wij zien dan ook talrijke prijsvragen en meervoudige opdrachten.

Voor de eerste maal wordt nu ook de drukpers ten behoeve van de bouwkunst ingeschakeld, waarbij velerlei „inventien” naar alle windstreken werden verspreid. Deze bedenksels kregen hierdoor een betekenis op zichzelf, afgezien van hun verwezenlijkingsmogelijkheid. Op de prenten, gebrandschilderde glazen en in de feestdecoraties ontstaat een fantastische vormenwereld. Het was echter een generale repetitie van een toneelstuk dat niet opgevoerd zou worden.

Vrijwel even onverwacht als ze gekomen was verdween deze gehele groep kunstenaars. Hun beide steunpilaren, zowel de adellijke kringen rond het Mechelse en Brusselse Hof als het machtige Antwerpen raakten de een na de ander in verval. Het uitbreken van de oorlog en de ondergang van Antwerpen maakten een einde aan het bestaan van deze groep kunstenaars.

Daarna komt er dan weer een heel andere soort van bouwmeesters, meer dan die van vroeger met het eigenlijke handwerk verbonden. Dit type heeft zich in de tussentijd op een bescheiden

²⁰² R. Hedicke, *Dubroencq*, blz. 278.

²⁰³ Als 162.

²⁰⁴ Als 165.

plaats weten te handhaven; nu vallen hùn de belangrijke opdrachten ten deel en treden zij geleidelijk aan meer naar voren. Deze sociale ver-

anderingen hebben als steeds een grote weerslag op het architectonische ontwerp in zijn talrijke facetten.

SUMMARY

THE ARCHITECTURAL DESIGN AND ITS REALIZATION IN THE LATE MIDDLE AGES AND THE 16TH CENTURY IN THE NETHERLANDS

BY R. MEISCHKE

We may obtain a survey of the methods of designing of the medieval masters by reconstructing the part played by such material aids as sketches of plans, building models and working drawings in the designing process. Of equal importance in this connection is the social status of the master, as shown in his relations with his colleagues and the persons who gave commissions, as well as the number of different tasks which he performed. These various aspects appear to be closely connected. The method of drawing is of major importance. It was based on an old tradition and had developed within the bounds of the building trade. Like the architecture itself, it invariably retained projects of towers, which add some valuable data to the knowledge furnished by the few completed a purely linear character. This method of drawing is most clearly demonstrated in some preserved towers. They are very characteristic of this time.

The contact between the master and the person who gave the commission was negligible. The architectural drawing was often translated by the painter, and occasionally by the maker of models, into a form more easily comprehensible to the layman.

The province of the medieval masters was extremely extensive. Not only did they work on buildings, but they also accomplished a fair amount of purely technical tasks such as the building of harbours and locks. There appear to have been frequent contacts between the masters of the building trade, whereas there are no indications of contacts with foreign countries.

The new time (i.e. the period from about 1530 to 1580) showed a complete breach with the old tradition. The new generation of masters, now called architects, were no longer pupils of the medieval masters. They originated from the provinces of the art of fortification, painting and sculpture. Therefore their methods of drawing were entirely different, while building models became generally used. This shift was largely due to the active interference of those who gave the commissions. From this time onward the latter became more intimately concerned in the activities (competitions). Thus a complete change in the division of labour between the various groups of artists was brought about. The direct successors of the great medieval masters now only performed subordinate tasks and for a long time carried on the Gothic traditions.

By the end of the 16th century these tendencies came to an end owing to the unfavourable times. This period saw a revival of the medieval traditions in the organization of the building trade.

On many other points, however, such as the relations with the persons who gave commissions, the introduction of competitions and the use of building models, the preceding period appears to have had a lasting influence.

BOEKBESPREKINGEN

Ir. H. J. W. Thunnissen met een voorwoord van *Prof. Ir. M. J. Granpré Molière*, Gewelven, hun constructie en toepassing in de historische en hedendaagse bouwkunst. — *N.V. Wed. J. Abrend en Zoon, Amsterdam* 1950. XVI + 351 p. met 139 heelpag. platen. Geb. f 17.50.

„De bouwmeester heeft het materiële leven in de ene hand, in de andere het geestelijke. In hem verenigen zich practijk met beschouwing, verschijning en wezen, wetenschap en kunst, arbeid en arbeidsvreugde, maatschappij en beschaving”. Met deze woorden leidt de fijnzinnige Granpré Molière het werk in en typeert daarmee zowel het onderwerp als het boek. Want Thunnissen heeft op uitstekende wijze van begin tot einde zich voor ogen gesteld, dat materie en constructie innig samenhangen met de geestelijke waarden, die in de vormgeving tot uiting komen. Slechts als synthese dezer componenten is bouwkunst te zien en als zodanig zegt de schrijver aan het begin terecht: „gewelven mag men niet zien als onderdelen op zichzelf. Zij houden op allerinnigste wijze verband met het bouwwerk”. En voorzeker! wanneer het begrip bouwkunst door de tijden heen inhoudt: ruimte te scheppen voor zakelijk doel op schone wijze, dan zal men het bijzonder belang moeten erkennen, dat gewelven voor de bouwkunst hebben.

De grote waarde van dit boek ligt vóór alles in het feit, dat de auteur een goed deel van zijn leven gewijd heeft aan gewelvbouw, en telkens ondergaan we dat een man aan het woord is, die persoonlijk geworsteld heeft met een der moeilijkste problemen die de bouwkunst technisch stelt: het overkluizen der ruimte. In hoofdzak beperkt hij zich daarbij tot gewelven van baksteen en natuursteen, de belangrijkste materialen, waarin zij tot de komst van het gewapend beton werden uitgevoerd.

Hoofdstuk I omvat: „Problemen van wiskundige aard”. Besproken worden de wiskundige figuren voor de vormbepaling van bogen, en het bepalen der voerichtingen. In die zin is de werking meer of minder tweedimensionaal gedacht. Daarna volgt: het wiskundig construeren van vlakken en lichamen, benevens de doorsnijdingen van vlakken en lichamen, waarbij men overgaat in het driedimensionale gewelf. De

verschillende gewelfvormen worden dan uiteengezet in samenhang met de steensnede.

In hoofdstuk II komen: „Problemen van constructieve aard” aan de orde. Bekeken worden de nauwe relatie tussen gewelf en constructie bij de opstand van het gebouw, de toepassing van het materiaal en de wijze van uitvoering der verschillende typen. Ton-, schroefvormig-, koepel-, kruis-, steek- en trompgewelven worden daarbij aangegeven nu eens in rechte of scheve projectie, dan weer in perspectief. Voor het goed begrip der wijze van uitvoering zijn de uitslagen tevens aangegeven. Dat bij de lezer een bescheiden kennis van de beginselen der beschrijvende meetkunde verondersteld mag worden, is geen te grote eis.

In hoofdstuk III worden: „Problemen van esthetische aard” benaderd. Dat de vormgeving aan het gewelf voor een belangrijk deel de ruimte-werking van het interieur, en, voor zover het gewelf uitwendig zichtbaar is, de massawerking van het geheel bepaalt, is evident. Het moge zijn dat deze twee grote zaken wat simplistisch zijn behandeld, zo heeft men dit alles in wijder verband te zien met hoofdstuk IV, waar: „de gewelvbouw in de loop der tijden” besproken wordt. Hier heeft schrijver voldoende gelegenheid nader in te gaan op ruimte- en massawerking, wijl hij kon terugrijpen op grootse bouwwerken. Blijkbaar is het Thunnissen te doen die zaken te accentueren, welke nog van belang zijn voor het heden. Vandaar een beknopt overzicht van gewelvbouw in de Oosterse Oudheid en een uitvoeriger uiteenzetting van de vrije overstolping der ruimte bij de Romeinse, Byzantijnse, Middeleeuwse, Renaissance- en Barok-bouwkunst.

Waar het bij de uitvoering van gewelven belangrijk is of men al dan niet van houten formelen voor tijdelijke ondersteuning gebruik maakt, wordt hieraan de nodige aandacht geschonken. In het Oosten beschikte men over een oude traditie van gewelvbouw der woonhuizen vooral met koepel-overkluizing. Het zijn de Byzantijnen, die de macht der overlevering op dit gebied in hun monumentale scheppingen voortzetten en vrijwel zonder formelen metselen. Met deze methode voor ogen moeten zij het optreden van spanningen met alle gevaren hieraan ver-

bonden hebben aangevoeld. Maar ook wanneer zij formelen toepasten, bleef het gevaar bij grote overspanningen niet denkbeeldig. Immers hun meest grootse schepping op dit gebied, de hangkoepel der Aya Sophia kerk te Constantinopel, is 22 jaar na de voltooiing ingestort, zij het dan, dat mogelijk aardbevingen hiertoe hebben meegewerkt. Het is waar dat de nieuwe koepel, nog gebouwd onder Justinianus, een verhoogd profiel kreeg, waardoor de afscheiding van koepel en pendentiefs zich duidelijk aftekent, en dus het karakter van hangkoepel verloor, toch meen ik, dat men geneigd is, van hangkoepel te blijven spreken.

Schrijver gaat vervolgens na de invloed van de Byzantijnse gewelfbouw zowel op de Oosterse, in hoofdzaak Islamitische en Hindoe-Islamitische, als op de Westers-Christelijke architectuur der Middeleeuwen. Bij deze laatste zet hij uiteen, hoe de verworvenheden van de Romeinen en Byzantijnen de jongere kunst beïnvloeden. Het programma van eisen bevat thans het maken van brandvrije overdekking en goede verlichting. Men zou er aan toe kunnen voegen de vraag naar groter ruimte voor priesters en leken. Dat het gewelf hierbij een voorname rol vervult, is duidelijk. Hierbij wordt de evolutie: Vroeg-middeleeuws (Prae-Romaans), Romaans en Gothiek uiteengezet, benevens ton-, graat- en ribgewelf nader beschouwd. Bij de bespreking van het: „Nut der ribben”, is het oordeel van de gewelfbouwer Thunnissen milder dan van sommige kunsthistorici der laatste 20 jaar, die menen dat dit ongeveer nihil is. Voorzeker erkent de schrijver de nieuwere zienswijze, waarbij de stelling van Viollet-le-Duc niet door dik en dun te handhaven is. Toch geloof ik dat Thunnissen niet de zienswijze, op zeer verdienstelijke wijze door Sabouret opgebouwd en door Abraham gelanceerd, geheel onderschrijft. Bovendien hecht hij zeker waarde aan het nut der ribben tijdens het bouwen der gewelven. Men vergete echter niet, dat de middeleeuwse bouwmeester er wel waarde aan hechtte, en hieruit zijn consequenties trok, die technisch en aesthetisch gevolgen hadden. Waar de schrijver in het toepassen van de rib een belangrijk element ziet, gaat hij in detail hierop in. Duidelijk is zijn betoog: vierkant graatgewelf, zesdelig kruisgewelf en rechthoekig kruisgewelf met ribben, om daarna net- en stergewelven in velerlei vormen te beschouwen. Vervolgens vraagt hij de aandacht voor de vorm der ribben, de ligging der steenlagen, de

verankering, de koornis en de verandering der koorsluiting. Terwille der duidelijkheid had hij mogelijk de evolutie van ronde op veelhoekige koorsluiting iets uitvoeriger kunnen bespreken in verband met het ribbenstelsel.

Uitvoerig staat hij stil bij het schoren van overwelfde bouwwerken. Hierbij wijst hij op gedurfde constructies o.m. bij die der kathedraal van Beauvais; hij had er aan kunnen toevoegen dat oorspronkelijk een wellicht nog meer gedurfde constructie de bouw deed instorten.

In hoofdstuk IV komt de auteur aan: „De gewelfbouw van de Renaissance en van de Barok”. Juist waar vele kunsthistorische handboeken vaak karige mededelingen hierover geven, is het zeer gelukkig dat hij dieper op deze zaken ingaat. Te meer is dit te loven, daar in de oudere publicaties de Barok en uitlopers daarvan soms als een quantité négligeable beschouwd werden. Terecht wijst de schrijver erop, dat in die tijd berekeningen van gewelfconstructies voorkomen, wijl de voornaamste architecten de wiskunde beoefenen. Belangrijk voor deze bouwkunst-scheppingen is vooral de ruimte-werking, waartoe de gewelven in grote mate bijdragen. Dat Thunnissen kans zag om in 35 bladzijden tekst een klare uiteenzetting te geven over dat deel van de gewelfbouw is een knap werk.

Hoofdstuk V is gewijd aan: „De gewelfbouw in onze tijd”, hoofdzakelijk die van ons eigen land. Uitgaande van de geniale Dr. P. J. H. Cuypers, vervolgt hij met de werken van architecten om 1900, waarna die uit de 1ste helft onzer eeuw besproken worden. Dat de wederopleving van de gewelfbouw samenhangt met de verering der Middeleeuwen tijdens de romantiek, is aannemelijk evenals het een feit is, dat de machinale baksteenproductie van toen haar stempel drukte, zowel technisch door grotere drukvastheid, als aesthetisch door grotere saaiheid. Of de vervanging door handvormsteen en oude voegwijze de oplossing kan brengen, is een open vraag, al zal men erkennen dat de schoonheid hierdoor wint. De schrijver-zelf voelt intuïtief de keerzijde van deze methode. Wel vestigt hij de aandacht op de toepassing van gewapend beton, waarbij funeste trekspanningen kunnen opgenomen worden. Anderzijds moet hij erkennen dat door de onwrikbaarheid der constructie grote plaatselijke spanningen kunnen optreden. In dit verband wijst hij ook op schermribben- en schaalkoepels, benevens op koepels uitgevoerd in speciale vormstenen.

De auteur zou geen oprecht ingenieur zijn, wanneer hij niet een hoofdstuk (VI) wijdde aan: „Het onderzoek naar stabiliteit van de gewelven”, zij het in beknopte vorm. Hoewel in de 18de eeuw reeds studies hierover verschenen, is het eerst in de 19de eeuw, dat theorieën van het statische onderzoek vaste bases krijgen. Niet dat deze afdoende zijn, doch bevredigende uitkomsten kunnen wel geboekt worden. Op eenvoudige wijze tracht hij een en ander op dit gebied te verduidelijken, bij de lezer kennis van de beginselen der toegepaste mechanica, beschrijvende meetkunde e.a. veronderstellend. In hoofdzaak gaat het daarbij om te wijzen op de vraagstukken, die van belang zijn. Wij noemen hier: „het aangrijpen van krachten, winddruk, elasticiteitstheorieën, het construeren van druklijnen in ribben, gewelven en luchtbogen, inklemmingsmomenten, het glijden van stenen, stabiliteit der rechtstanden van pijlers e.a. Voor hen die deze problemen nader onder ogen willen zien, wordt verwezen naar een literatuuropgave over het statisch onderzoek. Bovendien geeft hij een overzicht van werken betreffende gewelfbouw in de loop der tijden. Gezien de uitgebreide literatuur die hierover bestaat, was de keuze moeilijker. Tenslotte is een woorden-register aan het boek toegevoegd.

Men kan zich een dergelijke publicatie niet anders voorstellen dan met afbeeldingen. Deze zijn met bijzondere zorg gekozen, deels naar foto's, deels naar tekening vervaardigd. Niet minder geldt dit voor de tekeningen, door de schrijver gemaakt, benevens voor de bijschriften, alles tezamen van grote waarde voor de lezer. Voor het geheel past een woord van hulde, waarbij de wens wordt uitgesproken, dat de schrijver tijd moge vinden eenmaal een uitgebreid werk te publiceren over gewelfbouw van onze tijd.

Wanneer in het O.T. staat, dat onder Darius de profeet Haggai zegt: „Is het voor Ulieden wel de tijd, dat gij woont in Uw gewelfde huizen”, zo hield het begrip gewelf een bouwkunstige voornaamheid in. Deze behield het tot op de huidige dag. Het is deze voornaamheid die zich weerspiegelt in het werk van Ir. Thunnissen, waarmede hij onze kunsthistorische literatuur heeft verrijkt. Op haar beurt heeft de uitgeefster het in een waardige vorm laten verschijnen.

WILLEM VAN DER PLUYM

Hella S. Haasse, Het versterkte Huis; met historische aantekeningen van A. I. J. Schellart en foto's van Nico Jesse. 106 blz., 34 tekstfiguren, 47 platen. *Amsterdam, De Bezige Bij*, 1951. Prijs f 17,75.

Hella Haasse heeft een boek over kastelen geschreven. Haar opdracht hield klaarblijkelijk in, een geschrift te leveren, dat de ruime kring van belangstellenden niet door zijn wetenschappelijke dorheid zou afschrikken, en nochtans op wetenschappelijk verantwoorde wijze begrip van het verschijnsel kasteel in zijn verschillende aspecten bij zou kunnen brengen. Het verlangen van de initiatiefnemers om daarnaast zelfs nog wat exacter werk te leveren schijnt het aanzijn te hebben gegeven aan de historische en bouwkundige aantekeningen van Schellart.

Uit deze verlangens is een ietwat wonderlijk boek geboren, dat een zekere tweeslachtigheid in zijn wezen niet vermag te verbergen. Daar heeft men noch Hella Haase, noch Schellart een verwijt van te maken. Met deze opzet van een nieuw boek over kastelen, waarbij het in geheel ongelijkwaardige en onvergelykbare delen uiteen zou vallen, was van de aanvang af principieel uitgesloten dat het ideaal van een groot en gaaf werk benaderd zou kunnen worden. Des te meer valt het te waarderen, dat Mevr. Haasse bladzijden heeft geschreven, waardoor men zich weder verbonden kan voelen met het verleden; een proza, waarin wetenschap, artistieke en brede visie tot een harmonisch geheel geworden zijn.

Allereerst iets over het stramien, waarop de auteurs „Het versterkte Huis” borduurden.

Mevrouw Haasse begint in een kort overzicht de geschiedenis van de kasteelbouw te beschrijven; duidelijk is het pogen daarbij vooral de 17 kastelen te betrekken, die het boek als voorbeelden van een versterkt huis in het blikveld wil zetten. Citaten uit oude kronieken moeten ons een indruk geven van belegeringen; voluit geciteerde oorkonden behoren ons op de hoogte te brengen van de aspecten, welke de leenverhouding onder verschillende omstandigheden kan vertonen. Vervolgens grepen uit het leven van kasteelbewoners en een bloemlezing uit de lotgevallen der zeventien uitverkorenen. Mevrouw Haasse besluit haar aandeel, op het voorbeeld van Franz van Suppé, met een dichtelijke beschrijving van een morgen, een middag en een avond op een kasteel.

Enkele bladzijden met aantekeningen over het

ridderwezen zijn gedrukt in de bekende kleine lettertjes van onze leerboeken: facultatief. Na de platen volgen dan historische aantekeningen van Schellart over Ammersoyen, Bergh, Croy, Dussen, Genhoes, Helmond, Hernen, Heyen, Hoensbroek, Limbricht, Mheer, Moermond, het Muiderslot, Rechteren, Rivieren, Waardenburg en Well.

Een indrukwekkende lijst van geraadpleegde werken siert de laatste bladzijden. Het getuigt van een wijze zelfbeperking, dat Mevrouw Haasse des ondanks haar inleiding over de ontwikkeling van het kasteel kort kon houden. Hier en daar laat zij zich bij de bespreking van de oudste kastelen wel eens in dichterlijke vrijmoedigheid gaan, zodat de ingewijde in de materie zich afgunstig afvraagt, welke authentieke bronnen de schrijfster voor haar kleurige beschrijvingen heeft ontdekt. Soms krijgt men ook wel eens het gevoel eenvoudig met een fraai cliché van de gangbare opvattingen te maken te hebben. Te rechter tijd herinnere men zich aan de schrijfster enige dichterlijke vrijheden te moeten vergeven.

Deze stiekeme schop tegen het zere been moet echter gesignaleerd worden. Op blz. 13 staat te lezen, dat de ruwe bakstenen wanden met tapijten zijn behangen. De jarenlange strijd tussen de architecten en architectuur-historici om de vraag, of de muren in schoon werk waren uitgevoerd — de bakstenen dus in het zicht — dan wel bepleisterd of vertind, mag en kan niet voor niets uitgevochten zijn. Men bedenke dus bij het lezen van deze uitlating, dat de muren als regel bepleisterd waren. Dat dit in het geheel geen primitieve sfeer behoeft te scheppen kan men in tal van moderne stadswoningen en landhuizen waarnemen!

Het is ridderlijk, dat Mevr. Haasse de heer van het kasteel zelf de verdediging laat leiden (blz. 20). Maar regel was, dat een kastelein, een plaatsvervanger daarmee belast werd en de kasteelheer vanuit de verte toezag, hoe het avontuur afliep. Nimmer moede overigens, bondgenoten voor zijn zaak te verwerven.

De moderne vervoerstechniek kent geen afstanden meer, dat is bekend. Maar de Middeleeuwer zou ons verbaasd aanstaren, wanneer we beweerden, dat het van Dussen naar Hernen slechts een stap was. In onze dagen hemelsbreed toch altijd nog een slordige 50 km. Maar ook hier kan men nog over heen lezen. Erger is het, dat Mevr. Haasse bij de keuze van het oorkon-

denmateriaal blijkbaar in het woud der verschijningen verdwaald is. Ten slotte gedwongen tot een keuze, is zij daarbij wel heel ongelukkig geweest. Dat een kasteel van vrij eigen goed tot leen kan worden, door opdracht aan een groot heer, is uit vele oorkonden te lezen. Niet evenwel uit de acte van 17 Juni 1391, waarbij Ghert van Bruechem goederen aan de Hertog van Gelre overdraagt. De heer van Ammersoyen ontdoet zich niet van zijn kasteel Ammersoyen, het gebouw, maar van de heerlijkheid: dat is in dit geval een complex van gronden, erven, tienden, renten!

De tweede oorkonde, in extenso gepubliceerd, bevestigt niet een belening, maar bevat een aanstelling tot kastelein.

Even weinig wordt men er van overtuigd, dat het derde citaat geeft wat de schrijfster er in zoekt; de belening met het voorvaderlijk kasteel. Jan van Culemborg wordt beleend met de goederen van zijn overleden vader. Daar kan best een kasteel bij geweest zijn, maar het staat niet in het stuk te lezen.

Ook het charter, dat een onteigeningsgeval moet illustreren, doet dit strikt genomen niet. Het wonderlijke is wel, dat het helemaal niet zo moeilijk valt uit de gedrukte verzamelingen van oorkonden de gewenste stukken op te diepen.

Het is te prijzen, dat de schrijfster niet getracht heeft sluitende genealogieën te publiceren van de bewoners der behandelde versterkte huizen. Zij vermijdt een dorre opsomming en geeft kleurige beelden uit de geschiedenis, die op boeiende wijze beschreven zijn. Het best op dreef komt de artiste, wanneer zij zich in de beschrijving van een voorjaarsdag op een kasteel niet behoeft te binden aan het feitenmateriaal en haar fantasie de vrije loop kan laten. Dat zij daarbij de kasteelbewoners tegen het middeleeuwse gebruik in drie maal laat maaltijden, zij haar vergeven.

Ten slotte de historische en bouwkundige aantekeningen. Schellart werd gehandicapt door de omstandigheid, dat niet alle huizen in goede monografieën behandeld zijn. Het vaststellen van de geschiedenis is zo'n tijdrovende bezigheid, dat Schellart daaraan beslist niet denken kon. Ook de bestudering van de bouwwerken door architecten en kunsthistorici is bij lange na nog niet afgesloten.

Vermeulen heeft indertijd Ammersoyen beschreven aan de hand van oude opmetingen; be-

studering van het gebouw was hem in verband met het kloosterlijk slot vrijwel onmogelijk geweest. Sinds 1945 is het gebouw te bezichtigen. Schellart heeft te weinig op eigen waarneming vertrouwd. Na de brand van 1590 is er wel wat meer gespaard dan een van de torens en enkele muurgedeelten! Het bijzondere verdedigings-systeem van Ammersoyen bleef geheel onopgemerkt.

De kans bestaat, dat een werk als dit herhaaldelijk geraadpleegd en geciteerd zal worden. Met het oog hierop is het jammer, dat het artikel over Dussen de indruk vestigt, dat het gebouw in de oorlog bijna geheel vernietigd was. Ook de aangebouwde kapel zou bij deze gelegenheid verdwenen zijn. Schellart is beslist verkeerd voorgelicht. De kapel is reeds afgebroken, toen de architect de Hoog — wiens naam men met verwondering mist — nog met de leiding van de restauratie was belast. Dat de kelders van dit gebouw nog tot de laatste decennia van de 14de eeuw teruggaan, had wel vermeld moge worden. Het jaar van stichting is bekend!

Korthed leidt wel eens tot misleidende formulering. Het muurwerk van Hernen is tamelijk wisselend van zwaarte; 2.30 m haalt het slechts op enkele plaatsen. Over het geheel vindt men breedten van 1.80-2.10 en niet van 2.50 m.

Maar genoeg hiervan. Het heeft geen zin punt voor punt misvattingen te signaleren en onjuistheden te weerleggen. Want ten slotte is dit boek een oriëntatie. Zo heeft de inleider, de Directeur

van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, het zeer juist gekenschetst. Geen wetenschappelijke arbeid, die aan hoge eisen moet voldoen, maar een uitnodiging om zelf goed te kijken; een activering van de belangstelling.

Als zodanig is het een sympathieke poging. Men zou de geestdrift van de gidsen niet gaarne om hals brengen op grond van het feit, dat ze zelf nog zo veel studeren moeten; moge deze opmerkingen hen tot strenge zelfcritiek brengen. De romanière zal zich overigens wel niet meer zo intensief met het onderwerp bezig houden; Schellart echter zullen we waarschijnlijk op dit terrein nog wel eens ontmoeten.

Nog een enkel woord over de foto's. Deze zijn over het geheel zeer geslaagd; over de keuze valt te twisten. Dat het binnenplein van Hernen werkelijk bij avond is opgenomen, lijkt me twijfelachtig, gezien de scherpte van de details buiten de lichtcirkel van de schijnwerper. De tegenstelling in de belichting van de gevels van Croy brengt wel een bepaalde sfeer in de foto, maar er bleef wel erg weinig detail over en de reproductie werd wat vlekkelig. Soms ook is er te weinig contrast; op de overzichtsfoto van het Huis Bergh komt het poortgebouw niet los van de donjon. Ook de opname van Ammersoyen is weinig gelukkig te noemen. Het zal wel zo zijn, dat de fotograaf niet altijd de juiste belichting heeft kunnen afwachten en wel eens gedwongen was er het beste maar van te maken.

J. G. N. RENAUD

RECTIFICATIE

Onder Afb. 1 en 2 van het Bulletin 6de Serie 5 (1952) Pl. XXII werd abusievelijk vermeld Javastraat 11, Dordrecht, dit moet zijn Gravenstraat 11, Dordrecht.

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel, Voorzitter
Mr. H. Hardenberg, Secretaris
Mr. G. J. Kalf, Penningmeester
Prof. Dr. A. W. Byvanck
Prof. Dr. A. E. van Giffen
Prof. Dr. E. H. ter Kuile
Ir. G. M. Leeuwenberg
Dr. R. van Luttermelt
Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer
Prof. W. A. E. van der Pluym
Jhr. D. C. Röell
Jhr. Mr. Dr. A. G. B. M. van Rijckevorsel

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. H. Hardenberg, p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, 's Gravenhage. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Jaarlijkse contributie bedraagt voor leden en corresponderende leden f 10. — ; voor Verenigingen f 15. —

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

Negen Scandinavische openluchtmusea bekeken en vergeleken
Hil Bottema

Volkscultuur in enkele scandinavische musea, over bewaring
en opstelling
Hil Bottema

Matthias Melin en zijn epitaaf
Dr. R. van Luttermelt

De verbouwing van de voormalige Koninklijke Bazar te
's-Gravenhage tot Postmuseum, 1950—1952
Dr. R. E. J. Weber

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten
Tentoonstellings-agenda:

*Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de
Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.*

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Deylerweg 115, Wassenaar

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

DECEMBER

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Franeker. Het herstel van het interieur van het fraaie Raadhuis is in volle gang. Arch.: Ir. J. J. M. Vegter te Leeuwarden.

Oldeboorn. De restauratie van de zeer rijzige toren van de Ned. Herv. Kerk is aangevangen. Arch.: Ir. J. J. M. Vegter te Leeuwarden.

GRONINGEN

Nieuwolda. Het door de oorlogshandelingen zwaar geteisterde kerkgebouw der N.H. Gemeente kon na herstel weder voor de eredienst in gebruik worden genomen. Arch.: J. Kort te Groningen.

OVERIJSSSEL

Oldenzaal. De onderhoudswerkzaamheden aan de 17de eeuwse gevel van de Oudheidkamer zijn voltooid. Arch.: J. Schotel te Oldenzaal.

GELDERLAND

Laag Elten. Aan de R.K. Kerk en toren worden herstelwerkzaamheden uitgevoerd. Arch.: Ir. J. G. Deur te Nijmegen.

NOORDHOLLAND

Edam. Het schuin tegenover de Waag gelegen 17de eeuwse pand Prinsenstraat 14 is geheel gerestaureerd. Arch.: R. D. Schiere te Uithoorn.

Schermerhorn. De restauratie van de 17de eeuwse

toren der Ned. Herv. Kerk is aangevangen. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

ZUIDHOLLAND

Delft. De 17de eeuwse trapgevel van het pand Verwersdijk 164 is in oude trant hersteld. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg te 's-Gravenhage.

Dordrecht. Met het herstel van het 17de eeuwse typische Dordtse trapgeveltje Schuitenmakerstraat 25 is een aanvang gemaakt. Leiding: Dienst Gemeentewerken te Dordrecht.

Rectificatie

Giessen-Oudekerk. De restauratie van de Ned. Herv. Kerk geschiedt niet onder leiding van het architectenbureau Dekker en Van der Sterre te Hazerswoude, doch onder leiding van het architectenbureau Van Bilderbeek en Basters te Dordrecht.

NOORD-BRABANT

Heeswijk. Aan het bekende, door oorlogshandelingen beschadigde kasteel Heeswijk worden restauratiewerkzaamheden verricht. Arch.: H. W. en G. H. F. Valk te 's-Hertogenbosch.

LIMBURG

Oirlo. Het herstel van het koor van de R.K. Kerk is gereed gekomen. Arch.: Ir. J. Keyser te Venlo.

MUSEUM-NIEUWS

MUSEUM EN PUBLIEK

Op 30 November 1951 promoveerde te Groningen tot Doctor in de Rechtsgeleerdheid de heer H. J. Prakke te Alphen Z.H. op een proefschrift, getiteld: „Deining in Drenthe, Historisch-sociografische speurtocht door de 'olde lantschap' ”.

Onder de stellingen vindt men als no. 14:

„Bij te dragen tot de *culturele vorming van 'het publiek'* — en daarmee doelbewuste activering van de belangstelling van dat publiek —

moet beschouwd worden als een *integrerend deel van de taak van een museum*. Te dien einde dient een museum er krachtig naar te streven ingeschakeld, dan wel méér ingeschakeld te worden bij voortgezet onderwijs en 'adult education', vooral door het aantrekken van groepsbezoek onder deskundige leiding aan keuze-tentoonstellingen. Zowel de overheid, die het museumwezen onvoldoende ondersteunt, als het museum, dat zich voornamelijk beperkt tot het verzamelen en conserveren van cultuurschatten, schiet in de cultuurphase ernstig tekort.”

OUD-BATAVIA

DOOR J. TERWEN-DE LOOS

Uit Djacarta arriveerde het eerste verslag na den oorlog van de Stichting Oud-Batavia, van de hand van haar huidige secretaris Dr. A. N. J. Th. à Th. van der Hoop. De Stichting Oud-Batavia is een instelling van 1937 en heeft ten doel de kennis omtrent de geschiedenis der stad Batavia, benevens de zorg en het behoud der oude gebouwen aldaar te bevorderen. Zij exploiteert een klein museum dat staat in de oude stad, op de plaats der in 1808 afgebroken Hollandse Kerk, een centraal aangelegde Protestantse kerk, waarin, behalve Jan Pietersz. Coen, ook andere gouverneurs-generaal met hun familieleden waren begraven. Ter herdenking hiervan is in 1939 op de binnenplaats van het museum een stemmig monument opgericht.

In het museum was, behalve dit monument, de uitermate belangrijke collectie boeken, platen en tekeningen bijeengebracht en in bruikleen gegeven door Jhr. P. R. Feith. Verder waren er locale curiosa en fraaie Compagniesmeubelen te zien. Het museum is den oorlog redelijk doorgekomen, doch heeft de vrede niet overleefd, want in December '45 is het gebouw door rampokkers volkomen geplunderd en wel onder het welwillend wakend oog der Engelse en Brits-Indische wachttroepen, die in de Benedenstad waren gelegerd. De hele collectie Feith raakte verloren, evenals het in bruikleen en bewaring gegeven porselein, zilverwerk, meubels, boeken, en de eigendommen van de Stichting. De Stichting heeft dan ook een claim ingediend aan de

Engelse Regering, ten bedrage van een ton. Enkele grote meubels konden worden gered.

In 1947 is wederom een nieuw bestuur benoemd, dat in de eerste plaats het museumgebouw terugeiste van de Militaire Autoriteiten; er waren n.l. Ambonnesen militairen in gelegerd. Het pand was zeer beschadigd; de elektrische installatie b.v. was eruit gesloopt. Zoveel mogelijk is hersteld.

Voorts heeft het nieuwe bestuur gelden bijeengebracht om goede antieke meubelen en andere zaken aan te kopen teneinde het lege gebouw weer wat aan te kleden. Ook was er veel geld nodig om de geredde stukken te laten restaureren.

Buitengewoon valt te betreuren het verlies der collectie Feith en niet licht zal er meer iemand gevonden worden, die de geestdrift en de midelen heeft, om een dergelijke complete verzameling van 17de, 18de en 19de-eeuwse beschrijvingen van Batavia samen te stellen. Het is niet overdreven te zeggen dat na Rome en Parijs ook Batavia een van de zeer veel beschreven steden is, vooral in de eerste drie eeuwen van haar bestaan. Niettemin is thans het nieuwe bestuur weer doende zo veel mogelijk de verloren boeken, kaarten, prenten en tekeningen te vervangen. Ondanks alle moeilijkheden is het museum heropend en verheugt het zich in veler belangstelling.

De schrijver eindigt zijn verslag met een woord over de doelstelling der stichting door er

aan te herinneren dat voor den oorlog door toedoen van Oud-Batavia voor afbraak werd behoed en hersteld: de Hoenderpasserbrug, een klapbrug over de Kali Besar, die een stenen boogbrug is geweest in de 17de en 18de eeuw, zoals wij er in ons land zo veel kennen, doch die in de 19de eeuw vervangen werd door een houten ophaalbrug. De oude stenen brugpijlers met hun stroombrekers staan nog. Verder heeft Oud-Batavia doen herstellen de Amsterdamse Poort, die, in Empire gewaad, de herinnering doet voortleven aan de zuidelijke ingangspoort van het Kasteel, en tenslotte de Portugese Buitenkerk („Buiten”, omdat zij buiten de stadswal lag; „Portugees”, omdat er in het Portugees gepreekt werd). Dit is een uitwendig eenvoudig wit ge-

pleisterd rechthoekig zaalkerkje met een zeer rijk Lodewijk XIV interieur. Ook is er door Oud-Batavia een mooi 18de-eeuws huis aangekocht op de Amanusgracht.

Thans, na de overdracht der souvereiniteit, zal deze behoedende en behoudende taak nog belangrijker worden, daar men niet kan verwachten dat instanties als de Oudheidkundige Dienst en de Gemeente in de toekomst veel aandacht zullen schenken aan de Hollandse monumenten. Voor Oud-Batavia ligt hier belangrijk werk te wachten, waarbij haar moeilijkheden genoeg in den weg gelegd zullen worden. Het is nodig, dat de Stichting in dezen arbeid gesteund wordt, materieel en moreel, door particulieren, niet alleen overzee, maar ook in Nederland.

NOGMAALS HET GEBRUIK VAN VREEMDE TALEN IN MUSEUMBIJSCHRIFTEN

DOOR D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

Naar aanleiding van de in het December-nummer van het Nieuws-Bulletin ¹⁾ verschenen bijdrage gewijd aan bovenstaand onderwerp, werden enkele critische aantekeningen ontvangen, welke op deze plaats vermeld dienen te worden.

Van de zijde van Dr. C. Nooteboom werd erop gewezen, dat ook in ons land en wel in het Museum voor Land- en Volkenkunde te Rotterdam reeds in 1910, tijdens het beheer van de toenmalige directeur J. F. Snelleman, bijschriften werden gebruikt, voorzien van een Nederlandse en een Franse tekst; door zijn opvolger werden de aanduidingen in het Frans later weer verwijderd.

¹⁾ 6de Serie Jrg. 4, Kol. 157 e.v.

Terwijl men zich in Rotterdam tot één vreemde taal beperkte, wordt blijkens een mededeling van Ch. J. A. Bukkens, conservator van de Oudheidkamer te Sluis aldaar momenteel een systeem van drie vreemde talen toegepast. De teksten worden in het Frans, Duits, Engels en Nederlands op één carton afgedrukt; zij blijken in geen enkel opzicht storend te werken.

Er moge van deze gelegenheid gebruik worden gemaakt een beroep te doen op alle lezers om zoveel mogelijk in de zin van bovenstaande te reageren, teneinde aldus de praktische waarde der in het Bulletin verschijnende bijdragen op museumgebied te vergroten.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Stedelijk Museum*. Eretentoonstelling Jan Sluyters -28 Jan.
- Herdenkingstentoonstelling Max Beckmann -28 Jan.
- *Museum Willet Holthuysen*. „De Kunst van het Glas” -?
- *Zoölogisch Museum van Amsterdam*. „Het Land van Heimans en Thijsse” -?
- *Kunstbandel Santee Landweer N.V.* Mario Prassinis -24 Jan.

DELFT

- *Stedelijk Museum „Het Prinsenhof”*. Van intimiteit tot theater. Bezoek: Werkd. 10-16; Zo. 13-16. -31 Jan.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Een tijdbeeld in caricaturen door Cornelis Veth -?

GOUDA

- *Stedelijk Museum „Het Catharina Gasthuis”*. „De Kerst in Beeld” -27 Jan.

HILVARENBEEK

- *Raadhuis*. Etsen Andreas Schotel „De ontwikkeling van het Noord-Brabantse Boerenbedrijf gedurende de laatste 25 jaar”, georganiseerd door de Stichting Geschied- en Oudheidkundig Museum te Hilvarenbeek
9-16 Febr.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. „Mozaïken uit Ravenna”
-27 Jan.
„Edvard Munch”
-2 Mrt.
„Japanse Kunst”
15 Jan.-9 Mrt.
- *Kunstzaal Plaats*. Aquarellen, gouaches en tapijntontwerpen R. Verspijk
-25 Jan.
- *Vrije Academie*. Chineesche typen in hun omgeving. Keuze uit fotografisch werk door Mrs. C. Abell
-21 Jan.

LEIDEN

- *Prentenkabinet der R.U.* Houtsnedes van Albrecht Dürer. Werkd. 14-16.30 -11 Febr.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Religieuze volksprenten uit de Middeleeuwen
-4 Febr.
Het grafisch oeuvre van Henri de Toulouse-Lautrec
-4 Febr.
- *Maritiem Museum „Prins Hendrik”*. „Wrakhout”. Scheepsopgravingen in de Noord-Oost-Polder. Bezoek: Werkd. 10-17; Di. en Do. 19-22
-4 Febr.
- *'t Venster*. Corneille
-25 Jan.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. „Kunstenaars en Kerstmis” (kunstwerken uit de Stedelijke en Aartsbisschoppelijke collecties)
-4 Febr.

MEDEDELINGEN

Met ingang van 1 Jan. 1952 is de Heer C. H. Schwagermann, conservator van het Stedelijk Museum te Schiedam, in deze functie opgevolgd door zijn zoon de Heer D. Schwagermann.

Naar wij vernemen zal de Heer E. A. Kuipers op 1 Maart a.s. zijn functie van Hoofd van de Afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen neerleggen.

Een opvolger is, als we wel ingelicht zijn, nog niet gevonden, althans nog niet benoemd.

Indien hiervoor voldoende belangstelling bestaat, zullen wederom banden vervaardigd worden voor het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond.

De prijs van de band voor de 6de serie Jrg. 4 zal — afhankelijk van het aantal bestellingen — ongeveer f 2.05 bedragen, inclusief portokosten voor toezending.

De uitvoering is, evenals voorheen, in geelbruin buckramlinnen met bruin opdruk, geheel aansluitend bij de reeds uitgegeven banden voor de 6de serie.

Bestellingen (s.v.p. per briefkaart) kunnen tot 1 Februari 1952 worden ingezonden bij de secretaris van de hoofdredacteur.

*pl. Kloksteeg 25
Leiden*

Bij bestellingen op de briefkaart s.v.p. geen andere onderwerpen behandelen!

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Deylerweg 115, Wassenaar

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

JANUARI

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Achlum. Het herstel van het poortgebouw, behorend bij de boerderij Groot Deersum, is in voorbereiding. Arch.: C. Reisma te Leeuwarden.

Heerenveen. Aan het fraaie herenhuis Breedpad 623 zullen enkele herstellingen worden verricht. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

GRONINGEN

Leens. De waardevolle Ned. Herv. Kerk is thans weer geheel hersteld. Arch.: A. R. Wittop Koning en R. Offringa te Groningen.

GELDERLAND

Opheusden. De door de oorlog zwaar geteisterde Ned. Herv. Kerk is thans gerestaureerd. Arch.: J. G. A. Heineman te Velp.

UTRECHT

Amersfoort. Met de uitvoering van onderhoudswerken aan de Koppelpoort en de verbouwing van de volmolen tot woningen, is een aanvang gemaakt. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Harmelen. De Duiventoren bij het voormalige Huis Harmelen is gerestaureerd. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

NOORD-HOLLAND

Oosterblokker. De herstelwerkzaamheden aan de boerderij no. 39, een vroeg 19de eeuwse stolp-hoeve, zijn beëindigd. Arch.: V. J. Polman te Hoorn.

ZUID-HOLLAND

Geervliet. De schandpaal is gerestaureerd en opgesteld op de vermoedelijke oorspronkelijke plaats, vóór het kerkhof. Leiding: Beeldhouwersatelier van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (N. v. d. Schaft).

Gorinchem. De restauratie van de fraaie uit 1750 daterende Lodewijk XIV gevel van het pand Molenstraat 29 is aangevangen. Arch.: J. M. A. Bollée te Gorinchem.

Leiden. Met het herstel van de laat 16de eeuwse voormalige Latijnse School, is een aanvang gemaakt. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

— De restauratie van het 17de eeuwse pand Rapenburg 8 met de zeer fraaie 18de eeuwse interieurs, is in volle gang. In dit pand wordt een Lodewijk XV interieur met geschilderde behangsels, afkomstig uit een perceel in de Breestraat, aangebracht. Leiding: Arch. bur. Van Oerle en Schrama te Leiden.

ZEELAND

Nisse. De Lodewijk XVI pomp op het dorpsplein, is gerestaureerd. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

NOORD-BRABANT

Eethen. De belangrijke Ned. Herv. Kerk is thans geheel hersteld. Arch.: Ir. J. B. Baron van Asbeck te Driebergen en Ph. Bolt te 's-Gravenhage.

NOORD-BRABANT

Made en Drimmelen. De bescheiden, door oorlogsgeweld beschadigde Ned. Herv. Kerk is weer geheel hersteld. Arch.: Ir. J. de Wilde te Breda.

LIMBURG

Broekhuizen. De aantrekkelijk gelegen R.K. Kerk is, na herstel van de oorlogsschade en uitbreiding, weer in gebruik genomen. Arch.: Ir. A. H. J. Swinkels te Maastricht.

MUSEUM-NIEUWS

Museum Amstelkring heropend

Na een jaar van sluiting veroorzaakt door financiële moeilijkheden, welke in ernstige mate een verdere exploitatie van dit museum bedreigden, kon in de zomer van het vorige jaar tot heropening worden overgegaan. Weliswaar werd een gedeelte van de inboedel geveild, doch met het overblijvende kon nog voldoende het oude karakter van „Ons' Lieve Heer op Solder" bewaard blijven. De waarde immers van dit museum wordt niet in de eerste plaats bepaald door de collecties op zich zelf, doch veeleer door het harmonische geheel dat ze vormen met het gebouw, een oorspronkelijk 17de eeuws woonhuis, dat op zijn zolder de schuilkerk van de H. Nicolaas-binnen-de-veste herbergt, die in 1663 aldaar werd ingericht.

Ongetwijfeld vormt deze schuilkerk of beter huiskerk, ook wel 't Haantje geheten, verbasterd uit Heintje naar de Heintje-hoeksteeg, waaraan het pand gelegen is, een van de grootste aantrekkelijkheden; de hoogtewerking in deze kapel is verrassend, vooral wanneer de lichtbronnen, gecamoufleerd onder de gaanderijen aangebracht, zijn ingeschakeld. Het stemt dan ook tot vreugde, dat dit enige voorbeeld van een dergelijke huiskerk, waaraan Amsterdam in vroeger eeuwen blijkens de hier aanwezige gravure („De bloeier R.K. Kerk te Amsterdam") van J. L. van Beek zo rijk is geweest, thans voor de ondergang gespaard is.

Het Museum Amstelkring, dat reeds in 1888 geopend werd, heeft nu nieuwe wegen ingeslagen: een aantal kamers heeft men door middel van een in neutrale tint gekozen wandbespanning en door deze van neonverlichting te voorzien in expositieruimten herschapen, welke, hoewel gering van afmeting, uitstekend voldoen, zoals reeds direct bij de tentoonstelling gewijd aan het Begijnhof ter gelegenheid van de heropening daarvan, is gebleken. Aldus is het mogelijk om ook in „Ons' Lieve Heer op Solder" op modern verantwoorde wijze tentoonstellingen

van beperkte omvang te organiseren, die een element van levendigheid kunnen brengen in dit museum, dat nu eenmaal een vrijwel statisch karakter heeft. Met het geven van concerten in de kapel, welke op hoogtijdagen ook gebruikt wordt voor het lezen van de H. Mis, zet men de eertijds begonnen traditie voort, die Amstelkring gedurende meer dan een halve eeuw tot een centrum van R.K. leven maakte.

De in 1947 door Dr. D. P. R. A. Bouvy goed verzorgde Gids, welke naast een overzicht van de geschiedenis een beschrijving van de voorwerpen gaf, hierbij ook wijzend op architectonische bijzonderheden van het gebouw, is thans uitverkocht.

J. FILZ

Heropening van het Gemeentemuseum te Arnhem

Het Gemeentemuseum Arnhem zal medio Mei 1952 heropend worden. De Oostelijke vleugel van het hernieuwde gebouw is bestemd voor wisselende tentoonstellingen.

De eerste tentoonstelling zal gewijd zijn aan kunst en kunstnijverheid (aardewerk en zilver) in Arnhem in 17de en 18de eeuw.

De directie van het Gemeentemuseum Arnhem verzoekt medewerking in de vorm van opgave van zilveren voorwerpen met Arnhemse keur. Het merk bestaat uit een dubbele ongekroonde adelaar, al dan niet met bijvoeging HOL.

Ook zilver van Bolsward, Middelburg, Nijmegen en Deventer bezit als merk een adelaar, doch is vrijwel steeds gekroond.

Als meestertekens op Arnheims zilver kent men tot nu toe: een zwaantje; de letters PB; GTB in schild; een molenijzer in een cirkel; LSE; I X; ...

Zou ieder die oud zilver bezit, dit nog eens willen nazien op het Arnhemse merk?

Het Gemeentemuseum Arnhem houdt zich voor bericht warm aanbevolen en verstrekt gaarne alle gewenste inlichtingen.

A. J. DE LORM, directeur

MEDEDELING

Met ingang van 1 Mrt. is de heer D. H. C. Bolten, litt. drs., benoemd tot Directeur van het Rijksmuseum Huis Lambert van Meerten en van het Stedelijk Museum „Het Prinsenhof” te Delft.

DE STANDERDMOLEN VAN NEDERASSELT

Van welke kant men ook het landelijke Nederasselt (gemeente Overasselt) nadert, steeds domineert er in het landschap de eeuwenoude standerdmolen van mulder Van Haren.

Onberekembare natuurkrachten hebben in vroegere tijden reeds getracht dit bedrijfsgebouw, door meesterhand vervaardigd, te vernietigen. Bij een dijkdoorbraak van 1740 werd de molen, toen staande op de dijk waar het tegenwoordige „Wiel” is gelegen, door de kracht van het opgezweepte water meegesleurd. In 1741, dus kort na die ramp, zou hij weer zijn opgebouwd.

Thans dreigen andere gevaren. De moderne techniek dreigt de molen te voeren naar verval en ondergang.

Moet dit het lot zijn van het karakteristieke bouwwerk?

Gebiedt niet de eerbied voor het werk onzer

vroegere, wijdvermaarde molenbouwers, dat hier de reddende hand wordt uitgestoken?

Indien in de kosten van het molenherstel wordt bijgedragen, kan de molen opnieuw in bedrijf komen en zullen zijn wentelende wiken weer een levend element in het landschap vormen.

Er is een Comité opgericht, tot behoud van de molen. Subsidies zijn reeds toegezegd door het Rijk, de Provincie, de Gemeente, vele instellingen en particulieren. Van de benodigde f 8000.— is reeds pl.m. f 7000.— toegezegd. Wie wil medewerken het nog benodigde bedrag bijeen te krijgen, storte zijn bijdrage op giro no. 334130 ten name van W. J. F. M. Baron van Hugenpoth tot Aerdt, Burgemeester van Overasselt.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Stedelijk Museum*. Expositie van moderne boekomslagen -18 Febr.
Tentoonstelling van boeken, typografisch verzorgd door Charles Nypels -eind Febr.
Edgar Degas -Mrt.
- *Museum Willet Holthuysen*. „De Kunst van het Glas” -Mrt.

DELFT

- *Stedelijk Museum „Het Prinsenhof”*. „150 jaren Rijksarchief” -2 Mrt.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*
Fernand Léger „de bouwers” -23 Mrt.
Jan Sluyters -10 Mrt.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. „Mozaïken uit Ravenna” -3 Mrt.
„Edvard Munch” -3 Mrt.
„Van Moronobu tot Harunobu. Japanse Primitieve Kunst -10 Mrt.

GRONINGEN

- *Genootschap Pictura*. Tentoonstelling werk van D. van Gulik en Mr. J. J. Moolhuizen -25 Febr.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Tentoonstelling Miniaturen uit de Westelijke Himalaya -1 Mei
- *Prentenkabinet der R.U.*
Grafisch werk van Béla Szabó
18 Febr.-16 Mrt.

ROTTERDAM

- *Maritiem museum „Prins Hendrik”*. „Wrakhout”. Scheepsopgravingen in de Noord-Oostpolder. Werkd. 10-17; Di. en Do. 19-22 (verlengd) -3 Mrt.
- *'t Venster*. Duitse expressionisten -22 Febr.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Deylerweg 115, Wassenaar

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

FEBRUARI

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Deersum. Het in oorsprong Romaanse, doch in de 15de eeuw gewijzigde Ned. Herv. Kerkgebouw, met zadeldaktoeren, is geheel hersteld. Arch.: S. G. Walinga te Sneek.

Hindelopen. Het zomerhuisje A 44, dat een voorbeeld is van het karakteristieke Friese kusttype, is in restauratie. Arch.bur.: J. de Meyer te Amsterdam.

Makkum. Aan de toren van de Ned. Herv. Kerk worden restauratiewerkzaamheden uitgevoerd. Arch.: A. Baart en Zn. te Leeuwarden.

Surbuizum. Aan de Ned. Herv. Kerk zijn enkele herstellingen verricht. Arch.: Ir. J. E. Wiersma en A. Baart & Zn. te Leeuwarden.

GRONINGEN

Eenrum. De zeer opvallende, uit 1650 daterende toren der Ned. Herv. Kerk is in restauratie. Arch.: R. Offringa te Groningen.

OVERIJSSSEL

Deventer. Het bestaande carillon in de toren van de St. Lebuïnuskerk wordt gerestaureerd en uitgebreid. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

GELDERLAND

Harderwijk. De restauratie van de 16de eeuwse plafondschildering in het pand Donkerstraat 26 is gereed. Uitvoering der restauratie: J. R. Nijendaal te Wijk bij Duurstede.

Velp. De restauratie van de tufstenen, Romaanse Ned. Herv. Kerk met 16de eeuwse bakstenen zijkapel, alsmede de Romaanse toren is geheel gereed. Arch.: J. G. A. Heineman te Velp.

UTRECHT

Lopikerkapel. De Ned. Herv. Kerk, een eenvoudig dorpskerkje, is gerestaureerd. Arch.: Ir. G. van Hoogeveest te Amersfoort.

NOORDHOLLAND

Midden-Beemster. Aan de travalje zullen herstelwerkzaamheden worden getroffen. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Naarden. Het uit 1601 daterende raadhuis is in en uitwendig ingrijpend gerestaureerd en verbouwd. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Schermerhorn. De restauratie van het Noorder polderhuis is beëindigd. Leiding: N. Kreynst Locker te Stomporetoren.

ZUIDHOLLAND

Overschie. De uit 1657 daterende brugwachterswoning is gerestaureerd en gedeeltelijk vernieuwd. Leiding en uitvoering: Dienst Gemeentewerken te Rotterdam.

ZEELAND

- Driewegen.* De toren met aansluitend gedeelte van de voorgevel der uit 1678 daterende Ned. Herv. Kerk is geheel hersteld. Leiding: Districtsopzichter van Bouw- en Woningtoezicht..
- Nieuwerkerk.* De eerste étappe van de restauratie der Ned. Herv. Kerk is gereed. Arch.: Ir. H. de Lussanet de la Sablonière te Middelburg.
- Renessé.* De restauratiewerkzaamheden aan de gemeentetoren zijn in uitvoering. Arch.: Ir. P. H. Dingemans en B. van den Bergh te Utrecht.
- Zierikzee.* De uit de 18de eeuw daterende Zuidwellebrug zal worden gerestaureerd. Leiding: Dienst Wederopbouw Zeeland Noord te Zierikzee.
- Zonnemaire.* De restauratie van het 17de eeuwse raadhuis is beëindigd. Leiding: Dienst Wederopbouw Zeeland Noord te Zierikzee.

NOORDBRABANT

- Breda.* De voortgezette restauratie van de voorgevel van het fraaie pand Haven 4-4a, is geheel gereed. Arch.: F. Mol te Breda.
- Oosterhout.* De rijke toren der St. Janskerk, die geringe oorlogsschade opliep, is weer hersteld; tevens zijn enige noodzakelijke consolidatiewerken verricht. Arch.: W. G. Oomen te Oosterhout.

LIMBURG

- Maastricht.* De 1ste étappe van de restauratie der gewelfschildering in het raadhuis is beëindigd, terwijl met het herstel van de koepelbeschildering een aanvang is gemaakt. Leiding: Prof. J. Lau te Maastricht.
- Venlo.* De schilderachtige boerenhoeve Gasthuishof is hersteld. Arch.: Th. Spoelstra te Roermond.

MUSEUM-NIEUWS

AMSTERDAM, *Rijksmuseum.*

Sinds enkele maanden worden in de zalen en aansluitende kabinetten op de eerste étage aan de Westzijde voorzieningen getroffen om aldaar de collecties kunstnijverheid tot het einde van de 17de eeuw in een nieuwe opstelling te exposeren; de 18de eeuw zal in enkele zalen beneden aan de Zuidzijde en in een gedeelte van de Drucker-uitbouw geëxposeerd worden. De Oostelijke binnenplaats wordt thans in orde gebracht voor de studie-afdeling, waarin zowel schilderijen als kunstnijverheidvoorwerpen geplaatst zullen worden.

In de benedenverdieping van de Drucker-uitbouw, waar na de oorlog een keuze uit de afdeling kunstnijverheid was geëxposeerd, zullen nu de rijke collecties van het Museum van Aziatische Kunst voor het publiek te bezichtigen zijn.

In de grote benedenhal zal, om een buitenmuur afkomstig van het kastelencomplex te Breda aan het oog te onttrekken, op circa 3 meter afstand hiervan een wand worden geplaatst: in de op deze wijze verkregen ruimte zal de Hindoe-Javaanse afdeling een plaats krijgen. De hierbij aansluitende zalen, die zich bevinden aan de straat welke de doornit van het Rijksmuseum vormt, zullen gebruikt worden voor het exposeren van Japanse kunst, Chinese plastiek en schilderkunst, de beeldhouwkunst uit India met die uit Tibet en Khemer, voorts de specimina op dit

gebied afkomstig uit Zuid-India. Aan de Chinese bronzen en vroege Chinese ceramiek zal eveneens een zaal worden gewijd. Het Chinese porselein, eigendom van het Rijksmuseum, zal in de beide zaaltjes, die uitkomen op het trapportaal in de Drucker-uitbouw, een onderkomen krijgen.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

AMERSFOORT, *Museum Flehite.*

De Oudheidkundige Vereniging Flehite is er onlangs in geslaagd de beschikking te krijgen over het gebouw van de voormalige R.K. Spaarbank bij de Ketelaarsbrug, tengevolge waarvan de expositieruimte, waaraan sedert jaren grote behoefte bestaat, in belangrijke mate zal worden uitgebreid.

RIJSWIJK, *Stichting Oudheidkundig Museum.*

Het Museum ontving van Jhr. Mr. L. M. E. von Fisenne, burgemeester van Warmond, het huisarchief van de buitenplaats De Burgh ten geschenke, dat behalve een in 1580 door Jan Potter vervaardigde plattegrond ook een 40-tal oude documenten bevat, waaronder zich enkele bevinden, welke betrekking hebben op de eenmaal tot De Burgh behorende buitenplaatsen Gruysbeek en Schoonoord.

XVII^{DE} INTERNATIONAAL KUNSTHISTORISCH CONGRES

Amsterdam, 23-31 Juli, 1952

VOORLOPIG PROGRAMMA

Woensdag 23 Juli

- 21.00 Opening en receptie in het Concertgebouw te Amsterdam.

Donderdag 24 Juli

- 9.30-11.30 Plenaire zitting in Instituut voor de Tropen te Amsterdam.
A. Gewijd aan Leonardo: L. Venturi en R. Huyghe.
- 15.00-18.00 Middagexcursie I door Amsterdam.
(Grachtentocht en bezoek aan nieuwe wijken).
- 21.00 Avondreceptie op het Rijksmuseum.

Vrijdag 25 Juli

- 9.15-11.15 Sectie-vergaderingen.
- 11.30-13.00 Plenaire vergadering in Stedelijk Museum te Amsterdam.
B. Gewijd aan Middeleeuwen en Renaissance: M. Aubert en E. Panofsky.
- 14.00 Middagexcursie II naar Haarlem.

Zaterdag 26 Juli

- 9.15-11.15 Sectie-vergaderingen.
- 11.30-13.00 Plenaire vergadering in Stedelijk Museum te Amsterdam.
C. Gewijd aan Caravaggio: A. Blunt en R. Longhi.
- 13.30 Middagexcursie III naar Utrecht.
Bezoek aan de Caravaggio tentoonstelling „Caravaggio en Noordelijke volgers”.

Zondag 27 Juli

- Gehele dag. Excursie naar de Hoge Veluwe en Kröller-Müller Museum en verdere tochten over de Veluwe.

Maandag 28 Juli

- 9.30-12.30 Sectie-vergaderingen.
- 14.00 Middagexcursie IV naar òf Leiden òf Gouda, Schoonhoven en Oudewater gecombineerd.
- Avond. Receptie.

Dinsdag 29 Juli

- 9.30-12.30 Sectie-vergaderingen.
- 14.00 Middagexcursie V naar òf Delft òf Breda en Dordrecht gecombineerd.

Woensdag 30 Juli

- 9.30-11.00 Plenaire vergadering in Instituut voor de Tropen te Amsterdam.
D. Gewijd aan Rembrandt: F. Lugt en H. von Einem.
- 14.00 Middagexcursie IV naar Rotterdam.
- Avond Nederlandse Opera of Kamerkoor Felix de Nobel (?).

Donderdag 31 Juli

- Gehele dag in Den Haag met Slotzitting in Kon. Schouwburg.
Verdere details nog niet bekend.

Vrijdag 1 Augustus

- Excursie naar de dode steden aan de Zuiderzee.

Zaterdag 2 Augustus

- Excursie naar Maastricht en misschien naar enkele andere steden in het Zuiden.

Inschrijvingsgeld f 25.— (voor echtgenoten en andere familieleden f 20.—, voor studenten f 15.—).

Zij die verdere circulaire wenssen te ontvangen en/of zich wenssen op te geven, dienen zich te richten tot:

Secretariaat Internationaal Kunsthistorisch Congres, Driift 25, Utrecht.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Museum Fodor*. Werk van de Overijsselse groep - 4 Apr.
- *Stedelijk Museum*. Werk van Edgar Degas -24 Mrt.
- *Museum Willet Holtbuysen*. „De Kunst van het Glas” -eind Mrt.
- *Veiligheidsmuseum*. Internationale veiligheidsplaten en brochures - 1 Apr.
- *Vereniging Nederland-Polen*. J. W. Brouwersplein 7. „Het Hoger Onderwijs in Polen -19 Mrt.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Fernand Léger „de bouwers” -23 Mrt.

GOUDA

- „*Het Catharina Gasthuis*”. Werk van Nola Hatterman -31 Mrt.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. „Paula Modersohn-Becker” -4 Mei
- „Joegoslavische Volkskunst” 20 Mrt.-4 Mei

GRONINGEN

- *Genootschap „Pictura”*. „De Realisten” -24 Mrt.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Tentoonstelling Miniaturen uit de Westelijke Himalaya -1 Mei

NIJMEGEN

- *Waaggebouw*. „Rond het oorlogsmonument in Nijmegen” -20 Mrt.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. „Kunst der Maasvallei” -28 Apr.

DELFT

- *Stedelijk Museum „Het Prinsenhof”*. „150 jaren Rijksarchief” -15 Apr.

MEDEDELING ZOMERCURSUS ECOLE DU LOUVRE 1952

Van de Directie van de Ecole du Louvre te Parijs werd de mededeling ontvangen, dat van 30 Juni-30 Juli 1952 een Zomercursus zal worden gehouden, waarbij examens, zo gewenst, 30 Juli worden afgenomen. Er zullen o.m. behandeld worden de bouw- en beeldhouwkunst in Frankrijk in de M.E. en de Franse schilderkunst in de XIXe en begin XXe eeuw. In het cursusgeld van 7.000 frcs is begrepen het bezoek aan musea en monumenten; de reiskosten daarentegen zijn voor rekening van de deelnemers.

Men geve zich vóór 1 Juni op bij het Secretariaat van de Ecole du Louvre, 34 Quai du Louvre, Paris I.

De deelnemers kunnen mits zij zich vóór 1 Mei opgeven bij de Fondation Nationale de Cité Universitaire, 19 Boulevard Jourdan, Paris XIV, in de Cité worden ondergebracht.

NEDERLANDSCH KUNSTHISTORISCH JAARBOEK

Het bestuur van de K.N.O.B. vestigt de aandacht van de leden op de verschijning van de jaargang 1950/1951 (deel III) van het „*Nederlandsch Kunsthistorisch Jaarboek*”. De prijs bedraagt f 27.50. In verband met de sterke stijging van de productiekosten is het de Firma D. A. Daamen's Uitgeversmaatschappij N.V. te 's-Gravenhage helaas niet mogelijk de leden van de Oudheidkundige Bond op de vastgestelde prijs reductie te verlenen.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschynt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Zeestraat 82, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

M A A R T

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Achlum. Aan het schilderachtige poortgebouw van de boerderij „Groot-Deersum” worden herstelwerkzaamheden uitgevoerd. Arch.: C. Reitsma te Leeuwarden.

Blija. De fraaie zadeldaktoeren van de Ned. Herv. Kerk is geheel gerestaureerd. Arch.: A. Baart en Zn. te Leeuwarden.

Oosterend. Herstelwerkzaamheden aan de sacristie van de Ned. Herv. Kerk zijn thans in uitvoering. Arch.: A. Baart te Leeuwarden.

DRENTE

Coevorden. Aan de 17de eeuwse Ned. Herv. Kerk worden momenteel de meest urgente restauratiewerkzaamheden uitgevoerd. Arch.: J. Boelens te Assen.

OVERIJSSSEL

Borne. De toren van de Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd, terwijl het leien dak van de kerk is hersteld. Arch.: J. Jans te Almelo.

GELDERLAND

Zutphen. De restauratie van de middeleeuwse Berkelpoort is gereed. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

UTRECHT

Utrecht. Het op een hoek gelegen 17de eeuwse pand Hoogt 2 is gerestaureerd. Arch.: De bouwkw. ambt. van de Gemeente W. Stoker.

NOORDHOLLAND

Haarlem. De herstelwerkzaamheden aan de zeer fraaie 17de eeuwse top van de gevel van het pand Spaarne 108, in eigendom toebehorend aan de Vereniging „Hendrick de Keyser”, zijn gereed. Arch.: Dr. Ir. G. A. C. Blok te 's-Gravenhage.

Oosthuizen. Aan de goten van de belangrijke, eenbeukige, Gotische Kruiskerk, zijn enkele herstellingen verricht. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

ZEELAND

Ierseke. De door oorlogsschade getroffen Ned. Herv. Kerk, bestaande uit transept en koor, is geheel hersteld. Arch.: J. W. Janzen te 's-Gravenhage.

St. Annaland. De fraaie uit 1662 daterende hoeve „Nooit Gedacht” zal worden gerestaureerd. Arch. Bur.: Van Donkelaar en Bodegraven te Woerden.

NOORDBRABANT

Aalburg. De aardige, bij de Ned. Herv. Kerk behorende toren, is reeds geruime tijd hersteld. Arch.: B. van Bilderbeek te Dordrecht.

Deurne. Met consolidatiewerkzaamheden aan het bekende Groot-Kasteel, is een aanvang gemaakt. Arch.: Ir. C. G. Geenen te Eindhoven.

Heusden. Het door oorlogshandelingen verwoeste schip van de Ned. Herv. kerk wordt in geheel nieuwe trant herbouwd, terwijl de twee in oorspronkelijke vorm aanwezige Noordkapellen worden gerestaureerd. Arch.: F. B. Jantzen te Amsterdam.

LIMBURG

Heyen. Het pittoreske, door oorlogsgeweld beschadigde Huis Heyen, is met de bijbehorende hoeve en rentmeesterswoning enige tijd geleden geheel hersteld. Arch.: J. Bedaux te Goirle en Ir. J. G. Deur te Nijmegen.

Oud-Vroenhoven. De Zuidvleugel van het schilderachtig gelegen terrassenkasteel Neer-Canne is in restauratie. Arch.: J. Huysmans te Maastricht.

Swalmen. De restauratiewerkzaamheden aan het belangrijke kasteel Hillenraad, zijn beëindigd. Arch.: P. Cuyper te Roermond.

BONDS-NIEUWS

Notulen van de Algemene Vergadering op Zaterdag, 16 Februari 1952 des morgens te 11 uur in het Maritiem Museum „Prins Hendrik” te Rotterdam.

Aanwezig vijftig leden en corresponderende leden.

De voorzitter, PROF. DR. E. H. TER KUILE, opent de vergadering en heet in het bijzonder de vertegenwoordigers van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en de beide sprekers, de Heren J. C. MEISCHKE en R. P. HINKS, welkom.

De notulen van de vorige vergadering worden goedgekeurd.

Na behandeling van de ingekomen stukken deelt de voorzitter mede, dat de commissie, belast met het ontwerpen van een nieuwe formulering van de beginselen inzake het restaureren van monumenten, bezig is het ontwerp om te werken. In een van de eerst volgende Bulletins zal een vertaling worden afgedrukt van de regels, welke in Italië hiervoor van staatswege zijn vastgesteld. Tevens kondigt hij aan, dat DR. E. J. HASLINGHUIS een Handwoordenboek van Bouwkundige Termen heeft samengesteld, dat met financiële steun van de Bond zal verschijnen bij A. Oosthoek's Uitgevers Mij. te Utrecht.

Er wordt besloten de Zomervergadering met daaraan verbonden excursies op 27 en 28 Juni a.s. te Roermond te houden.

De voorzitter zet uiteen, dat het bestuur het

wenselijk acht de Statuten en het Huishoudelijk Reglement van de Bond op enkele punten te wijzigen. Het voorstel daartoe zal op de a.s. zomervergadering in behandeling worden genomen, nadat de leden vooraf gelegenheid hebben gehad van het voorstel kennis te nemen en daarop amendementen in te dienen. Op verzoek van de voorzitter licht de secretaris, MR. H. HARDENBERG, de algemene strekking van de voorgestelde wijzigingen toe. Tijdens de eerste jaren van zijn bestaan steunde de Bond hoofdzakelijk op leden, bestaande uit oudheidkundige verenigingen en instellingen en beheerders van openbare verzamelingen van kunst en oudheidkunde, die krachtens hun arbeidsveld of ambt tot lid benoembaar waren. Wel konden belangstellenden als corresponderend lid toetreden, stemrecht bezaten zij echter niet. In de loop der jaren groeide het aantal corresponderende leden dermate, dat zij thans de meerderheid in de Bond vormen, hoewel zij volgens de Statuten feitelijk rechteloos zijn. Teneinde deze, door de latere ontwikkeling achterhaalde toestand te laten verdwijnen, beoogt het voorstel, het onderscheid tussen gewone en corresponderende leden op te heffen en aan alle leden stemrecht te verlenen, met dien verstande, dat verenigingen en instellingen op de vergaderingen slechts één stem uitbrengen. Door de mogelijkheid te scheppen van een verlaagde contributie voor studenten van instellingen van hoger onderwijs hoopt het bestuur de ledenwerving onder de jongeren te kunnen bevorderen.

JHR. IR. G. C. SIX VAN WIMMENUM merkt op, dat deze wijzigingen niet zonder instemming van de gewone leden zullen kunnen worden aangenomen.

De voorzitter verklaart, dat het hier een voorlopige mededeling betreft, bedoeld om de stemming onder de leden op voorhand te peilen. Het voorstel zal tijdig schriftelijk aan de leden worden voorgelegd.

MEJ. DR. E. M. HOUTZAGER vraagt, of het de bedoeling is, dat de afgevaardigden van een vereniging ook individueel hun stem zullen kunnen uitbrengen. De secretaris bevestigt zulks.

Bij de rondvraag verzoekt de heer J. W. LIEFTINCK in het programma voor de zomervergadering een excursie naar het kasteel Hillenraad op te nemen. De voorzitter zegt, dat hieraan reeds is gedacht.

Vervolgens verleent hij het woord aan de heer MEISCHKE, die een voordracht houdt over *de St. Laurenskerk te Rotterdam en de restauratie daarvan*.

De heer Meischke begint met een overzicht van de bouwgeschiedenis van de St. Laurenskerk, zoals die blijkt uit de schriftelijke bronnen en uit de gegevens welke het gebouw zelf bij nadere bestudering leverde. Bijzonder belangwekkende mededelingen deed de heer Meischke over de funderingen van de kerk, welke nauwkeurig zijn onderzocht. Spreker toonde hiervan een serie uitnemende foto's waardoor het duidelijk werd welk een ontzaglijke hoeveelheden metselwerk, rustend op nog goed bewaarde vloeren van houten balken, in de grond verborgen zit*.

Vervolgens gaf de heer Meischke een overzicht van de plannen welke door hem in samenwerking met Ir. A. van der Steur te Rotterdam werden ontworpen. Voorlopig zal het gedeelte, dat het dwarsschip en één vak van het koor omvat, definitief worden hersteld. De ontwerpen daarvoor zijn goedgekeurd en het werk zal eerdaags worden aangevat. Ten aanzien van het koor ligt het in de bedoeling, bij de verdere herstelling de omgang niet weer van een ononderbroken doorgaande bekapping te voorzien, maar van een reeks afzonderlijke daken, om een behoorlijke waterafvoer mogelijk te maken. Vóór 1940 kon die niet anders dan zeer gebrekkig worden genoemd.

* In een der volgende Bulletins zal een afbeelding der fundering worden opgenomen. (Red.)

Wat de Westzijde van de kerk met de ingangspartij van de toren aangaat, zijn verschillende ontwerpen gemaakt. De verbreding die in de 17de eeuw om de voet van de toren werd aangebracht na verbetering van de fundering, leidde tot bijzondere oplossingen. De heer Meischke bepleitte inkorting van de zijbeuken, zodat de toren weer aan drie kanten vrij zou komen te staan. Dit was aanvankelijk ook de bedoeling naar men nog duidelijk kan constateren uit de behandeling van Noord- en Zuidgevel van de toren met rijk versierde nissen, voor welke later de goten van de einden der zijbeuken werden doorgetrokken.

Tenslotte laat spreker zien welke plannen van gemeentewege zijn ontworpen voor de bebouwing in de onmiddellijke omgeving van de kerk, in het bijzonder aan de zijde van de Hoogstraat. Een vrij lage bebouwing langs de Hoogstraat zal worden doorsneden door een reeks hoge, dwarsgeplaatste blokken, die aan hun achterzijde de kerk dicht naderen. De magazijnen, welke zich daarin zullen bevinden en de expeditieruimten tussen de hoge dwarse blokken zullen aan de kerkzijde voor het auto- vrachtvervoer toegankelijk moeten zijn. Sprekers enthousiasme voor deze restauratie is door zulke plannen zeer geschokt; hij toont aan, dat dit alles niet alleen uit een technisch oogpunt bedenkelijk is voor de kerk (trilling in de bodem die de stabiliteit van het monument kan aantasten), maar tevens getuigt van een gemis aan piëteit en een ongevoeligheid voor ruimtevormen.

Na een gemeenschappelijke koffiemaaltijd in het Westerpaviljoen wordt de vergadering te 14.30 uur voortgezet.

De heer R. P. HINKS, British Council Representative in the Netherlands, houdt een uiterst boeiende, door lichtbeelden geïllustreerde voordracht over *the Dutch influence on English architecture*. Zich beperkend tot de 17de eeuw, behandelt hij achtereenvolgens het werk van de architecten Inigo Jones, Robert Hooke, Sir Roger Pratt en Christopher Wren. De Nederlandse invloeden komen het sterkst tot uiting bij Hooke en Pratt. Zij waren echter meer van technische dan van aesthetische aard.

Na de heer HINKS in warme bewoordingen bedankt te hebben, spreekt de voorzitter de hoop uit, dat hij zijn onderzoekingen over dit belangwekkend onderwerp zal voortzetten en te zijner tijd zal publiceren; daarna wordt de vergadering te 16 uur gesloten.

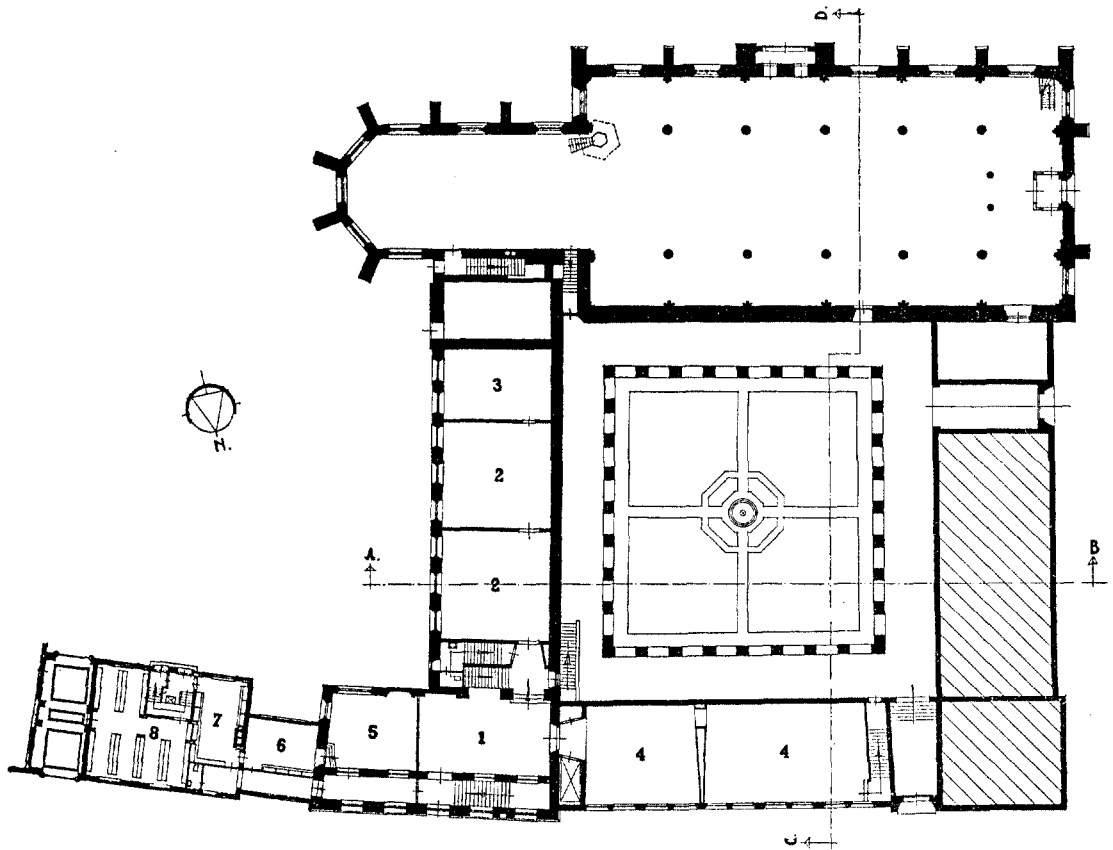
MUSEUM-NIEUWS

ZUTPHEN, *Plannen voor een nieuw Museum-gebouw.*

Sinds 8 April 1945, toen bij de bevrijding van Zutphen het „Wijnhuis” in vlammen opging, heeft het Museum „Oudheidkamer van Zutphen en de Graafschap” het zonder eigen gebouw moeten stellen. De gedeeltelijk in veiligheid gebrachte inventaris is verspreid over enkele opslagplaatsen.

van het vrijstaande gebouw op het saillante punt Groenmarkt-Lange Hofstraat elke uitbreiding, naar welke zijde ook, onmogelijk maakte.

In het zwaar geteisterde Zutphen met zijn nijpende woningnood, gebrek aan schoolgebouwen, enz., was het niet het museum, dat in de eerste jaren tot de meest urgente objecten voor wederopbouw kon behoren. Toen echter het groots opgezette plan tot wederopbouw van het

De meest waardevolle en onvervangbare voorwerpen zijn tijdelijk ondergebracht in het gemeentehuis, ten dele tentoongesteld en op verzoek voor bezoekers toegankelijk.

Bij het maken van plannen voor een nieuw gebouw bleek al spoedig dat van wederopbouw van het oude „Wijnhuis” voor museumdoel-einden moest worden afgezien. Reeds vóór de oorlog was er gebrek aan ruimte voor de zich snel uitbreidende inventaris, terwijl de ligging

westelijk stadsdeel zijn beslag kreeg, was ook aan het museum zijn plaats daarin toebedacht. Het oog was gevallen op het complex gebouwen in de omgeving van de Broederenkerk, vroeger tezamen het Dominicaner- of Predikherenklooster vormend.

Dit klooster werd in 1293 gesticht door Margaretha van Dampierre, de gemalin van Graaf Reinoud I van Gelre. In de tweede helft van de 16de eeuw werd de Broederenkerk aan de Pro-

testanten overgegeven; de kloostergebouwen kregen een andere bestemming en de kloosterhof werd in de loop der eeuwen volgebouwd. Het lichtbombardement van 14 October 1944 heeft deze latere bebouwing zwaar beschadigd, zodat de meeste huizen moesten worden opgeruimd.

Thans doet de mogelijkheid zich voor om het Predikherenklooster weer voor een groot gedeelte in zijn oude vorm te herstellen. Het (voorlopige) plan hiervoor werd ontworpen door Ir. A. J. van der Steur te Amsterdam.

De bedoeling is zowel het oud archief als het museum in het nieuwe complex onder te brengen, met dien verstande dat een vrijstaand, brandvrij archiefgebouw (nos. 7 en 8) aan de Oostzijde zal verrijzen met een verbinding (no. 6) naar het voormalige refectorium, waar de ingang van beide gemeentelijke instellingen zal zijn en waar zich ook de kamer van de archivaris (no. 5) zal bevinden.

De Broederenkerk, een Gothische Kloosterkerk, daterend van omstreeks 1300, beslaat de Zuidzijde van het gebouwen-complex. Dwars op het koor is het voormalige dormitorium gebouwd. In de loop der jaren veranderde dit huis meerdere malen van bestemming. Van Latijnse school werd het in de 19de eeuw kazerne voor de Koloniale Reserve, daarna Openbare leeszaal en thans is de Rijkslandbouwwinterschool er nog gehuisvest. In de 19de eeuw werd er een verdieping opgezet, de gevel werd bepleisterd en brede ramen ontwierden het geheel. De sporen van de voormalige Gothische vensters zijn echter in de benedenverdieping nog duidelijk aanwezig en er zijn voldoende aanwijzingen om dit gebouw weer in zijn oude vorm te kunnen herstellen. In dit voormalige dormitorium zal het trappenhuis worden aangebracht; gelijkvloers is er ruimte voor twee expositie-zalen (no. 2) en een directiekamer (no. 3), terwijl op de bovenverdieping nog drie kamers (boven 2 en 3) voor museumruimte beschikbaar zijn. Op deze verdieping zullen de tegenwoordige ramen door kruisvensters vervangen worden.

Recht op het dormitorium, aan de zijde van de Rozengracht, sluit zich het voormalige refectorium aan, een geheel in baksteen opgetrokken gebouw in laat-Gothische stijl. Ook dit werd in 1944 door bominslag in de onmiddellijke nabijheid deerlijk gehavend. Uitwendig werd het reeds gerestaureerd toen gevaar voor instorting dreigde. De benedenverdieping bestaat uit een gewelfde gang over de breedte van het gebouw met vier

hoog aangebrachte Gothische vensters aan de straatzijde. De hoofdingang van museum en archief bevindt zich in het midden, geeft toegang tot de hal van het museum (no. 2) en leidt links naar het archiefgebouw en de kamer van de archivaris (no. 5). In deze kamer, evenals in de hal is nog het Gothische gewelf aanwezig; ook bevindt zich in no. 5 nog een schouw in dezelfde stijl.

De bovenverdieping bestaat uit één grote zaal, waarschijnlijk de voormalige eetzaal van de kloosterlingen (boven 1 en 5). Vijf Gothische vensters geven uitzicht op de straat, terwijl aan de Oostzijde een groot raam, thans nog dichtgemetseld, weer in zijn oude staat gebracht zal worden. Het eertijds houten tongewelf werd bij de restauratie niet meer aangebracht; men hoopt echter dat dit op den duur weer in zijn oude luister hersteld zal worden.

Aansluitend aan het refectorium zullen twee laaggehouden schilderijenzalen (no. 4) worden aangebouwd, waarvan de verlichting alleen uit zijlicht zal bestaan. Over deze lage gevel behoudt men het gezicht op de prachtige noordgevel van de Broederenkerk met de hoge vensters in het middenschip en de forse lichtbogen.

Naast de schilderijenzalen komt een van de twee poorten welke toegang geven tot Kloostergang en Kloosterhof; een trappenhuis met doorgang boven de poort leidt naar een uit twee verdiepingen bestaand paviljoen op de Noordwesthoek van het complex. De bovenkamers (rechts naast en boven 4) zijn bestemd voor stijlkamers, waarvan de betimmeringen afkomstig zijn uit Zutphense huizen, welke sinds de bevrijding moesten worden gesloopt of verbouwd.

Voor de Westzijde, die eveneens volgebouwd zal worden is nog geen bestemming gevonden; deze vleugel zal niet tot het museum behoren. Wij hopen echter dat de te vinden bestemming niet geheel zal uitsluiten, dat deze vleugel voor latere uitbreiding van het museum beschikbaar blijft en dat de uiterlijke vormen ervan thans in harmonie met de overige delen van het museum worden ontworpen.

Op het bijgaande plan ziet men niet alleen de gerestaureerde kloostergebouwen en de nieuw te bouwen vleugels, ook de voormalige Kloostergang, waarvan nog de overblijfselen in de vorm van enkele arcaden aan de Noordzijde van de kerk aanwezig zijn, is er weer in zijn oude vorm in opgenomen. In het midden van de Kloosterhof staat reeds het monument voor de in oorlogs-

tijd gevallen slachtoffers, geschenk van de Zutphense burgerij, op 10 April 1950 onthuld, omgeven door een fontein. Tegen de muren, onder de arcaden zullen gebeeldhouwde architectuurfragmenten, die niet belangrijk genoeg zijn om in het museum zelf te worden bewaard, een veilige en blijvende bergplaats vinden.

De hoofdtoegang tot de Kloostergang zal bestaan uit een te bouwen poort naast het hoofdportaal van de Broederkerk. De Kloosterhof zal de Zutphenaren gelegenheid voor rust en overdenking bieden.

De ligging van het gebouwencomplex, zoals het plan aangeeft, is er zeer op vooruitgegaan sinds door het verplaatsen van het station, het afbreken van het voormalige krankzinnigengeesticht en enkele getroffen huizen in de omgeving het verkeer zich heeft verplaatst. Er is ruimte gekomen aan de Noordzijde. De vroeger zo drukke Rozengracht, verbinding tussen station en binnenstad, is nu een stille straat geworden, door de Berkel gescheiden van het drukke verkeerscentrum.

Rustig zal het gebouw, sober als vele Dominicanerkloosters, daar liggen, als het ware onder de vleugelen van zijn voormalige kerk. Wanneer de bouw voltooid zal zijn, zal niet alleen een museumruimte geschapen zijn, welke zich uitstekend aanpast aan het doel om een eenvoudige, provinciale, doch belangrijke inventaris te herbergen, maar ook zal het gerestaureerde gebou-

wencomplex een sieraad zijn voor de oude stad Zutphen.

Mogen de tijdsomstandigheden de uitvoering van de plannen niet te lang op zich doen wachten!

W. J. S. van Alphen

ARNHEM, *Het Nederlands Openluchtmuseum*.

Het stemt tot vreugde te kunnen berichten, dat de „Bijdragen en Mededelingen” van het Nederlands Openluchtmuseum thans na 12 jaar opnieuw zijn verschenen. Dank zij de steun van de Vereniging van Vrienden is de heruitgave, waartoe het initiatief werd genomen door Dr. Win Roukens, weer mogelijk geworden. De eerste aflevering vangt aan met een „Ten geleide” van de directeur, gevolgd door een „Blik in het verleden” door de oud-conservator Mr. W. P. A. Smit. Voorts treft men in dit Maartnummer naast een beschrijving van enkele aanwinsten van de wagenhal o.m. een uiteenzetting aan over de problemen, welke zich bij de klederdracht-expositie voordoen en een korte beschouwing over het bezoekersaantal, dat in 1951 voor het eerst de 150.000 heeft overschreden.

17 Mei: Viering van het 40-jarig bestaan van het Rijksmuseum voor Volkskunde „Het Nederlands Openluchtmuseum”.

21 Juni: Nederlandse Volkskundedag.

GRAMOFOONPLATEN ALS HULPMIDDEL BIJ RONDLEIDINGEN

De veelal weinig bevredigende wijze, waarop de rondleiding in het merendeel onzer kleine musea en historische gebouwen geschiedt, is aanleiding tot het overwegen van de mogelijkheden om hierin enige verbetering te brengen. De vraag doet zich voor, of ook in ons land de gramfoonplaat bruikbaar zou zijn bij de rondleiding, zoals o.a. in Amerika in verschillende musea van de National Park Service met succes wordt gedaan *).

Valt het zwaartepunt der moeilijkheden in Amerika op het enorme aantal bezoekers, dat door de rondleiders niet meer te verwerken is, in Nederland vormt de rondleider zelf het probleem. In de plaatselijke musea en oudheid-

*) Zie verder: D. F. Lunsingh Scheurloer, „National Park Service”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. Jrg. 3 (1950) blz. 1 e.v.

kamers is de beheerder niet in de gelegenheid dagelijks de bezoekers rond te leiden, daar hij elders werkzaam is; in het algemeen zal het tot de uitzonderingen behoren, dat hij zelf de rondleiding ter hand neemt. Een concierge wordt derhalve met deze taak belast. Uit de aard der zaak brengt dit bezwaren met zich mee, de voorlichting kan niet anders dan zeer summier worden gegeven; van enige „diepte” zal geen sprake zijn. Ook het element van variatie, noodzakelijk door de bij de bezoekers voorkomende verschillen in leeftijd, zal hier ontbreken, om maar niet te spreken van het aanvoelen van de geestelijke gesteldheid van het publiek, wat in wezen een eerste vereiste bij iedere rondleiding is. Naast de „inhoud” van de voorlichting is de wijze, waarop deze geschiedt van groot belang; niet alleen de vreemde taal doch het beschaafd voordragen

in het Nederlands vormen dikwijls grote moeilijkheden. Aan laatstgenoemde bezwaren kan wellicht het gebruik van gramfoonplaten, voorzien van teksten in het Nederlands en in de vreemde talen, tegemoet komen. Aan de eis van gevarieerdheid zal ook op deze wijze zeker niet volledig voldaan kunnen worden, daar eigenlijk ieder individu weer anders tegemoet getreden moet worden; toch zou men in deze richting kunnen werken door b.v. een afzonderlijke tekst voor de jeugd van verschillende leeftijden samen te stellen. Eveneens zou het mogelijk zijn gramfoonplaten te doen vervaardigen, welke bepaalde onderwerpen behandelen.

Ten aanzien van de historische gebouwen, waar men geheel is aangewezen op een concierge, verkeert men in zekere zin in nog ongunstiger omstandigheden. Behalve de genoemde bezwaren, welke hier evenzeer gelden, maakt verder de niet zelden voorkomende omstandigheid, dat om wille van de sensatiezucht van het publiek, feiten aan het geschiedenisverhaal worden toegevoegd, welke historisch niet juist zijn, verandering in deze wenselijk. De gramfoonplaat zal juist hier, nog eerder dan in bovengenoemde gevallen uitkomst kunnen brengen, daar deze „vastgelegde” wijze van rondleiding nu eenmaal meer aansluit bij het vrijwel statische

karakter van een historisch gebouw, waar de collecties, bovendien gering van omvang, aan weinig of geen verandering in opstelling onderhevig zijn, zoals in de kleine musea en oudheidkamers, mede door gebrek aan ruimte, meermaals het geval is.

Voor onze grote musea, waar meer mogelijkheden op het punt van de rondleiding bestaan — zij het ook dat slechts enkele dezer instellingen over een eigen rondleidingsdienst beschikken — zal het gebruik van de gramfoonplaat, ook in verband met de genoemde wisselingen in het geëxposeerde, welke daar veelvuldig voorkomen, minder aanbevelenswaardig zijn. Weliswaar is de directeur of beheerder, nu om redenen van een te overladen werkkring aan het museum, ook hier in de meeste gevallen niet in staat zelf voorlichting te geven; men zal toch nog altijd een andere oplossing kunnen vinden door op vastgestelde tijden b.v. enkele dagen per week onder deskundige leiding van de leden van de staf de collecties ter bezichtiging te stellen. Derhalve is het beter zich aldus te beperken dan dat men ook hier zijn toevlucht zou nemen tot de wijze van rondleiding, welke overwogen werd voor de kleinere musea en historische gebouwen, waar van een dergelijke keuze geen sprake kan zijn.

J. FILZ

KAART VOOR CULTURELE DOELEINDEN

In 1950 werd in het kader van het Verdrag van Brussel overgegaan tot de uitgifte van een kaart, welke aan haar houder bij het bezoeken van een der bij het Pact aangesloten landen faciliteiten biedt, waarvan in een bijgevoegde brochure een uitvoerig overzicht wordt gegeven. Slechts aan een betrekkelijk klein en zorgvuldig geselecteerd aantal onderdanen van Nederland, België, Luxemburg, Frankrijk en Groot-Brittannië en Noord-Ierland wordt deze kaart uitgereikt.

In verband met het feit, dat bovenstaande in het bijzonder in museumkringen tot heden nog geen algemene bekendheid heeft verworven — van deze zijde werden slechts enkele aanvragen bij de bevoegde instantie ontvangen ¹ — komt het gewenst voor deze maatregel, welke in belangrijke mate kan bijdragen tot het uitbreiden der culturele betrekkingen van de West-Europese landen onderling, hier onder de aandacht te brengen.

¹ Voor nadere inlichtingen wende men zich tot de Afdeling Buitenlandse Betrekkingen van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.

MEDEDELINGEN

Met ingang van 1 April is Ir. E. Spaan benoemd tot directeur van het Veiligheidsmuseum te Amsterdam.

DE MUSEUMDAG

BIJEENKOMST VAN „DE MUSEUMDAG”

ter gelegenheid van het bezoek aan Nederland van Dr. H. J. Plenderleith, directeur van het Research Laboratory van het Brits Museum op Woensdag 20 Februari 1952 in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Na een geanimeerde koffietafel in de zalen van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, waarbij de voorzitter, Dr. G. W. Locher, onze gast Dr. H. J. Plenderleith welkom heette, hield de laatste in dezelfde zalen een causerie over „Some aspects of the preservation of museum materials of organic origin: paper, textiles and wood” waarbij hij vertelde van de ontdekkingen, in zijn laboratorium opgedaan, en een aantal door de leden ingediende vragen beantwoordde.

In de eerste plaats sprak Dr. Plenderleith over *papier*. Hierbij dient vooral gewaakt te worden tegen de micro-organismen, zoals de schimmels en in het bijzonder tegen de verspreiding van de sporen hiervan over het papier. Om dit laatste te voorkomen borstele men de boeken in de buitenlucht uit; duisternis en vochtige warmte moeten vermeden worden, evenzo schommelingen van de temperatuur (stoomradiatoren). De contrôle van de warmte dient zich niet tot één plaats in het vertrek te beperken, doch ook tot de hoeken te worden uitgebreid.

In de oorlog is gebleken dat stapelen van boeken, met als gevolg een gebrekkige lucht-circulatie, zeer gevaarlijk is. Bij het wegbergen van papier zorge men dus voor goede ventilatie, reinheid, gelijkmatige temperatuur en vochtgehalte van de lucht. Metalen boekenkasten hebben bezwaren, daar bij vochtigheid sterke condensatie op het metaal kan optreden.

Spreker behandelde verschillende methoden van sterilisatie, o.m. met behulp van thymol en pentachloorphenol. Men wake tegen te sterke dosering.

Ten aanzien van de wisseling van het vochtgehalte van de lucht noemde de Heer Plenderleith de middelen, welke toegepast waren om de Mantegnakartons, welke in de Orangerie van Hampton Court onder een dun dak bewaard werden, te beschermen. Hier werd een hygroscopische stof gebruikt, welke onder de ramen werd aangebracht.

Het is aanbevelenswaardig achter panelen een stof aan te brengen die indringen van vocht kan tegen gaan. In Engeland worden wel vellen polyaethyleen gebruikt.

Bij het schoonmaken van papier onderzoekte men eerst, wat de oorzaak en de aard van de vlek in het papier is.

Daarna sprak Dr. Plenderleith over de problemen ten aanzien van *textiel*. Over het algemeen bestaat geen bezwaar tegen het gevouwen opbergen in kast of kisten, doch bij tere weefsels b.v. zijde, is dit niet raadzaam. Een nieuwe, overigens nog niet in de handel verkrijgbare, gaasachtige stof werd getoond (Terylene), welke bestand is tegen insecten, licht en vocht en die zeer geschikt schijnt voor reparatie van textiel.

Stoffen moeten, alvorens te worden opgeborgen, met het oog op motverdelging worden gereinigd. Als wasmiddel kan men het beste een van de chemische middelen kiezen, welke de zeep vervangen en een oppervlakkige werking hebben.

Zeer fijne weefsels dienen niet met de vingers aangeraakt te worden, doch op een papier ondergedompeld te worden. Veelal is herhaald onderdompelen in steeds ververs water voldoende om een groot deel van het vuil weg te spoelen.

Tenslotte beantwoordde spreker nog een aantal vragen met betrekking tot *hout*. Goede ervaring werd verkregen bij het hechten van losse panelen door middel van kunsthars (phenolformaldehyde), beter dan het bekende parketteren.

Na een uitweiding over houtwormbestrijding met gas (carbonsulfaatkast), waarbij men wel de larven maar niet altijd de eieren doodt, wees spreker tenslotte op een zeer goed middel om wormgaten te stoppen, met name boenwas waarin D D T-poeder is vermengd.

Na een hartelijk dankwoord van de voorzitter en nog een enkele vraag uit de vergadering werd deze zeer geslaagde bijeenkomst, die door ongeveer zestig leden werd bijgewoond, gesloten.

NAMEN VAN ENIGE CHEMICALIËN, BESPROKEN DOOR DR. PLENDERLEITH

SCH'MMEL BESTRIJDENDE MIDDELEN

Thymol kristallen, smeltpunt plm. 44° C.

Natriumzout van pentachloorphenol, gebruikt in

0.1 % alcoholoplossing om schimmelwerend papier te bereiden voor het steriliseren van boeken en handschriften.

(In de handel onder de naam „Santobrite”, product van Monsanto Chemicals Ltd.).

INSECTICIDEN

Pentachloorphenol. Tegen houtworm. (In de handel in paraffineoplossing onder de naam „Permasan”, product van Monsanto Chemicals Ltd.).

DDT in boenwas, om wormgaten te stoppen.
Dichloorbenzol, tegen mottenlarven.

Zwavelkoolstof (carbon disulphide), uitstekend tegen mottenlarven, maar zeer brandbaar.

Chloornaphtaline-wassen in paraffine, basis voor betrouwbare insecticiden.

Pyrethrum, sterk en snel werkend anti-mot middel.

DDT in paraffine met *pyrethrum* is een uitstekend verstuiwingsmiddel, als bijvoorbeeld „Shelltox”.

Gas van cyanwaterstofzuur doodt alles!

SCHOONMAAKMIDDELEN VOOR TEXTIEL

Schoonmaakmiddelen met oppervlakwerking of zeep-substituten zijn in de handel onder de namen „Jeepol” (Shell Technical Products), „Lissapol” (I.C.I.), „Agepol” (Amerikaans), „Comprox” (Anglo Iranian Oil Co.) e.a.

PLASTICS OF KUNSTHARSEN VAN BELANG VOOR MUSEUMDOELEINDEN

Celluloïd heeft met de tijd neiging tot zuur en geel worden.

Cellulose-acetaat „non-flam”, stabiliteit hangt af van aard en hoeveelheid van de weekmaker.

Phenolformaldehyde — soorten, speciaal de

koud-stollende variëteiten, als *Phenol Resorcinol*, goed als houtlijm.

Polyvinyl chloride (P.V.C.) en *Polyvinylacetaat* (P.V.A.) doorzichtig en plastisch, goed voor stofgordijnen.

Polyaethyleen (of *Polithene* of *Aikabene*), doorzichtige vellen of bladen, bruikbaar voor stofgordijnen. Sluit goed af tegen vocht.

Nylon, weinig gebruikt.

Methyl-methacrylaat (b.v. Perspex), voor doorzichtige standaarden. Is een koud-stollend product, als gebruikt voor kunstgebitten.

Bedacryl behoort tot deze soort en is een uitstekend opvulmiddel voor vermolmd hout e.d. In de handel als „X — 122” (product van I.C.I.) is een 40 % oplossing in toluol. Ook verkrijgbaar in waterige emulsie met melkachtig voorkomen, bruikbaar voor de behandeling van muurschilderingen, ingelegde vloeren, mozaïeken enz.

Terylene (Polyaethyleenglycol terephthalaat), een kunstvezel, krimpt niet, is bestand tegen vocht, schimmel, insecten enz. Even sterk in droge als in natte toestand. Gazen en netten zullen in 1954/55 in de handel komen (I.C.I.). Daar het zeer dun, sterk en buigzaam is, valt te hopen dat het een belangrijk hulpmiddel zal blijken bij het conserveren en versterken van tere weefsels.

N.B. Het spreekt vanzelf dat bovenstaande lijst slechts bedoeld is als aantekening bij het korte verslag van Dr. Plenderleith's woorden. Wie voor een bepaald doel genoemde middelen wil aanwenden stelle zich tevoren goed op de hoogte van de mogelijkheden van toepassing bij het geval in kwestie.

EERSTE MUSEUMDAG 1952

De jaarlijkse algemene vergadering en eerste museumdag van 1952 zal worden gehouden op Zaterdag 10 Mei in het Gemeentemuseum van 's-Gravenhage, Stadhouderslaan 41.

10.30 Opening door de voorzitter.

10.45—11.15 Zaken van de vereniging.

11.45—13.00 Inleiding van JHR. D. C. RÖELL, PROF. DR. H. ENGEL, de Heer E. PELINCK, MR. E. L. L. DE WILDE en de Heer T. R. MULDER. Het onderwerp, dat elke spreker zal behandelen uit de gezichtshoek van de

door hem beheerde instelling, luidt: *De afperking en indeling van het verzamelgebied bij de opstelling van het museumprogramma.*

13.00—14.00 Pauze.

14.00—15.30 Algemene gedachtenwisseling aan de hand van de gehouden inleidingen.

Het bestuur hoopt, dat het programma van deze dag zal leiden tot een levendige onderlinge bespreking en het wekt alle leden op deze datum voor De Museumdag te reserveren.

Leden van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zijn gaarne welkom bij de inleidingen en de daarop volgende bespreking.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Koninklijk Instituut voor de Tropen*. „Zuid-Afrika 300 jaar” -27 Apr.
- *Museum Fodor*. Werk van Amsterdamse Katholieke Werkgemeenschap -2 Mei
- *Stedelijk Museum*. Marionetten en Poppen van Harry van Tussenbroek -19 Mei
- *Kunsthandel Santee Landweer N.V.* Walter Vaes -17 Apr.

ARNHEM

- *Het Nederlands Openluchtmuseum*. Klederdrachtententoonstelling verzameling H.K.H. Prinses Wilhelmina -1 Nov.

BREDA

- *Gebouw van St. Jozephkring*. Waterstraat 5. Voorwerpen afkomstig van het Bijbels Museum van Oudheden te Amsterdam
26 Apr.-10 Mei

DELFT

- *Stedelijk Museum „Het Prinsenhof”*. „Aquarel 1800-1950” (onder auspiciën van de Hollandsche Aquarellistenkring) -4 Mei

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. „Vincent van Gogh”. Werkd. 10-17; Zo. 13-17. Di. en Do. 19-22 -4 Mei
- Fotografie als uitdrukkingmiddel -4 Mei

GOUDA

- *„Het Catharina Gasthuis”*. Werk van de Goudsche schilder H. Jan Schouten -12 Mei

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. „Paula Modersohn-Becker” -4 Mei
- „Joegoslavische Volkskunst” -4 Mei
- *Kunstzaal Plaats*. Schilderijen en beeldhouwwerken van E. Blasco Ferrer -18 Apr.
- *Kunsthandel Liernur*. „Paul Arntzenius” en „Anne Marie Blaupot ten Cate” -19 Apr.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Miniaturen uit de Westelijke Himalaya -1 Mei
- *Stedelijk Museum: De Lakenbal*. Floris Verster -3 Juni

NIJMEGEN

- *Waaggebouw*. Middeleeuwse Beelhouwkunst -29 April

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. „Kunst der Maasvallei” -28 Apr.
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Rots-tekeningen uit Basuto-land. Dagelijks 10-17 -8 Juni

RIJSWIJK Z.H.

- *Stichting „Oudheidkundig Museum Rijswijk Z.H.”* Heerenstraat 67. Tentoonstelling betreffende bestaande en verdwenen buitenplaatsen te Rijswijk 21-26 Apr.

EXCURSIE VAN DE K.N.O.B. NAAR ROERMOND EN OMGEVING OP 27 EN 28 JUNI 1952.

Het Bulletin van 15 Mei a.s. zal geheel en al aan deze excursie zijn gewijd; in verband hiermede bestaat de aflevering van April uitsluitend uit een Nieuwsbulletin.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Zeestraat 82, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

APRIL

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Exmorra. Het herstel van de bouwvallige Westgevel van de Ned. Herv. Kerk is destijds gereed gekomen. Arch. A. B. Leeman te Sneek.

Hollum. De stoere Romaanse toren der Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd. Arch.: A. Baart te Leeuwarden.

Terschelling. De restauratie van het 17de eeuwse Commandeurshuis is practisch voltooid. Arch.: A. Baart Jr. te Leeuwarden.

GRONINGEN

Holwierde. De fraaie Romaans-Gothische Ned. Herv. Kerk, welke door oorlogshandelingen werd beschadigd, is sinds enige tijd gerestaureerd. Arch.: A. R. Wittop Koning en R. Offringa te Groningen.

Marsum. Het kleine Romaanse, fraai op een terp gelegen Ned. Herv. Kerkje is reeds enige tijd hersteld. Arch.: A. R. Wittop Koning en R. Offringa te Groningen.

DRENTE

Dwingeloo. De restauratie van de markante toren der Ned. Herv. Kerk kwam gereed. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

OVERIJSEL

Blokzijl. De twee in dit pittoreske stadje gelegen 17de eeuwse panden Kerkstraat 231-232 zijn gerestaureerd. Arch.: J. H. de Herder en H. Mastenbroek te Zwolle.

Wijbe. De daken van de Ned. Herv. Kerk, die een onvoltooide hallenkerk is, zijn gedeeltelijk vernieuwd. Arch. bur.: Ir. Meyerink te Zwolle.

GELDERLAND

Ammerzoden. Het koor van de Ned. Herv. Kerk, fraai gelegen bij de schilderachtige ruïne van het voormalige schip, is met de bijbehorende toren, gerestaureerd. Arch.: B. van Heyningen te 's-Gravenhage.

Angerlo. De door oorlogsgeweld beschadigde Ned. Herv. Kerk is hersteld. Arch.: E. A. Canneman te 's-Gravenhage en J. C. Sprey te Arnhem.

Arnhem. De restauratie van de belangrijke vroeg-Gothische St. Walburgiskerk is voltooid. Arch.: Ir. G. M. Leeuwenberg te Utrecht.

Bemmel. Restauratiewerkzaamheden aan „De Kinkelenburg”, dat bestemd is tot gemeentehuis, zijn in uitvoering.

- Brakel.* De aardige dorpskerk van de Ned. Herv. Gemeente is gerestaureerd. Arch.: Ir. P. H. Endt te Oosterbeek.
- Bredevoort.* De herstelwerkzaamheden aan de Ned. Herv. Kerk zijn voltooid. Arch.: K. L. Symons te Amsterdam.
- Buren.* Het 17de eeuwse pand Rode Heldenstraat 48 is hersteld. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.
- Doetinchem.* De Ev. Luth. Kerk, die door oorlogsgeweld was beschadigd, is thans gerestaureerd. Arch.: F. A. Bruininkweerd te Doetinchem.
- Drempt.* Het bakstenen, gotische koor der Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd. Arch.: B. T. Boeyinga te Amsterdam.

NOORDHOLLAND

- Alkmaar.* De gevelbekroning van het pand Mient 19 is hersteld. Arch.: A. J. Bierlee Altena te Amstelveen.
- Stompvoren.* De toren, behorende bij de Ned. Herv. Kerk is hersteld. De restauratie van het kerkgebouw is in voorbereiding. Arch.: H. Knijtjizer te Amsterdam.

ZUID-HOLLAND

- Gouda.* Herstelwerkzaamheden aan de houten bovenbouw van de toren der St. Janskerk zijn beëindigd. Arch.: Ir. P. Cuypers te Amsterdam.

NOORD-BRABANT

- Bergen op Zoom.* Het pand Steenbergestraat 6,

dat een onderdeel vormt van het Markiezenhof, is gerestaureerd. Arch.: Ir. N. van der Laan te 's-Hertogenbosch en A. Pacilly te Bergen op Zoom.

Boxmeer. Het geheel witgeschilderde Lod. XVI huis „'t Zandhuis" is hersteld. Arch.: J. de Best te Boxmeer.

Breda. Het pand Haagdijk 22 is gerestaureerd. Arch.: P. A. H. Hornix te Breda.

— Herstelwerkzaamheden aan het dak van het fraaie Waalse kerkje, zijn in uitvoering. Arch.: B. van Heyningen te 's-Gravenhage.

Heeswijk. De gedeeltelijke restauratie van het bekende kasteel „Heeswijk" is gereed. Leiding: Arch.: H. W. en G. H. F. Valk te 's-Hertogenbosch.

LIMBURG

Blitterswijk. Het herstel van het schip en de zijbeuk van de R.K. Kerk is gereed, terwijl een uitbreiding van het kerkgebouw heeft plaats gevonden. Arch.: J. L. A. Brouwers en Ir. A. Swinkels te Maastricht.

Klimmen. De bekende R.K. Kerk en toren van de H. Remigius zijn geheel hersteld. Arch.: H. Teeken te Heerlen.

Stevensweert. De Ned. Herv. Kerk en Pastorie, welke voor het dorpsbeeld van groot belang zijn, zijn gerestaureerd. Arch.: Ir. C. Wegener Sleswijk te Amsterdam.

Wijre. Restauratiewerkzaamheden aan het zeer aantrekkelijke kasteel „Wijre" met de bijgebouwen, zijn uitgevoerd. Arch.: Ir. F. Peutz te Heerlen.

MUSEUM-NIEUWS

KUNSTREISGIDSEN VAN FRANKRIJK

Frankrijk kent geen gedrukte „Voorlopige lijsten van monumenten", geen „Geïllustreerde Beschrijving". Daarentegen doet het particuliere initiatief veel om de belangstellende wegwijs te maken. Het aantal kleinere en grotere geschriften dat over Parijs verscheen in het jaar, dat met enige fantasie gebombardeerd is tot dat van zijn

2000-jarig bestaan, is haast ontstellend groot. In alle belangrijke „kathedraalsteden" kan men eenvoudige goed geïllustreerde boekjes kopen, die het bezoek vruchtbaarder maken en een aangename herinnering vormen.

Voortreffelijk zijn de groene boekjes, die de bandenfabriek Michelin over een aantal streken van het land publiceerde. Zij zijn voor de gemiddelde toerist bedoeld, maar bevatten een

schat van historische en kunsthistorische wetenswaardigheden, op een uiterst smakelijke wijze opgedist.

Serieuzer van aanzien is een reeks, die zojuist door de concurrerende bandenfirma Kléber-Colombes, onder de naam van „Les curiosités touristiques de la France” begonnen is. Elk deeltje behandelt een Departement. Oise, Seine et Oise, Seine et Marne en Eure et Loire zijn tot nu toe verschenen. Elk deel bevat een uitstekend kaartje waarop men onmiddellijk kan aflezen waar zich monumenten bevinden, die behandeld

worden. Onder leiding van de „Conseiller d'Etat” Henry de Ségogne zijn zij geschreven door een aantal „conservateurs” en „inspecteurs des monuments Historiques”. Wat formaat betreft lijken ze op onze kunstreis-boekjes, maar zij zijn geheel op kunstdrukpapier gedrukt, vertonen op vrijwel elke bladzijde een zeer goede afbeelding van een monument of een detail daarvan en zij kosten slechts 300 francs per deel. Vooral voor wie wat langer in een bepaalde streek blijft vormen ze een kostelijk documentatiemateriaal.

J. K. VAN DER HAAGEN

MEDEDELING

STUDIECURSUS BETREFFENDE DE PLAATS DER MUSEA IN DE OPVOEDING

De U.N.E.S.C.O. organiseert dit jaar een studiecursus betreffende de plaats, welke musea kunnen vervullen bij de opvoeding. Zetel is het Brooklyn Museum of Arts, History and Science (N. Y.), tijd 14 September tot 12 October 1952. Het is gebruikelijk, dat de U.N.E.S.C.O. voor dergelijke studiecursussen leiders kiest uit een ander land dan dat van bijeenkomst. Voor deze cursus is gekozen Dr. D. A. Allan, directeur van het Royal Scottish Museum te Edinburgh. De deelnemers worden op meervoudige voordracht

van de leden-staten van de U.N.E.S.C.O. door deze organisatie uitgekozen, in totaal ten hoogste 45. De reiskosten zijn voor rekening van de leden-staten, de verblijfskosten worden door de U.N.E.S.C.O. betaald. Daar het welslagen van dergelijke cursussen vooral afhangt van het vermogen en de bereidheid der deelnemers, om gezamenlijk te wonen en te arbeiden, wordt bij de selectie vooral hierop gelet.

Vermoedelijk zal tenminste één Nederlander naar deze cursus worden uitgezonden.

MUSEUMDAG

AANVULLING

Aanvulling op het verslag van de voordracht van Dr. H. J. Plenderleith, voorkomende op kolom 39 van het nieuwsbulletin van Maart 1952.

Dr. Plenderleith deelt mede, dat inplaats van het woord „Phenol Resorcinol” gebruikt moet worden de term „Risorcinol/Formaldehyde”. Verder bericht hij nog, dat het gebruik van Bedacryl voor fresco's zeer vergemakkelijkt wordt, indien vóór het gebruik er enig Lissapol doorgeschud wordt, daar dit voor de doordringing nuttig is.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALKMAAR

- *Stedelijk Museum*. Grafisch werk en tekeningen van J. M. Graadt van Roggen (ter gelegenheid van de 85-ste verjaardag van de kunstenaar) -25 Mei

AMSTERDAM

- *Museum Fodor*. Ned. Kunstenaars Genootschap -29 Mei
 — *Stedelijk Museum*. Marionetten en Poppen van Harry van Tussenbroek -19 Mei
 100 meesterwerken van het Musée d'Art Moderne te Parijs -26 Mei
 Georges Rouault -1 Juli
 — *Galerie Le canard*. IJzerplastiek E. Blasco Ferrer -24 Mei

ARNHEM

- *Het Nederlands Openluchtmuseum*. Klederdrachtententoonstelling verzameling H.K.H. Prinses Wilhelmina -1 Nov.

DELFT

- *Stedelijk Museum „Het Prinsenhof“*. „Prisma der Bijbelse Kunst“ 17 Mei-12 Aug.
 „Nederlandse Architectuur“ half Juni-12 Aug.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Tentoonstelling „Vier Eeuwen Oranje“. Werkd. 10-17; Zo. 13-17 -18 Mei

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. „Leonardo da Vinci“ -9 Juni
 „Fotoschouw 1952“ -7 Juli
 „Haagse kunstenaars V“ -7 Juli
 „De Geschiedenis der Staten-Generaal: van standenvertegenwoordiging tot volksvertegenwoordiging“ -28 Juli
 — *Kunstzaal Plaats*. Kunstnijverheid voor huis en kleding -28 Mei

HAARLEM

- „*Het Huis Van Looy*“. Eretentoonstelling van H. F. Boot. Werkd. 10-12.30, 13.30-17; Zon- en feestdagen 14-17. Woonhuis te bezichtigen Do. 10-12, 14-17; Zo. 14-17

LEIDEN

- *Stedelijk Museum De Lakenbal*. Floris Verster -3 Juni

NIJMEGEN

- *Waaggebouw*. Charles Eijck -3 Juni

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Tentoonstelling collectie-Peijnenburg te Geldrop 1 Juni- ?

UTRECHT

- *Universiteitsmuseum*. Herdenkingstentoonstelling eerste steenlegging van het huidige Universiteitsgebouw in 1892 10 Juni-15 Juli

ZOMERVERGADERING EN EXCURSIES. ROERMOND, 27 EN 28 JUNI

Aangaande het programma van de a.s. Zomervergadering van de Bond te Roermond en de daaraan verbonden excursies op 27 en 28 Juni a.s. kan worden medegedeeld, dat op Vrijdagmiddag 27 Juni een ontvangst ten stadhuisse zal plaats vinden. Hieraan gaat vooraf: bezichtiging van de Munsterkerk, de Kathedraal (in restauratie) en de barokkapel van het Groot-Seminarie. De gemeenschappelijke maaltijd zal worden gehouden in het Posthotel, Munsterplein 5, en de avondvergadering in de Sociëteit Concordia aan de Markt. Tijdens de excursie per autocar op Zaterdag 28 Juni zullen worden bezocht: de kerken van St. Odiliënberg, Susteren, Wessems en Thorn. Te Thorn wordt geluncht. De excursie zal worden besloten met een bezoek aan de kastelen Horn en Hillenraadt.

De kosten van het diner te Roermond en van de koffiemaaltijd te Thorn zullen resp. f 5.— en f 2.80 per persoon bedragen, die van de autotocht f 3.— per persoon. Voor verdere bijzonderheden zij verwezen naar de convocatie, die eind Mei uitgaat.

Voorts vestigt het Bestuur er de aandacht op, dat eventuele amendementen op de voorstellen tot wijziging van de statuten en van het huishoudelijk reglement uiterlijk 20 Mei a.s. bij het Secretariaat, Bleyenburg 7, 's-Gravenhage moeten zijn ingediend.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Klooststeeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Zeestraat 82, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburgh 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

MEI

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Bergum. Met de herstelwerkzaamheden aan de monumentale bakstenen Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: A. Baart Sr. en Jr. te Leeuwarden.

Oldeboorn. De restauratie van de markante 18de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk is in volle gang. Arch.: Ir. J. J. M. Vegter te Leeuwarden.

Workum. De in het landschap fraai gelegen boerderij Langelaan G 212, is gerestaureerd. Arch.: J. A. van der Sluis te Gorredijk.

OVERIJSEL

Vollenhove. Het 17de eeuwse pand Kerkstraat 36 is geheel hersteld. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

GELDERLAND

Elburg. Het pand Ellenstraat 27, dat een 18de eeuwse topgevel bezit, is gerestaureerd. Arch.-bur.: Pruis en Postema te Elburg.

Harderwijk. Het herstel van de 18de eeuwse gevel van het pand Donkerstraat 42 is gereed. Arch.-bur.: Pruis en Postema te Elburg.

Heesum. De eenvoudige gothische Ned. Herv. Kerk is hersteld. Arch.: W. Gerretsen en Ir. J. C. Cramer te Arnhem.

Heerde. Aan het 17de eeuwse kasteeltje Vosbergen zijn herstelwerkzaamheden uitgevoerd, waardoor dit voor verder verval is behoed. Arch.: W. A. Lensvelt te Epe.

Herveld. Het dak van de Ned. Herv. Kerk, een gothische hallekerk, wordt hersteld. Arch.: J. G. A. Heineman te Velp.

Ingen. De fraaie Ned. Herv. Kerk, vermoedelijk uit het begin der 16de eeuw daterende, is gerestaureerd. Arch.: A. van Essen te Voorburg.

UTRECHT

Abcoude. Herstelwerkzaamheden aan de fundering van de Ned. Herv. Kerk zijn voltooid. Arch.: F. B. Jantzen te Amsterdam.

Linschoten. De bij de ingang van het dorp gelegen panden Dorpstraat 4 en 6 zijn geheel hersteld. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

— De bakstenen toren der Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd. Arch.: H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.

Rbenen. De door de oorlog zwaar beschadigde toren der Cunerakerk is reeds sedert geruime tijd in restauratie. Arch.: B. T. Boeyinga te Amsterdam.

NOORD-HOLLAND

Beemster. De 18de eeuwse dampoort „Rustenhoeve” is gerestaureerd. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

Haarlem. De 17de eeuwse trapgevel van het pand Spaarne 13 is hersteld. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

ZUID-HOLLAND

Brielle. De 17de eeuwse trapgevel van het pand Maarland 10, is rechtgezet. Arch.: Ir. M. C. A. Meischke te Rotterdam.

Gouda. De leibedekking van de St. Janskerk wordt hersteld. Arch.: J. en P. Cuypers te Amsterdam.

Leiden. Het 17de eeuwse poortje tussen de panden Galgenwater 8 en 9, is gerestaureerd. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Leiderdorp. Het dak van de Ned. Herv. Kerk is hersteld. Arch.-bur.: Dekker en van der Sterre te Hazerswoude.

De Lier. Werkzaamheden aan het koor der vermoedelijk uit het midden van de 15de eeuw daterende Ned. Herv. Kerk zijn beëindigd. Arch.: H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.

ZEELAND

Aardenburg. De 17de eeuwse trapgevel met metselmozaïeken van het pand Weststraat 67a is hersteld. Arch.: J. A. Wentink te Baarn.

Kapelle. De consistoriekamer van de Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd. Arch.: H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.

NOORD-BRABANT

Loon op Zand. Het schilderachtig gelegen kasteel is gerestaureerd. Arch.: Ir. C. G. Geenen te Eindhoven.

Prinsenbeek. De bekende poorttoren van het kasteel Gageldonk is in restauratie. Arch.: F. Mol te Breda.

Sprang. Het herstel van de daken van de hoogst merkwaardige Ned. Herv. Kerk is in voorbereiding. Arch.: B. van Bilderbeek en C. Basters te Dordrecht.

LIMBURG

Maastricht. De restauratie van de gewelfschilderingen in de hal van het Raadhuis is gereed. Leiding: Prof. J. Lau te Maastricht.

Oostrum. De restauratie van het R.K. Kerkje is aangevangen. Arch.: J. Coumans te Nijmegen.

Raath. Het schilderachtige Puthuisje is gerestaureerd. Leiding: Dienst Gemeentewerken van Schinnen.

Swolgen. De door oorlogsgeweld beschadigde R.K. Kerk wordt hersteld. Arch.: Ir. J. Kayser te Venlo.

DE MUSEUMDAG

ALGEMEEN BESTUUR VAN „DE MUSEUMDAG”, VERENIGING VAN DIRECTEUREN VAN NEDERLANDSE MUSEA, GEVESTIGD TE 'S-GRAVENHAGE, SAMENGESTELD OP DE ALG. LEDENVERGADERING VAN 10 MEI 1952

Secretariaat: Zeestraat 82, telefoon: 115796. Giro-Nr. 169653 ten name van de Penningmeester der Vereniging van directeuren van Nederlandse musea, Leiden

I DAGELIJKS BESTUUR

Voorzitter: Dr. A. van Schendel, directeur van de Afdeling Schilderijen van het Rijksmuseum, te Amsterdam, bureau-adres: Stadhouderskade 42, tel. 20586 (1955) *.

Secretaris: Dr. R. E. J. Weber, directeur van het Nederlandse Postmuseum te 's-Gravenhage, bureau-adres: Zeestraat 82, tel. 115796 (1953).

Penningmeester: E. Pelinck, directeur van het

Stedelijk Museum „De Lakenhal” te Leiden, bureau-adres: Oude Singel 28, tel. 20029 (1953).

Leden: Prof. Dr. H. Engel, directeur van het Zoölogisch Museum te Amsterdam, bureau-adres: Plantage Middenlaan 53, tel. 50633 (1954).

Prof. Dr. H. van de Waal, directeur van het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden, bureau-adres: Kloksteeg 25, tel. 26838 (1954).

D. F. Lunsingh Scheurleer, rijksinspecteur voor roerende monumenten, bureau-adres: Buitenhof 33, 's-Gravenhage, tel. 110722 (1956).

* Jaar van aftreden

II PROVINCIALE VERTEGENWOORDIGERS

Groningen: Jhr. Rh. Feith, directeur van het Noordelijk Scheepvaartmuseum te Groningen, huis-adres: Hereweg 11a, tel. 27703 (1954).

Friesland: H. Halbertsma, huis-adres: Zuidsingel 69, Amersfoort (1953).

Drente: Vacature.

Overijssel: G. J. Lugard Jr., directeur van het Museum De Waag te Deventer, bureau-adres: Brink 60, tel. 4556 (1955).

Gelderland: A. J. de Lorm, directeur van het Gemeentemuseum te Arnhem, bureau-adres: Utrechtseweg 57, tel. 23026 (1955).

Utrecht: J. J. M. H. M. Asselberghs, directeur van het Nederlands Spoorwegmuseum te Utrecht,

bureau in het Amstelstation, kamer 71, Amsterdam, tel. 57286 (1953).

Noord-Holland: H. P. Baard, directeur van het Frans Halsmuseum te Haarlem, bureau-adres: Groot Heiligland 62, tel. 10385 (1956).

Zuid-Holland: De Penningmeester E. Pelinck.

Zeeland: Mevrouw M. Evers-Keg, Secretaresse van het Kunstmuseum te Middelburg, huis-adres: Londense Kade 35, tel. 2406 (1954).

Noord-Brabant: M. A. van de Griendt, directeur van het Centraal Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch, bureau-adres:

Bethanicstraat 2, tel. 7464 (1956).

Limburg: Dr. E. M. Kruytzer, Conservator van het Natuurhistorisch Museum te Maastricht, bureau-adres: Bosquetplein 7, tel. 4174 (1955).

VERSLAG VAN DE EERSTE MUSEUMDAG 1952, GEHOUDEN OP 10 MEI IN HET GEMEENTEMUSEUM TE 'S-GRAVENHAGE

De voorzitter, DR. G. W. LOCHER, opende te 10.45 u. de vergadering met het uitspreken van een rede, waarin hij een overzicht gaf van het verenigingsleven in de periode 1948-1952. De tekst hiervan vindt men hierachter afgedrukt.

De penningmeester, de Heer E. PELINCK, gaf daarop rekenschap van het gedurende 1951 gevoerde beleid en stelde de navolgende begroting voor het lopende jaar 1952 voor:

Inkomsten:	
contributies	f 2.000.—
renten	„ 100.—
	<hr/>
	f 2.100.—

provinciaal vertegenwoordiger in Noord-Holland, de Heer M. A. VAN DE GRIENDT als provinciaal vertegenwoordiger in Noord-Brabant.

De vacature, ontstaan wegens periodieke aftreding van de Heer P. C. A. VAN DER KAMP als provinciaal vertegenwoordiger van Drente moest onvervuld blijven wegens het ontbreken van andere leden in deze provincie.

Overeenkomstig § 1 van het reglement wees

Uitgaven:	
bulletin	f 1.400.—
bureaunkosten	„ 100.—
bestuurskosten	„ 100.—
kosten van de secties	„ 150.—
drukkosten ledenlijst	„ 250.—
onvoorzien	„ 100.—
	<hr/>
	f 2.100.—

De kascommissie voor 1951 bracht daarop bij monde van de Heer C. D. HARTMANS rapport uit over de gevoerde administratie, welke keurig in orde bevonden was, zodat zij de vergadering adviseerde, de penningmeester voor zijn gevoerde beleid te dechargeren. Dit geschiedde bij acclamatie.

Tot leden van de kascommissie voor 1952 werden gekozen de heren P. W. VAN MILAAN te Amsterdam en A. BROUWER te Leiden.

Drie bestuursvacatures wegens periodieke aftreding werden vervuld door de verkiezing van de Heer D. F. LUNSINGH SCHEURLEER als lid van het Dagelijks Bestuur, de Heer H. P. BAARD als

de ledenvergadering het bestuurslid DR. A. F. E. VAN SCHENDEL aan als voorzitter.

Vervolgens opende DR. G. W. LOCHER de museumdag met een woord van welkom tot de Heren MR. M. C. BLOEMERS, DR. MR. F. J. DUPARC en H. SLOOTS als vertegenwoordigers van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en tot de Heer J. VAN ZWIJNDREGT, Wethouder van Onderwijs en Kunstzaken der Gemeente 's-Gravenhage.

Het onderwerp van deze museumdag: *de afperking van het verzamelgebied bij de opstelling van het museumprogramma*, werd behandeld door vijf sprekers, die op uitnodiging van het

bestuur deze kwestie bezagen uit de gezichtshoek van hun respectieve instellingen, waarbij zij nader geleid werden door het volgende drietal vragen:

- 1 Heeft Uw museum een bepaald verzamelprogramma, zo neen, waarom niet, zo ja, sinds wanneer?
- 2 Kent dit programma een zekere rolverdeling tussen Uw eigen museum en zusterinstellingen in ons land en daarbuiten?
- 3 Wat is Uw mening over het afstoten door musea van objecten, welke vroeger in de collectie zijn opgenomen, doch in het huidige museum-programma niet passen? Wordt door het verwijderen van dergelijke objecten een later optredende directie van te voren niet reeds gebonden?

De voordrachten van deze vijf sprekers vindt men hierna opgenomen, evenals de discussie welke er op volgde en die de gehele middag in beslag nam.

OPENINGSREDE

DOOR DE VOORZITTER

Op deze eerste museumdag van het jaar heet ik U allen hartelijk welkom. Gedurende het vijfjarig bestaan van onze na de oorlog herrezen vereniging hebben wij nog geen vergadering in Den Haag gehad. Het verheugt ons zeer thans in deze stad te zijn, waarin zich verschillende musea bevinden, wier activiteit in de laatste jaren in velerlei kring de aandacht trekt, zoals trouwens ook in andere opzichten Den Haag steeds meer op de voorgrond begint te komen. Onze erkentelijkheid gaat vooral uit naar de instelling, welke ons heden gastvrijheid verleent en in het bijzonder naar haar directeur, ons medelid Mr. Wijsenbeek.

Op het U toegezonden convocaat staat vermeld, dat het openingswoord op deze vergadering uitgesproken wordt door een aftredende voorzitter. Een nieuw optredende voorzitter kijkt vooral naar de toekomst, een aftredende voorzitter geeft zich gewoonlijk rekenschap van het verleden en heden. Ik moge daarom een ogenblik Uw aandacht vragen voor een korte terugblik op een aantal werkzaamheden onzer vereniging gedurende de laatste vier jaren.

Onder de bewaarde en ervaren leiding van DR. H. E. VAN GELDER was in 1947 onze vereniging herrezen als een voortzetting van de vroegere vereniging van directeuren van Nederlandse musea. De vereniging verkreeg de naam van „De Museumdag” om er vooral geen

twijfel over te laten bestaan, dat van elk museum de gehele staf welkom is. Tevens onderging de basis van de vereniging een verbreding door deze niet te beperken tot de musea van kunst en geschiedenis. Op de eerste jaarvergadering in 1948, trad ons huidige erelid DR. VAN GELDER reeds af als voorzitter. Van het begin af aan had hij gezegd dit te zullen doen, zodra schip en bemanning in volle zee zeewaardig bleken te zijn en naar zijn oordeel was dit toen reeds het geval. De belangstelling voor de tot dusver gehouden vergaderingen was groot geweest en hij liet een groep medewerkers achter, die met hem sloop waren gegaan, waarover hij zich in ondubbelzinnige bewoordingen uitsprak, zoals U dat kunt lezen in het verslag van de eerste museumdag van 1948. Ik mag het hier gerust zeggen want ik had niet tot deze groep behoord, toen ik het voorzitterschap na de vergadering van hem overnam.

Wij zijn toen als Dagelijks en Algemeen Bestuur met elkaar te rade gegaan hoe we de koers zouden voortzetten en het verband in de vereniging zouden behouden en versterken. Wij wisten niet of de getoonde belangstelling een tijdelijk verschijnsel zou zijn, zoals dat met vele naoorlogse pogingen tot samenwerking het geval is geweest. Voorts beseften wij maar al te goed, dat de heterogeniteit van de nieuwe opzet van de vereniging een vraagstuk vormde, waarmee de werkwijze der vereniging in de eerste plaats rekening diende te houden. Als richtlijn namen wij aan, dat de vereniging haar activiteit, althans in de eerstkomende periode, zo min mogelijk zou moeten zoeken in een optreden naar buiten maar zoveel mogelijk in een allen verbindende, interne werkzaamheid. In hoofdzaak heeft deze plaats gevonden in de museumdagen, publicaties in ons bulletin, bijeenkomsten van speciale commissies en secties, en de behartiging van de museumcursus.

De onderwerpen, welke op de museumdagen werden behandeld, zijn vooral de volgende geweest.

Op de tweede museumdag 1948, gehouden in het toenmalige Indisch Instituut te Amsterdam, stelden wij aan de orde: *het administratief beheer van museumverzamelingen*. De bespreking van dit onderwerp leidde tot de instelling van een commissie, waaraan wij het geschrift te danken hebben: „Richtlijnen en wenken voor het administratief Beheer van Museumverzamelingen, dl. I de Grondslagen van het admini-

stratief Beheer", dat in 1950 als publicatie van de vereniging verscheen.

De eerste museumdag van 1949, in het Rijksmuseum, had tot thema *de betekenis van het laboratoriumonderzoek voor de kennis en conservatie van de voorwerpen*. Naar aanleiding hiervan werd een commissie ingesteld om na te gaan, of er in ons land een nationale organisatie voor de restauratie van museumvoorwerpen tot stand zou kunnen komen, eventueel in samenwerking met het TNO. Het leven van deze commissie is slechts iets langer geweest dan dat van een doodgeboren kind, aangezien de commissie weldra tot de pessimistische overtuiging kwam, dat een dergelijke centrale organisatie moeilijk in het leven te roepen zou zijn en in de huidige periode van stijgende uitgaven voor de defensie van onze cultuur en neergaande uitgaven voor de directe instandhouding daarvan, nog moeilijker in het leven zou zijn te houden en tot ontwikkeling te brengen.

„*Museum en wetenschap*” was het onderwerp van de tweede museumdag van 1949 welke bijeen kwam in het Van Abbe-museum te Eindhoven. Wij waren van plan om een sterk accent te gaan geven aan de betrekking tussen museum en publiek maar dit zou, volgens ons, zeker niet mogen geschieden ten koste van de fundamentele relatie van museum en wetenschap. In de inleiding werd een uiteenzetting gegeven over de velerlei functies van het huidige museum, waarna de verhouding besproken werd tussen museum en wetenschap met betrekking tot de musea voor de volkenkunde, de natuurlijke historie en de kunst.

In 1950 voerde de eerste museumdag ons naar het Stedelijk Museum te Amsterdam, een zeer passende plaats voor een vergadering over *de verbouwing en interne verandering van museumgebouwen*, zoals duidelijk bleek uit de lezing over dit museum.

In het museum Boymans te Rotterdam hielden we dat jaar de tweede museumdag, waaraan ook verscheidene Belgische gasten deelnamen. De *presentatie van de verzamelingen* was het onderwerp van die vergadering, waarbij met name behandeld werden de etiketten en de thematische uitstalling.

In 1951 spraken we op de eerste museumdag, in het Frans Halsmuseum te Haarlem, over *regionale en plaatselijke musea*, op de tweede museumdag in het Museum Simon van Gijn te Dordrecht, over *museum en publiek*. Aan de laatstgenoemde vergadering bewaar ik als voor-

zitter een bijzondere herinnering door het uitvallen van twee der drie aangekondigde inleiders, terwijl alle deelnemers zich deze bijeenkomst waarschijnlijk zullen blijven herinneren wegens de ene lezing, die toen gehouden werd, en de levendige discussie, die er op volgde. Niet om gedekt te zijn tegen een opnieuw uitvallen van sprekers is het, dat wij op de huidige vergadering vijf inleiders hebben, maar om aan verschillende leden het woord te geven, zoals dat ons de vorige keer zo goed is bevallen.

Ik zal niet de sprekers opnoemen, die de inleidingen op de genoemde museumdagen hebben gehouden. Waar ik wel op wil wijzen is het feit, dat velen van hen tot de leden van onze vereniging behoren. Als buitenlandse sprekers traden op: de Heer TORSTEN ALTHIN uit Zweden op een aparte bijeenkomst in 1950 en in hetzelfde jaar op de tweede museumdag, de Heer GEORGE HENRI RIVIÈRE uit Parijs, tezamen met onze landgenoot MR. J. K. VAN DER HAAGEN van de UNESCO; in 1951 ontvingen wij de voorzitter van de International Council of Museums, de Heer CHANNCEY J. HAMLIN uit Amerika, bij gelegenheid van een der maandelijks museumlunches in het Rijksmuseum, hetgeen dit jaar evenzo geschiedde bij het bezoek van DR. H. J. PLENDERLEITH uit Londen, waarna in beide gevallen een voordracht van onze gasten volgde. Tenslotte wil ik hier nog melding maken van de excursie naar Kampen en de N.O.-polder in 1949, waaraan een beperkte groep leden deelnam en die zeer geslaagd mag worden genoemd.

De grote waarde van het bezit van een eigen orgaan — mogelijk door een goede samenwerking met de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond — is in deze periode van vier jaar wel zeer duidelijk gebleken. Van bijna alle voordrachten is een volledige of verkorte weergave in dit orgaan gepubliceerd, terwijl ook vaak een beknopt overzicht van de discussies kon worden gegeven.

Van de speciale commissies heb ik er reeds twee genoemd. In het najaar van 1949 kwam het vraagstuk van de salarissen op de museumdag aan de orde. Daarop is een commissie inzake de salarissen ingesteld, welke op korte termijn een verslag aan het Bestuur uitbracht, waarna namens de vereniging stappen zijn gedaan, die mede van invloed zijn geweest op een veel betere uitvoering van de z.g. „inpassing” bij de toepassing van het nieuwe bezoldigingsbesluit dan het zich eerst liet aanzien. De commissie achtte haar taak daarmee als commissie beëindigd, maar adviseerde met aandrang voortaan actie te voeren

binnen het grotere verband van Nederlandse personeelsverenigingen. Naar haar oordeel behoorde bij de vorming van de gewenste organisatie de groep der rijksambtenaren onder de leden voorop te gaan, daar het Rijk normgevend geacht mocht worden voor de gehele museumwereld. Het Bestuur nam dit advies over en in 1950 kwam een aanvulling tot stand van artikel II van het Huishoudelijk Reglement, waardoor binnen de vereniging groepen konden worden gevormd ter behartiging van de stoffelijke belangen van bepaalde categorieën van leden. Een voorlopig bestuur werd aangewezen voor de te vormen groep Rijkspersoneel, terwijl op de begroting van 1951 een bedrag voor deze groep werd uitgetrokken. Verschillende factoren hebben er echter toe geleid, dat deze zaak nog niet verder geregeld is.

In 1948 heb ik de wenselijkheid uiteengezet van de vorming van speciale secties binnen het kader van de vereniging. Uit het verslag van de tweede museumdag citeer ik de volgende passage: In ons werk hebben wij met moeilijkheden en problemen te maken, die wij allen in de een of andere vorm delen. Daarnaast zijn er diverse kwesties, die vooral bepaalde categorieën van musea raken. Het zou daarom m.i. zeer toe te juichen zijn, indien er binnen het kader van onze vereniging speciale secties gevormd zouden worden van gelijksoortige musea ter bespreking van hun speciale aangelegenheden, hetzij in afzonderlijke tussentijdse bijeenkomsten, hetzij in een gedeelte van de tijd der algemene Museumdag-vergaderingen.

Over de op te richten sectie Rijkspersoneel is reeds gesproken. In 1951 kwam een voorstel binnen voor de vorming van de sectie „Onderwijs” waarvoor bij verschillende leden belangstelling bestond. Een twaalfstal leden betuigde ook adhaesie aan een op te richten sectie *Natuurhistorische musea*, maar, anders dan bij de sectie Onderwijs, gevoelden deze leden niet zozeer de noodzaak van afzondering in klein comité doch hadden veeleer behoefte aan contact op brede basis met collega's van andere soorten van musea. Dit werd medegedeeld op de eerste museumdag van dat jaar; op de tweede museumdag kon melding gemaakt worden van de oprichting van de sectie *Historie in het museum*. Deze laatste sectie heeft reeds verscheidene vergaderingen gehouden en is daarmee de sectie Onderwijs vóór geweest, welke echter met een geslaagde vergadering op 1 Februari 1952 eveneens is gestart en

solide ook, want begonnen werd met de vaststelling van een reglement van orde.

In dit verband mag ik zeker niet verzuimen mededeling te doen van een bijeenkomst der museumdirecteuren van Noord-Brabant in Maart van dit jaar. Op die vergadering werd besloten tot een nauwere samenwerking tussen de Brabantse museale instellingen, welke ook een formeel aspect zal krijgen in de vorm van een federatie of stichting van de Brabantse musea. Het is de bedoeling, dat deze stichting verschillende werkzaamheden zal verrichten, die van gezamenlijke betekenis zijn voor de Brabantse musea en waarvoor de steun van provinciale overheid en gemeenten zal worden gevraagd. In het verslag van deze bijeenkomst, dat aan het Bestuur van de Museumdag werd toegezonden, wordt uitdrukkelijk verklaard, dat deze samenwerking geenszins een isolering mag betekenen maar dat de stichting in levend contact moet blijven met de musea buiten Brabant en met de Vereniging Museumdag.

Deze regionale samenwerking is m.i. zeer toe te juichen en is een bewijs van de steeds groter wordende activiteit in de provincie Noord-Brabant. Met handhaving van het aparte karakter als stichting ware echter te overwegen, in hoeverre deze groepsvorming niet zou kunnen geschieden in de vorm van een regionale sectie van onze vereniging.

Er zouden nog verscheidene andere werkzaamheden van de vereniging te noemen zijn, zoals het als intermediair fungeren voor de regeling van verschillende zaken, die betrekking hebben op het werk van de I.C.O.M. Ik wil echter volstaan met hier nog te vermelden, dat de *Museumcursus* thans ook gehouden wordt onder de auspiciën van onze vereniging, zodat onze vereniging op de ontwikkeling van deze opleidingsmogelijkheid voor museumwerkers direct haar invloed kan uitoefenen.

Van tijd tot tijd wordt aan de ontwikkeling van het museumwezen in Nederland vrij grote lof toegezwaard maar eerlijk gezegd geloof ik, dat wij tegenover die lof met grote reserve dienen te staan, aangezien wij maar al te goed weten, hoezeer de feitelijke situatie te kort schiet ten opzichte van de eisen die thans aan de musea gesteld dienen te worden. Hoevele musea zouden er in ons land zijn, welke beantwoorden aan de moderne opvattingen over een goed administratief beheer en een behoorlijke conservatie van de verzamelingen? De ontwikkeling van de wetenschap op alle gebieden heeft de taak der

musea sterk doen toenemen en verzaard zonder dat een evenredige uitbreiding is gegeven aan het wetenschappelijke apparaat der musea. De personele en materiële voorzieningen der musea laten in de meeste gevallen niet toe, dat er voldoende aandacht geschonken wordt aan het streven om het museum dichter bij alle categorieën van de volksgemeenschap te brengen, òf, zo dit wel geschiedt, gebeurt dit door andere essentiële functies te verwaarlozen. Uit het binnen afzienbare tijd te verwachten rapport van de officiële commissie voor museum en publiek (de commissie Van Gelder-Willems) zal wel blijken, dat er op dit gebied nog talrijke voorzieningen te treffen zullen zijn, die niet kunnen geschieden zonder uitbreiding van deskundig personeel en materiële uitrusting.

DE AFPERKING VAN HET VERZAMELGEBIED BIJ DE OPSTELLING VAN HET MUSEUMPROGRAMMA

Jhr. D. C. Röell, hoofd-directeur van het Rijksmuseum, Amsterdam.

Op papier is geen verzamelprogramma van het Rijksmuseum aanwezig, doch het is er wel; het heeft steeds geleefd in de gedachten der leiders en is dan ook aan veranderingen onderhevig geweest.

Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, van 1890-1921 directeur van de Afdeling Schilderijen, achtte het niet meer mogelijk, nog werken van de allereerste rang te kopen. Hij legde zich toe op zeldzame dingen van de Hollandse School en wist een bezit te vormen van de z.g. kleine meesters, dat ± 1500 stuks omvatte. Het is een collectie van uitgesproken kunsthistorisch karakter.

Dr. F. Schmidt Degener daarentegen, hoofd-directeur 1922-1941, ijverde met succes voor de verwerving van goede specimina der grote meesters; daarbij verdeelde hij zijn aandacht tussen de Hollandse en de Italiaanse Scholen.

Een dergelijk verloop geeft de ontwikkeling van de Afdeling Beeldhouwkunst en Kunstnijverheid te zien: D. van der Kellen legde zich toe op Nederlandse objecten, doch A. Pit evenzeer op Italiaanse en Franse.

Wanneer wij nu in gedachten de inventaris opmaken van de, twee generaties omvattende, achter ons liggende beheersperiode, dan treffen ons vooral de leemten bij de grote meesters. Rembrandt is met slechts 14 werken vertegenwoordigd, dat is 3 tot 4 % van zijn *œuvre*, met Frans Hals is het iets beter gesteld, doch Albert Cuyp is vrijwel afwezig. En zo kan men door-

Ik zou zo door kunnen gaan. Maar gelukkig zijn er ook verschillende ontwikkelingen, die ons slechts kunnen verheugen. In de komende weken zullen verscheidene musea een grote reorganisatie en uitbreiding achter de rug hebben, zoals het gemeentemuseum van Arnhem, het Postmuseum in Den Haag, en zeker niet in de laatste plaats het Rijksmuseum in Amsterdam.

Wat onze vereniging betreft valt er een groeiende interne samenwerking waar te nemen, zoals uit dit korte overzicht waarschijnlijk wel is gebleken. Ik zal mij niet begeven in bespiegelingen over de toekomst, maar ik moge besluiten met de wens, dat deze groei zich steeds verder zal doorzetten.

gaan, want ook de primitieven en de 18de eeuwers zijn onvoldoende vertegenwoordigd.

De Afdeling Beeldhouwkunst en Kunstnijverheid vertoont — wat de voorname stukken betreft — ook ernstige leemten, vooral op de terreinen van sculptuur en van meubels. De tincollectie is beslist onvoldoende, doch er zijn ook gebieden waaraan men de kwalificaties zeer goed en uitmuntend zou mogen geven.

De buitenlandse collecties zijn, vooral in de laatste tijd, weinig aangevuld en spreker is ook niet van plan in deze richting actie te ontwikkelen, tenzij dan door enige gelegenhedaankoop.

Nu zegt men wel eens, in verband met de aankooppolitiek van spreker, dat de nieuwe museumopstelling welke deze zomer haar beslag krijgt, star is en geen aanvullingen zou verdragen. Dit is echter wel mogelijk; de minder goede stukken kunnen aan de uitstalling worden ontnomen, wanneer een aankoop van een important werk is gedaan, en aan de studieverzameling worden toegevoegd.

Wat de kwestie van een zekere rolverdeling betreft, gevoelt het Rijksmuseum zich wel eens de wolf temidden van vele roodkapjes. Spr. is er van overtuigd, dat de toppunten thuis horen in het Rijksmuseum, als nationaal instituut. Natuurlijk is onderling contact gewenst, mede omdat de Nederlandse musea zich de wereld van een tegen elkaar opbieden niet kunnen veroorloven.

Het afstoten van objecten acht spreker steeds

een gevaarlijke onderneming. Het is voorheen wel geschied, doch men vermijde in de toekomst onherroepelijke stappen. Verkoop aan de kunsthandel ware dus na te laten, doch de figuur van langdurige bruiklenen is wel te gebruiken, ook waar het gaat om een ruiltransactie.

Mr. E. L. L. de Wilde, directeur van het Stedelijk Van Abbe-Museum, Eindhoven.

In 1936 had te Eindhoven een zeldzame gebeurtenis plaats. Een museum werd aan de gemeente geschonken door een industrieel, de Heer Van Abbe, zonder dat een collectie kunstwerken om onderdak vroeg. Dit overigens vorstelijk geschenk keerde dus de logische volgorde der dingen om. Immers gewoonlijk begint men eerst met de bouw van een museum nadat de dringende noodzaak om een collectie onderdak te verschaffen veel te lang heeft bestaan.

De gemeente Eindhoven heeft dit geschenk dankbaar aanvaard, doch verzuimde een budget voor aankopen ter beschikking te stellen. Men stond dus voor de taak, met een fonds dat de Heer Van Abbe voor aankopen ter beschikking had gesteld de lege wanden met kwalitatief goede schilderijen te vullen. Daar het fonds hiertoe niet toereikend was, viel het compromis ongunstig uit voor het gehalte der aankopen. De aankooppolitiek werd behalve door de geringe financiële mogelijkheden bovendien beperkt door de eis, dat slechts werken van Nederlandse levende kunstenaars mochten worden aangekocht. (Hierbij werden echter Charley Toorop, Mondriaan, Van der Leek, Kruidyder, Van Dongen en Chabot over het hoofd gezien.)

Na de oorlog zagen B. en W. zich voor de keuze gesteld, het museum te sluiten of serieus aan de opbouw van een eigen, kwalitatief uitstekende collectie te beginnen. Men koos het laatste en stelde een niet al te beperkt budget ter beschikking. Aangezien dus dit museum door geen enkel kunstwerk van grote betekenis in een bepaalde richting was gepredestineerd, drong de vraag zich op of het museum bepaalde richtlijnen bij het doen van aankopen moest volgen. Hoewel niemand betwijfelde aan de wenselijkheid, in Eindhoven een tweede Musée du Louvre te bezitten, leek beperking een eerste vereiste, wilde men niet het gevaar lopen, mettertijd een onordelijke en onsamenhangende collectie bijeen te zien waarin „van alles wat” naast elkaar zou hangen dat noch kwalitatief, noch kwantitatief in staat zou zijn enig plezier te verschaffen.

Immers: stelt men zich geen beperkingen en is men bereid van alle perioden der kunstontwikkeling één of meerdere kunstwerken bijeen te brengen, dan zal de kwaliteit inferieur zijn, ten eerste vanwege het beperkte budget, ten tweede vanwege de omstandigheid dat de superieure werken uit vroeger eeuwen meestal reeds hun vaste plaats in binnen- en buitenlandse collecties hebben gevonden. Kiest men deze taktiek dan moet men toch afzien van Renoir, Gauguin en Cézanne, van Ingres, Delacroix en Courbet, van Fragonard en Watteau. Men zou het gevaar lopen te belanden bij de grauwe reeks van navolgers van wie Degas eens zei: „Ils sont des pompiers qui ont pris du feu.”

Dezelfde bezwaren gelden uiteraard ook voor het reeds beperkter programma: de Nederlandse schilderkunst in de loop der eeuwen. Want de werken van Avercamp, Saenredam, Van Goyen, J. Ruisdael en Jan Steen worden bepaald niet met wagonladingen op de kunstmarkt aangevoerd. En al zou men erin slagen een uitstekend werk van één dezer meesters te vinden, dan zou het budget allicht ontoereikend zijn om er beslag op te leggen. En zelfs al zou dit niet het geval zijn en al zou men na tientallen van jaren een kleine collectie van redelijk goede kwaliteit bijeengebracht hebben, dan nog zou de bezoeker een onbevredigd gevoel hebben. Een provinciaal museum dat in een collectie middelmatigheden ook een Hals, Vermeer of Rembrandt van zeer hoge kwaliteit bezit, wekt het voortdurende en ergelijke besef dat deze werken van groot gehalte verdoemd zijn. Het lijkt mij dus niet gewenst te pogen met een beperkt budget een collectie van oude kunst bijeen te brengen, omdat dit noodzakelijkerwijs leidt tot een middelmatig kwaliteitsniveau, waardoor de verzameling in het gunstigste geval een slechte copie van Maurits-huis en Rijksmuseum zou worden.

Bij gebrek aan een Noordbrabantse of Eindhovense schilderschool kan de historie of de streek geen uitgangspunt bieden zoals dat in Leiden, Haarlem en Utrecht mogelijk is. Weliswaar gaan in Brabant geregeld stemmen op die aan deze chauvinistische wens met alle geweld gevolg willen geven, doch zij die zo spreken vervallen steeds in de meest typische der provincialistische fouten: de onderschatting van de kwaliteit en het gevoel dat de kunst der eigen provincie ten onrechte miskend wordt. Ik doe hierbij geen onrecht aan de Brabantse musca die de voortbrengselen der eigen streek verzamelen, want zij doen dit niet op grond van aesthetische

maatstaven. Waar echter van een museum voor beeldende kunst sprake is, mag slechts het kunstgehalte als maatstaf gelden.

De mogelijkheid welke dus overblijft om een geheel nieuwe collectie te vormen, beperkt zich tot de 20ste eeuwse kunst. Op dit terrein kan men zelfs met een beperkt budget nog een collectie van superieur gehalte bijeen brengen. Kiest men dus de weg van de moderne kunst dan kan m.i. in een Nederlands Museum de Nederlandse kunst niet gemist worden. Het lijkt mij dus juist, een collectie te vormen waarin een duidelijk overzicht verschaft wordt van de naast elkaar bestaande stromingen in de Nederlandse kunst van deze eeuw. Daarbij lijkt het gevaar mij niet denkbeeldig, dat men zich verliest in een zo volledig mogelijke differentiatie, waardoor de meeste Nederlandse schilders ergens een plaatsje hebben gekregen, ook al is de kwaliteit niet bijzonder. Juister is het m.i., zich te concentreren op de belangrijkste figuren en die dan ook met werk uit verschillende perioden te vertegenwoordigen, zodat een ontwikkelingsgang duidelijk wordt.

Daarnaast is het dunkt mij gewenst, een bepaald deel van het budget te besteden om de nog niet geklasseerde Nederlandse kunst aan te kopen. De bedragen hiermede gemoeid behoeven gewoonlijk geen bezwaar te vormen. Deze kerncollectie, die dus een overzicht van de belangrijkste Nederlandse 20ste eeuwse uitingen zal geven — het expressionisme van Kruyder zal daarin evengoed vertegenwoordigd moeten zijn als de geometrisch-abstracte kunst van Mondriaan —, is niet meer dan een fundament dat de verdere opbouw der collectie zal moeten dragen. Bij deze verdere opbouw zal men het oog gericht moeten houden op de andere Nederlandse musea voor moderne kunst. Want het is m.i. in ons kleine land zeer gewenst, dat de musea elkaars collecties completeren.

Voor Eindhoven is het dus zaak, voor haar toekomstige verzameling een zinvolle plaats te garanderen in het geheel van het Nederlands bezit van moderne kunst. Zinvol wil in dit verband zeggen dat de verzameling geen minderwaardige reëpliek van enig ander museum in Nederland, maar een wezenlijke verrijking betekent van ons nationaal kunstbezit.

Het Rijksmuseum Kröller-Müller bezit een aantal superieure Van Goghs, een collectie Redons van wereldbekendheid en een verzameling van 20ste eeuwse kunst die de ontwikkeling van het cubisme tot de geometrisch-abstracte kunst

zeer duidelijk demonstreert. Voorzover het de 20ste eeuwse kunst betreft heeft men dus slechts één aspect ervan vertegenwoordigd, maar dan ook zo dat de bezoeker een indringend inzicht geboden wordt.

Het Stedelijk Museum te Amsterdam heeft een geheel ander karakter. Steunend op twee buitengewoon importante bruiklenen (nl. die van Ir. Van Gogh en die van de Heer Regnault) kan het een breder uitgangspunt kiezen. Dit komt ook tot uitdrukking in de aankopen van de laatste jaren waarin Vuillard, Bonnard maar ook Mondriaan en Cézanne een plaats zijn komen innemen. De collectie van het Stedelijk Museum toont dus niet slechts één aspect maar is veeleer in staat een overzicht van de verschillende internationale moderne stromingen te geven, welke in de collectie hun uitgangspunt vinden in de werken der 19de eeuwse meesters.

Het Gemeentemuseum in Den Haag toont een geheel ander beeld. Het accent ligt daar meer op de Nederlandse dan op de buitenlandse moderne kunst. Aan de jongere kunstenaars is een zeer ruime plaats toegekend. De werken van Mondriaan vormen een hoogtepunt.

Voor het Museum Boymans is uiteraard de verzameling van oude kunst het belangrijkste. De moderne afdeling wordt gevormd door weinige, maar kwalitatief goede werken, zonder dat daarin naar een sterk verband is gestreefd. Men vindt er Van Dongen en Permeke, Koch en Wilink, Severini en Mondriaan, Charley Toorop en Sluyters.

Een poging om het Amsterdamse Stedelijke Museum op zij te streven is bij voorbaat uitgesloten. Want de mogelijkheden voor het bijebrengen van een collectie waarin de voorgangers der moderne kunst de basis vormen is met het oog op de beschikbare gelden niet meer voorhanden. Werken van Cézanne zijn onlangs in Zwitserland voor bedragen tussen twee en driehonderdduizend gulden verkocht, voor een schilderij van Van Gogh is tweehonderdduizend gulden een normaal bedrag, terwijl het oeuvre van Seurat op de kunstmarkt onvindbaar is. Zou men de collectie van het Stedelijk Museum als leidraad nemen voor een nieuw te vormen collectie, dan zouden slechts de facunes duidelijk tot haar recht komen.

De wijze waarop het Museum Boymans collectioneert is zo zeer bepaald door het feit dat een importante verzameling van oude kunst aanwezig is, dat er geen aanknopingspunt voor het Eindhovense museum bestaat.

Het Haagse Gemeentemuseum kan evenmin houvast bieden. Zijn collectie is gebaseerd op de 19de eeuwse Nederlandse schilderkunst waarvan de beste werken door Eindhoven niet meer verworven kunnen worden — en op een zo brede doorsnede van de jongere schilderkunst, dat ons museum daarvoor te klein zou zijn.

De wijze waarop de verzameling van het Rijksmuseum Kröller-Müller bijeen is gebracht zou naar mijn overtuiging de aankooppolitiek van het Stedelijk Van Abbe-Museum moeten zijn. Wij moeten ons echter niet richten op de ontwikkeling van het cubisme naar de geometrisch-abstracte kunst, doch op een geheel ander aspect dat in onze musea nog minder goed vertegenwoordigd is nl. op het expressionisme in ruime zin. Al heeft Nederland de grootste voorloper van deze stroming voortgebracht — Vincent van Gogh — toch valt het op, dat door onze musea weinig aandacht aan deze stroming is besteed. Hier ligt dus voor ons museum de mogelijkheid, zelfstandig een collectie op te bouwen die als sluitstuk aan het Nederlands openbaar bezit van moderne kunst kan worden toegevoegd. Zo zou het Eindhovens museum een zinvolle taak hebben en zijn collectie een geheel eigen karakter krijgen, onafhankelijk van de musea in het Westen des lands. Daarom moet de kunst van Mondriaan of Van der Leek slechts vertegenwoordigd worden in zoverre dit past in het kader van de basiscollectie van Nederlandse kunst. Het expressionisme zal echter zo volledig mogelijk tot uitdrukking moeten komen. Daarvoor is het noodzakelijk dat onze belangstelling uitgaat naar meesters als Rouault, Kokoschka, Soutine, Vlaminck, Chagall, Nolde, Permeke, Marc, Kandinsky, Heckel etc. Zoals U ziet een gezelschap dat niet geheel tot het expressionisme in strikte zin behoort maar niettemin zeer verwant is. De betreffende meesters zullen door werken van uitstekend gehalte vertegenwoordigd moeten zijn, hetgeen dus niet zeggen wil dat wij met de namen tevreden zouden zijn. Het accepteren van een dergelijke richtlijn heeft uiteraard slechts de waarde dat het de gedachten bepaalt. Doet zich de mogelijkheid voor een waardevol schilderij van een niet expressionistisch meester te kopen voor een redelijke prijs dan behoort men m.i. een dergelijke kans met beide handen te grijpen en niet in een schema te verstarren.

Recapitulerend zie ik inzake de vorming van onze collectie dus drie taken:

1. Het bijeenbrengen van een kleine doch goede verzameling van Nederlandse kunst.
2. Het accentueren in deze verzameling van de stroming van het expressionisme zowel van binnen- als buitenlandse oorsprong.
3. Het bijeenbrengen van de thans levende schilderkunst, waarbij het accent evenzeer op het expressionisme dient te vallen en waarin evenzeer de buitenlandse kunst vertegenwoordigd zal zijn.

Ten aanzien van dit laatste punt heeft een museum van moderne d.i. levende kunst vanzelfsprekend een taak te vervullen. Want het verzamelen kan voor een museum van moderne kunst niet uitsluitend de betekenis hebben van documentatie der achter ons liggende artistieke gebeurtenissen, maar dient evenzeer het begrip te vestigen voor de opvattingen, welke op dit ogenblik bij de kunstenaars leven. Voor dit onderdeel is het niet voldoende, dat degene die de aankopen doet, de functie van administrateur van de kunst op zich neemt. Integendeel, hij zal in nauw contact met de kunstenaars moeten staan en hun problemen tot de zijne moeten maken, wil hij in staat zijn de sterkste werken te kiezen. Het is bijzonder spijtig dat er voor de meesten juist wat betreft deze aankopen, waarvan de kwaliteit niet door pedigrees en hoge prijzen gestaafd kan worden, zo weinig bewegingsvrijheid bestaat.

Het zal U intussen duidelijk zijn geworden, dat de vraag of objecten welke vroeger in de collectie zijn opgenomen eventueel moeten kunnen worden afgestoten voor het Eindhovens museum een theoretische vraag blijft. Het lijkt mij wel, dat de mogelijkheid hiertoe aanwezig dient te zijn. Er zijn kleine musea en oudheidkamers die van alles hebben. Indien deze instellingen gereorganiseerd zouden kunnen worden door het terrein van hun verzameling te beperken en het expositiemateriaal op dat terrein door onderlinge ruil uit te breiden, dan geloof ik dat de bezoeker in elk opzicht gediend zou zijn. Natuurlijk bindt men daardoor een later optredende museumdirectie. Maar als men in een museum wat doet, bindt men m.i. zijn opvolger voortdurend. Want als men een schilderij van Mondriaan koopt dan heeft men reeds een stap gezet in de richting van Van der Leek; koopt men een cubistische Picasso dan is de wens een Braque of Gris te bezitten reeds ontstaan. Zou men zich tot taak stellen alle wegen voor een later optredende museumdirectie open te houden, dan doet men het beste alles te laten zoals het is.

E. Pelinck, directeur van het Stedelijk Museum „De Lakenhal”, Leiden.

Het Leidse Stedelijk Museum „De Lakenhal” heeft inderdaad een verzamelprogramma en men kan het leren kennen uit de ontstaansgeschiedenis van het museum.

De oorsprong moet gedateerd worden op 1577, toen de triptiek van het Laatste Oordeel van Lucas van Leyden, benevens nog twee stukken van Cornelis Engebrechts naar het stadhuis werden overgebracht. Men bespeurt hierin de wil om het werk van kunstenaars uit eigen stad in ere te houden en om het stedelijk kunstbezit onder het bereik te houden van de burgerij.

In de 19de eeuw (1824) is men zover, dat men een tentoonstelling gaat inrichten, waarbij een catalogus in druk verschijnt. In 1866 ten slotte wordt een commissie benoemd, welke de schilderijen, die op het stadhuis en de stadstimmerwerk aanwezig waren, inventariseert. Slechts een enkele stem waarschuwt tegen een kunstmuseum. Kort daarop volgt de stichting van het museum, dat in de Lakenhal zijn behuizing vindt en in 1874 definitief voor het publiek wordt opengesteld. De inhoud bestaat voornamelijk uit de stadshistorie en de schilderijen van stadhuis, Doelen, gasthuizen en hofjes, w.o. menig kunsthistorisch belangrijk stuk.

De uitbreiding van het oude gebouw in 1890 met een speciale schilderijenzaal (de Harteveltzaal) versterkt het karakter van kunstmuseum, dat onze Leidse instelling van den beginne af bezeten heeft. De conservator uit die dagen, C. Verster, accentueert dit door enkele opmerkelijke tentoonstellingen in te richten: 1893 Van Goghtekeningen, 1894 Toorop. Tentoonstellen is echter iets anders dan verzamelen. Moderne kunst werd over het algemeen niet aangekocht. Een schilderij van Floris Verster, de Eucalyptus (1897) is een schenking en daarmee een gelegenheidsverwerving. Langzamerhand zijn naast de oude Leidse schilderschool ook de moderne meesters verzameld. Slechts met een ruim budget en de mogelijkheid van latere schifting zou men tot systematisch aankopen van moderne kunst kunnen overgaan. Naast deze beperkingen is er nog de ruimtekwestie. Men kan geen plan ontwikkelen voor collectievorming, wanneer de uitstallingsruimte ten enenmale niet aanwezig is.

Anderzijds kan geen museumdirecteur weerstand bieden aan onverwachte mogelijkheden tot uitbreiding: uitbreiding van middelen, van ruimte, van de collecties. Al deze factoren leiden overal tot een zeker evenwicht. In Leiden hebben zij

geleid tot een historische verzameling, de Leidse geschiedenis omvattend, en tot een museum van Leidse kunst en kunstnijverheid. Voor de vorming van deze laatste afdeling was de aanwezigheid van belangrijke vroeg 16de eeuwse stukken, zoals geen enkel Nederlands museum er bezit, van overwegende betekenis. Aan deze beperking tot de Leidse school is bij aankopen streng de hand gehouden; bij het aanvaarden van schenkingen en legaten is het allicht anders geweest. Het is wel eens moeilijk geweest, objecten buiten de deur te houden. Zo komt men de laatste tijd in het bezit van werken uit de Haagsche school, maar de tot een legaat behorende Asiatica werden onlangs afgestoten naar het Rijksmuseum voor Volkenkunde.

De Lakenhal tracht de samenwerking met andere musea echter zoveel mogelijk te bevorderen en de objecten op de juiste plaats te brengen. Zo is er goed contact met de zusterinstellingen te Leiden: de Rijksmusea van Oudheden, voor Volkenkunde en voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen. De Lakenhal ziet ten gunste van deze musea gaarne af van het bewaren van sommige zaken, welke uit een oogpunt van stedelijke geschiedenis met recht zouden kunnen worden opgenomen. Als dochter-instelling, welke zich speciaal op folklore toelegt valt de op te richten oudheidkamer te Katwijk te noemen. Ten opzichte van musea in andere steden wenst de Lakenhal geenszins het monopolie te handhaven van Leidse zaken. Wel is spr. een warm voorstander van tijdig overleg met gegadigden onder de musea voor enig aan de markt zijnd important werk van de Leidse school, niet alleen op veilingen, maar ook bij eventuele ontdekkingen bij handelaren of particulieren. Ons kleine land kan zich niet de luxe permitteren van een ongebreidelde ijverzucht. De museumbeheerder hoede zich ervoor zijn museum al te zeer als zijn eigen privécollectie te beschouwen.

Spreker ziet drie plausible redenen voor het afstoten van objecten uit het museumbezit:

1. het op hoger peil brengen van de collectie;
2. de behoeften van een ander museum;
3. ruimtegebrek.

Een weldoordacht afstoten van objecten moet mogelijk kunnen zijn. Geldgebrek is echter geen reden.

Ondanks deze uiteenzetting wil spreker toch besluiten met het uitspreken van de stelling: elk museum dat wil voldoen aan het doel, dat wij thans aan de musea stellen, zal moeten worden geleid naar omstandigheden en gelegenheid, doch

weer niet „opportunistisch” in de slechte zin des woords.

Een museum is een schepping en er zijn directeuren, die op hun museum een cachet weten te drukken, dat daarop lange tijd achterblijft. Mits de leiders uit het goede hout zijn gesneden, is dit ook hun goed recht, zoals aan elke opvolger ook weer met inachtneming van ditzelfde, mits het goede recht moet worden toegekend om naar gelegenheid te veranderen. Behalve over gevoel — dat in de kunstmusea primair moet zijn — dient de leider te beschikken over verstand en over de ernstige wil om zich rekenschap te geven van het waarom van de gestie van zijn voorganger. Tenslotte dient hij zich nog bewust te zijn van de mogelijkheden waarmee zijn opvolger te maken kan krijgen. Zo wordt aan het museum zijn programma gegeven:

- door het werk van vroegere leiders,
- door de omstandigheden van het ogenblik,
- door de mogelijkheden van de toekomst.

T. R. Mulder, directeur van het Westfries Museum, Hoorn.

Natuurlijk heeft het Westfries Museum beginselen, die ten grondslag liggen aan het formeren van de verzameling. Dit programma is echter niet te kennen uit de verordening op het Westfries Museum of de instructie van de conservator. Wanneer de conservator zich, naast zijn andere plichten van museaal beheer, belast ziet, „voorts met de bijeenbrenging van hetgeen van belang is om in het museum te worden ondergebracht”, dan zou hij daar slechts een vrijbrief in kunnen vinden om op het stuk van verzamelen maar zijn gang te gaan. Slechts de naam van het museum duidt een relatie aan met het gebied Noordholland boven de meren en ten Oosten van de duinstreek, een naam die in zijn kortheid meer een leuze schijnt dan een bepaling van het territorium van het museum.

Als er van een verzamelprogramma en een daarbij behorend territorium sprake is, dan blijkt dat veel meer

- 1 uit hetgeen voor en bij de stichting van het museum is verhandeld,
- 2 uit de sindsdien gegroeide praktijk van het museum,
- 3 uit de ontwikkeling van de taakverdeling tussen de musea.

De stichting. In 1874 gaf de toenmalige rijksadviseur over de oudheden en kunstvoorwerpen het gemeentebestuur van Hoorn in overweging de oude kunstwerken in stand te houden en een

museum op te richten tot opneming van een en ander. Dit nuttige advies stelde het doel niet verder dan het scheppen van een bewaarplaats voor de schilderijen en andere z.g. historische voorwerpen van de stad. Toen in 1879 het museum inderdaad werd opgericht, werden hierin dan ook deze voorwerpen ingebracht; aankopen lagen nog niet in het gezichtsveld van de eerste beheerders.

De historische zin der vroede vaders van Hoorn, die Hoorn van ouds als hoofdstad van Westfriesland zagen, zal hen er toe hebben gebracht, het museum de naam Westfries Museum te geven. Tegenover de beperkte stedelijke collectie van historische aard stond de naam van het gewestelijke territorium. Hierbij dient te worden bedacht, dat de stedelijke collectie tal van voorwerpen bevatte, afkomstig van de voormalige colleges van Gecommitteerde Raden van Westfriesland en het Noorderkwartier en de Admiraliteit van Westfriesland, lichamen waarvan de jurisdictie zich over het gewest Westfriesland uitstreckte.

In de praktijk bleek al spoedig dat de commissie van toezicht zich bewust was, het museum voor Westfriesland te beheren, waarbij ook het vraagstuk van de niet autochtone voorwerpen aan de orde kwam. Bij de aanvaarding van het legaat van Mej. Carbasius in 1893 overwoog men: „dat de ... oudheden, hoewel niet alle Westfries van oorsprong, toch door langdurige aanwezigheid in de familie Carbasius (een geslacht van Hoorns patriciaat) als het ware burgerrecht in onze stad hadden verkregen”. Men aanvaardde dus in de verzameling niet alleen voorwerpen, die in Westfriesland ontstaan waren, doch ook de ingevoerde luxe van Saksisch en Chinees porselein, schilderijen van niet-Westfries kunstenaars, voorwerpen, die burgerrecht hadden verkregen, burgerrecht in dit geval in een Hoornse patricische woning, bij uitbreiding burgerrecht in Westfriesland.

Van een op geheel Westfriesland gerichte activiteit blijkt, als men na de brand van de kerk te Schagen constateert, dat van dit en vele andere monumenten in Westfriesland geen fotografische documentatie bestaat en men besluit deze ter hand te nemen. Aanvankelijk namen de historische voorwerpen uit de stad zelf de grootste plaats in, doch Kerkmeijer, vanaf 1897 lid van de Commissie van Toezicht en sedert 1921 conservator, met een scherp oog voor het typische object, verzamelde veel buiten de stad. Tegenover de sporadische mogelijkheid tot uitbreiding door

aankoop of bruikleen van de historische stedelijke verzameling stond de ruimere gelegenheid tot uitbreiding der verzameling van voorwerpen uit de bredere Westfriesse cultuurkring. Zo vormden kleding, volkskunst, boerengereedschappen, bodemvondsten, in een halve eeuw de verzameling van een streekmuseum voor Westfriesland.

Er is een duidelijke tendens te bespeuren naar inkrimping van het territorium, naar mate de verzameling van het museum als het ware meer intensief de verschillende facetten van het menselijk en maatschappelijk leven ging representeren.

Ik kan dit nog anders zien: de beheerder van het stedelijk museum van Hoorn schijnt voor wat betreft het territorium waarbinnen hij zijn objecten vindt sterk gebonden te zijn aan het verzorgingsgebied, waarbinnen de stad als verzorgings-centrum fungeert. Binnen dit gebied bestaat nu eenmaal het meeste contact met de bevolking. Dit gebied is kleiner dan het oude Westfriesland.

Behalve deze beperking van het verzamelgebied als gevolg van de ligging in het verzorgingscentrum Hoorn, werd in de loop van de tijd het territorium bepaald door de werkzaamheid van zusterinstellingen: Alkmaar, dat zijn territorium uitstrekt in het Westelijk deel van Westfriesland; Enkhuizen, dat een eigen stedelijke verzameling heeft, wellicht straks Schagen. In feite wordt Hoorn dus een streekmuseum voor het Oostelijk deel van Westfriesland.

Het is niet twijfelachtig dat het bewustzijn, dat het verzamelgebied van het Westfries Museum tot het Oostelijk deel van Westfriesland beperkt werd, voor een belangrijk deel is gewekt door de enige codificatie op dit gebied, n.l. de in 1950 herziene regeling van 1940 betreffende het oudheidkundig bodem-onderzoek, waarbij Nederland werd verdeeld in ressorten van erkende musea, die in aanmerking kwamen om die bodemvondsten te ontvangen, welke niet van zodanige wetenschappelijke waarde waren, dat zij in een der centrale Rijksmusea behoorden te worden geplaatst. Hoezeer nog onvoldoende nageleefd, laat de regeling betreffende het oudheidkundig bodemonderzoek zien, dat hier een territoriale coördinatie van museumbelangen zijn entree in het administratief recht deed, een coördinatie waarbij inderdaad ook rekening met de streekmusea is gehouden.

Reeds heb ik uiteengezet, dat een zekere territoriale verdeling van Westfriesland tussen verschillende musea valt te constateren. Met het

woord rolverdeling wordt evenwel in het bijzonder gedacht aan een coördinatie van de aanwinstenpolitiek zowel binnen dit verzamelgebied van het Westfries Museum, als buiten dit gebied, gericht op objecten, die voor het Westfries Museum van belang zijn.

Zulk een taakverdeling kan tot dusver alleen vorm vinden in collegiale samenwerking, een samenwerking zonder welke trouwens iedere geschreven regeling illusoir zou blijken.

Met betrekking tot voorwerpen, die buiten Westfriesland op de markt kwamen en voor mijn museum van belang konden zijn, kreeg ik herhaalde malen tips van collegae. Het is echter bepaaldelijk niet zo, dat b.v. de acquisitie van de grote rijksmusea (ik denk in deze speciaal aan het Rijksmuseum, het Rijksmuseum voor Volkenkunde en het Zuiderzeemuseum) gehouden zou zijn reeds aan de bron voor de museale belangen van de kleinere musea op te komen. Van een zodanig rationeel georganiseerde acquisitie is, zoals U weet, geen sprake. Voor wat de activiteit binnen het eigen verzamelgebied betreft, bestaat evenzo geen andere vorm van samenwerking dan die der collegiale verhouding. Hierbij ligt het voor de hand dat wij de belangen van de openluchtmusea zouden kunnen dienen.

Aan de andere kant zou het Westfries Museum misschien soms gebaat kunnen zijn met bruiklenen uit de rijksmusea, welke wellicht voor ons museum belangrijke voorwerpen in depot hebben.

En als je dan alles hebt wat je hart begeert, wil je dan nooit eens wat kwijt? Ja, ik meen dat voorwerpen, die naar hun aard en onderwerp beter in een ander museum thuis horen, mogen worden afgestoten. Ik ga dus hier voorbij, dat het uit oogpunt van beleid onverstandig kan zijn voorwerpen te vervreemden. Doch via de weg van bruikleen kan veel geschieden. Ik zou echter bij het afstoten van voorwerpen wel rekening willen houden met de mogelijkheid, dat latere beheerders met objecten, die thans geen integrerend deel van de verzameling uit schijnen te maken, straks andere facetten van de ontwikkeling van stad en land zouden willen representeren.

In het Westfries Museum b.v. wordt niets geëxposeerd van de natuurlijke historie. De educatieve functie van het museum kan er op den duur echter wel toe leiden, dat naar deze zijde het streekmuseum meer volledig aan zijn roeping zal moeten voldoen. Voor de toekomstige organisator zal ik dus het gedroegde zeepaardje, dat

thans nog niet anders dan een rareiteit is, in depot houden. En zo zullen er meer voorwerpen zijn, afkomstig uit of in verband met Westfriesland, die later materiaal kunnen vormen voor museaal gebruik, waarvan wij de toekomstige beheerders niet mogen beroven, ook al passen zij momenteel nog niet in de historische, religieuze, maatschappelijke, economische categorieën, die thans het verhaal in het Westfries Museum vormen.

Prof. Dr. H. Engel, directeur van het Zoölogisch museum, Amsterdam.

Hoewel ik het verzamelprogramma en de rolverdeling bij de natuurhistorische Musea een moeilijk vraagstuk vind, ben ik dankbaar voor de uitnodiging om hierover te spreken, omdat ik aldus genoodzaakt werd mij op dit vraagstuk, waarmee wij allen vrijwel voortdurend geconfronteerd worden, te bezinnen. Bijna dagelijks immers doet zich de vraag voor, of een bepaald object de moeite waard is om bewaard te worden in onze gewoonlijk te nauw behuilde collecties, terwijl ons van hoger — geld fournerende — hand de vraag gesteld wordt, of er dan geen grens is aan onze voor de buitenstaander onverzadigbaar lijkende verzamelwoede en expansie-neiging.

Wanneer een museum jong is, is er, evenals wanneer een jonge man pas begint te verzamelen, een grenzenloze belangstelling naar alle kanten en gretig wordt alles aanvaard en bewaard, wat in handen komt. Al wat curieus was kon men vinden in de kabinetten van onze 16de en 17de eeuwse voorgangers. Langzamerhand eerst ziet men een beperking optreden, zowel in de historische ontwikkeling der musea in het algemeen, als in die van ieder museum of iedere individuele verzamelaar afzonderlijk. Naarmate de kennis en het oordeel zich ontwikkelen worden minder waardevolle objecten afgestoten.

Naar mate men zich meer verdiept in de objecten, ze tracht te verstaan, worden de systematiek en de wetenschappelijke studie geboren, een verdieping, die vanzelf leidt tot een beperking in de breedte van de belangstelling. We worden gedwongen ons te specialiseren, ook al blijft diep in ons hart de bewondering en belangstelling bestaan voor alle objecten. Ondanks onze specialisatie behouden we het besef, dat er een mysterieuze band is, die alle scheppingswerken bindt.

Maar de ontwikkeling gaat nog verder. Naarmate we groeien in begrip door onze verdieping op één gebied, bemerken we, dat uiteindelijk deze verdieping de mogelijkheid inhoudt tot een beter

begrip ook op andere gebieden. We gaan de eenheid zien in de vele uitingen en we krijgen er behoefte aan, in een synthese de objecten uit verschillende gebieden weer samen te brengen, zo als ze tezamen verschenen zijn in plaats en tijd. Ik geloof, om de parallel tussen de groei van museum en individuele verzamelaar verder te trekken, dat wij tegenwoordig ook met onze musea op dit punt zijn aangeland. Meer en meer voelen wij tegenwoordig allen de behoefte, om de uit psychologische economie aanvaarde beperking te verbreken en ook de objecten uit andere gebieden te betrekken in onze expositie voor het publiek. Het is goed ons deze behoefte bewust te zijn in een vereniging als deze, die er zo uitermate geschikt voor is, deze neiging tot synthese naast de noodzakelijke specialisatie in goede en gezonde banen te leiden. Het is ook goed er ons van bewust te zijn op dit moment, nu we ons bezinnen op de noodzaak van beperking en specialisatie.

Specialisatie en beperking zijn belangrijk en economisch geboden, maar zij mogen geen rem zijn bij het tot vollien wasdom komen van museum en verzamelaar. Zodra wij beseffen, dat de beperking kunstmatig en beredeneerd is, zullen wij onze belangstelling moeten durven uitbreiden, zo nodig door samenwerking met andere specialisten. Wij zullen dan zien dat sommige beperkingen van onze voorgangers te ver zijn gegaan en wij zullen weer de oude verzamelaar in ons wakker moeten roepen. De ware verzamelaar, de ware conservator hangt met een innige bewondering aan ieder voorwerp, bewondering voor het verborgen leven van zijn object, of dit nu historisch is en vol van herinnering aan menselijk streven en leven, dan wel natuurhistorisch en een uitdrukking geeft aan het verborgen streven en leven in de natuur.

Wat dit betreft moeten wij beseffen, dat wij in ons hart nog volkomen gelijk zijn aan onze voorgangers, de curiosi. De ware museumman ziet het wonder overal en het is dan ook niet zonder zin, dat wij ons, ondanks het schijnbare uiteenlopen van de objecten onzer belangstelling, hier verenigd zien in één vereniging: curiosi allen, bewonderaars, grenzenloze bewonderaars van het wonder in de scheppende natuur en in de scheppende mens. En allen hebben we er behoefte aan die bewondering op anderen over te dragen, niet op de oppervlakkige toeschouwer, maar vooral op hen, die in staat zijn ons te volgen in de volle diepte van onze bewondering.

Een andere zeer nuchtere en practische oor-

zaak, die ons tot beperking noodzaakt, is de financiële onmogelijkheid alles te verzamelen, wat we in onze musea wel zouden willen hebben. Maar ook deze noodzaak dwingt ons uiteindelijk tot bezinning op coöperatie.

Wanneer ik mij dan hier bepaal tot de natuurhistorische musea, zie ik duidelijk de problemen voor mij, welke uit de zoëven geschetste algemene ontwikkeling volgen.

Men heeft zoölogische musea, botanische musea, geologische musea, voor de buitenstaander elk met een welomschreven taak. Maar waar behoren de fossiele planten en dieren thuis? De zoöloog en de botanicus hebben deze evenzeer nodig bij hun studie als de geoloog-palaeontoloog.

Wanneer wij ons eerst tot de wetenschappelijke taak, met haar noodzakelijke en vanzelf gegroide specialisatie, wenden, lijken de moeilijkheden niet groot te zijn. Misschien zouden deze ook werkelijk minder groot zijn, wanneer ieder museum over een specialistenstaf beschikte, die in staat was het materiaal te bewerken. Eén man is slechts in staat een groep van enkele duizenden dieren te overzien en de kennis ervan te beheersen. Hoe is het dan mogelijk, de meer dan een millioen vormen, die deze aarde bevolken, alle op wetenschappelijke wijze te overzien en te beheersen?

Er is een intense internationale samenwerking tussen de natuurhistorische musea op de gehele wereld, waarbij men de objecten uit één groep aan een specialist voor studie toezendt en deze aldus voor elkaar op naam brengt. De weinige specialisten zijn echter met werk overstelpt en voor zeer vele groepen zijn er geen specialisten aanwezig.

Zou men hier ook in de musea specialisatie moeten doorvoeren en zou ieder museum zich op een bepaalde groep van planten en dieren moeten toeleppen? Afgezien van de voordelen die uit decentralisatie voortvloeien met het oog op brandgevaar of oorlogsmolest, is het onpractisch wanneer in een bepaald land alleen de studie van een beperkte groep van planten of dieren mogelijk zou zijn. Immers ook de algemene voorlichting heeft haar rechten en deze vraagt materiaal uit alle groepen — en niet alleen van die groepen, die in eigen land voorkomen, maar ook van de organismen, die elders de wereld bevolken.

Er is ongetwijfeld nog een inniger wetenschappelijke samenwerking over de wereld mogelijk, maar deze zal nooit de behoefte opheffen aan voldoende materiaal van alle groepen in

elk museum. Zolang wij ook nog niet beschikken over onbeperkte middelen, heeft het zijn groot praktisch nut, dat elk museum datgene verzamelt, wat binnen zijn rayon ligt, hetzij dit het eigen land is of landen, waarmee het innig verbonden is. Altijd zal het ook noodzakelijk zijn, het eigen materiaal te vergelijken met dat uit naburige of soms uit geheel andere gebieden. De praktijk is dus op het ogenblik zo, dat ieder tracht te verzamelen wat hij kan en dit materiaal zo mogelijk voor studie ter beschikking stelt van specialisten. Bestaat deze mogelijkheid niet, dan blijft het in depot tot de gelegenheid zich voordoet.

Hoe zou hier beperking mogelijk zijn? En voor de wetenschappelijke voorlichting, én voor de vergelijkende studie heeft men materiaal uit alle groepen en uit alle streken nodig. De materiële mogelijkheden leggen al vanzelf zovele beperkingen in deze op, dat verdere beperking ongewenst moet worden geacht. Ook in verband met het feit, dat een specialist wordt geboren, maar niet gemaakt, is het ongewenst bepaalde diergroepen in bepaalde landen te concentreren.

Een andere vraag is het of beperking in eigen land geboden en mogelijk is? Het is hier allereerst nodig te wijzen op de tweede taak van een museum: de voorlichting van het publiek. Wat eist deze op het natuurhistorisch gebied? Allereerst voorlichting over eigen land en opwekken van liefde en eerbied voor de natuur. Moet echter, om een concreet voorbeeld te noemen Meester Bernink, wanneer hij voor zijn museum in Denekamp een olifant aangeboden krijgt deze weigeren en aanbieden aan een wetenschappelijk museum? Ook de mensen in de Achterhoek willen wel eens een olifant zien zonder daarvoor speciaal naar Amsterdam te moeten reizen. Mogelijk is het echter in andere gevallen anders. Ik kan mij voorstellen, dat men een collectie kevers, die niet geschikt is voor tentoonstelling, afstoot naar een wetenschappelijke instelling, tenzij er toevallig aan het museum een keverspecialist verbonden is. Over het algemeen zal men zich de grote waarde van wetenschappelijk belangrijke objecten natuurlijk wel bewust moeten zijn en deze bij gevaar van verwaarlozing liever moeten schenken aan een wetenschappelijke instelling, eventueel in ruil voor voorwerpen die als showstuk meer waarde hebben. Ook raak ik een moeilijk punt aan, wanneer het gaat om unica, die op grond van hun herkomst wel degelijk in het streekmuseum thuis horen.

Ik geloof, dat ik hiermede de algemene pro-

blemen op ons gebied wel naar voren heb gebracht. Rest mij nog de concrete vragen van het Bestuur in het kort te beantwoorden.

„Heeft Uw Museum een bepaald verzamelprogramma?, zo neen, waarom niet?, zo ja, sinds wanneer?“

Sinds de oprichting in 1838 beperkt het Zoölogisch Museum te Amsterdam zich tot het verzamelen van zoölogische objecten in de meest ruime zin. Ethnographica en enkele fossielen werden reeds eerder afgestoten. Met het Leidse Rijksmuseum is er een zeer goede samenwerking; een onderlinge rolverdeling wordt echter niet wenselijk geacht, omdat elk voor de voorlichting het gehele dierenrijk moet bestrijken.

Hiermede heb ik tevens de tweede vraag beantwoord, die naar de rolverdeling. Ook met de kleinere musea in ons land is er een goede samenwerking en geen nadere regeling van de taak, anders dan zoals die van nature gegroeid is.

„Wat is Uw mening over het afstoten door musea van objecten, welke vroeger in de collectie zijn opgenomen doch in het huidige museumprogramma niet passen? Wordt door het verwijderen van dergelijke objecten een later optredende museumdirectie van te voren niet reeds gebonden?“ Hierop zou ik willen antwoorden, dat inderdaad vroeger hier museumvoorwerpen zijn afgestoten als fossielen en enkele dingen, die de praktische verwerking van zoölogica lieten zien, dat wij de fossielen vaak bij de studie missen, omdat deze meer en meer voor vergelijking met recente vormen nodig blijken en dat zich ook de behoefte aan verwerkte zoölogica voor de show reeds heeft doen gevoelen. Ik zou dus tot grote voorzichtigheid in deze willen aanmanen en moet verklaren, dat ik mij geenszins gebonden acht aan de, in hun tijd waarschijnlijk redelijke, beperkingen van mijn voorgangers.

Discussie

DR. H. E. VAN GELDER te 's-Gravenhage geeft nog enkele historisch-museologische aanvullingen op de beschouwingen van de inleiders, door te herinneren aan de vergadering van de Ned. Oudheidkundige Bond van 1918 te Groningen, alwaar de onderwerpen van vandaag eveneens aan een beschouwing zijn onderworpen. Spreker heeft toen krachtig gepleit voor een zeer ver gaande samenwerking tussen de musea, ook inzake het afstaan van objecten. Hierop is in 1919 de instelling gevolgd van een Rijkscommissie van advies inzake reorganisatie van het museumwezen hier te lande.

Deze zogenaamde grote museumcommissie is van de stoute theoretische gedachte uitgegaan ener herverdeling van het gehele Nederlandse museumbezit. Hiervan is weinig uitvoerbaar gebleken; de directies zaten a.h.w. op hun collecties. Toch is wel een en ander gedaan, b.v. door het Rijksmuseum met het in bruikleen geven van collecties.

Zowel de toenmalige activiteit van de Oudheidkundige Bond als die van genoemde commissie zijn vastgelegd in gedrukte rapporten¹. Spreker oppert de vraag of het niet op de weg van de Museumdag zou liggen, om datgene uit die stukken nog eens naar voren te brengen, wat nog waardevol blijkt voor de huidige tijd. Het is een vurige wens van spreker, dat de museumwereld niet de vraag uit het oog moge verliezen, hoe ons nationale bezit tot de meeste geldigheid is te brengen.

MR. L. J. F. WIJSENBEEK constateert met verheugen, dat er een wil tot samenwerking is. Spreker acht het belangrijk, dat de rolverdeling, welke bij de door Dr. H. E. van Gelder gememoreerde arbeid werd vastgesteld, in grote trekken nog bestaat. In een klein land als het onze is een rolverdeling trouwens noodzakelijk. Zou De Museumdag een herziening van het oude programma in studie kunnen nemen? Een leidraad kan daarbij zijn, dat de musea voor Moderne Kunst al een zekere afspraak onder elkaar hebben.

Spreker wijst er op, dat het geheel past in het kader van die oude rolverdeling, wanneer het Rijksmuseum fungeert als het nationale museum van meesterwerken. Zulk een museum is quantitatief noodzakelijkerwijs beperkt. Spreker vraagt zich nu af, hoe de Heer Röell de studie-collecties denkt in te richten. Laat men daarin het gehele depot-bezit verdwijnen, of valt er een en ander af, nadat de studie-collectie wetenschappelijk interessant gemaakt is, zoals zulks in het Victoria & Albert Museum te Londen bijvoorbeeld het geval is?

Gedeeltelijk beantwoordt de Heer Wijsenbeek zelf deze vraag door er aan te herinneren, dat

¹ *Over Hervorming en Beheer onzer Musea*, Nederlandse Oudheidkundige Bond, Leiden (z.j.).

Rapport der Rijkscommissie van Advies inzake Reorganisatie van het Museumwezen hier te lande, 's-Gravenhage, 1921.

J. Huizinga, *Het Rapport der Museumcommissie*; Jan Veth, *Aantekeningen bij Huizinga's artikel*; R. N. Roland Holst, *Aesthetisch intellectualisme*, *De Gids* 85 (1921).

het Rijksmuseum een goede taakverdeling tussen de Nederlandse musea in de hand werkt, blijkens de overgang van de muziek-instrumenten uit dat museum naar de Haagse muziekhistorische collectie.

De Heer Wijsenbeek roert verder de moeilijke kwestie aan van bruiklenen en schenkingen, waarvan het overgrote gedeelte in de kelders blijft liggen. Men zou er wel af willen, doch men kan niet. Tengevolge van deze belasting met dood bezit worden de musea ernstig belemmerd in hun taak te fungeren als cultureel middelpunt. Is hieraan nu niets te doen? Spreker wenste wel, dat de directies op dit punt juridische voorlichting ontvingen. Ook hij is genegen zeer ver te gaan inzake een herverdeling van het nationale kunstbezit. Doch anderzijds moet men elkaars bezit blijven respecteren. Tot tweemaal toe was het spr. reeds overkomen, dat men ongenegen was, een bruikleen terug te geven en dat men bezielde bleek van de wel zeer gemakkelijke opvatting „dat het grote museum best wat misen kon“.

DR. A. B. DE VRIES vestigt de aandacht op de Amerikaanse practijk, om door schenkers te doen toestemmen in een gang van zaken, waarbij tot de schenking behorende objecten kunnen worden verkocht, mits de opbrengst wordt besteed voor nieuwe aankopen, waaraan de naam van de schenker weer verbonden wordt.

JHR. D. C. RÖELL zegt, dat het zeker niet zijn bedoeling is, bijv. een twaalfde Ruysdael in de studiecollectie te hangen. Deze laatste moet wetenschappelijk interessant zijn; verder is spreker volkomen bereid tot het afstaan van bruiklenen.

De Heer E. PELINCK roert het punt aan, dat het Rijksmuseum bij de verwerving van meesterwerken vóór alle andere zou gaan. Kleinere musea, die zich gespecialiseerd hebben op meesters uit hun omgeving en op dit punt een hoogstaande collectie bezitten, hebben ook hun goed recht op een hun passend important werk dat aan de markt komt. Spreker acht bij zulk een gelegenheid tijdig overleg zeer gewenst.

JHR. RÖELL is bereid tot besprekingen, doch wanneer de verwerving van een meesterstuk voor het Rijksmuseum van belang is, moet en zal hij ook trachten, het te verkrijgen.

DR. A. B. DE VRIES is het met het standpunt van Jhr. Röell eens en gewaagt van een goede samenwerking tussen het Rijksmuseum en het Mauritshuis.

Onder leiding van de voorzitter dringt de vergadering iets dieper door in deze kwestie van de

tegenstelling tussen „nationaal toppen-museum“ en plaatselijk museum. Op de daartoe strekkende vraag antwoordt MR. E. L. L. DE WILDE, dat hij de rechten op zijn beperkte arbeidsterrein gaarne zou verdedigen, als een ander museum zich eveneens hierop zou gaan specialiseren. Mej. DR. M. E. HOUTZAGER is, afgezien van het feit, dat het Centraal Museum te Utrecht nu eenmaal een on-aantastbare positie inneemt voor wat de Utrechtse school betreft, van oordeel, dat de stedelijke kunstmusea in de eerste plaats de aangewezen instellingen zijn voor de meesterwerken uit hun eigen omgeving. De Haarlemse school bevoorbeeld moet men in de eerste plaats in Haarlem kunnen zien, en zo voort. Dat men zich dan de moeite van enig reizen moet getroosten om de meesterwerken van het gehele terrein onzer schilderkunst te zien, acht spr. in deze tijd geen bezwaar meer voor de vreemdeling. JHR. RÖELL herinnert nogmaals aan de ontwikkeling van het Rijksmuseum tot nationaal museum, dank zij de actie van Victor de Stuers.

De Heer H. CLEYNDERT (K.N.O.B.) spreekt de wens uit, dat men zich wat de aankoop van werken van buitenlandse meesters betreft, geheel zal beperken tot eerste rangs werken. De vergadering sluit zich hierbij gaarne aan. Verder vestigt spreker de aandacht op die Nederlandse meesters, welke in het buitenland hebben gewerkt en daardoor in ons land onvoldoende bekend zijn.

DR. WIN. ROUKENS belicht twee perioden uit de ontwikkeling der musea, die van hetgeen was en die van hetgeen komen gaat. De Heer De Wilde heeft zich te Eindhoven een taak moeten scheppen; andere hebben de oude taak van hun museum moeten herzien of hebben hun bestaande arbeidsterrein zien beperken. Het is in deze veranderende museumwereld van belang, dat men zich bij de vorming van een nieuw museum ter dege afvraagt, welke taak het toebedeeld kan krijgen in het bestel der Nederlandse musea. Verder moet men de ontwikkeling der musea kunnen bezien in een ruim Europees verband, waarin zich centra van verkeer nieuw kunnen vormen of verplaatsen.

DR. H. ENNO VAN GELDER vestigt de aandacht op musea, welke worden gevestigd in en nabij oude monumenten. Het is gewenst te zorgen, dat aldus gelegen musea een waardige inhoud krijgen, waardoor het aanzien van het monument zelf geen schade kan lijden.

De Heer D. F. LUNSINGH SCHEURLEER is van oordeel, dat de programma's van tal van musea

stellig eens per generatie een herziening zouden kunnen ondergaan. In dit licht moet de politiek gezien worden, om aan kleinere musea collecties of belangrijke objecten in bruikleen te geven in plaats van in eigendom. Kleine musea zijn meer gebaat bij bruikleencollecties, die af en toe verwisseld worden, dan bij onaanzienlijke verzamelingen-in-eigendom. Spreker gaat nog een stap verder en wenst te constateren, dat sommige kleine musea beter niet opgericht hadden kunnen worden. Reeds eerder heeft de Ned. Oudheidkundige Bond gewaarschuwd tegen onvoldoende gemotiveerde museumstichtingen.

DR. H. C. BLÖTE verdedigt de culturele waarden van een museum, dat door de tijden heen zichzelf blijft en welke collecties een vast door de traditie bepaald karakter bezitten.

De Heer A. BROUWER betoogt in dit verband, dat een in wezen conservatieve instelling als een museum niet aan een mobiele instelling als een universiteit ondergeschikt mag zijn. Bij deze laatste staan sommige onderwerpen in het brandpunt van de belangstelling, andere worden veronachtzaamd. Een museum der natuurwetenschappen behoort vrij te staan, een eigen staf van specialisten te hebben en o.m. te fungeren als centraal archief van wetenschappelijk materiaal. Van een dergelijk door tradities beziend instituut kan een groot gezag uitgaan.

Op verzoek van de voorzitter geeft PROF. DR. H. ENGEL een nadere uiteenzetting van de internationale samenwerking en taakverdeling in de wereld der musea van Natuurlijke Historie. Van den beginne af is er een dergelijke samenwerking geweest; zij is ontstaan en gegroeid met de wetenschap zelve. Men kan geen specialisten maken; zij worden geboren. In elk land is een aantal aanwezig, dat steeds bereid is, naar vermogen inlichtingen te verschaffen, elk op zijn terrein.

Terwijl de vorige sprekers vooral de nadruk leggen op het wetenschappelijk belang van grote

nationale musea der natuurwetenschappen, komt de Heer P. J. VAN DER FEEN op voor gelijkberechtigd overleg tussen plaatselijke, streek- en centrale musea.

DR. G. W. LOCHER acht de band met de Universiteit niet zo verwerpelijk; dit contact dwingt de museumdirectie haar systematiek steeds weer door te denken en door te werken. Spreker ziet de aanwezigheid van bepaalde specialisten niet als een allesbeheerende toevalligheid. Men kan ook specialisten doelbewust aantrekken; grote musea met belangrijke collecties werken op zichzelf reeds als aantrekkingspunt van wetenschappelijke werkers. De museumdirectie moet actief werken voor een evenwichtige alzijdige ontwikkeling van alle functies, die des museums zijn.

PROF. DR. H. VAN DE WAAL deelt als een poging tot internationale samenwerking mede het besluit van de Commissie voor de Iconografie, om objecten in een zeker land, welke in iconografisch opzicht van belang kunnen zijn voor de geschiedenis van een ander land, internationaal te signaleren.

DR. D. A. WITTOP KONING meldt ook op farmacologisch terrein een zekere internationale samenwerking.

De Heer L. J. VAN DIJK brengt de verhouding tussen de museum- en de archiefwereld te berde, welk onderwerp de vergadering van belang acht voor een geheel afzonderlijke bespreking.

DR. A. F. E. VAN SCHENDEL waarschuwt nog, dat bij alle stappen in de richting ener herverdeling van museumbezit, de goede conservering en juiste exploitatie der objecten op de voorgrond moeten staan.

De discussie wordt gesloten met een pleidooi van PROF. DR. A. P. A. VORENKAMP, dat de grote rijke musea hun arme zusjes toch niet zullen vergeten en dat er eventueel een soort voogdijraad moge ingrijpen om de lijdertjes aan bloedarmoede een extra glaasje melk toe te schuiven.

MUSEUM-NIEUWS

DEVENTER, *Muntentoren-complex*.

Het museum De Waag is in het bezit gekomen van een derde gebouwtje dat, hoewel klein, toch een zeer gewenste en hoognodige aanvulling betekent van de beperkte expositieruimte.

De historische 17de eeuwse „Achterzaal van

de 12 Apostelen”, bij een bombardement in Febr. 1945 zwaar beschadigd, werd als architectonisch geheel met het aangrenzende Muntentorencomplex, gerestaureerd en ter beschikking van het museum De Waag gesteld. Bij de restauratie van dit gebouwtje, bestaande uit een zaal van ca. 7

meter bij 6.50 meter, een voorportaal, waarboven een insteekkamer en een zolder, is mede gebruik gemaakt van stenen en houten bouwfragmenten, die in de studieverzamelingen van het museum sluimerden, maar nu weer in gebruik gesteld, tot nieuw leven zijn gewekt. De bedoeling is om hier een collectie werken van 19de en 20ste eeuwse Deventer schilders onder te brengen, terwijl hier ook een plaats hebben gevonden de door bemiddeling van de Dienst voor 's Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen van het Rijksmuseum in bruikleen ontvangen vitrines. Het aangrenzend Muntentorencomplex, eigendom van de Lugard's Stichting de Muntentoren, is eveneens gerestaureerd, uitwendig in zijn oorspronkelijke staat, inwendig met o.a. een moderne grote tentoonstellingszaal van 18 m. bij 7 m., bestemd voor het houden van wisselende exposities, en een gehoorzaal voor vergaderingen, kamermuziek e.d., plaats biedend aan ca. 200 personen.

Zo worden van dit complex, waar in de 17de eeuw de stedelijke munt van Deventer en de provinciale munt van Overijssel werd geslagen, nu geestelijke waarden uitgedragen in een harmonisch samengaan van historie en cultuur.

G. J. LUGARD JR.

WIJK BIJ DUURSTEDÉ, *Kantonnaal en Stedelijk Oudheidkundig Museum.*

De collecties van het sinds 1926 in de ronde toren van het Kasteel te Wijk bij Duurstede gevestigde Kantonnaal en Stedelijk Oudheidkundig Museum werden in de bezettingstijd door de goede zorgen van de beheerder, de hr. J. A. F. Thieme, in diens pakhuis opgeslagen.

Daar het in de bedoeling lag deze uit de tweede helft van de 15de eeuw daterende toren, opgetrokken door Bisschop David van Bourgondië, te restaureren — waarmee in 1948 een aanvang werd gemaakt — konden de verzamelingen eerst daarna worden opgesteld. De restauratie, die in Mei van dit jaar zo goed als gereed kwam, vond plaats onder de deskundige leiding van architect C. W. Royaards.

Bij het heropstellen van de verzamelingen werd van het principe uitgegaan dat de zalen zo veel mogelijk in tact moesten worden gelaten. Om deze reden werden geen vitrines in het midden van een zaal geplaatst. Slechts een uitzondering wordt gemaakt voor een maquette van het Kas-

teel, welke thans wordt vervaardigd; deze zal echter zo worden opgesteld, dat het publiek er om heen kan lopen zonder dat de ruimtewerking van de zaal wordt verstoord.

In het vertrek op de eerste verdieping, waar het gewelf in het midden door een pijler wordt gesteund en de daar boven gelegen zgn. zaal van David van Bourgondië — die evenals alle zalen de baksteenmuren laten zien — werden geen voorwerpen geëxposeerd. Oorspronkelijk was de laatstgenoemde zaal gelijkvloers gelegen. Omdat verlichtingsarmaturen e.d. in een oud bouwwerk misstaan en de kleine ramen kunstlicht noodzakelijk maken, ligt het in de bedoeling aan de binnenzijde van de zware balken schijnwerpers aan te brengen, die de geëxposeerde voorwerpen zullen belichten.

In het vertrek gelegen boven dat van David van Bourgondië zal de zoëven genoemde maquette geplaatst worden. In twee platte hangvitrines zijn enkele tekeningen en foto's naar oude prenten van het Kasteel geëxposeerd.

Een wenteltrap, welke de verschillende zalen met elkaar verbindt, brengt ons naar de daarboven gelegen ruimte, daaromheen bevindt zich de op grond van oude gegevens gereconstrueerde weergang. In deze ruimte zijn in vitrines (afkomstig uit het Rijksmuseum te Amsterdam) de in 1843 opgegraven Karolingische vondsten uit Dorestad tentoongesteld. Opdat zowel vitrine als fond (grijs) niet zouden detoneren tegen de rode baksteenwand werd ook het houtwerk (eiken) zoveel mogelijk in donkere toon gehouden.

Tenslotte treft men in de daarboven gelegen zaal, waar de ramen groter zijn dan in de andere vertrekken, waardoor geen kunstlicht nodig is, topografische prenten e.d. van Wijk bij Duurstede aan, benevens voorwerpen die op de stad betrekking hebben, w.o. enkele archivalia.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

MEDEDELING

Haarlem, Teyler's Museum.

In de vacature ontstaan door het overlijden van de conservator der Kunstverzameling de Heer H. van Borssum Buisman is voorzien door Prof. Dr. J. Q. van Regteren Altena in deze functie te benoemen, terwijl de Heer J. H. van Borssum Buisman als adjunct-conservator van genoemde afdeling is aangesteld.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Stedelijk Museum*. Georges Rouault -30 Juni
Floris Verster -7 Juli
- „De duivel in de beeldende kunst” georganiseerd door het Amsterdams Studenten Corps, ter gelegenheid van het 320-jarig bestaan van de Universiteit van Amsterdam -30 Sept.
- „Vals en echt” -30 Sept.
- *Museum Willet Holthuysen*. „Nederlands porcelein van 1759 tot 1810”. Eerste documentaire tentoonstelling -30 Sept.
- *Kunsthandel Santee Landweer N.V.* Christiaan de Moor -26 Juni
- „De Geschiedenis der Staten-Generaal: van Standenvertegenwoordiging tot Volksvertegenwoordiging” -27 Juli
- Het Haagse muziekleven in de 17e en 18e eeuw (in het kader van het Holland Festival) -13 Juli
- *Kunstzaal Plaats*. Lydia Duif, W. F. Dupont -20 Juni

GRONINGEN

- *Museum van Oudbeden*. 100 Tekeningen -15 Sept.

HAARLEM

- „*Het Huis Van Looy*”. Amsterdamse Kunstenaressen -23 Juni

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. „Twee eeuwen kunst in en om Arnhem” - Sept.
- *Het Nederlands Openluchtmuseum*. Klederdrachtententoonstelling verzameling H.K.H. Prinses Wilhelmina -1 Nov.
- *Sonsbeek*. Int. tent. van beeldhouwwerken -15 Sept.
- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Vertrouwd Bezit van Vreemde Herkomst -1 Oct.

NIJMEGEN

- *Waaggebouw*. Werk van leden der Vereniging Scheppend Ambacht Gelderland -23 Juni

BREDA

- *Huis Van Brecht*. Tentoonstelling Nassau-Oranje -1 Sept.
- *Rotterdamse Kunstkring*. Michel Ciry -23 Juni

ROTTERDAM

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Collectie Peijnenburg te Geldrop ?

CULEMBORG

- *Oudheidkamer voor Culemborg en omgeving*. Heerenstraat. Tentoonstelling Jan van Riebeeck, 1619-1677 -1 Sept.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Caravaggio en de Nederlanden -3 Aug.
- *Universiteitsmuseum*. Herdenkingstentoonstelling eerste steenlegging van het huidige Universiteitsgebouw in 1892 -15 Juli

DELFT

- *Stedelijk Museum „Het Prinsenhof”*. „Prisma der Bijbelse Kunst” -12 Aug.
- „Nederlandse Architectuur” -12 Aug.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. „Fotoschouw 1952” -7 Juli
- „Haagse Kunstenaars V” -7 Juli

VEERE

- *Stichting De Schotse Huizen*. Lucie van Dam van Isselt 8 Juli-17 Aug.

17DE INTERNATIONAAL KUNSTHISTORISCH CONGRES

Amsterdam, 23-31 Juli 1952

Onder verwijzing naar de aankondiging over het Congres in het Nieuwsbulletin van 15 Maart 1952 vestigen wij nogmaals Uw aandacht op het veelzijdige programma, dat U gaarne door het Secretariaat, Drift 25, Utrecht zal worden toegezonden.

Daar de tijd dringt, wordt U verzocht Uw aanvraag voor deelname aan het Congres zo spoedig mogelijk aan het Secretariaat toe te zenden.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Zeestraat 82, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

JUNI

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Leeuwarden. Het als museum ingerichte Prinsessehof is thans in restauratie. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

GRONINGEN

Loppersum. Het herstel van de monumentale Ned. Herv. Kerk, een der omvangrijkste dorpskerken van de provincie Groningen, is in voorbereiding. Arch.: A. R. Wittop Koning en R. Offringa te Groningen.

Siddeburen. Restauratie van de in opzet laat-12de eeuwse tufstenen Ned. Herv. Kerk, is in voorbereiding. Arch.: A. R. Wittop Koning en R. Offringa te Groningen.

Smeerling, Gemeente Onstwedde. Aan de Boerderij G 38, een goed voorbeeld van een oude Westerwolder boerderij, zijn enkele herstelwerkzaamheden verricht. Arch.: J. Timmer te Winschoten.

DRENTE

Roden. Het fraaie orgel in de Ned. Herv. Kerk is hersteld.

Ruinen. Voorbereidingen voor het herstel van de torenspits der Ned. Herv. Kerk worden getroffen. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

OVERIJSEL

Deventer. Het herstel van de door oorlogsgeweld beschadigde ramen van de Lebuïnuskerk is in volle gang. Arch.: M. A. van Nieukerken te Gorssel.

Oldenzaal. Met de restauratie van de 17de eeuwse gevel van het Michoriushuis is een aanvang gemaakt. Arch.: J. Schotel te Oldenzaal.

GELDERLAND

Arnhem. Herstelwerkzaamheden aan de bekende Middeleeuwse Sabespoort zijn in voorbereiding. Leiding: Directeur Gemeentewerken.

— De Waalse Kerk, een typisch kloosterkerkje, is in restauratie. Arch.: Ir. J. B. Baron van Asbeck te Driebergen.

Bemmel. De schilderachtig gelegen Ned. Herv. Kerk is in restauratie. Arch.: J. G. A. Heine-man te Velp.

Ermelo. Restauratiewerkzaamheden aan de toren der Ned. Herv. Kerk worden uitgevoerd. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Kapel-Avezaath. De meest noodzakelijke herstelwerkzaamheden aan de Ned. Herv. Kerk zijn uitgevoerd. Arch.: Ir. J. B. Baron van Asbeck te Driebergen.

Laag-Keppel. Kleine herstelwerkzaamheden aan het Kasteel Keppel, in verband met het optreden van de huiszwam, zijn uitgevoerd. Arch.: A. H. de Wolf te Doesburg.

Nijmegen. Met de 2de étape van de werkzaamheden aan de kapel op het Valkhof wordt een aanvang gemaakt. Arch.: Ir. J. G. Deur te Nijmegen.

Ooy. De meest dringende herstelwerkzaamheden aan de resten van het kasteel Den Ooy zijn verricht. Leiding: Gemeente-architect van Ubbergen.

Persingen. Het herstel van het typische Middel-eeuwse bakstenen kerkje, waarvoor thans een bestemming is gevonden, is in voorbereiding. Arch.: Ir. J. G. Deur te Nijmegen.

Tiel. De v.m. Gerfkamer van de St. Maartenskerk wordt gerestaureerd. Arch.: A. van Essen te Voorburg.

Wageningen. De restauratie van de door oorlogsgeweld beschadigde Ned. Herv. Kerk is in voorbereiding. Arch.: A. J. van der Steur te Amsterdam.

Westervoort. De oorlogsschade aan de Ned. Herv. Kerk en toren is hersteld. Arch.: J. G. A. Heineman te Velp.

Wilp. Het Romaanse schip en het Gothische koor van de Ned. Herv. Kerk zijn hersteld, terwijl de restauratie van de toren in voorbereiding is. Arch.: H. Postel en Ir. F. Sevenhuysen te Delft en Ir. J. J. Terwen te Leiden.

Zelhem. De uit de 15de eeuw daterende Ned. Herv. Kerk, een pseudobasiliek, is geheel hersteld. Arch.: W. Huistra te Hengelo.

UTRECHT

Schalkwijk. Onderhoudswerkzaamheden aan de toren der Ned. Herv. Kerk zijn uitgevoerd. Arch.: W. Stooker te Utrecht.

Werkhoven. De leibedekking van de torenspits der Ned. Herv. Kerk is hersteld. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. De 17de eeuwse panden Dirk van Hasseltsteeg 51-53, zullen worden gerestaureerd. Arch. Bur.: J. de Meyer te Amsterdam.

— De restauratie van het pand Prins Hendrik-kade 155 is in voorbereiding. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

Haarlem. De 2de étape van de restauratie van het Hofje „Bakenesserkamer” is aangevangen. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

Haringhuizen. Met de restauratie van de bakstenen 15de eeuwse Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: J. Dirkmaat te Alkmaar.

Den Hoorn. (Texel). Restauratiewerkzaamheden aan de Ned. Herv. Kerk zijn in voorbereiding. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

Medemblik. Het pand Nieuwstraat 58, dat een 17de eeuwse trapgevel bezit, is gerestaureerd. Arch.: S. Varwijk te Medemblik.

Oosterblokker. Herstelwerkzaamheden aan de spits van de uit het midden der 15de eeuw daterende toren der Ned. Herv. Kerk zijn in voorbereiding. Arch.: D. Fledderus te Enkhuizen.

Uitgeest. Het herstel van de goten van de Ned. Herv. Kerk is gereed. Arch.: A. A. Kok † te Amsterdam.

ZUID-HOLLAND

Goejanverwellesluis. De bekende schandpaal is gerestaureerd. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Heenvliet. De pomp op het marktplein is hersteld.

Leerdam. Het bekende poortje Kerkstraat 48, met wapenstenen en gebeeldhouwde zwikvullingen, is gerestaureerd. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Strijen. De restauratie van de, uit het midden der 16de eeuw daterende toren der Ned. Herv. Kerk is gereed gekomen. Arch.: B. van Bilderbeek en C. Basters te Dordrecht.

ZEELAND

Middelburg. Het herstel van het in oorsprong 17de eeuwse woonhuis Vlissingsestraat 7, dat in de 18de eeuw sterk gewijzigd is, is thans gereed. Arch.: W. J. de Haan te Serooskerke.

Oosterland. De met een zadeldak afgedekte toren der Ned. Herv. Kerk is hersteld. Arch.: Ir. H. de Lussanet de la Sablonière te Middelburg.

NOORD-BRABANT

Hedikhuizen. Plannen tot behoud van de restanten van het portaal van de Romaanse toren der Ned. Herv. Kerk zijn in voorbereiding. Arch.: J. C. Swen te Bussum.

LIMBURG

Sittard. De klokketoren van de merkwaardige St. Michaelskerk is gerestaureerd. Arch.: J. Palmen te Sittard.

MUSEUM-NIEUWS

BEVEILIGING MUSEUMBEZIT TEGEN DIEFSTAL

DOOR J. FILZ

In verband met de verschillende museumdiefstallen van de laatste jaren, waaronder die in het Gemeentemuseum te Nijmegen en het Rijksmuseum Gevangenpoort te 's-Gravenhage tot de meest recente behoren, ¹ komt het gewenst voor de beveiligingsmaatregelen, welke in deze genomen kunnen worden, aan een nadere beschouwing te onderwerpen. Gezien de weinig beschikbare ruimte zal hieronder uitsluitend de „inwendige” beveiliging een punt van bespreking vormen. De voorzieningen, welke ten aanzien van de gebouwen getroffen kunnen worden, als b.v. de nachtveiligheid door middel van wakers en honden, zullen wellicht bij een andere gelegenheid ter sprake komen.

Uit de volgende gevallen blijkt, dat in het bijzonder voorwerpen van edel metaal gevaar lopen ontvreemd te worden. Immers in 1948 werden uit het Westfries Museum te Hoorn gouden onderdelen van klederdrachten gestolen, benevens gouden en zilveren horloges; voor de wijze, waarop deze diefstal in zijn werk is gegaan, zij verwezen naar Nieuws-Bulletin, 6de Serie, Jrg. 1 (1948) kol. 41. Onlangs waren het in het Gemeentemuseum te Nijmegen gouden munten, welke het doelwit van de inbrekers vormden; door forcering van een raam zijn de insluipers de leeszaal binnengedrongen van waaruit ze via het archiefdepot de eerste verdieping van het museum konden bereiken, waar de collectie munten in platte vitrines was opgesteld; de dieven bleken op de hoogte te zijn van de plaats der sleutels welke in verschillende vertrekken waren opgeborgen. Evenals in Hoorn bleef de verzameling verder onaangeroerd. Het verdient dan ook ongetwijfeld aanbeveling dergelijke kostbaarheden alleen dan onder de ogen van het publiek te brengen, wanneer beveiligingsmaatregelen genomen kunnen worden als b.v. indertijd geschiedde ten aanzien van de schatkamers in het Koninklijk Instituut voor de

¹ Onlangs heeft een indringer zich toegang verschafte tot de Gevangenpoort. Daar alle tekenen van forcering ontbreken, is waarschijnlijk met behulp van een valse sleutel het versleten lipsslot opengedraaid. Het blijkt noodzakelijk op gezette tijden de sloten te doen controleren.

Tropen te Amsterdam en in het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden. ² Brengt een soortgelijke voorziening te grote onkosten met zich mee of acht men alle risico ook bij deze wijze van beveiliging nog niet uitgesloten dan is wellicht hetgeen het British Museum met de munten doet, een oplossing: de drachmen van Syracuse, opgeborgen in een safe, kunnen slechts na legitimatie bezichtigd worden, terwijl galvanoprinten in de vitrines zijn geëxposeerd.

Een ander aspect vertoonde de diefstal van het vorige jaar in het Allard Pierson Museum te Amsterdam, waar van forcering geen sprake was. Een bezoeker heeft hier, gebruik makend van een ogenblik van afwezigheid van de suppoost, kans gezien met een looper uit een der vitrines, welke gouden sieraden bevatte, enkele stukken te ontvreemden. Treedt bij een dergelijke gang van zaken nog eens te meer de betekenis van de oplettendheid der suppoosten naar voren — in het algemeen genomen verdient het aanbeveling, dat leden van de staf tijdens de bezoeken door de zalen lopen om de zaalwachters te controleren — tevens doet zich de vraag voor, hoe een diefstal aldus gepleegd, zonder enig uiterlijk spoor, zo spoedig mogelijk ontdekt kan worden. Immers tijdverlies kan juist bij het opsporen van voorwerpen van edel metaal, met het oog op omsmelten, tot onherstelbare schade leiden. De dagelijkse controle direct na sluitingstijd is dan ook van groot belang; deze dient met de grootste nauwkeurigheid te worden uitgevoerd. In het bijzonder geldt dit voor vitrines, waarin zich vele voorwerpen van kleine afmeting bevinden; licht wordt het ontbreken van een enkel object over het hoofd gezien, waardoor een diefstal pas later aan het licht zou komen. Met behulp van een standcatalogus ³ kan zeker een beter overzicht verkregen worden, het gevaar is echter niet

² Voor inlichtingen betreffende de toegepaste systemen wende men zich tot de betrokken directies. Zie ook: „Display methods at Birmingham's New Museum”, *The Museum Journal*, March 1952, blz. 296 e.v.

³ Kaartsysteem, dat de plaats der voorwerpen aanduidt. Zie verder: *Richtlijnen en wenken voor het administratief beheer van museumverzamelingen*. 's-Gravenhage 1950. Deel I, blz. 24 e.v.

denkbeeldig, dat bij een diefstal de op het gestolen voorwerp betrekking hebbende standkaart mede verwijderd wordt. Verkieslijker zal het derhalve zijn van wanden en vitrines foto's en/of tekeningen te laten vervaardigen aan de hand waarvan de controle kan plaats vinden; deze moeten, onder vermelding van de datum, regelmatig geparafeerd worden. Wat tenslotte het achterhalen van de dader betreft: uit het feit, dat men in het Allard Pierson Museum door middel van de handtekening de dief op het spoor is gekomen, moge afgeleid worden hoe belangrijk het is, dat iedere bezoeker zich direct bij het betreden van het museum inschrijft — uit de aard der zaak slechts uitvoerbaar voor de kleinere musea.

Tot besluit zij voor de particuliere instellingen nog gewezen op de verzekering. Het gebeurt meer dan eens, dat na een diefstal grote moeilijkheden ontstaan met de assurantie maatschappij, wanneer blijkt, dat het gestolen object onderv verzekerd was. Een verzekering, welke volledig de waarde van ieder voorwerp afzonderlijk dekt, betekent uiteindelijk een bescherming van het gehele bezit van een museum, daar ook na een belangrijk verlies altijd de mogelijkheid bestaat van een min of meer gelijkwaardige vervanging door middel van de schadeuitkering. In ieder geval zorgde men er voor, dat een afschrift van de inventaris, waarop de waarden zijn aangegeven, in het bezit is van de verzekeringsmaatschappij.⁴

GOES, *Museum voor Noord- en Zuidbeveland.*

Het gothische huis aan de Turfkade te Goes bevat een schat van merkwaardigheden, die betrekking hebben op de Bevelanden, zoals klederdrachten, gebruiksvoorwerpen, munten en penningen, schuttersstukken, praehistorica, en verder alles wat men al zo in een streekmuseum pleegt aan te treffen. Bovendien is er op de bovenste verdieping een interessante natuur-historische collectie te bezichtigen. Om het geheel nog aantrekkelijker te maken heeft men voor enkele jaren een stijkkamer ingericht met meubilair uit de achttiende eeuw.

Helaas kan het bestuur wegens ongunstige financiële omstandigheden niet de veranderingen aanbrengen, die in de loop der tijden noodzakelijk zijn gebleken. Men is echter overgegaan tot

⁴ Zie verder: H. Bolk, *Het waardebegrip bij de verzekering van musea*, *Bull. K.N.O.B.*, 6de Serie, Jrg. (1948), blz. 53 e.v.

het verbeteren van de opstelling door een overzichtelijker en meer aesthetisch verantwoorde groepering der voorwerpen. Het geëxposeerde werd hier en daar uitgedund; wat niet direct betrekking had op de streek werd opgeborgen, andere zaken, zoals b.v. de instrumenten van de thans verdwenen meekrapcultuur, werden weer te voorschijn gehaald.

Een en ander geschiedde op initiatief van de burgemeester met advies en hulp van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten.

Zonder ideaal te kunnen heten, is de opstelling nu aantrekkelijker dan voorheen. Moge zij een grote schare bezoekers trekken. Het mooie oude, schilderachtig gelegen museum is een bezoek ten volle waard. PETRA CLARIJS

's-GRAVENHAGE, *Het Nederl. Costuummuseum.*

Op 28 Maart j.l. heeft te 's-Gravenhage de feestelijke opening plaats gehad van het Nederlands Costuummuseum „Kabinet van Mode en Smaak”¹. Deze gebeurtenis zou in ons museumrijke land misschien niet in zo bijzondere mate de aandacht hebben getrokken, indien het hier niet een unicum gold. Immers, tot nu toe werd in de musea aan het costuum slechts een bescheiden plaats toegewezen als onderdeel van de kunstnijverheid of van de folklore. Eerst in de laatste jaren is men de bijzondere betekenis van het costuum en de costuumgeschiedenis gaan inzien, en ontstond in verschillende landen het streven tot het stichten van costuummusea. Tot nu toe was echter Manchester de enige stad, die een costuummuseum bezit². De plannen, die men in Londen en Parijs dienaangaande koestert, konden nog niet worden verwezenlijkt.

Voorlopig is het Costuummuseum ondergebracht in het museum Bredius; twee kamers en een nevenvertrekje zijn er voor ingericht. Dat het gebouw voor het doel minder geschikt en de beschikbare ruimte onvoldoende is, zal niemand ontkennen. Men heeft echter hierom de stichting van het Costuummuseum niet willen uitstellen, om aldus het risico te lopen, van uitstel afstel te zien komen.

¹ Naam van het eerste Nederlandse modetijdschrift, verschenen in het laatste decennium van de achttiende eeuw.

² Het Centro Internazionale delle arti e del costume, gevestigd in het Palazzo Grassi te Venetië, is geen costuummuseum, maar een internationaal studiecentrum, waar behalve tentoonstellingen van oude en moderne textiel en costuums, allerlei manifestaties plaats vinden op het gebied van toneel, filmindustrie, e.d.

Het is verrassend te constateren, wat in deze kleine ruimte met eenvoudige middelen is bereikt. Het geëxposeerde bestaat uit dames- en herencostuums van het tijdperk 1750-1850, aangevuld met alle mogelijke accessoires. Smaak- en stijlvolle behangsels en gordijnen, benevens enkele meubels en schilderijen verlenen aan de vertrekken de sfeer van de achttiende en de vroege negentiende eeuw. Een van de grootste problemen vormde de belichting. Vanzelfsprekend moest alle daglicht als schadelijk worden geweerd. In overleg met lichtexperts van de firma Philips zijn tegen het plafond verstelbare schijnwerpers aangebracht, waarvan de plaatsing nauwkeurig werd berekend. Ter voorkoming van te schelle lichteffecten is elke lamp afgeschermd door een koker, die aan de binnenzijde dofzwart is gemaakt. „Romantische verlichting” noemt men dit, maar van vaag half-duister is geen sprake. De schijnwerpers zijn zo gericht, dat elk stuk het volle licht ontvangt. Dat dit licht flatteus is — om in modetermen te spreken —, blijkt wanneer men de costuums eerst met daglicht heeft gezien: onder de lampen lijkt de kleur voller en rijker, het materiaal glanzender en edeler. Het dient vermeld, dat deze belichtingsmethode voor de eerste maal in een museum haar toepassing vindt. Naar de experts verzeeken zijn deze lichtstralen voor de textiel volkomen onschadelijk.

Het opstellen van costuums brengt altijd grote problemen met zich mee. Elk kledingstuk toch eist een ander model pop, en dit geldt vooral voor kledij uit tijden toen alles nog maatwerk was. De in de handel zijnde poppen of bustes zijn voor antieke costuums altijd te groot en verkeerd van proportie. Wil het costuum behoorlijk tot zijn recht komen, dan moet de pop naar het kledingstuk worden gemodelleerd. Dit principe werd met de grootste nauwgezetheid toegepast. De grondvorm — zo er in dit geval van vorm kan worden gesproken — waarvan werd uitgegaan is een stok op een standaard. Aan deze stok zijn met een klem twee plankjes bevestigd in het model van een dwarsdoorsnede van het menselijk lichaam op borst- en heuphoogte. Het aldus verkregen geraamte kan naar behoefte worden opgevuld. In de meeste gevallen is hiervoor aluminiumgaas gebruikt dat, soepeler dan b.v. kippengaas, in alle mogelijke vormen kan worden gebogen. Aldus kan men smalle of brede tailles, zware of slanke heupen, kortom alle gewenste lichaamsvormen boetsen. Het gaas is, ter voorkoming van beschadiging van de textiel

met flanel bekleed. Voor borst- en schouderstukken werden afgietsels gemaakt naar levend model, die, waar het gedecolleteerde japonnen betreft, zijn bekleed met charmeusezijde, ter plaatse in de juiste kleur geverfd, aangezien de gangbare saumonkleur voor het doel ten enenmale ongeschikt is³. Armen en, waar het vrouwenfiguren betreft, ook benen ontbreken. De mouwen zijn zo nodig met vloeipapier opgevuld. Een schoenpuntje coquet onder een rokzoom te voorschijn tippend suggereert voldoende de beenvorm, die toch immers onzichtbaar bleef. Voor de mannenfiguren kan met deze oplossing natuurlijk niet worden volstaan; zij werden dan ook door een bekend costumier geleverd. Voor het aanbrengen van de hoofdtooi is een bijzonder ingenieuze oplossing gevonden. Gebroken werd met het systeem der veelal storende koppen. Inplaats daarvan heeft men volstaan met schedelkapjes, op een hoedenblok van papier maché gemaakt. Deze kapjes, rondom afgebiesd, zijn aan het bovineinde van de stok bevestigd met een metalen band, die in de kleur der vitrines is geverfd. En zij dragen pruiken, hoeden en voorts alles wat dienstig is. Het bijbehorende gelaat kan de toeschouwer zich er bij denken. Het enige bezwaar is de niet al te fraaie inkt in het papieren schedeldak. Hopelijk wordt hiervoor wel een oplossing gevonden. Het geheel vertoont een even levendig als stijlvol beeld van de veranderingen die mode en smaak in een periode van honderd jaar hebben doorlopen. Levendig vooral ook omdat tussen de costuums allerlei accessoires als sieraden, sjaals, linten, schoenen, kousen, kousebanden, waaiers enz. enz., en hier en daar ook een klein meubeltje een plaats hebben gekregen. In enkele platte vitrines en een wandkastje (vroeger schoorsteennis) zijn verder nog kant, babygoed, pruikemakerswerktuigen, naaigerei, een spinnewiel e.d. tentoongesteld. Aldus wordt de beschouwer veel meer getoond dan de stijlverandering die het costuum in de loop der eeuwen ondergaat; hij wordt geconfronteerd met een der belangrijkste factoren die het leven van de mens in alle tijden beheerst: de verzorging van het uiterlijk.

Het ligt in de bedoeling om telkens na verloop van enige tijd de geëxposeerde stukken door andere te vervangen. Op deze wijze blijft het Costuummuseum wat het in de eerste plaats be-

³ Charmeusezijde aan het stuk is niet in de handel verkrijgbaar; men is er niettemin in geslaagd ze voor dit speciale doel te bemachtigen.

oogt te zijn: een levend museum. Bovendien wordt aldus tegemoet gekomen aan het bezwaar van de te kleine ruimte. Er bestaat trouwens goede hoop, dat het museum in de toekomst een ruimere behuizing zal vinden. Om deze hoop te doen verwezenlijken werken velen mee. Zo b.v. de Stichting Vrienden van het Nederlands Costuummuseum⁴, die reeds een groot aantal leden en begunstigers telt in alle delen des lands, en die er naar streeft dit aantal gestadig te doen toenemen, ter bevordering van de bloei van het Nederlands Costuummuseum.

PETRA CLARIJS

's-GRAVENHAGE, *Gemeentemuseum. Enkele aantekeningen bij de opstelling van de „Yoego-Slavische Volkskunst“*.

Bij de tentoonstelling van de Yoego-Slavische Volkskunst, welke onlangs in het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage werd gehouden, trokken enkele elementen in de opstelling de aandacht, welke hier niet onvermeld mogen blijven.

Immers het buitengewoon aardige effect, dat de specimina van deze rijke Balkan-folklore maakten was ongetwijfeld mede te danken aan de wijze van exposeren, die aan vorm, kleur en bewerking dezer collecties alle recht deed wederbaren. Men heeft er bij de inrichting — welke onder leiding van Yoegaslavische museumexperts stond — naar gestreefd, ieder voorwerp zoveel mogelijk zijn natuurlijke functie te laten behouden; in het bijzonder bleek dit bij de klederdrachten, waarvan een groot aantal exemplaren aanwezig was. Voor het exposeren van een compleet costuum had men gebruik gemaakt van poppen; naast de voeten waren tableaux aangebracht voorzien van een eenvoudig landkaartje, waarop door middel van een rode stip het centrum van de uit een bepaalde streek afkomstige klederdracht was aangegeven; aldus kon het publiek zich onmiddellijk oriënteren. Voor het probleem van het exposeren in het platte vlak was voor de onderdelen van zwaarder materiaal als jassen en rokken een aardige oplossing gevonden door deze stukken, welke fel van kleur waren, tegen lichte matten te hangen en wel zo, dat enige volumewerking ontstond. Het merendeel der hemden daarentegen, vervaardigd uit linnen, was in strakke lijnen veelal diagonaal gericht, tegen donkere beschotten in vitrines geëxposeerd. Ook gebruiksvoorwerpen hadden hier een plaats gekregen, zoals b.v. een oogstmandje en een fraai

bewerkte kalebas, welke vrij gehangen een goede breking vormden.

Ook de expositiewijze van het kant verdient vermelding. Deze fijne werkstukken kwamen, geklemd tussen twee in schuine stand geplaatste glasplaten, welke het licht van aan de bovenzijde gecamoufleerde bronnen ontvingen, goed uit tegen het zwart van een verticale achterwand.

Tenslotte zij nog gewezen op een onderdeel van de opstelling, dat in het bijzonder genoemd moet worden nl. de bijschriften; op een enkele uitzondering na waren deze vervangen door met witte verf op een glasplaat van de vitrines aangebrachte aanduidingen ter hoogte van de voorwerpen. Uit de aard der zaak konden de teksten niet anders dan zeer summier zijn. Men realiseerde zich wel, dat dit systeem zeker niet voor iedere collectie bruikbaar is. Het moet dan ook ongetwijfeld verklaard worden uit het ietwat eenvoudige karakter der op deze tentoonstelling geëxposeerde voorwerpen, dat een dergelijke beknopte toelichting voldoende bleek. Mijns inziens werd dit nog bevorderd door de tussen de collecties gehangen foto's en overzichtskaarten, welke in belangrijke mate het totale beeld der Yoego-Slavische volkscultuur hielpen verduidelijken.

J. FILZ

RHENEN, *Streekmuseum Rhenen en Omgeving*.

Reeds in 1948 werd door ondergetekende de oudheidkamer in Rhenen gereorganiseerd*. Kortgeleden geschiedde dit opnieuw, doch op veel ingrijpender wijze.

Om het doorstuiven van het houten plafond tegen te gaan werden tussen de bintlagen geschilderde platen board aangebracht; tevens werden de wanden opnieuw gewit en het houtwerk geschilderd. Waar nodig kreeg ook de tegelvloer een beurt. Door deze verbeteringen ziet thans het interieur er keurig en aantrekkelijk uit.

Om de belangstelling van het publiek gaande te houden heeft het Bestuur besloten, elk jaar een tentoonstelling te organiseren in een tweetal zaaltjes van zijn museum. In de twee overblijvende ruimten wordt een gedeelte van de eigen verzamelingen tentoongesteld.

Door een bruikleen van oude vitrines afkomstig uit het Rijksmuseum middels de Dienst voor 's Rijks verspreide kunstvoorwerpen, was het mogelijk de aanwezige voorwerpen — vooral de topografische verzameling — op een aan-

⁴ Secretariaat: Buitenhof 33, 's-Gravenhage.

* Zie: *Nieuws Bull. K.N.O.B.*, 6de Serie. Jrg. 1 (1948) blz. 92.

trekkelijke wijze te exposeren. Het is een voortreffelijk denkbeeld van het Bestuur, de reeks jaarlijkse tentoonstellingen te beginnen met een expositie van de in 1951 in de omgeving van Rhenen opgegraven Merovingische grafvondsten. Zonder twijfel zullen in het bijzonder de gouden sieraden, de bronzen mantelspelden en de kralen vervaardigd van gekleurd glas en ander materiaal de aandacht van het publiek trekken.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

UTRECHT, *Centraal Museum*. Opening afdeling Nieuwere en Moderne Kunst, Maliebaan 42.

Kortgeleden werd door Dr. F. H. Fentener van Vlissingen aan de Gemeente Utrecht het huis aan de Maliebaan 42 geschonken met de bedoeling dit pand tot dependance van het Centraal Museum in te richten, waardoor aan het tekort aan expositieruimte tegemoet gekomen kon worden. Een drietal vertrekken op de eerste étage werden door de schenker voor zijn bureau gereserveerd. Het is te hopen, dat binnen afzienbare tijd ook deze ruimten beschikbaar komen.

Het interieur werd zoveel mogelijk pasklaar gemaakt voor de collectie moderne schilderijen van de Gemeente Utrecht, welke tot voor kort in het Centraal Museum werden geëxposeerd. In twee vertrekken beneden werden de wanden bespannen met lichtkleurige jute; in een aantal zalen vormde crème-wit behangspapier de achtergrond. Een gedeelte der benedenzalen is voorzien van parketvloeren; in enkele werden crème verto-matten als vloerbedekking gekozen.

In de voormalige salon komen de aldaar geplaatste schilderijen van Isaac Israëls en Thérèse van Duyl-Schwartz goed uit tegen de oude rose-rode zijden bespanning, welke hier behouden bleef. Behalve beeldhouwwerken w.o. van Mendes da Costa en John Raedeker en ceramiek van Brouwer e.a. vindt men hier een collectie schilderijen; aan de hand van werken van Suze Bischof-Robertson, Willem van Konijnenburg, Jan

Toorop, Floris Verster, B. A. van der Leek, Walter Vaes, Raoul Hynckes, Dick Ket, Piet Wiegman, Jan Sluyters e.a. krijgt men een beeld van de ontwikkeling van de Nederlandse schilderkunst van het midden der vorige eeuw tot circa 1935. Ofschoon niet alle schilderijen een even goede belichting hebben, komen deze in intieme omgeving goed tot hun recht.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

DOORN, *Huis Doorn. Beknopte geïllustreerde gids door Th. H. Lunsingh Scheurleer*.

De inleiding, waarin een overzicht wordt gegeven van de geschiedenis van het kasteel met haar bewoners, voorzover deze van invloed zijn geweest op de bouwgeschiedenis (waarbij de laatste particulier eigenaar Keizer Wilhelm II, † 1941, wordt besproken) eindigt met een uiteenzetting over het ontstaan van de in het kasteel aanwezige collecties. Hieruit blijkt, dat vele van de voornaamste kunstwerken bijeengebracht zijn door Frederik de Grote (1712-1786). In het tweede hoofdstuk „Rondgang door het Huis” voert de schrijver de lezer door de zalen en vertrekken voor de bezoekers toegankelijk. Het kasteel bevat tal van eerste-rangs kunstwerken van meesters die in ons land spaarzaam vertegenwoordigd zijn, zoals Nicolaas Lancret (Het plaagsterkje), J. B. F. Pater (De Italiaanse comedianten), voorts meubelen, gobelins en bibelots uit de 18de eeuw; alles tezamen bewijzen, hoezeer het 18de eeuwse Pruisen op de Franse cultuur was ingesteld.

Een stamboom van het geslacht Hohenzollern sluit de vlot geschreven gids, welke zonder twijfel in hoge mate ertoe zal bijdragen bij de bezoekers de herinnering levendig te houden aan het kasteel, waar de laatste regerende Hohenzollern een toevlucht vond.

Voor de Engels georiënteerde bezoekers is er een in deze taal geschreven uitgave verkrijgbaar.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

MEDEDELING

U.N.E.S.C.O. studiebezoeken aan Nederlandse Musea

Begin vorig jaar vertoefde Dr. W. Burns, verbonden aan het National History Museum te New-York, enige tijd in ons land, teneinde zich op de hoogte te stellen van de werkmethoden gevolgd in het Museum voor het Onderwijs te 's-Gravenhage.

De ceramiek, in het bijzonder de Oosterse, vormt een onderwerp van studie voor Mr. Ismail Unal, museumconservator te Istanbul, die voor dit doel thans in Nederland verblijvend in het komende halfjaar een aantal onzer musea zal bezoeken.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Museum Fodor*. De Stuwing -22 Juli
- *Rijksmuseum*. 3 Eeuwen portret in Nederland, 1500-1800 -6 Oct.
- *Stedelijk Museum*. Vals of Echt -30 Sept.
- De duivel in de beeldende kunst 29 Sept.
- *Museum Willet Holthuysen*. „Nederlands porcelein van 1759 tot 1810. Eerste documentaire tentoonstelling -30 Sept.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. „Twee eeuwen kunst in en om Arnhem” -Sept.
- *Het Nederlands Openluchtmuseum*. Klederdraughttentoonstelling verzameling H. K. H. Prinses Wilhelmina -1 Nov.
- *Sonsbeek*. Int. tent. van beeldhouwwerken -15 Sept.

BREDA

- *Huis Van Brecht*. Tentoonstelling Nassau-Oranje -1 Sept.

CULEMBORG

- *Oudheidkamer voor Culemborg en omgeving*. Heerenstraat. Tentoonstelling Jan van Riebeeck, 1619-1677 -1 Sept.

DELFT

- *Stedelijk Museum „Het Prinsenhof”*. „Prisma der Bijbelse Kunst” -12 Aug.
- „Nederlandse Architectuur” -12 Aug.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Oude Meesters, XIV-XVII. Dag. 10-12, 14-17. Di. en Vrij. 19-21 -3 Aug.
- B.N.A. foto's van werk van Overijsselse architecten na 1945 9 Aug.-17 Aug.

ENKHUIZEN

- *Rijksmuseum voor de Zuiderzee „Het Zuiderzeemuseum”*. „Kunstenaars zien de Zuiderzee” -eind Sept.

GOUDA

- *Het Catharina Gasthuis*. „Bloemen uit de Gouden Eeuw” -4 Sept.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. „De Geschiedenis der Staten-Generaal: van Standenvertegenwoordiging tot Volksvertegenwoordiging” -27 Juli
- „Claude Monet” 25 Juli-21 Sept.
- „Vier eeuwen Nederlands zilver, 1400-1800” 18 Juli-14 Sept.
- „Groupe des Six” -17 Sept.
- *Het Nederlandse Postmuseum*. Eeuwfeest Rijkstelegraaf 19 Juli-29 Sept.
- *Rijksbureau van Kunsthistorische Documentatie*. Nederlandse tekeningen uit de laat-16de en vroeg-17de eeuw 18 Juli-10 Aug.

GRONINGEN

- *Museum van Oudheden*. 100 Tekeningen -15 Sept.

HAARLEM

- *Museum „Het Huis Van Looy”*. Litho's van Henri de Toulouse Lautrec. Werkd. 10-12½, 13½-17. Zon- en feestdagen 14-17 (ingang Kamperlaan) 19 Juli-1 Sept.
- Voorm. woonhuis van Jacobus van Looy, Do. 10-12, 14-17. Zo. 14-17.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Vertrouwd Bezit van Vreemde Herkomst -1 Oct.

NIJMEGEN

- *Waaggebouw*. Werk van leden Kunstenaars Centrum Bergen. Werkd. 14-17, 19-21. Zo. 14-17 -?

ROTTERDAM

- *Maritiem Museum „Prins Hendrik”*. „Van Vlootvoogden en Zeeslagen” (tentoonstelling van prenten van de „Atlas van Stolk”). Dag. 10-17; Di. en Do. 19-22 -8 Sept.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Caravaggio en de Nederlanden -3 Aug.

WAGENINGEN

- *Gemeentelijk Historisch Museum*. „Van plant tot vet” (verzorgd door het Kon. Instituut voor de Tropen te Amsterdam). Werkd. 10½-12, 14½-16½. Ma. gesloten -?

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen : Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Zeestraat 82, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

JULI

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Achlum. De restauratiewerkzaamheden aan het poortgebouw van de boerderij Groot-Deersum zijn verricht. Arch.: C. Reitsma te Leeuwarden.

Hindeloopen. Het herstel van het typische pand C 10 is in voorbereiding. Arch.-Bur.: J. de Meyer te Amsterdam.

Sloten. Het eenvoudige, doch fraai gelegen pand Dubbelstraat 211 zal worden gerestaureerd. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

GRONINGEN

Baflo. Het herstel van de bakstenen zadeldak-toren van de Ned. Herv. Kerk is in voorbereiding. Arch.: R. Offringa te Groningen.

Heveskes. De door oorlogshandelingen getroffen Ned. Herv. Kerk is thans gerestaureerd. Arch.: P. van Loo te Groningen.

GELDERLAND

Arnhem. Met het herstel van de bekende Sabelspoort is een aanvang gemaakt. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

NOORD-HOLLAND

Beverwijk. De herstellingen aan het inwendige van het Huis Scheybeek, hetwelk als Raadhuis in gebruik is, zijn in uitvoering. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Castricum. Het vermoedelijk vroeg 15de eeuwse koor der Ned. Herv. Kerk is hersteld. Arch.-Bur.: J. de Meyer te Amsterdam.

Enkhuizen. Het 17de eeuwse Peperhuis is thans geheel bruikbaar gemaakt voor zijn nieuwe bestemming als Zuidermuseum, terwijl ook de drie 17de eeuwse aangrenzende panden aan de Wierdijk zijn gerestaureerd. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Medemblik. Het herstel van de panden Westerhaven 13 en 14, die beide een 17de eeuwse trapgevel bezitten, is gereed gekomen. Arch.: S. Varwijk te Medemblik.

— De beide 17de eeuwse trapgevels van het pand Westerhaven 30 zijn hersteld. Arch. S. Varwijk te Medemblik.

Midden-Beemster. Met het herstel van de 18de eeuwse travalje is een aanvang gemaakt. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Monnikendam. De restauratie van de 17de eeuwse pakhuizen Fluwelen Burgwal nos. 12 en 13 is in voorbereiding. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

— Het 18de eeuwse woonhuis Noordeinde IV, 44, thans als Klooster in gebruik, is in restauratie. Arch.: N. H. Oudejans te Purmerend.

Naarden. De meest urgente werkzaamheden aan de, in eigendom aan de Vereniging Hendrick de Keyser toebehorende panden Kloosterstraat 11 en 13, zijn uitgevoerd.

Oosterblokker. Met het herstel van de spits van de toren der Ned. Herv. Kerk is aangevangen. Arch.: D. Fledderus te Enkhuizen.

Schermerhorn. De herstelwerkzaamheden aan de Ned. Herv. Kerk en toren, zijn gereed gekomen. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

ZUID-HOLLAND

Gorinchem. De gevel van het pand Molenstraat 29 is hersteld. Arch.: J. M. A. Bollée te Gorinchem.

— De 17de eeuwse gevel in de trant van Hendrick de Keyser gebouwd, van het pand Westwagenstraat 28, waarvan de top ontbreekt, is gerestaureerd. Leiding: Rijkdienst voor de Monumentenzorg.

Gouda. De restauratie van het Stadhuis is voltooid. Arch.: Ir. A. van der Steur te Rotterdam.

's-Gravenhage. Het herstel van de bekende laatgotische St. Jacobstoren is in voorbereiding. Arch.: H. H. van Zeggeren te 's-Gravenhage.

Moerkapelle. Consolidatiewerkzaamheden aan de kap en goten van de Ned. Herv. Kerk zijn uitgevoerd. Arch.: Ir. T. en G. van Hoogevest te Amersfoort.

Nieuwpoort. De restauratie van het 17de eeuwse Raadhuis dat boven de sluisboog is gebouwd, is gerestaureerd. Arch.: Died Visser te Schoonhoven.

Vianen. De aardige 17de eeuwse pomp bij de Hofpoort is hersteld. Leiding: Beeldhouwersatelier van de Rijkdienst voor de Monumentenzorg.

Vlaardingen. De herstelwerkzaamheden aan de laat-18de eeuwse Vishal zijn voltooid. Arch.: Ir. J. W. C. Boks te Rotterdam.

ZEELAND

Dreischor. De 17de eeuwse trapgevel van het Raadhuis is gerestaureerd. Leiding: Dienst Zeeland Noord.

Nieuwerkerk. De restauratie van de kap van de Ned. Herv. Kerk is gereed gekomen. Arch.: Ir. H. de Lussanet de la Sablonière te Middelburg.

Noordgouwe. Met enkele kleine herstelwerkzaamheden aan de steunberen van de Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg.

St. Laurens. De bakstenen uit de 17de eeuw daterende Ned. Herv. Kerk is in restauratie. Arch.: E. P. Messer te Amsterdam.

Veere. De bekende Campveerse toren is gerestaureerd. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg.

Vlissingen. Het 17de eeuwse poortje van het Cornelis Quackhofje is geheel hersteld. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg.

Zierikzee. Het herstel van het zeer belangrijke, gotische Tempeliershuis is in voorbereiding. Arch.: B. V. van den Bergh te Utrecht.

NOORD-BRABANT

Meeuwen. De uit de 15de eeuw daterende grafzerk van Dierick van den Merwede, heer van Ethen, is gerestaureerd en wederom in de Ned. Herv. Kerk geplaatst. Leiding: Rijkdienst voor de Monumentenzorg.

Vlijmen. De 16de eeuwse bakstenen Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd. Arch.: F. B. Jantzen F. Gzn. te Amsterdam.

Willemstad. Het door de oorlog beschadigde, uit de 17de eeuw daterende Raadhuis, is geheel hersteld. Arch.: C. de Rooy te Willemstad.

LIMBURG

Montfort. Consolidatieplannen voor de, door de Stichting „Kasteel van Valkenburg” aangekochte Ruïne, zijn in voorbereiding. Arch.: Ir. A. Swinkels te Maastricht.

BONDS-NIEUWS

Verslag van de Algemene Ledenvergadering van de *Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* op Vrijdag, 27 Juni 1952 des avonds te 20.45 uur in Sociëteit „Concordia” te Roermond. Notulen van de secretaris MR. H. HARDENBERG.

Aanwezig 61 leden en corresponderende leden en een aantal genodigden, onder wie de burgemeester van Roermond DR. R. GEULJANS, Graaf en Gravin WOLFF-METTERNICH en Mevrouw P. N. C. H. MAGNÉE DE HORN Burggravin VAN AEFERDEN.

De voorzitter PROF. DR. E. H. TER KUILE heet de aanwezigen welkom, in het bijzonder de vertegenwoordiger van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen MR. R. HOTKE, en spreekt daarna de volgende openingsrede uit:

Dames en heren leden van de Oudheidkundige Bond,

„Het is mij een voorrecht, U welkom te heten op deze zomervergadering. Dat Z.E. de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen ook ditmaal weer een vertegenwoordiger heeft afgevaardigd, stemt ons tot grote ingenomenheid.

Het is zeker geen willekeurig besluit geweest na de vergadering van 1951 te Groningen thans de hoofdstad van het oude Opper-Gelder te bezoeken. Als er iets is dat de Bond in het bijzonder belang inboezemt, dan is het de staat der monumenten in de gebieden die het meest door de oorlog hebben geleden. Noord-Limburg behoort ongetwijfeld tot de ernstigste geteisterde streken van ons land. In de eerste jaren na de bevrijding was het zeker niet goed mogelijk hier in groten getale bijeen te komen. Thans, wij hebben het kunnen constateren, kan Roermond ons herbergen, en vinden wij hier de gelegenheid ons op de hoogte te stellen van wat er in de afgelopen jaren is tot stand gebracht op het punt van herstelling en herbouw, alsook van oudheidkundige onderzoekingen. Door de bijzondere welwillendheid van Mevrouw MAGNÉE DE HORN en van graaf en gravin WOLFF-METTERNICH zullen wij het kasteel Horn en het slot Hillenraedt kunnen bezichtigen, waarvan het eerstgenoemde helaas bij herstelling van de oorlogsschade op wrede wijze door brand is geteisterd in de woonvleugel. Deze voorkomendheid, alsook de gastvrijheid van het gemeentebestuur van Roermond en de bereidwilligheid van zovele anderen om het gezelschap te ontvangen stelt de Bond op hoge prijs.

In de openingsrede te Groningen in 1951 kon ik gewagen van het vele dat reeds is bereikt op het punt van herstelling van de oorlogsschade aan monumenten en aan de herinrichting van onze musea, maar ook van de ontoereikendheid der beschikbare middelen om te doen wat de nood eist. Ik kan niet zeggen dat de stand van zaken in het algemeen een veel gunstiger aspect is gaan vertonen. In het bijzonder wat de historische monumenten aangaat, zijn er onrustbarende achterstanden. Niet alleen de eigenlijke oorlogsschade vraagt bijzondere financiële krachtsinspanningen om te behouden wat behouden moet worden. Heel het samenstel van maatschappelijke, sociale en economische toestanden verkeert in een evolutie, die hele categorieën van monumenten met ondergang bedreigt. Intussen zou het ondanikbaar zijn niet gewag te maken van reeksen restauraties die geheel of gedeeltelijk werden voltooid, en van de belangrijke voortgang bij de herinrichting der musea. Moest ik vorig jaar bij voorbeeld opmerken dat het gemeentelijk museum te Arnhem nog lang niet klaar was, thans kunnen wij met voldoening vaststellen dat ook dit belangrijke museum voor het publiek is opengesteld. Onze wensen inzake de museumcatalogi blijven intussen van kracht.

Dames en heren, wanneer wij onze gedachten niet uitsluitend beperken tot de laatste jaren en hun bijzondere noden, dan zijn er zeker vele redenen tot verheugenis. Als wij ons rekenschap geven hoe het stond met de oudheidkundige belangstelling in ons land in het laatst van de vorige eeuw, toen de Bond werd opgericht en thans, dan moeten wij een verblijvende ontplooiing vaststellen. Alleen al het cijfer van het museumbezoek spreekt boekdelen. Het verantwoordelijkheidsbesef der eigenaars en beheerders van monumenten en de waardering voor de monumenten bij het publiek zijn belangrijk gestegen. Het aantal tentoonstellingen van historische kunst is langzamerhand fabuleus. Het zij verre van mij te beweren dat dat alles aan onze Bond te danken zou zijn. De groei van de publieke belangstelling en de groei van de Bond zelf in die ruim 50 jaren zijn te danken aan een zelfde geestesgesteldheid, namelijk aan een verdiept en verbreed historisch besef.

De mens, meegesleurd door de duizelingwekkende vaart van de modernisering van het leven in al zijn aspecten, beseft blijkbaar, dat hij het uitgangspunt van het maatschappelijke en cultu-

rele leven in het verleden niet uit het oog kan en mag verliezen op straffe van stuurloos te worden en alle begrip van maat en ordening te verliezen. Hoe intenser men door het heden wordt gegrepen, des te sterker blijkt telkens het verlangen voor een ogenblik afstand te nemen en zich te verdiepen in vroegere fasen van maatschappij en cultuur. Wat wij daarbij zoeken is het vergelijkingspunt, het volstrekt andere, een andere sociale wereld, een anders geordende staatkundige toestand, een andere visie op het leven, een kunst die uitgaat van andere begrippen, andere idealen en een andere wijze van vertolken dan de moderne.

De pogingen om zich een verbeelding van het verleden te maken en om de getuigenissen van het verleden werkelijk te verstaan, zullen vruchteloos blijven, wanneer zij niet gepaard gaan met een zekere kennis. De kunst van vervolgen geslachten heeft ons nu eenmaal niet veel te zeggen, wanneer de geest van de samenleving, waaruit zij is voortgekomen ons een volledig gesloten boek is gebleven. De Munsterkerk van Roermond, de kastelen die wij morgen gaan bezoeken, de oude sculptuur en de oude schilderkunst, het zijn getuigenissen van een tijdgeest, die natuurlijk altijd min of meer onvangbaar is, maar die ons toch nader kan worden gebracht door de historische studie die ons de context levert. Welnu, de bestudering te bevorderen van wat de erflaters onzer beschaving ons hebben toevertrouwd, behoort tot het streven van onze Bond.

Het is immers een van de doelstellingen van de Bond, de zin voor oude kunst en oudheidkunde in alle kringen der maatschappij aan te kweken. Zo staat het in artikel 1 van onze statuten. De Bond doet dat door zijn vergaderingen, door zijn excursies, door zijn „Bulletin” dat in de loop der jaren een onschatbare documentatie op het punt van de vaderlandse oudheidkunde heeft tot stand gebracht, door zijn „Repertoria”, waaraan de naam van ons erelid GRASWINCKEL onverbreekelijk is verbonden. In 1917 gaf de Bond zijn „Grondbeginselen en Regelen voor het herstellen van historische monumenten” uit, waaraan, naar wij hopen, binnen niet al te lange tijd een brochure kan worden toegevoegd over dezelfde materie.

Het boek van DR. E. J. HASLINGHUIS dat onder de titel „Bouwkundige termen” met medewerking van de Bond het licht zal zien, is ter perse. Dit alles heeft zijn vruchten rijkelijk afgeworpen of zal dat gaan doen. Maar de vruchten die de activiteit van de Bond afwerpt zullen belangrij-

ker zijn naarmate de kring van de Bond groter wordt. Hoe breder ons ledental, des te breder ook het aantal dergenen die onze publicaties kennen en waarderen en des te meer er mogelijkheden bestaan om publicaties te ondernemen.

De Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond is, en dat blijkt uit onze statuten, geen vakgemeenschap in de beperkte zin. Hij omvat archaeologen, architecten, archivarissen, kunstkeners en kunstminnaars en bovendien, buiten de de kring van hen die zich ex professo met de oudheidkunde bezighouden, een schare van hen die de eretitel van „dilettanti” in de 18de-eeuwse betekenis van het woord voeren. Dat is het eigenaardige en het aantrekkelijke van de Bond. Ik spreek de wens uit dat die aantrekkelijkheid zich zal manifesteren door een uitdijning van ons gevarieerd ledental, en roep daartoe Uw medewerking in.

Dames en heren, voor ik eindig wil ik melding maken van de namen van hen die ons in het afgelopen jaar door de dood zijn ontvallen. Het zijn:

A. A. KOK, Architect te Amsterdam
 W. R. H. VAN AALDEREN te Bilthoven
 H. VAN BORSSUM te Haarlem
 J. G. H. JORDAAN te Haaksbergen
 PROF. DR. L. VAN VUUREN SR. te Utrecht
 MEVR. M. COHEN STUART-WICHERS te Nuis, Marum
 MR BOLSUIUS te Roermond
 IR. A. BOEKEN te Amsterdam.

Ik doe zeker niemands verdiensten voor de Bond tekort door een bijzonder woord te wijden aan wijlen DR. IR. G. W. VAN HEUKELOM, overleden in Februari 1952, de man, die de Domtoren te Utrecht, de Maffinitoren te Groningen en toen hij al over de tachtig was de toren van Breda redde, en die vorig jaar op de vergadering te Groningen niet ontbrak. Wij herdenken de overledenen allen in eerbied.

En thans, dames en heren, verklaar ik de vergadering van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond geopend.”

De notulen van de vorige algemene vergadering (zie Nieuws-Bulletin 1952, kol. 27-30) worden ongewijzigd goedgekeurd. De voorzitter verleent vervolgens het woord aan de secretaris voor het uitbrengen van zijn jaarverslag:

„Het afgelopen verenigingsjaar bracht, om met de interne zaken te beginnen, een wijziging in de samenstelling van het bestuur. In plaats van de Heer JACOB MEES werd op de zomervergadering tot bestuurslid verkozen ir. G. M. LEEUWENBERG. In de wintervergadering van 10 Maart

werd besloten JHR. DR. D. P. M. GRASWINCKEL wegens zijn vele belangrijke en langdurige verdiensten voor het welzijn van de Bond het erelidmaatschap aan te bieden.

Moest in het vorig verslag van een teruglopen van het aantal leden worden gewaagd, helaas is dit aantal in 1951 wederom iets achteruitgegaan, zodat de Bond begin 1952 circa 630 leden telde, d.w.z. ongeveer 24 minder dan bij de aanvang van het jaar 1951.

In het voorjaar verscheen het door de Heer GRASWINCKEL bewerkte repertorium van boeken betreffende de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Bedoeld als een aanvulling op de eerder verschenen repertoria van tijdschrift-artikelen, voorziet dit werk in een wezenlijke behoefte, zoals bleek uit de belangstelling daarvoor in binnen- en buitenland, ook buiten de kring van de leden.

Het Bestuur mocht de voldoening smaken, het verzoek om de toegankelijkheid van monumentale Hervormde kerkgebouwen te vergemakkelijken door plaatsing van een bord bij de ingang van de kerk met vermelding, waar de sleutel te bevragen is, in goede aarde te zien vallen bij de Algemene Kerkvoogdijraad, die in zijn orgaan op een goede regeling hiervoor aandrong.

Minder succesvol was de Bond in zijn poging de indiening te bevorderen van het reeds lang in voorbereiding zijnde ontwerp voor een Monumentenwet. De toezegging van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, dat de totstandkoming van deze wet vóór 1 Januari 1952 verwacht zou kunnen worden, werd jammer genoeg niet bewaarheid. Wel werd het tijdelijk Monumentenwetje 1949 opnieuw verlengd, maar de daarin verankerde bescherming van monumenten strekt zich alleen uit tot de monumenten, vermeld op de Voorlopige Monumentenlijst, welke lijst allerminst op volledigheid kan bogen.

Het bewuste noodwetje kwam in ieder geval te stade bij de actie tot behoud van de Sittardse stadswallen. De Bond steunde deze actie in een schrijven aan Gedeputeerde Staten van de provincie Limburg. Aangezien genoemde wallen, welke een van de meest karakteristieke monumentale overblijfselen in het stadsbeeld van Sittard vormen, op de Voorlopige Lijst voorkwamen, kon het besluit van de Gemeenteraad tot afbraak van een gedeelte ervan, dat zonder de vereiste ministeriële machtiging was genomen, voor vernietiging in aanmerking komen.

Op de wintervergadering vond een geanimeerde discussie plaats over de nieuwe formulering van de beginselen voor het restaureren van mo-

numenten, opgesteld door een uit de leden gevormde commissie onder voorzitterschap van PROF. DR. E. H. TER KUILE.

Bij het bezoek tijdens de zomere excursie aan de opgraving door PROF. DR. A. E. VAN GIFFEN van de fundamenten van de voormalige St. Walburgskerk te Groningen werd de wens naar voren gebracht, de herinnering aan dit merkwaardige polygonale bouwwerk dat verwantschap vertoont met de Akense paltskapel, levendig te houden door het aanduiden van de plattegrond met behulp van tegels of anderszins ter plaatse, waar deze kerk was gelegen en dit terrein tevens van rijverkeer vrij te houden. Het Gemeentebestuur van Groningen, dat door het Bestuur op deze wens opmerkzaam was gemaakt, zegde toe hieraan de nodige aandacht te zullen schenken.

De aanzienlijke stijging van de papier- en drukkosten stelde het Bestuur voor de noodzakelijkheid de omvang van het Bulletin in te krimpen. In overleg met het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, dat in verband met de opneming van artikelen en berichten onder verantwoordelijkheid van de Voorlopige Monumentenraad in de kosten van het Bulletin bijdraagt, kon voor deze kwestie een bevredigende oplossing worden gevonden. Er mag worden verwacht, dat in 1952 geen verdere inkrimping van het aantal pagina's nodig zal blijken en dat het Bulletin op waardige wijze zal kunnen blijven getuigen van de belangstelling voor het behoud van de monumenten die Nederland rijk is. Een belangstelling, die echter onverflauwd moet worden aangewakkerd, gelijk de Oudheidkundige Bond het zich tot taak heeft gesteld en bij voortdurend stelt, doch waarbij de steun van de leden niet gemist kan worden."

Na afdoening van de ingekomen stukken, waaronder een verzoek van de Nederlands Zuid-Afrikaanse Vereniging tot het steunen van de actie tot behoud van het oude Hooggerechtsgebouw te Kaapstad, welk verzoek het bestuur met een adhaesiebetuiging heeft beantwoord, doet de voorzitter mededeling over de werkzaamheden van de commissie tot het ontwerpen van een nieuwe formulering van de regels voor het restaureren van monumenten. De uitgave van een brochure inzake dit onderwerp kan binnen niet al te lange tijd tegemoet worden gezien. Het door DR. E. J. HASLINGHUIS bewerkte Woordenboek van Bouwkundige Termen, waarvan de uitgave met financiële steun van de Bond geschiedt, zal voor de leden tegen gereduceerde prijs verkrijgbaar worden gesteld.

De penningmeester MR. G. J. KALF brengt ver-

slag uit over de financiën van de Bond in het afgelopen jaar:

„De rekening en verantwoording over het veringingsjaar 1951, welke U hierbij ingevolge art. 14 van het Huishoudelijk Reglement ter goedkeuring wordt voorgelegd, is nagezien en accoord bevonden door de Kascommissie, voor dit jaar bestaande uit de Heren DR. A. J. VAN DE VEN en MR. J. WESTERMAN HOLSTIJN.

In tegenstelling met het jaar 1950, dat een tekort vertoonde, werd de jaarrekening over 1951 afgesloten met een voordelig saldo van f 1.149,23. Zoals in het vorig jaarverslag vermeld, kon — hoezeer het Bestuur dit ook betreunde — een sluitende rekening slechts worden verkregen door beperking van het aantal pagina's van het Bulletin. De omvang is in 1951 van 302 op 202 pagina's gebracht, waardoor een aanzienlijk tekort op de exploitatie werd voorkomen. Bovendien keerde het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen ons alsnog f 3.000,— uit als bijdrage voor het jaar 1950, op grond van het feit dat de kostprijs van de verschenen pagina's die in verband stonden met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg ruim f 8.500,— had bedragen, terwijl wij f 5.000,— subsidie van deze dienst hadden ontvangen. Mede dus als gevolg van deze extra bijdrage, waarvoor wij zeer erkentelijk zijn, werd een voordelig saldo van de exploitatie van het Bulletin ad ca. f 2.900,— bereikt. De bijdrage van de Bond in deze exploitatie behoefde daardoor niet te worden verhoogd en geen tekort aangezuiverd. Hierdoor kwamen gelden beschikbaar voor de noodzakelijke aanvullingen van onze verschillende fondsen. Een extra dotatie werd gedaan aan het fonds Repertorium, dat door de uitgave van het Repertorium van Boekwerken in het afgelopen jaar was teruggelopen.

Het fonds Woordenboek moest worden verhoogd in verband met de in 1952 te verwachten verschijning van een Woordenboek van Bouwkundige termen. Een en ander vindt U in de rekeningen van genoemde fondsen verantwoord.

Het aantal leden bleef in 1951 vrijwel stationair. Helaas was er in 1952, zoals de secretaris U reeds heeft uiteengezet, een terugslag te constateren, die ertoe heeft geleid dat voor 1952 geen sluitende begroting was te verkrijgen. Ofschoon deze teruggang ongetwijfeld door de tijdsomstandigheden wordt veroorzaakt vertrouwt Uw penningmeester dat onze leden belangstellenden zullen kunnen bewegen als nieuwe leden toe te treden.

Het kapitaal van de Bond bedroeg per 31 De-

cember 1950 f 2.275,96. Dat van de verschillende fondsen:

Fonds Repertorium	f 6.000,—
Fonds Woordenboek	f 3.300,—
Fonds Penning	f 1.100,—
Fonds 1949	f 1.317,50"

Namens de Kascommissie verklaart DR. A. J. VAN DE VEN de rekening en verantwoording van de penningmeester in orde te hebben bevonden. Hij stelt voor de penningmeester te dechargeren. De voorzitter betuigt de penningmeester zijn dank voor het toegewijde beleid.

De aftredende bestuursleden GRASWINCKEL, KALF, VAN LUTTERVELT, VAN NISPEN TOT SEVENAER, VAN DER PLUYM en RÖELL worden bij acclamatie herkozen.

Aangezien de aftredende voorzitter PROF. TER KUILE niet herkiesbaar is, wordt in zijn plaats JHR. DR. D. P. M. GRASWINCKEL bij acclamatie tot voorzitter gekozen. De commissie van redactie voor het Bulletin wordt eveneens herkozen en tot leden van de commissie tot nazien van de volgende rekening worden benoemd MR. J. WESTERMAN HOLSTIJN en DR. W. S. UNGER.

In verband met de plannen om de volgende zomervergadering en excursie in Zeeland te houden, stelt de Heer GRASWINCKEL voor Goes als uitgangspunt te kiezen. Het bestuur wordt gemachtigd nadere voorbereidingen te treffen.

Alvorens over te gaan tot de stemming over het voorstel tot Statutenwijziging en wijziging van het Huishoudelijk Reglement vestigt de voorzitter de aandacht op een aanvullende redactionele wijziging van artikel 3 van het Huishoudelijk Reglement, die over het hoofd is gezien. Hoewel door de leden bij het bestuur geen schriftelijke amendementen zijn ingediend, stelt hij de aanwezige leden alsnog in de gelegenheid dit mondeling te doen. Voorts wijst hij er op, dat aan deze stemming alleen kunnen deelnemen zij, die krachtens artikel 4 van de Statuten stemgerechtigd zijn. Nadat MR. F. BORDEWIJK en de Heer H. MAYER zich op verzoek van de voorzitter bereid hebben verklaard het stembureau te vormen, worden de stemgerechtigde leden hoofdelijk opgeroepen om een stembiljet in ontvangst te nemen. Schriftelijk gemachtigden tot het uitbrengen van een stem blijken niet aanwezig te zijn. Er worden 33 geldige stemmen uitgebracht, afkomstig van 27 voorstemmers, 5 tegenstemmers en 1 blanco stemmer. De voorzitter constateert, dat de vereiste meerderheid van $\frac{2}{3}$ der aanwezige leden bereikt is en dat de wijzigingen dus zijn aangenomen.

Bij de rondvraag deelt de Heer B. VAN DER

VEEN mede, dat de gemeenteraad van Groningen het verheugende besluit heeft genomen de fundamenten van de Walburgskerk weer op te bouwen. Helaas wordt thans de hoofdwacht aldaar met afbraak bedreigd. Op voorstel van de voorzitter machtigt de vergadering het bestuur zijn bekoming hierover uit te spreken.

DR. H. BRUNSTING vraagt of de hoofdwacht een Rijksgebouw is?

De Heer C. VAN DER VEKEN zegt, dat het een Rijksgebouw is in gebruik bij het Ministerie van Oorlog.

JHR. IS. G. C. SIX VAN WIMMENUM vraagt of het niet aan particulieren kan worden verkocht, aangezien met de monumenten in Rijkshanden op schandelijke wijze wordt geknoeid. Hij wijst op de schans te Ooltgensplaat, die door de Genie is afgegraven en door de Domeinen is verkwanseld.

De voorzitter acht dit laatste geval een zaak voor de Vereniging „Menno van Coehoorn” en concludeert, hoe broodnodig het is, dat een Monumentenwet tot stand komt, waar ook de overheid zich aan te houden heeft.

Tenslotte houdt PROF. DR. J. J. TIMMERS zijn aangekondigde lezing, waarin hij zich wegens het gevorderde uur tot de Romaanse beeldhouwkunst in Limburg moet beperken. Aan de hand van fraaie lichtbeelden betoogt de spreker, dat de sculptuur in de Maasstreek werd beïnvloed door de vroegmiddeleeuwse verluchtungskunst.

Te 23 uur sluit de voorzitter na een dankwoord aan PROF. TIMMERS de vergadering.

Voorafgaande aan de vergadering vond des

middags een rondgang door de stad plaats. Als uitgangspunt was het Gemeentemuseum gekozen, waar de conservator, tevens gemeente-archivaris, de Heer M. SMEETS, voor de leden van de Bond een expositie van Roermondse topografica had ingericht. Achtereenvolgens werden de restanten van het klooster Maria Wee, de Munsterkerk, het Louisa-pension, de kerk van het Groot-Seminarie, de gerestaureerde Kathedraal en de vernielde historische brug over de Roer bezichtigd, waarbij de Roermondse leden van de Bond, MGR. DR. J. VAN GILS en de heren J. HUIJSMANS en M. SMEETS onvermoeid van voorlichting dienden. Op de rondgang volgden een officiële ontvangst ten stadhuize en een gezellige maaltijd in het Posthotel.

Zaterdag 28 Juni werd onder prachtig weer een autotocht langs de gerestaureerde kerken van St. Odiliënberg, Susteren en Wessem naar Thorn gemaakt, waar de leden gelegenheid hadden te lunchen en op hun gemak de monumenten van dit merkwaardige oude stadje te bezichtigen. Na bezichtiging van de kapel Onder de Linden werd over de Napoleonsweg naar kasteel Horn gereden, waar de fraaie middeleeuwse weergang sterk de aandacht trok. De excursie werd besloten met een bezoek aan kasteel Hillenraedt, een van de weinige kastelen van grootse allure in ons land, dat nog geheel in stijl wordt bewoond. Op charmante wijze ontvingen Graaf en Gravin WOLFF-METTERNICH het gezelschap als waardig slot van deze bijzonder geslaagde excursie.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALPHEN N.B.

— *Streekmuseum*. Tentoonstelling -17 Aug.

AMSTERDAM

— *Amsterdams Historisch Museum* „De Waag”. „De Blaeu's”. De Gouden Eeuw der Nederlandse Cartografie -29 Sept.

— *Koninklijk Instituut voor de Tropen*. Tentoonstelling oude en moderne Balische kunst - ?

— *C. V. Kunsthandel P. de Boer*, Herengracht 512. Zomertentoonstelling van oude schilderijen. Werkd. 10-17; Za. 10-13 -25 Aug.

— *Museum Fodor*. Tekeningen van meesters der 16de-18de eeuw (collectie Fodor) -22 Aug.

— *Rijksmuseum*. 3 Eeuwen portret in Nederland, 1500-1800. Ma. t/m Za. 10-17; Zo. 13-17; Wo. en Vr. 20-22 -5 Oct.

— *Stedelijk Museum*. Vals of Echt -30 Sept.
De duivel in de beeldende kunst -30 Sept.
Tekeningen en schilderijen van J. Teixeira de Mattos -25 Aug.

— *Museum Willet Holthuysen*. Nederlands porcelain van 1759-1810. Eerste documentaire tentoonstelling -30 Sept.

ARNHEM

— *Gemeentemuseum*. „Twee eeuwen kunst in en om Arnhem” -1 Sept.

— *Het Nederlands Openluchtmuseum*. Klederdrachtententoonstelling verzameling H.K.H. Prinses Wilhelmina -1 Nov.

— *Sonsbeek*. Int. tent. van beeldhouwwerken -15 Sept.

BREDA

— *Huis Van Brecht*. Tentoonstelling Nassau-Oranje -1 Sept.

CULEMBORG

- *Oudheidkamer voor Culemborg* en omgeving, Herenstraat. Tentoonstelling Jan van Riebeeck, 1619-1677 -1 Sept.

DELFT

- *Stedelijk Museum „Het Prinsenhof“*. Oude Kunst en Antieke Beurs: Werkd. 10-17.30; Zo. 13-17.30. Di. en Do. 19-22 27 Aug.-17 Sept.

DEVENTER

- *Muntentoren*. B.N.A.-foto's; werk van Overijsselse architecten na 1945 -17 Aug.
- Werk van de Dev. schilder A. G. Gerritsen 23 Aug.-3 Sept.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. De tijd van de tachtigjarige oorlog (schilderijen, prenten, tekeningen, kunstnijverheid). Werkd. 10-17; Zo. 13-17; Ma. gesloten -19 Aug.

ENKHUIZEN

- *Rijksmuseum voor de Zuiderzee „Het Zuiderzeemuseum“*. „Kunstenaars zien de Zuiderzee” -eind Sept.

GOUDA

- *Het Catharina Gasthuis*. „Bloemen uit de Gouden Eeuw” -4 Sept.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Vier eeuwen Nederlands zilver, 1400-1800 -15 Sept.
- „De Geschiedenis der Staten-Generaal: van standenvetegenwoordiging tot volksvetegenwoordiging” -31 Aug.
- „Claude Monet” -22 Sept.
- „Groupe des Six” -17 Sept.
- *„Het Nederlands Postmuseum*. Eeuwfeest Rijkstelegraaf -29 Sept.

GRONINGEN

- *Museum van Oudheden*. 100 Tekeningen -15 Sept.

HAARLEM

- *Museum „Het Huis Van Looy“*. Litho's en affiches van Henri de Toulouse-Lautrec. Werkd. 10-12.30, 13.30-17; Zon- en feestdagen 14-17 (ingang Kamperlaan) -1 Sept.

- *Teylers Stichting*. Vijf eeuwen tekenkunst (keuze uit eigen bezit) alsmede de gebouwen der Stichting in ontwerp en afbeelding. Werkd. 11-17; eerste Zon. van Aug. 13-17; Ma. gesloten -1 Sept.

- *Vleeshal*. „De Camera Obscura in Woord en Beeld” - ?

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Vertrouwd Bezit van Vreemde Herkomst -1 Oct.

MAASTRICHT

- *Schatkamer van de St. Servaaskerk*. Tentoonstelling -20 Aug.

NIJMEGEN

- *Waaggebouw*. „Jonge Limburgse Kunst” 9 Sept.-1 Oct.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Kleurenpracht uit Franse Kathedralen. Gebrandschilderde ramen van de XIIIe tot de XVIIe eeuw - Sept.
- Tekeningen XV-XVIII -24 Aug.
- *Maritiem Museum „Prins Hendrik“*. „Van Vlootvoogden en Zeeslagen” (prenten van de Atlas van Stolk). Dag. 10-17; Di. en Do. 19-22 -8 Sept.
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Folklorische werken van de Joegoslavische schilderes en ethnologue Zdenka Sertic -15 Sept.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Tentoonstelling ontwerpen voor een erepenning van de Schiedamse Gemeenschap, waaraan verbonden een expositie van de ontwikkeling der penning in Nederland - ?

ZANDVOORT

- *Culturele Kring Zandvoort „t Helm“*. Openlucht tentoonstelling van tekeningen in de vitrines aan de Boulevard de Favauge - Sept.

ZUTPHEN

- *Stedelijk Museum*. Oudheidkamer van Zutphen en de Graafschap. Oostnederlandse vijzels. Dag. 10-12.30, 14-17; Zo. 14-17 -14 Sept.

De penningmeester van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verzoekt de leden, ter voorkoming van incassokosten, hun contributie over het jaar 1952 ad f 10.— (voor instellingen f 15.—) vóór 15 September a.s. te voldoen op de postrekening van de Bond: Rotterdam 140380 of op de bankrekening van de Bond bij de Heren R. Mees & Zoonen, Rotterdam.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Zeestraat 82, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

AUGUSTUS

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GRONINGEN

Heveskes. De restauratie van de in oorsprong uit de 13de eeuw daterende en later zeer gewijzigde, door de oorlogshandelingen getroffen Ned. Herv. Kerk en toren, is voltooid. Arch.: P. van Loo te Groningen.

DRENTE

Coevorden. Met het herstel van de toren van de 17de eeuwse Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: J. Boelens te Assen.
Lhee. Het uit het eind van de 18de eeuw daterende v.m. Schooltje zal binnenkort worden hersteld. Arch.: E. Kiestra te Westerbork.

OVERIJSEL

Wanneperveen. De eenvoudige, uit het begin der 16de eeuw daterende Ned. Herv. Kerk is in restauratie. Arch. Bur.: Meyerink te Zwolle.

GELDERLAND

Ophemert. Met het herstel van het 16de eeuwse koor der Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: Ir. N. J. Kruizinga te Rijswijk.
Zutphen. De muur op het Hagepoortplein, een overblijfsel van de ommuring langs de Oostzijde van de oude stad, is in restauratie. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

— De Oude Nieuwstadspoort, aan de Noordzijde van de Nieuwstad gelegen, is thans hersteld. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

UTRECHT

Amerongen. De laat-gothische Ned. Herv. Kerk, die bekoorlijk in de dorpskom is gelegen, is gerestaureerd. Arch.: J. G. A. Heineman te Velp.
Amersfoort. Met het herstel van de balustrade van de bakstenen toren van de St. Joriskerk is een aanvang gemaakt. Arch.: G. H. Kleinhout en J. van der Steur te Amsterdam.
Eemnes-Buiten. De restauratie van de forse toren der Ned. Herv. Kerk is in voorbereiding. Arch.: P. H. N. Briët te Hilversum en P. C. van Uchelen te Laren.

NOORD-HOLLAND

Den Burg (Texel). Het fraaie 17de eeuwse pand Kogerstraat 1 is in restauratie. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.
Monnikendam. De herbouw van de klokgevel van het 18de eeuwse pand Noordeinde 18 is begonnen. Arch.: J. Plas te Purmerend.

ZUID-HOLLAND

Tienhoven. Het herstel van het dak der Ned. Herv. Kerk is voltooid. Arch.: G. van Hoge-vest te Amersfoort.

ZEELAND

St. Anna ter Muiden. De restauratie van het dorpsplein is gereed gekomen. Dit is de eerste maal, dat de bebouwing van een pleinwand in haar geheel werd hersteld. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Oost-Souburg. De aardig gelegen, uit fraai gekleurde baksteen opgetrokken Ned. Herv. Kerk en toren zijn sinds enige tijd gerestaureerd. Arch.: E. P. Messer te Amsterdam.

Sluis. Verdere consolidatiewerkzaamheden aan het in 1944 door het oorlogsgeweld grotendeels verwoeste raadhuis zijn in uitvoering. Arch.: G. M. Sturm te Goes en Ir. F. H. Klokke te Middelburg.

Tholen. De restauratie van de monumentale Ned. Herv. Kerk is thans zover voortgeschreden, dat het schip wederom voor de uitoefening van de eredienst in gebruik is genomen. De restauratie van het transept is in volle gang, terwijl die van de stoere gothische bakstenen toren voltooid is. Arch.: H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen en Ph. W. J. C. Bolt te 's-Gravenhage.

Ijzendijke. Het pand Landpoortstraat 12, dat een afgeschuinde (vroeger trap-) gevel uit 1625 bezit, is gerestaureerd. Arch.: Ir. H. de Lussanet de la Sablonière te Middelburg.

— Het 17de eeuwse pand Markt D 325 is geheel hersteld. Arch.: Ir. H. de Lussanet de la Sablonière te Middelburg.

NOORD-BRABANT

Bergen op Zoom. De restauratie van de stoere middeleeuwse Gevangenpoort is in voorbereiding. Arch.: A. van der Steur te Rotterdam.

Bokhoven. De aardige gothische R.K. Kerk met haar 18de eeuwse interieur is hersteld. Tijdens deze restauratie is het fraaie grafmonument van Engelbert van Immerzeel en Helena, gravin van Montmorency, van de hand van Artus Quellinus, in het Noordertransept geplaatst. Arch.: Ir. N. van der Laan te 's-Hertogenbosch.

Heusden. De restauratie van de decoratieve 17de eeuwse gevel van het pand Hoogstraat O 112 is in voorbereiding. Arch.: J. Baayens te Heusden.

Prinsenbeek. De bekende poorttoren van het Kasteel Gageldonk is gerestaureerd. Arch.: F. Mol te Breda.

Sprang. Het herstel van de daken der merkwaardige Ned. Herv. Kerk is aangevangen. Arch.: B. van Bilderbeek en C. Basters te Dordrecht.

Woensel. Het herstel van de kloeke Kempische toren is in voorbereiding. Arch.: Ir. C. G. Geenen te Eindhoven.

LIMBURG

Helden. De fraaie 15de eeuwse R.K. dorpskerk is in restauratie. Arch.: Ir. J. Kayser te Venlo.

Thorn. Het herstel van de schilderachtig gelegen Kapel O.L.V. onder de Linden is in voorbereiding. Arch.: H. Palmen te Sittard.

BONDS-NIEUWS

Naar aanleiding van hetgeen op de Algemene Ledenvergadering te Roermond werd besloten, heeft het Bestuur van de Bond op 10 Juli j.l. het volgende schrijven gericht aan het gemeentebestuur van Groningen:

Het Bestuur van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond heeft met bekommering vernomen van de nieuwe plannen tot oplossing van de verkeersproblemen in de binnenstad, welke ondermeer zouden beogen een afbraak van de uit 1509 daterende, oorspronkelijk als Reethuis gebouwde Hoofdwacht aan de Grote Markt. Het feit, dat dit gebouw op de Voorlopige Monumentenlijst van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg werd geplaatst, onderstreept naar het

oordeel van het Bestuur de historische betekenis van dit monument zodanig, dat er nauwelijq aan behoefte de worden toegevoegd, hoe de afbraak een niet te herstellen verlies zou betekenen.

Het Bestuur van de Bond meent dan ook Uw aandacht te moeten vragen voor het behoud van dit gebouw, waarvoor het Rijk zich op het eind van de vorige eeuw heeft ingespannen om het in zijn oorspronkelijke staat terug te brengen en veroorlooft zich tevens er ernstig bij U op aan te dringen, dat voor de verkeersproblemen een andere oplossing worde gezocht.

Ten overvloede wijst het er op, dat ingevolge artikel 1 van de tijdelijke Monumentenwet van 2 Februari 1950 (Staatsblad 1950 K. 23) zonder

voorafgaande machtiging van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen niet tot afbraak zal kunnen worden overgegaan.

Verder betuigde het Bestuur aan B. en W. van Amsterdam zijn adhaesie met het door de Bond Heemschut ingediende protest tegen de verbouwing van het perceel Herengracht 434.

Tijdens de excursie van de Bond op 28 Juni j.l. heeft een van de deelnemers zijn fototoestel in een van de beide autobussen laten liggen en niet teruggevonden. Mocht iemand het toestel onder zijn hoede hebben genomen, dan gelieve hij hiervan mededeling te doen aan het secretariaat van de Bond, Bleyenburg 7, 's-Gravenhage.

MUSEUM-NIEUWS

The International Institute for the conservation of Museumobjects, London.

Verschenen is de eerste News Letter van bovengenoemd instituut, gevestigd 1 Montague Place, Bedford Square, London, W.C. 1. Publicatie vormt zeker voor een dergelijk instituut als het bovenstaande, dat coördinerend wil werken op het gebied van het conserveren van museumvoorwerpen, een zeer belangrijk hulpmiddel. Daar toch vergaderingen, waar mondelinge uitwisseling van gedachten mogelijk is, tot de uitzonderingen behoren, is een dergelijk communicatiemiddel als deze News Letter geredigeerd door het Brooklyn Museum te Brooklyn, zeer geschikt. Behalve een kort verslag van de bijeenkomst van de ICOM Commission for the care of paintings in Brussel (1951) met de aldaar genomen besluiten, vindt men verder onder News Notes korte berichten over restauratiewerkzaamheden in alle delen der wereld. Een bibliografie betreffende het conserveren en het technisch onderzoek van kunstvoorwerpen besluit deze eerste publicatie, die naar de redactie in het voorwoord mededeelt binnen afzienbare tijd door een meer omvangrijke periodiek vervangen zal worden.

Het Nederlandse lid, Dr. A. van Schendel van het Rijksmuseum te Amsterdam, heeft voor belanghebbenden enkele exemplaren van deze uitgave beschikbaar.

Aanvragen hiervoor gelieve men rechtstreeks aan de Heer Van Schendel te richten.

ARNHEM, *Het Nederlands Openluchtmuseum. Veertigjarig bestaan.*

In Nederlands Volksleven, nr. 2, 1952, blz. 17 treft men van de hand van de heer Ferd. Rondagh een verslag¹ aan van de feestelijkheden,

¹ Zie verder ook: Bijdragen en Mededelingen, 3e reeks, nr. 2, 1952.

die in Mei gehouden werden ter gelegenheid van het 40-jarig jubileum van het Rijksmuseum voor Volkskunde te Arnhem. Na eerst de hoofdpunten uit de redevoeringen der verschillende autoriteiten gereleveerd te hebben — o.m. werd door de Directeur Dr. Win. Roukens aan de figuur van Frederic Adolphe Hoefler als initiatiefnemer van het Openluchtmuseum een uitvoerig betoog gewijd — geeft de schrijver vervolgens een kort overzicht van de nieuwe aanwinsten van het museum, als de Limburgse stroopstokerij uit Ter Straet met inventaris uit Trintelen en de Staphorster boerderij. Tot besluit worden nog het vogelschieten, vendelzwaaien en volksdansen genoemd, die het levende element der volkscultuur vormende, medewerkten deze jubileumdag, waarvoor grote belangstelling bestond, te doen slagen.

EDE, *Museumboerderij heropend.*

Op 23 Juli j.l. werd de Museumboerderij in de Driehoek, die sinds de oorlog gesloten is geweest, na van een nieuw dak voorzien en wat opgeknapt te zijn, opnieuw geopend. De boerderij bestaande uit twee woonvertrekken met bedsteden en een deel met stallen voor koeien en varkens alsmede een ruimte om te karnen (met o.m. koperen melkgerei) behoort tot een der weinige in deze omgeving nog voorkomende typen. Door Willem Witsen's schilderijen en aquarellen zullen deze boerderijen gelukkig bekend blijven. In de deel voorzien van een lemen vloer zijn verschillende oude landbouwwerktuigen te bezichtigen. De woonkamer, waardoor men binnenkomt, is als een oud Edese kamer, o.a. met een open haard, ingericht. In het andere vertrek zijn voorwerpen geëxposeerd, die op Oud Ede betrekking hebben (foto's, tekeningen enz.). In de tuin bevindt zich een bakhuis afkomstig uit de omgeving.

D. F. Lunsingh Scheurleer

ENSCHEDÉ, *Het Natuurhistorisch Museum.*

In 1920 ontstond uit verschillende particuliere collecties, vooral van leden der plaatselijke Natuurhistorische Vereniging, het bescheiden begin van het Natuurhistorisch Museum, dat de bevolking van Twente en in het bijzonder van Enschede vertrouwd wil maken met de flora, fauna en geologie van dit gebied. De huisvesting van de collecties, welke gestaag aangroeiden, was aanvankelijk zeer primitief; het is ongetwijfeld aan de Enschedese onderwijzer M. J. van Sambek — op zijn initiatief werd ook in 1923 de Museumvereniging opgericht — te danken, dat althans de grootste moeilijkheden overwonnen konden worden. Na verloop van enige jaren stelde de Gemeente enkele schoolzolders beschikbaar, zodat een behoorlijke bergruimte verkregen werd, welke echter als expositieruimte niet bruikbaar bleek. Men trachtte dit bezwaar te ondervangen door het inrichten van tijdelijke tentoonstellingen in klaslokalen; op den duur was dit systeem niet te handhaven.

In 1938 werd het pand aan de Tromplaan gehuurd, dat weldra dankzij enkele milde gevers eigendom van de Museumvereniging werd; eind 1939 kon het Museum voor het publiek worden opgesteld.

De oorlog bracht ernstige schade aan de collecties. Weliswaar is thans de „show-collectie” behoorlijk ondergebracht, doch de uitgebreide wetenschappelijke verzamelingen, waaronder zich een grote vogel- en vlindercollectie bevindt, welke voortdurend zorg en onderhoud vragen, zijn elders in de stad opgeslagen. Een uitbreidingsplan stuit voorlopig nog af op bouwkosten en diverse vergunningen.

Onder de streekcollecties, welke a.h.w. een inleiding vormen op de verzamelingen van algemene aard, nemen de unieke gesteenten en fossielen een zeer bijzondere plaats in; hiernaast zijn het herbarium en de vlinder- en molluskencollectie vermeldenswaard. Na de oorlog werd de fraaie zoogdier- en vogelcollectie van Dr. C. Eykman aangekocht (voor het grootste gedeelte Nederlands materiaal). Tenslotte zij nog genoemd de verzameling door Dr. W. G. N. van der Sleen bijeengebracht, bestaande uit een uitgebreide schelpen-collectie en tal van lagere dieren, planten, fossielen, schedels enz. uit vrijwel alle landen der wereld.

Voor de opstelling der zoogdier- en vogelverzameling heeft men gebruik gemaakt van een zestal diorama's, welke respectievelijk een strand-

en duinlandschap, zangvogels in zomer en winter, twee bosdiorama's en een typisch Twentelandschap omvatten (gelegen parterre). Tevens kan men in deze ruimte een kleine collectie exotica en mineralen bewonderen, welke in ondiepe staande vitrines, voorzien van matglazen zijwanden en bodem, waarlangs en waaronder verlichting is aangebracht, een aardig effect maakt.

Langs de trap, die naar de bovenverdieping voert, is de geschiedenis der aarde in beeld gebracht; van ieder tijdvak wordt schematisch een korte karakteristiek gegeven met de kenmerkende fossielen, waaraan nog toegevoegd is een kaartje met de in een bepaald tijdvak optredende verdeling van land en water in W. Europa. Aldus is, profijt trekkend van de ruimte, tevens een aesthetische oplossing gevonden voor de kale muurvlakken, welke een trappenhuis altijd ontstieren. Het gangportaal wordt verfraaid met aquarellen van inlandse paddestoelen van de hand van de kunstenaar-bioloog A. Middelhoek.

In de bovenzalen zijn de insecten en overige arthropoden, benevens de week- en lagere dieren ondergebracht. Ook de planten zijn hier in een „draaiboek” vertegenwoordigd. Het sluitstuk van de collecties vormen de geologische verzamelingen, verlucht met maquettes, profielen en schema's, waarbij ook de winning van aardolie, steenkolen en de zoutindustrie in beeld wordt gebracht.

Naar het ondergetekende voorkomt is het zeker mede uit deze aanschouwelijke wijze van opstelling te verklaren, dat het publiek (16.000 pers.) zo zeer gevarieerd is; door samenwerking met tal van verenigingen bij tentoonstellingen enz. en door het schoolbezoek kunnen vrijwel alle lagen der bevolking bereikt worden.

Als een der belangrijkste taken wordt dan ook beschouwd het verder stimuleren van het jeugd-bezoek. Sinds eind 1951 is een begin gemaakt met het leggen van een nauwer contact met de scholen; het vak natuurlijke historie wordt nu eenmaal op de lagere school zeer stiefmoederlijk bedeed. In verband hiermede worden nu in de wintermaanden enkele museumlessen gehouden, waarvan de onderwerpen door een speciaal daartoe in het leven geroepen commissie „School en Museum” worden vastgesteld; de leden vertegenwoordigen alle richtingen van het onderwijs. Iedere school krijgt, in samenwerking met de afdeling Onderwijs van de Gemeente een tekst toegezonden, aan de hand waarvan de leerkracht de les kan voorbehandelen. De handleiding geeft uitsluitend gerubriceerd feitenmateriaal; er is

duis geen sprake van een standaardles. Het Museum kan aldus steunend op reeds aanwezige kennis door middel van een filmstrook en „real stuff” de behandeling afsluiten. Uiteraard zijn deze voorstellingen voorlopig slechts bedoeld voor de hoogste klassen der lagere school en alle klassen van U.L.O. en dergelijke onderwijsinstellingen. Door gebrek aan ruimte moeten de museumzalen voor dergelijke bijeenkomsten gebruikt worden, tengevolge waarvan sluiting voor het publiek noodzakelijk is. De hoop mag dan ook worden uitgesproken, dat binnen afzienbare tijd de geprojecteerde uitbreiding werkelijkheid wordt, waardoor ook dit belangrijke opvoedende werk zijn voortgang zal kunnen hebben.

G. M. RODING

HARDERWIJK, *Veluws Museum van Oudheden.*

Zoals wel meer het geval is bij musea, kwam de oudheidkamer voort uit een in 1931 gehouden tentoonstelling ter herdenking van het 700-jarig bestaan van Harderwijk als stad.

De hieruit ontstane collectie vond een gastvrij onderkomen in een tweetal vertrekken van het Raadhuis. Vooral door toedoen van de in 1950 overleden conservator de heer D. Kok Jzn., breidde de verzameling zich steeds uit, waardoor de beide zaaltjes geen voldoende plaats meer boden voor de met moeite en zorg bijeengebrachte oudheden, topografica, klederdrachten en vele andere voorwerpen, welke betrekking hebben op Harderwijk en de Overveluwe. De hartewens van de heer Kok om het bij zijn leven door hem bewoonde laat-18de eeuwse huis, Donkerstraat 5, tot museum te maken, kon dank zij de medewerking van diens erfgenamen, die het pand tegen een redelijk bedrag aan de Gemeente Harderwijk verkochten, in vervulling gaan.

De heer F. W. Drijver, opvolger van de heer Kok, maakte de woning geschikt voor museum, wat mede door een subsidie van het Gemeentebestuur mogelijk werd. De grote ruime zaal gelijkvloers aan de straatzijde toont de bezoekers o.m. een miniatuur Veluwe kamer, vitrines met charters en munten (o.m. die te Harderwijk werden geslagen), tin, tegeltableaux, enz. Hierachter bevindt zich een zaal waarvan de wanden met stucornament in Lodewijk XVI stijl zijn versierd en die uitzielt op de vrolijke tuin met oude gevelstenen. Deze zaal zal voor het houden van lezingen enz. gebruikt worden. De overige kamers van deze verdieping zijn door bewoning tot nu toe niet voor museumdoeleinden beschikbaar.

Op de eerste etage staat op de gang een vitrine met praehistorisch aardewerk, afkomstig uit de omgeving. In een der op deze verdieping gelegen vertrekken is een roefje van een schip gereconstrueerd, waarin ook een slaapstede voor twee personen is aangebracht, om het publiek en vooral de jeugd een denkbeeld te geven van een Zuiderzeebotter. Voorts vindt men hier schilderijen voorstellende Zuiderzeeschepen van de hand van Herder, de man, die steeds geijverd heeft voor het behoud van de Zuiderzee.

In de andere nieuw behangen zaaltjes zijn achtereenvolgens ondergebracht: de bibliotheek met vele herinneringen aan de voormalige Hoge School (o.a. oraties van de professoren en profschriften), topografica (o.m. prenten en een alleraardigste collectie prentbriefkaarten), welke de bezoeker in aanraking brengen met oud-Harderwijk, de klederdrachten van de Over-Veluwe, de daarbij behorende gouden en zilveren sieraden, enz.

Tenslotte zijn op de ruime zolder, welke nog meer mogelijkheden voor expositie biedt, netten en schilderijen eveneens door Herder, geëxposeerd.

Het museum is met grote smaak en op overzichtelijke wijze ingericht, waardoor hier gelukkig niets meer valt te bespeuren van de dorheid, aan zoveel oudheidkamers, eigen. Ons land, en Harderwijk in het bijzonder, kan trots zijn op dit museum en de bereikte resultaten.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

TERSCHELLING, *Het Behouden Huys.*

In een der weinige nog overgebleven Commandeurshuizen werd op 15 Juli jl. een museum geopend. Dit van 1689 daterende huis werd door architect A. Baart Jr. uit Leeuwarden gerestaureerd en is aldus van de ondergang gered. Een kleine collectie is thans tentoongesteld, welke o.m. betrekking heeft op de walvisvaart (hal) en op de klederdrachten van het eiland (zijkamertje en gang). De in de „mooie” kamer aanwezige bedsteden — met eikenhouten deuren — zijn tot vitrines verbouwd, waarin enkele voorwerpen afkomstig van Nova Zembla, door het Rijksmuseum voor korte tijd in bruikleen afgestaan. Voorts treft de bezoeker hier aan: stoven, serviesgoed en prenten, afkomstig van het eiland. Achter deze ruimte bevindt zich nog een vertrek, dat door de gang te bereiken is en waar eveneens museumvoorwerpen zijn tentoongesteld.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

ZAANDIJK, Zestig jaar Zaanlandsche Oudheidkamer.

Tegenwoordig is men geneigd om het woord oudheidkamer te vervangen door museum, aangezien de vrees bestaat dat de eerste term bij het publiek associaties oproept aan een muffe, donkere rommelzolder waar een aantal onooglijke, slecht te definiëren voorwerpen onder een grauwe stoflaag liggen te verpulveren en slechts in staat zijn het enthousiasme op te wekken van een enkele zonderling, wiens ouderdom die van het tentoongestelde bijkans evenaart. „Museum” staat er dus op het uithangbord van het perceel Lagedijk 80 te Zaandijk, en hiermee toont Zaanland dat het zich ook op het gebied der oudheidkunde aan het moderne leven heeft aangepast. Maar nu het gaat om de geschiedenis der verzameling is het woord oudheidkamer toch volkomen op zijn plaats. Want als „de oudheidkamer” staat zij bekend, zestig jaar lang, en zo en niet anders spreken de Zaankanters over hun museum.

Het zestigjarig jubileum werd 24 Juni j.l. gevierd met een bijeenkomst in het raadhuis te Zaandijk. Een drievoudig jubileum, want tegelijkertijd vierde men het zestigjarig conservatorchap van de heer G. J. Honig en het even langdurig bestaan van de „Vereeniging tot instandhouding en uitbreiding der Zaanlandsche Oudheidkundige Verzameling J. Honig Js. Jr.”

De particuliere collectie van Jacob Honig Janszoon Jr. (vader van de heer G. J. Honig) vormt de basis van de Zaanlandse Oudheidkamer. Oprichter van het Zaanlandsch Jaarboekje (1841), schrijver van de Geschiedenis der Zaanlanden (1849) en van Historische, Oudheid- en Letterkundige Studiën (1866), was hij tevens hartstochtelijk verzamelaar van boeken, prenten en voorwerpen op de Zaanstreek betrekking hebbende. Het was steeds zijn wens deze collectie onder de ogen van het publiek te brengen, doch zijn dood in 1870 verhinderde de verwezenlijking van dit plan. Vier jaar later werd de verzameling voor het eerst openbaar tentoongesteld op een expositie van Zaanse Oudheden te Zaandam gehouden. Tenslotte bood de oudste zoon, Jacobus Johannes Honig, de gehele verzameling aan de gemeente Zaandijk aan, op voorwaarde, dat er een geschikte ruimte voor zou worden gevonden. Zo werd in 1890 alles ondergebracht in het raadhuis en het raakte als „oudheidkamer” bekend, een situatie die nog in verschillende plaatsen van ons land voorkomt. In 1940 schonk de directeur

van het blad „De Zaanlander” aan de gemeente het fraaie achttiende-eeuwse koopmanshuis, waarin het museum thans gevestigd is, en dat een zeer passende omgeving vormt voor de zich door giften en aankopen steeds uitbreidende collectie.

Dit alles en nog veel meer werd gememoreerd op de reeds genoemde jubileumbijeenkomst. De Commissaris der Koningin voor de Provincie Noordholland, Dr. J. E. Baron de Vos van Steenwijk sprak het openingswoord. Hij wees o.a. op het belang van het feit, dat een zo modern industriegebied als de Zaanstreek steeds de band met het verleden vasthoudt en overal tracht de schoonheid uit vroeger tijden te bewaren. De voorzitter van het bestuur der Zaanlandse Oudheidkamer, Mr. J. W. Groesbeek gaf een uitgebreid overzicht van alles wat in de afgelopen zestig jaar tot stand was gebracht en dankte in warme bewoordingen de heer G. J. Honig voor het zeer vele en belangrijke werk dat hij al die jaren heeft verricht, niet slechts voor het museum, maar ook voor de gehele Zaanstreek door zijn onafgebroken archiefvorsingen en zijn talloze publicaties. Als conservator van de Oudheidkamer heeft de heer Honig deze nooit beschouwd als de privéverzameling van wijlen zijn vader, maar als openbaar museum en steeds heeft hij met groot enthousiasme bij beheer en opstelling de nieuwste en modernste methodes toegepast. Nu de heer Honig wegens zijn zeer hoge leeftijd als conservator bedankt, wenst men hem het erelidmaatschap van de Vereniging aan te bieden. Verder wees de heer Groesbeek op de groeiende belangstelling van overheidswege voor het museum. De inventarisatie en wetenschappelijke documentatie alsmede enkele wijzigingen in de opstelling zijn met steun van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen verricht. Namens de afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming van het Ministerie van O., K. en W. sprak Dr. Mr. F. J. Duparc zijn gelukwensen uit; hij verzekerde dat de belangstelling van de overheid zich volstrekt niet beperkt tot de grote musea, maar dat ook kleinere waardevolle verzamelingen als die van de Zaanlandse Oudheidkamer de volle aandacht van het Ministerie genieten.

Na afloop van de plechtigheid werd het museum bezichtigd, waar een groot aantal nieuwe aanwinsten was tentoongesteld.

De charme van een museum als de Zaanlandse Oudheidkamer is voor een groot deel hierin gelegen, dat alle voorwerpen zijn geëxposeerd in hun a.h.w. natuurlijk milieu: de achttiende-eeuwse meubels in de rococo-kamer met geschil-

derd behang; de gebruiksvoorwerpen, waaronder ware juweeltjes van volkskunst, in de keuken met de Zaanse schouw of smuiger; historische en topografische schilderijen in de in late Empirestijl aangebouwde „zaankamer”. De bezoeker voelt zich volkomen verplaatst in de sfeer van de oudzaanse cultuur en heeft eerder de indruk zich in een bewoond huis dan in een museum te bevinden. Op de bovenverdiepingen prijken de costuums, de uitzonderlijk mooie scheepsmodellen, een zeer zeldzame collectie kinderspeelgoed uit de achttiende eeuw, de rijke verzameling tekeningen en gravures, en verder talloze voorwerpen die karakteristiek zijn voor deze streek, waar scheepvaart en walvisvangst, papierindustrie en scheepsbouw eertijds zo grote rijkdom hebben gebracht. In kort bestek een overzicht te geven van de vele en belangrijke stukken die de verzameling bevat is niet mogelijk. Men sla deze met eigen ogen gade. Helaas is plaatsgebrek de oorzaak dat heel veel niet kan worden tentoongesteld en in depotruimte — die echter ook onvoldoende is! — moest worden opgeslagen. Hopelijk wordt voor dit alles in de nabije toekomst een oplossing gevonden.

Petra Clarijs

Expertise-Instituut

Volgens een ons toegezonden persbericht is te Amsterdam opgericht een „Instituut ter bevordering van grondige en onafhankelijke expertise van kunstwerken”. Dit instituut wil een bemiddelende instelling zijn, waartoe ieder zich kan wenden, die een expertise wenst. Het bestuur wijst voor elk onderzoek de deskundigen aan, die naar zijn oordeel het meest bevoegd zijn en die de expertise op kosten van de belanghebbende zullen verrichten.

Voorzitter van het bestuur is Mr. J. Slagter te Leiden, secretaresse Mevr. Margrit de Sablonière, Leiden, penningmeester Jhr. W. J. H. B. Sandberg te Amsterdam, leden de heren C. Doelman, Ir. V. W. van Gogh, Prof. Dr. A. P. A. Vorenkamp, Mr. H. A. Wassenbergh.

N.B. De „Boston Society of Natural History” (Massachusetts, U.S.A.) heeft zijn oude gebouw verkocht en zal een Science-museum stichten. Bouwterrein en bouwproject zijn beide schitterend. Twee opmerkelijke dingen: in het nieuwe museum zal roken worden toegestaan in de uitstallingszalen; de leden mogen hun contributie voor de „Society” aftrekken van hun „State and Federal Income Tax”.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Amsterdams Historisch Museum*. „De Waag”. „De Blaeu's”. De Gouden Eeuw der Nederlandse Cartografie -29 Sept.
- *Museum Fodor*. „De Onafhankelijken” -18 Sept.
- *Museum van den Arbeid*. „De cacao van 1519-1953” ?
- *Rijksmuseum*. 3 Eeuwen portret in Nederland, 1500-1800. Ma. t/m Za. 10-17; Zo. 13-17; Wo. en Vr. 20-22 -5 Oct.
- *Stedelijk Museum*. Vals of Echt -30 Sept.
De duivel in de beeldende kunst -30 Sept.
Schilders ter zee -29 Sept.
- *Museum Willet Holthuysen*. Nederlands porcelein van 1759-1810. Eerste documentaire tentoonstelling -30 Sept.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Tentoonstelling reproducties Leonardo da Vinci 14 Oct.-11 Nov.
- *Het Nederlands Openluchtmuseum*. Klederdrachtententoonstelling verzameling H. K. H. Prinses Wilhelmina -1 Nov.

DELFT

- *Stedelijk Museum „Het Prinsenhof”*. Oude Kunst- en Antiekbeurs. Werkd. 10-17.30; Zo. 13-17.30; Di. en Do. 19-22 -17 Sept.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Tentoonstelling reproducties Leonardo da Vinci 25 Sept.-10 Oct.

ENKHOUIZEN

- *Rijksmuseum voor de Zuiderzee „Het Zuiderzeemuseum”*. „Kunstenaars zien de Zuiderzee” -eind Sept.

GOUDA

- *Stedelijk Museum „Het Catharina Gasthuis”*. Werk van Nederlandse grafische kunstenaars 26 Sept.-22 Oct.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. „Claude Monet” -22 Sept.
„Groupe des Six” -17 Sept.
- *Het Nederlandse Postmuseum*. Eeuwfeest Rijkstelegraaf -29 Sept.

GRONINGEN

- *Genootschap Pictura*. Werk van Jeanne Bieruma Oosting en van Michel Ciry 19 Sept.-13 Oct.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Vertrouwd Bezit van Vreemde Herkomst -1 Oct.

NIJMEGEN

- *Waaggebouw*. „Jonge Limburgse Kunst” -1 Oct.
„De Nijmeegse jeugd tekent” me' als gasten „Amerikaanse kindertekeningen” -18 Sept.

ROERMOND

- *Gemeentelijk Museum „Hendrik Luyten-Dr. Cuypers Museum”*. Werkstukken der eerste gediplomeerden van de Jan van Eyck-Academie te Maastricht - ?

ROTTERDAM

- *Maritiem Museum „Prins Hendrik”*. „Van Vlootvoogden en Zeeslagen” (prenten van de Atlas van Stolk). Dag. 10-17; Di. en Do. 19-22 -1 Oct.
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Folkloristische werken van de Joegoslavische schilderes en ethnologue Zdenka Sertic -17 Sept.

TILBURG

- *Natuurhistorisch Museum*. „De Brabantse vennen” -1 Oct.

VERSLAGEN VAN HET 17DE INTERNATIONAAL KUNSTHISTORISCH CONGRES

Men heeft het voornemen om de lezingen en communicaties van het 17de Internationaal Kunst-historisch Congres dat van 23 tot 31 Juli te Amsterdam werd gehouden, nit te geven in boekvorm. De prijs hiervan zal liggen tussen de f 25.— en f 30.—. Gaarne ontvangt het Secretariaat de bij deze aflevering ingesloten briefkaart retour, ter bepaling van de grootte van de oplage.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Zeestraat 82, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

SEPTEMBER

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Harlingen. Restauratiewerkzaamheden aan het fraaie 17de eeuwse pand Voorstraat 83 zijn in uitvoering. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Piaam. Het herstel van het laat-romaanse zaalkerkje is in voorbereiding. Arch.: A. Baart Jr. te Leeuwarden.

GRONINGEN

Bedum. De stoere Romaanse toren der Ned. Herv. Kerk zal worden gerestaureerd. Arch.: A. R. Wittop Koning en R. Offringa te Groningen.

Groningen. Herstelwerkzaamheden aan de kap van de uit 1665 daterende Ned. Herv. Noorderkerk worden uitgevoerd. Arch.: K. Reker te Groningen.

OVERIJSEL

Dalfsen. De restauratie van de ronde verdedigingstoren van het aan een arm van de Vecht gelegen kasteel Rechteren, is in voorbereiding. Arch. Bur.: G. H. Kleinhout en Ir. A. J. van der Steur te Amsterdam.

GELDERLAND

Dinxperlo. De oorlogsschade aan de Ned. Herv.

Kerk en toren in hersteld. Arch.: K. L. Symons te Amsterdam.

Persingen. Met de restauratie van het aantrekkelijk in het landschap gelegen gothische bakstenen v.m. Ned. Herv. Kerkje is een aanvang gemaakt. Arch.: Ir. J. G. Deur te Nijmegen.

Randwijk. Het gothische koor der Ned. Herv. Kerk is in restauratie. Arch.: Ir. W. J. G. van Mourik te Velp.

Terborg. De restauratie van de vleugel met de vierkante toren van het aantrekkelijk gelegen kasteel Wisch is gereed, terwijl de onderzoeken aan het hoofgebouw worden voortgezet. Arch.: E. A. Canneman te 's-Gravenhage en G. D. Jurjaanz te Amsterdam.

Wilp. De fraaie Romaanse, uit ongeveer 1100 daterende tufstenen toren van de Ned. Herv. Kerk is in restauratie. Arch.: H. Postel en Ir. F. Sevenhuysen te Delft en Ir. J. J. Terwen te Leiden.

Zutphen. De aan de refter van het v.m. Dominicanenklooster toegebrachte oorlogsschade is geheel hersteld. Arch. Bur.: G. H. Kleinhout en Ir. A. J. van der Steur te Amsterdam.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Met de restauratie van het pand Oudezijds Voorburgwal 183, dat een brede 17de eeuwse halsgevel bezit, is een aanvang gemaakt.

- Ankeveen.* Het herstel van het huis Berg en Vaart, dat een goed voorbeeld is van een eenvoudig 18de eeuws landhuis, is in volle gang. Arch.: Chr. Nielsen te Amsterdam.
- Hoorn.* De restauratie van het in zeer vervallen staat verkerende pand Gerritsland 53 is in voorbereiding. Arch.: V. J. Polman te Hoorn.
- Medemblik.* Het aan de Nieuwstraat gelegen v.m. gemeenlandshuis van het waterschap „de vier Noorder Koggen” zal worden gerestaureerd. Arch.: S. Varwijk te Medemblik.
- Midden-Beemster.* De restauratie van de uit het begin der 17de eeuw daterende toren van de Ned. Herv. Kerk is gereed. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.
- Monnikendam.* Het 17de eeuwse pand „de Bonte Os”, is gerestaureerd. Arch.: H. van Tijen te Aerdenhout.
- Naarden.* Met de restauratie van de kap op het middenschip der 16de eeuwse Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: L. Streefkerk en W. de Gooyer te Naarden.
- Oude-Niedorp.* Voorbereidingen worden getroffen voor het herstel van de laat-gothische Ned. Herv. Kerk. Arch.: D. Fledderus te Enkhuizen.
- Wognum.* De fraaie toren met stenen spits van de laat-gothische Ned. Herv. Kerk zal binnenkort worden gerestaureerd. Arch.: Ir. H. Thunnissen te 's-Gravenhage.

ZUID-HOLLAND

- Delft.* De gedeeltelijke restauratie van de Waalse kerk, welke een onderdeel uitmaakt van het Prinsenhof, is voltooid. Arch.: Prof. N. Lansdorp te 's-Gravenhage.
- 's-Gravenhage.* Met de restauratie van het in oorsprong 17de eeuwse, doch in de 18de eeuw geheel gewijzigde pand Dunne Bierkade 18, is een aanvang gemaakt. Arch.: Dr. Ir. G. A. C. Blok te 's-Gravenhage.
- In het inwendige van de Ned. Herv. Kloosterkerk worden wijzigingen aangebracht, terwijl een centrale verwarming wordt aangelegd. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.
- Katwijk aan Zee.* De toren van de Ned. Herv. Kerk, die in de bezettingsjaren door de Duitsers ten dele werd afgebroken, wordt thans van een nieuwe bekroning voorzien. Arch.: A. P. Smits te Aerdenhout.
- Leiden.* Aan de 13de eeuwse overwelfde kelders van het pand Breestraat 113 worden restauratiewerkzaamheden uitgevoerd. Leiding:

Dienst Gemeentewerken en Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

- Vianen.* Het schip van de laat-gothische Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd; tijdens dit herstel is het oude orgel op de definitieve plaats gesteld. Arch.: H. van Hogeveest te Amersfoort.

ZEELAND

- St. Annaland.* Met de restauratie van de 17de eeuwse hoeve „Nooitgedacht” is een aanvang gemaakt. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
- Hulst.* De restauratie van het in oorsprong vroeg 16de eeuwse, doch in latere jaren zeer verminkte raadhuis is gereed. Ontwerp voorgevel en nieuwe torenbekroning van architect E. A. Canneman, te 's-Gravenhage, verbouwing en aankleding van Ir. H. de Lussanet de la Sablonière te Middelburg en G. M. Sturm te Goes. Uitvoering: G. M. Sturm.
- Kattendijke.* De schilderachtige toren der Ned. Herv. Kerk zal worden gerestaureerd. Arch. Bur.: Rothuizen en Van 't Hooft te Goes.
- St. Maartensdijk.* Voorbereidingen tot herstel van de fraaie toren der Ned. Herv. Kerk worden getroffen. Arch.: H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.
- Middelburg.* De merkwaardig achter de huizen van de Lange Delft verscholen gelegen Gasthuiskerk zal worden hersteld. Arch.: Ir. H. de Lussanet de la Sablonière te Middelburg.

LIMBURG

- Blerick.* Het herstel van het pand Helling 5 is in voorbereiding. Arch.: J. Kayser te Venlo.
- Eysden.* Voorbereidingen worden getroffen om de Zuid-vleugel van het Kasteel Eysden te stutten. Leiding: J. Slot Sr. te Heerlen.
- Maastricht.* Met de restauratie van de 18de eeuwse, merkwaardige veelhoekige Waalse Kerk is een aanvang gemaakt. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
- Neer.* De vierkante uit de 14de of 15de eeuw daterende toren der R.K. Kerk zal worden gerestaureerd. Arch.: Ir. J. Franssen te Roermond.
- Roermond.* De restauratie van de fraaie vroeg 16de eeuwse gevel van het pand Brugstraat 7, is in voorbereiding. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
- Venlo.* Met de derde etappe van het herstel der Ned. Herv. Kerk zal een aanvang worden gemaakt. Arch.: H. Wormhoudt te Zwolle.

MUSEUM-NIEUWS

WINTERSWIJK, *Het Museum.*

Vele omzwervingen heeft Het Museum in het bijzonder in de oorlogsjaren moeten doormaken, voordat het in 1948 gevestigd kon worden op de verdiepingen boven de garage van hotel „De Klok”. Het museum kan zich gelukkig prijzen, dat het thans over deze ruimte de beschikking heeft gekregen, daar de collecties, die betrekking hebben op de geologie, biologie, en iets op gebied van historie het zeker waard zijn op een behoorlijke wijze geëxposeerd te zijn en goed tot hun recht te komen.

Isolering van de voorwerpen is bij opstelling een eerste vereiste en zeker geldt dit bij geologische verzamelingen, waar volheid zeer vermoeiend werkt. De gesteenten zijn dan ook bij de reorganisatie, die onlangs in het Winterswijkse museum plaats vond, belangrijk „uitgedund” en gerangschikt naar opeenvolgende perioden; slechts de wetenschappelijk belangrijkste en schoonste vormen zijn nu vertegenwoordigd. Van de biologische afdeling werden de vogels wat meer verdeeld over de langs de wanden geplaatste tafels, waarvan één oorspronkelijk werd gebruikt voor het exposeren van ansichten.

In dit verband zij nog eens gewezen op de moeilijkheid van het tentoonstellen van foto's en prentbriefkaarten betreffende de topografie. Op zichzelf genomen heeft dit materiaal in de oudheidkamers voor de ingezetenen van een kleine plaats grote aantrekkingskracht; met veel

belangstelling bekijkt men afbeeldingen van straten, pleinen, enz., die de vroegere toestand weergeven. Om aesthetische en praktische redenen — de foto's worden door de roestige punaises, waarmee ze bevestigd zijn dikwijls aangetast en verbleken onder invloed van het licht —, verdient het aanbeveling deze in een album te bewaren, dat indien gewenst aan een ieder getoond kan worden. Zo bleven ook in Winterswijk slechts enkele topografische tekeningen, die uit decoratief oogpunt waarde hadden, gehandhaafd, terwijl de fotocollectie in een album zal worden opgeplakt¹.

Aldus werd in de opstelling voor zover mogelijk meer evenwicht gebracht, hetgeen hier noodzakelijk is, daar op de eerste verdieping behalve de genoemde collecties ook nog een „hoekje” gewijd is aan de historische afdeling van het museum bestaande uit enkele meubelen en gebruiksvoorwerpen.

De bovenverdieping wordt voor een belangrijk gedeelte ingenomen door een aardige winkelopstand uit de vorige eeuw met bijbehorende attributen, benevens een diorama van Winterswijk en een weefgetouw.

J. Filz

¹ Het is niet raadzaam lijm te gebruiken, daar het gevaar voor „doorwerken” in de foto niet uitgesloten is. Wellicht is cellophaan plakband voor dit doel geschikt.

TWEEDE MUSEUMDAG 1952

OP VRIJDAG 14 NOVEMBER TE HOUDEN IN HET GEMEENTEMUSEUM TE ARNHEM

Het programma van deze dag bevat verschillende bijzondere elementen.

Plaats van samenkomst is het Gemeentemuseum te Arnhem, dat onder leiding van onze collega en gastheer, de Heer A. J. de Lorm, als een modern instituut verzezen is uit de puinhopen van 1944 en in Mei j.l. zijn poorten voor het publiek heeft geopend. De leden zullen er bovendien gelegenheid krijgen tot een vóórbezoek aan de op 15 November te openen speciale expositie „Nederrijnse Kunst”.

Als dag van samenkomst is dit keer voor het eerst niet de Zaterdag gekozen doch de Vrijdag, hetgeen naar het bestuur hoopt door velen aangegrepen zal worden om een aantrekkelijke indeling van het week-end te maken.

Voor deze dag is een onderwerp gekozen, dat de gemoederen de laatste tijd zeer bezig houdt: *kunstverlichting in musea*. Wij hebben ons medelid Prof. Dr. Paul Coremans, directeur van het Centraal Laboratorium der Belgische Musea te Brussel, bereid gevonden om enkele technische problemen in verband met deze kunstverlichting te bespreken. Onze voorzitter Dr. A. F. E. van Schendel zal vooraf een algemene inleiding houden, terwijl onze gastheer aan de hand van zijn ervaringen in het vernieuwde Arnhemse museum de aesthetische zijde van de kwestie zal behandelen.

Noteert de datum: Vrijdag 14 November 1952, in Uw agenda!

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Stedelijk Museum*. 40 jaar Grafische -2 Nov.
Grafiek van Bonnard en Vuillard -10 Nov.
H. ten Holt en Quirijn van Tiel -3 Nov.
- *Kunsthandel Santée Landweer N.V.*, Keizersgracht 463; Michael Podulke -23 Oct.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Reproducties Leonardo da Vinci -11 Nov.
- *Het Nederlands Openluchtmuseum*. Klederdrachten, verzameling H.K.H. Prinses Wilhelmina -1 Nov.

DELFT

- *Stedelijk Museum „Het Prinsenhof“*. Contour 1952. Hedendaagse Nederlandse Beeldende Kunst 25 Oct.-7 Dec.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Kunstnijverheid onder auspiciën van Het Prisma 18 Oct.-26 Oct.
Werk van Jan Brugge 31 Oct.-8 Nov.

GOUDA

- *Stedelijk Museum „Het Catharina Gasthuis“*. Werk van Nederlandse grafische kunstenaars -22 Oct.
Jubileumtentoonstelling van de schilder Jan van Ham 25 Oct.-17 Nov.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Meesters van de Spotprent Van Daumier tot Steinbeck -24 Nov.
Het Haagse Muziekleven in de 17e en 18e eeuw -24 Nov.
Muziekinstrumenten uit het Rijksmuseum te Amsterdam -24 Nov.

VACATURES

GEMEENTE UTRECHT

Burgemeester en Wethouders van de gemeente Utrecht roepen sollicitanten op voor de navolgende betrekkingen bij het Centraal Museum, te Utrecht:

CONSERVATOR A

Jaarwedde f 5.756,60—f 7.344,20 per jaar, inbegrepen de gebruikelijke toelagen.
Verest is: Universitaire kunsthistorische opleiding en gehele beheersing der moderne talen. Museumervaring strekt tot aanbeveling.

ASSISTENT-CONSERVATOR

Jaarwedde f 3.466,08—f 4.830,56 per jaar, exclusief de gebruikelijke toelagen.
Verest is: Universitaire kunsthistorische opleiding en ruime kennis der moderne talen.

Eigenhandig geschreven sollicitaties op zegel binnen 14 dagen na het verschijnen van dit blad te richten aan het College van Burgemeester en Wethouders van Utrecht.

- *Nederlands Postmuseum*. Permanent te bezichtigen: Maquettes, modellen en werkende toestellen, weergevende het bedrijf der Posteries, Telegrafie en Telefonie; Galerij van binnen- en buitenlandse postzegels.

- *Kunstzaal Plaats*, Plaats 21. George Lampe -24 Oct.
- *Kunstkelder*, Torenstraat 140. Bill Vreugdenhill -19 Oct.

GRONINGEN

- *Genootschap Pictura*. Tentoonstelling schilderijen Levende Meesters 18 Oct.-10 Nov.

HAARLEM

- *Teyler's Museum*. Kleine tentoonstelling van Archaeologische en Palaeontologische vondsten uit de Romeinse tijd te Velsen (ingericht door de „Archaeologische Werkgemeenschap voor Westelijk Nederland“) -1 Dec.

LEIDEN

- Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen. Van 't Hoff-tentoonstelling -30 Nov.

NIJMEGEN

- *Waaggebouw*. Tentoonstelling reproducties Leonardo da Vinci 15 Nov.-8 Dec.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Grafiek (werk van M. C. Escher, W. van Heusden, H. van Kruiningen, J. M. Prange, als gast W. J. Rozendaal) -2 Nov.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Utrechts zilver - ?

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Zeestraat 82, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

OCTOBER

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Hindelopen. De zomerhuisjes A 44 en A 49, de z.g. „likhuzen”, die vroeger dikwijls achter de woningen van de zeekapiteins te vinden waren, zijn gerestaureerd. Arch. Bur.: J. de Meyer te Amsterdam.

Leeuwarden. Op de trapgevel van de Kanselarij zijn na restauratie de oude beelden herplaatst, terwijl één werd vervangen door een copie.

GRONINGEN

Oldenzijl. De restauratie der fraaie romaanse Ned. Herv. Kerk is beëindigd. Arch.: A. R. Wittop Koning en R. Offringa te Groningen.

GELDERLAND

Eibergen. Het herstel van de slanke gothische toren der Ned. Herv. Kerk is in volle gang. Arch.: J. G. A. Heineman te Velp.

Groesbeek. Het herstel van de door oorlogsge-
weld beschadigde Ned. Herv. Kerk is in voor-
bereiding. Arch.: A. van der Kloot te Nij-
megen.

UTRECHT

Utrecht. De belangrijke gothische Buur- en Ja-
cobitoren zijn in restauratie. Arch.: Ir. P. H.
N. Briët te Hilversum.

—De restauratie van het gothische koor der
Ned. Herv. St. Janskerk, een romaanse kruis-
basiliek, is gereed, uitgezonderd de Zuiderka-
pel. Arch.: W. Chr. de Haan te Utrecht.

NOORD-HOLLAND

Midden-Beemster. De uit 1744 daterende tra-
valje is gerestaureerd. Leiding: Dienst Ge-
meentewerken.

ZUID-HOLLAND

Delft. Enige herstelwerkzaamheden aan het v.m.
St. Barbaraklooster worden uitgevoerd. Arch.:
Ir. N. van der Laan te 's-Hertogenbosch.

Dordrecht. Voorbereidingen worden getroffen
om de fundering van de Grotekerkstoren te
versterken. Leiding: Dr. Ir. J. Emmen te
's-Gravenhage.

Rotterdam. Het transept van de laat-gothische
Grote of St. Laurenskerk is in restauratie.
Arch.: J. C. Meischke en Ir. A. van der Steur
te Rotterdam.

Schiedam. Het herstel van de uit 1782 daterende
voorgevel van het 17de eeuwse Raadhuis is in
voorbereiding. Leiding: Dienst Gemeente-
werken.

ZEELAND

St. Laurens. De 17de eeuwse bakstenen Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd. Arch.: E. P. Mes-ser te Amsterdam.

Middelburg. De aan de Nieuwe- en Koorke-
rk in 1940 toegebrachte oorlogsschade is thans ge-
heel hersteld. Tegelijkertijd is de kap van de
Koorke-
rk in de oorspronkelijke vorm terug-
gebracht. In de Nieuwe Kerk is het grootse
orgelfront, oorspronkelijk afkomstig uit de
Evangelisch Lutherse Kerk en tot dusverre be-
waard in het Rijksmuseum te Amsterdam, op-
gesteld. In de Koorke-
rk heeft het gotische
orgel van de St. Nicolaaske-
rk te Utrecht, een
plaats gevonden, evenals de preekstoel, die
afkomstig is uit de Weste-
kerke-
rk te Amsterdam.

Leiding: Arch. H. van der Kloot Meyburg
te Scheveningen en Ir. A. Rothuizen te Middel-
burg.

Veere. Het aan de Vereniging Hendrick de Key-
ser toebehorende pand A 151, „de Kolve” ge-
naamd, is geheel gerestaureerd. Arch.: M. J.
J. van Beveren te Middelburg.

NOORD-BRABANT

Hilvarenbeek. De faaie, rijk gedetailleerde toren
der R. K. Kerk zal worden gerestaureerd.
Arch.: H. W. Valk te 's-Hertogenbosch.

Vlijmen. Het herstel van de spits van de toren
der Ned. Herv. Kerk is in voorbereiding.
Arch.: F. B. Jantzen te Amsterdam.

MUSEUM-NIEUWS

Nogmaals WINTERSWIJK, Het Museum

In de voetnoot bij het artikeltje gewijd aan
bovenstaand museum (in het Oct. nummer van
het Nieuws-Bulletin kol. 145) werd de moge-
lijkheid overwogen om voor het opplakken van
foto's cellophaan te gebruiken. Door Mej. M.
Asselberghs, wetenschappelijk assistente bij het
Nederlandsch Spoorweg Museum, wordt echter
gewezen op de zeer onaangename ervaringen,
die men met dit materiaal heeft opgedaan.
Foto's, krantenknipsels, plaatjes op kunstdruk-
papier enz. werden reeds na betrekkelijk korte
tijd (1 à 2 jaren) op de aanhechtingsplaats door-
schijnend en er ontstonden lelijke vlekken, die
niet meer verwijderd kunnen worden.

ENKHUIZEN, Het Zuiderzeemuseum.

Het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen heeft
thans ook een mededelingenblad, genaamd „Uit
het Peperhuis”, van welke uitgave van de Ver-
eniging „Vrienden van het Zuiderzeemuseum” in
September de eerste aflevering verschenen is.

Zowel aan de activiteiten van het museum, de
inrichting en verdere ontwikkeling als die der
Vereniging zal in de toekomst publiciteit gegeven
kunnen worden. Zo treft men dan ook in dit
eerste nummer een beschouwing aan over het ont-
staan van de verzameling door S. J. Bouma, een
kort overzicht van de tentoonstelling „Kunste-
naars zien de Zuiderzee”, waarmede deze zomer
twee nieuwe zalen aan de Wierdijk werden ge-

opend, benevens een opgave van de belangrijkste
aanwinsten sedert 1 Januari 1951, waaronder de
Enkhuizer plezier-veldschuit een afzonderlijke
plaats inneemt. Verslagen over de werkzaamhe-
den van de Vereniging en het onder haar auspi-
ciën opgerichte klederdrachtencomité en de com-
missies voor pers en propaganda als ook de mu-
seumcommissie, die o.a. advies geeft bij aan-
kopen, wisselen de bijdragen van het museum af.

„Peperkorrels”, die de aflevering besluiten, be-
vatten korte berichten, o.m. over het bezoek, dat
dit seizoen een stijgende lijn vertoont. Wellicht
zal in de volgende jaren de belangstelling nog
meer groeien, nu het Zuiderzeemuseum in deze
aantrekkelijke uitgave, die verlevendigd met
foto's en andere illustraties, vier maal per jaar
zal verschijnen, nog eens te meer in de gelegen-
heid zal zijn aan zijn werken en streven bekend-
heid te geven.

MARKELO, Het Kasteel Weldam.

Onlangs verscheen met medewerking van de
Stichting Museum Boymans een werkje, waarin
de in het kasteel Weldam aanwezige verzameling,
die in de loop van 30 jaren door de oud-directeur
van Museum Boymans Dr. D. Hannema, bijeen-
gebracht werd, beschreven wordt¹. Reeds in 1939
werd de Stichting, die eenmaal deze kunstschat-
ten in eigendom zal verkrijgen, in het leven ge-

¹ Dr. D. Hannema, *Kunst in oude sfeer, Oude en
moderne kunst in het Kasteel Weldam, Twente*. Rotter-
dam 1952.

roepen om aldus de collectie van Museum Bommans te kunnen aanvullen. Met het oog hierop is het terrein van verzamelen zeer ruim gebleven, slechts aesthetisch-historische normen legden beperkingen op. Zowel oude als moderne, Oosterse als Westerse kunst vindt men dan ook bijeen in dit uit de 17e eeuw daterende kasteel, waarvan in het eerste hoofdstuk enige historische gegevens worden medegedeeld, ook met betrekking tot de vroegere bewoners.

Spreekt zoals hierboven reeds gezegd, uit het gehele „programma” van verzamelen een aesthetisch principe, de gehele opzet van deze gids is daarvan ook een duidelijke weerspiegeling. De schrijver voert de bezoekers door de vele vertrekken langs de talloze variëteiten van schoonheid, die hier op zeer smaakvolle wijze geëxposeerd zijn. Naar vorm en kleur beschouwd worden de objecten vergelijkenderwijs, de verschillen en overeenkomsten aanduidend, tegen elkaar afgewogen. Kunsthistorische achtergrond is slechts zo nu en dan gegeven, wanneer de rondgang even onderbroken wordt om bij figuren als Carel Fabritius, Emmanuel de Witte en Hercules Seghers wat langer stil te staan; enkele afzonderlijke hoofdstukken zijn aan hun werken en opvattingen gewijd. Voorts treft men een literatuur-opgave aan en voor zover bekend wordt menige interessante mededeling gedaan over de herkomst van de voorwerpen, die soms door louter toeval in handen van Dr. Hannema kwamen.

Dit boekje gaat verder dan een gids in de gewone zin van het woord, daar het niet slechts de voorwerpen bij name noemt, doch ook een appreciatie geeft. We kunnen het beschouwen als een belangrijke bijdrage tot de kennis van dat deel onzer Nederlandse kunstschat, dat, zij het op een enkele uitzondering na, tot nu toe in boekvorm nog weinig toegankelijk is. De wens mag dan ook worden uitgesproken, dat ook andere verzamelaars dit voorbeeld zullen volgen en aldus met even grote warmte zullen getuigen van het vele schoons, dat door hen in de loop der jaren is bijeengebracht.

Het Slot Zuylen.

Enkele maanden geleden werden de openbare collecties in Nederland uitgebreid door opening van het Slot Zuylen, dat als museum thans voor een ieder te bezichtigen is. Museum in naam, doch niet in werkelijkheid; hiervoor is gelukkig gewaakt. De gehele sfeer van dit oude

kasteel met zijn vele herinneringen aan de familie Van Tuyll van Serooskerken, die eeuwen lang op dit huis gewoond en geleefd heeft, zou een dergelijke transformatie in museum niet verdragen. De nood der tijden bracht het met zich mee, dat de laatste kasteelheer F. C. C. Baron van Tuyll van Serooskerken afstand deed van zijn bezittingen en deze overdroeg aan de voor dit doel in het leven geroepen stichting. Het stemt tot vreugde, dat men dit offer heeft willen brengen om zo het oude familiebezit voor verdeling te behoeden.

Men heeft er bij de inrichting die geschiedde onder leiding van de hoofddirecteur van het Rijksmuseum Jhr. D. C. Röell bijgestaan door de conservatoren Th. H. Lunsingh Scheurleer en Dr. R. van Luttermant, naar gestreefd het beeld van het kasteel-interieur zoals dit door de opeenvolgende geslachten der Van Tuylls is overgeleverd, zo gaaf mogelijk te houden.

Eenvoudige legvitruines werden dan ook slechts in die vertrekken opgesteld, waar ze weinig detoneerden; interessante historische stukken als de charters van Keizer Ferdinand III, Philips II van Spanje en Jacobus I van Engeland met hun uitzonderlijk mooie zegels, voorts de albums amicorum, wapenboeken en talrijke familiearchivalia zijn aldus door het publiek te bezichtigen. Tot de verdere vernieuwingen behoren het schilderen der wanden in de hal en gangen en het aanbrengen van lichte behangsels, waartegen o.a. de vroeg XVIIde eeuwse portretten in de hoekkamer op de eerste verdieping goed uitkomen. Ook voor de vertrekjes die aan herinneringen van Belle van Zuylen zijn gewijd en waar enkele meubelen uit haar tijd zijn geplaatst, heeft men lichtkleurige wandbekleding gekozen, die zeer goed past bij de hier gehangen zacht getinte pastels.

De overige zalen, als de Biedermeier-eetkamer met de gedekte tafel, waar de grote portretten van negen generaties Van Tuyll het geheel een voorname allure geven, de ontvangzaal met de in goede toestand verkerende gobelins van Van der Gucht, en de Lodewijk XVI-salon zijn in hun vroegere toestand gelaten.

Zo werd dit slot met eerbiediging van zijn historie voor het nieuwe doel geschikt gemaakt. De hoop mag worden uitgesproken, dat het publiek met hetzelfde gevoel voor piëteit dat de inrichters geleid heeft, Zuylen's gronden zal betreden om zich voor korte tijd te verplaatsen in het verleden, dat besloten ligt in het stille park en het statige kasteel met zijn kostbare inhoud.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- Stedelijk Museum. 13 Belgische schilders
-30 Nov.
Kuyten en Koning -1 Dec.

DELFT

- Stedelijk Museum „Het Prinsenhof”. Contour
1952. Hedendaagse Nederlandse Beeldende
Kunst -7 Dec.

DEVENTER

- Muntentoren. Terschellinger schilder Deo-
datus -29 Nov.

EINDHOVEN

- Stedelijk Van Abbe museum. Franse wand-
tapijten van heden -3 Dec.

'S-GRAVENHAGE

- Gemeentemuseum. Meesters van de Spotprent
van Daumier tot Steinberg -24 Nov.
Het Haagse muziekleven in de 17e en 18e
eeuw -24 Nov.
Muziekinstrumenten uit het Rijksmuseum te
Amsterdam -24 Nov.

GRONINGEN

- Genootschap Pictura. Werk van Herman
Mees en Gerrit de Blanken -7 Dec.

HAARLEM

- „Het Huis Van Looy”. Najaarstentoonstel-
ling van het genootschap „Kunst Zij Ons
Doel”. Werkd. 10-15; Zon- en feestdagen
14-17. Woonhuis te bezichtigen Do. 10-12,
14-17; Zo. 14-17. 22 Nov.-15 Dec.

- Teyler's Museum. Kleine tentoonstellingen
van Archaeologische en Palaeontologische
vondsten uit de Romeinse tijd te Velsen (in-
gericht door de „Archaeologische Werkge-
meenschap van Westelijk Nederland”)
-1 Dec.

LEIDEN

- Stedelijk Museum „De Lakenhal”. Werk van
Willem van der Helm, Leids stadsarchitect
(1662-1675) -30 Nov.
— Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Na-
tuurwetenschappen. Van 't Hoff-tentoonstel-
ling -30 Nov.

MAASTRICHT

- Provinciaal Museum voor Kunst en Oudhe-
den. Tentoonstelling „Vals of Echt” -?

NIJMEGEN

- Waaggebouw. Tentoonstelling reproducties
Leonardo da Vinci -8 Dec.

TILBURG

- Paleis-Raadhuis. Tentoonstelling „Start”
(georganiseerd door de Kunstkring-Tilburg)
22 Nov.-8 Dec.

UTRECHT

- Centraal Museum. Utrechts zilver -23 Nov.

VLISSINGEN

- Stedelijk Museum. „Schilders rond de Eeuw-
wisseling”. Zo. en Ma. 13.30-17; Di. t/m
Za. 10-12, 13.30-17. Bovendien Wo. en Za.
19-22. -?

VRAGEN

Vriendelijk verzoek aan bezitters van schilderijen van Emanuel de Witte hiervan opgave te willen doen aan het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Korte Vijverberg 7, 's-Gravenhage, ten behoeve van een kunsthistorische studente, die met een dissertatie over deze schilder bezig is.

WERK GEZOCHT

Mej. M. Th. C. Langemeijer, candidate kunstgeschiedenis zoekt een haar passende werkkring. Adres: Grotestraat 206, Waalwijk.

VACATURE

GEMEENTE LEIDEN

Burgemeester en Wethouders van Leiden roepen sollicitanten op naar de betrekking van
DIRECTEUR

van het Stedelijk Museum „De Lakenhal”.

Jaarwedde f 7.080,— — f 8.403,— (5 eenjaarlijkse verhogingen).

Museum- en kunsthistorische opleiding vereist. Eigenhandig geschreven sollicitaties op zegel met vermelding van referenties, dienen uiterlijk 1 December 1952 te worden ingezonden bij Burgemeester en Wethouders van Leiden.

Bezoek alleen na oproeping.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen : Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Zeestraat 82, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

NOVEMBER

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Harlingen. Het fraaie pand Voorstraat 83 is gerestaureerd. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Hindeloopen. Herstelwerkzaamheden aan het typische Hindeloper pand C 10-58 zijn aangevangen. Arch.bur.: J. de Meyer te Amsterdam.

Idaard. Begonnen is met het herstel van de uit 1774 daterende gebrandschilderde glazen in de Ned. Herv. Kerk. Arch.: Ir. J. J. M. Vegter en J. Popma te Leeuwarden.

Jorwerd. Aan de Westgevel van de Ned. Herv. Kerk worden voorzieningen getroffen. Arch.: Ir. J. J. M. Vegter te Leeuwarden.

GRONINGEN

Ezinge. Het schilderachtig op een terp gelegen Ned. Herv. Kerkje zal worden gerestaureerd. Arch.: R. Offringa te Groningen.

Siddeburen. De in opzet laat 12de eeuwse tufstenen Ned. Herv. Kerk en toren zijn in restauratie. Arch.: A. R. Wittop Koning en R. Offringa te Groningen.

DRENTE

Vledder. Het herstel van de eenvoudige gotische Ned. Herv. Kerk is in voorbereiding, terwijl

de stoere toren reeds in restauratie is. Leiding: respectievelijk Arch. J. Boelens te Assen en Dienst Gemeentewerken.

OVERIJSEL

Wanneperveen. Het herstel van de eenvoudige Ned. Herv. dorpskerk is voltooid. Arch. Bur.: J. Meyerink te Zwolle.

GELDERLAND

Doesburg. De in oorsprong 16de eeuwse St. Sebastiaansdoelen (Hof Gelria) wordt gerestaureerd. Arch.: N. de Wolf te Doesburg.

Etten. De 2de étappe der herstelwerkzaamheden aan de Ned. Herv. Kerk, omvattende het ontpleisteren en het herstel van de gevels, is aangevangen. Arch.: F. A. Bruininkweerd te Doetinchem.

Hoog-Elten. Plannen voor het maken van een noodkap op de Abdijkerk en tot enig herstel van het muurwerk zijn in voorbereiding. Arch.: Ir. J. G. Deur te Nijmegen.

Tiel. Met het herstel van het pand Weerstraat 46-49, dat een laat gotische trapgevel bezit, is een aanvang gemaakt. Arch.: A. van Essen te Voorburg.

Arnhem. De Waalse Kerk, oorspronkelijk daterend uit de 15de eeuw, welke door het oorlogsgeweld vrijwel geheel werd verwoest, is

thans hersteld. Arch.: Ir. J. B. Baron van Asbeck te Driebergen.

NOORDHOLLAND

Oosterblokker. De spits van de toren der Ned. Herv. Kerk, die in een zeer desolate toestand verkeerde, is geheel hersteld. Arch.: D. Fledérous te Enkhuizen.

ZUIDHOLLAND

Leiden. De restauratie van het 17de eeuwse pand Rapenburg 8 is gereed. De interieurs van de zich op de begane grond bevindende kamers zijn door de Nationale Levensverzekering-Bank N.V. te Rotterdam op vorstelijke wijze in de oorspronkelijke toestand teruggebracht.

ZEELAND

St. Maartensdijk. Met het herstel van de toren der Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.

NOORDBRABANT

Heusden. Met het herstel van de 17de eeuwse gevel van het pand Hoogstraat O 112 is een aanvang gemaakt. Arch.: J. Baayens te Heusden.

Stipbout. Het herstel van het zeer merkwaardige Kasteel Croy is in voorbereiding.

Willemstad. Het herstel van de in 1950 uitgebrande Ned. Herv. Kerk is beëindigd. Arch.: Ph. Bolt te 's-Gravenhage en C. de Rooy te Willemstad.

LIMBURG

Eysden. Het stutwerk aan de Zuidvleugel van het Kasteel Eysden is gereed gekomen. Leiding: J. Slot Sr. te Heerlen.

Oirsbeek. De R.K. Kerk zal door een grotere worden vervangen, doch de zeer fraaie 16de eeuwse toren zal worden gerestaureerd. Arch.: Ir. F. P. J. Peutz te Heerlen.

MUSEUM-NIEUWS

NIJMEGEN, *Rijksmuseum G. M. Kam 30-jarig bestaan.*

Onlangs was het 30 jaar geleden, dat bovengenoemd museum voor het publiek werd opengesteld. Het 25-jarig bestaan in 1947 moest ongemerkt voorbij gaan, daar het gebouw toen nog niet hersteld was van de in de oorlog geleden schade.

Bij de herdenking op 24 November jl., die kon plaats vinden in een geheel gereorganiseerd museum*, hield de Directeur Dr. H. J. H. van Buchem een inleidende rede, waarbij hij o.m. wees op het werk van de heer Kam, die op latere leeftijd was begonnen met het verzamelen van oudheidkundige voorwerpen, in 1919, toen hij 86 jaar was geworden, zijn collectie benevens het museumgebouw aan het Rijk schonk, teneinde zijn verzameling voor Nijmegen te behouden.

* Zie verder: D. F. Lunsingh Scheurleer, „Rijksmuseum G. M. Kam heropend”, *Nieuws Bulletin, K.N.O.B.*, 6de Serie. Jrg. 4 (1951) kol. 155 e.v.

Sindsdien werd het museumbezit regelmatig uitgebreid door aankopen van de in zo grote getale in Nijmegens gronden gevonden voorwerpen. Van de meest recente opgravingen geeft de voor deze herdenking samengestelde expositie een beeld.

Vervolgens werd het woord gevoerd door het Hoofd van de Afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Mr. F. P. Th. Rohling, en door de Burgemeester van Nijmegen, Mr. Ch. M. J. H. Hustinx. De toespraken werden afgewisseld met zang door een dameskoortje onder leiding van Jan Out.

Ongetwijfeld zal de Stichting tot bevordering van de belangstelling van het Rijksmuseum Kam, die sedert kort in het leven is geroepen en die aan de genodigden als eerste publicatie een mapje foto's van de collecties aanbod, er toe bijdragen de belangstelling, die bij deze herdenkingsplechtigheid reeds zeer groot bleek, nog verder te stimuleren.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE TWEEDE MUSEUMDAG 1952, GEHOUDEN OP 14 NOVEMBER IN HET GEMEENTEMUSEUM TE ARNHEM

De voorzitter, DR. A. F. E. VAN SCHENDEL opent de vergadering met het uitspreken van de navolgende rede.

REDE VAN DE VOORZITTER

Dames en Heren, waarde medeleden,

Het verheugt mij bijzonder U op de tweede museumdag van 1952 welkom te mogen heten in dit uit ruïnes herrezen museum van Arnhem. Het is de eerste maal na de oorlog, dat onze vereniging hier haar vergadering houdt en wij zijn de directeur, ons medelid A. J. de Lorm, zeer dankbaar, dat hij zijn nieuwe huis vandaag zo gastvrij voor ons openstelt. Sinds jaren dwingt het snelle herstel van deze zwaar getroffen stad onze bewondering af en het museum waar wij ons thans in bevinden mag gelden als symbool van het grote werk, dat in Arnhem tot stand werd gebracht. Als collega's beseffen wij, mijnheer De Lorm, hoe zwaar Uw taak geweest is en hoe onnoemelijk veel inspanning het gekost heeft om uit de deerlijke chaos, die U hier bij Uw komst aantrof, te geraken tot het fleurige resultaat van dit aantrekkelijke museum, waar Nederland trots op is. Voor die prestatie breng ik U op deze plaats gaarne hulde.

Een bijzonder woord van welkom richt ik tot de heren ROHLING en DUPARC, resp. Hoofd en Referendaris van de Afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Uw aanwezigheid op onze vergaderingen is een blijk van belangstelling voor ons werk, dat wij elke keer in hoge mate waarderen. Gij zijt het immers die steeds ons helpen moet met raad en daad bij onze moeilijkste problemen — ik noem slechts dat van de financiën! — en door Uw streven naar een niet slechts ambtelijk maar ook persoonlijk contact met ons scheidt gij de kostbare sfeer van wederzijds begrip, die noodzakelijk is voor de gunstige ontplooiing van het leven van onze musea.

Voorts wil ik hier speciaal begroeten ons Belgische lid, PROF. DR. P. COREMANS, die zich de moeite heeft getroost om ondanks zijn talrijke beslommingen uit Brussel over te komen, ten-

einde ons vandaag te laten profiteren van zijn diepgaande kennis betreffende technische verlichtingsproblemen. Reeds eenmaal, te Amsterdam in 1949, heeft hij voor ons het woord gevoerd en wij zijn hem zeer erkentelijk dat hij ook nu weer aan ons verzoek om zijn deskundig woord onmiddellijk gehoor heeft gegeven.

Op onze vorige vergadering, in Mei van dit jaar, nam mijn voorganger op deze plaats, DR. G. W. LOCHER, afscheid van ons als voorzitter. Ik beschouw het als een grote eer en als een even grote verantwoordelijkheid, dat U mij als opvolger van Locher hebt aangewezen en ik weet, dat ik Uw aller gevoelens vertolk, wanneer ik hem thans van ganser harte dank voor de vele voortreffelijke diensten, die hij aan onze vereniging bewezen heeft. Wij hebben hem leren kennen als een bescheiden en tactvol mens, maar die wéét wat hij wil en die met vaste hand ons schip bestuurd heeft. Hoe vaak is het niet mij — en ik denk ook U — overkomen, dat wij na afloop van een vergadering zeiden: „Wat heeft hij het weer best gedaan!” — en ieder van U zal moeten toegeven, dat dat in ons bonte gezelschap heel wat wil zeggen, want wij, museummensen, zijn nu niet bepaald een gemakkelijk of oncritisch soort! In het bijzonder wil ik herinneren aan Locher's uitstekende overzichten en inleidingen, waarbij ik slechts noem zijn boeiende rede over Museum en Wetenschap, gehouden op de tweede museumdag van 1949 in Eindhoven. Wij vertrouwen, Locher, dat U ook in de toekomst de zaken van onze vereniging een warm hart zult blijven toedragen en wij hopen, dat U vaak het woord zult vragen om daadwerkelijk van Uw belangstelling te getuigen.

Sinds de vorige museumdag hebben de *Nederlandse musea* een bewogen half jaar achter de rug. Onder de druk — om niet te zeggen onder de bedreiging — van het naderende Kunsthistorisch Congres, werd in allerlei instellingen het tempo der werkzaamheden tot een koortsachtige hoogte opgevoerd. Haast overal was men bezig met het voltooiën van jarenlang voorbereide reïnstallaties of met de laatste hand te leggen aan een grote verscheidenheid van tentoonstellingen. Toen in Juli onze buitenlandse

gasten kwamen, konden velen onzer, nog buiten adem, maar toch dankbaar voor het bereikte, onze collega's in geheel herschapen ruimten ontvangen. Als ik slechts enkele van de hernieuwingen of uitbreidingen noem, dan blijkt daaruit al hoe buitengewoon belangrijk dit jaar 1952 voor de Nederlandse museumwereld geweest is. Daar zijn dan hier in Arnhem dit Gemeentemuseum en de nieuwe afdelingen van het Openluchtmuseum, in Den Haag het Postmuseum, in Maastricht het Provinciaal Museum, in Utrecht het museum aan de Maliebaan, in Amsterdam het Museum van Aziatische Kunst, dat in het Rijksmuseum werd ondergebracht. Misschien mag ik ook vermelden de afdelingen in de gehele linkervleugel van het Amsterdamse Rijksmuseum. Wij hebben heel wat vleiende woorden gehoord en wij mogen wel aannemen, dat de buitenlandse lof over de verzorgdheid van onze musea verdiend is. Maar laten wij onze uiterste best doen om op peil te blijven en laten wij niet vergeten, dat onder het fraaie oppervlak hier en daar ernstige gebreken schuilen. Niet overal is onze interne organisatie onberispelijk. Wat de wetenschappelijke bewerking van onze verzamelingen betreft, daar valt nog veel te doen.

Intussen is het wel verheugend, dat in de afgelopen maanden een aantal lang verwachte *museumpublicaties* het licht konden zien, zoals de catalogi van het Museum van Aziatische Kunst, van het Centraal Museum te Utrecht, van de verzamelingen Zilver en Meubelen van het Rijksmuseum en verscheidene andere. Ook hervatte het Haagse Gemeentemuseum de publicatie van zijn Bulletin.

Nog een woord over de *tentoonstellingen*. Dit jaar stond in het teken van het Kunsthistorisch Congres en men heeft dus nog iets meer gedaan dan andere jaren en de oogst aan belangrijke tentoonstellingen is buitengewoon rijk geweest. Maar weet U hoeveel tentoonstellingen er in de eerste 10 maanden van 1952 in 30 Nederlandse musea gehouden werden? Bijna 90, en vóór het jaar ten einde is zal het honderdtal ruim overschreden zijn. Men kan hierover verstedd staan, men kan het afkeuren, men kan het waanzin noemen. Maar is het niet verstandiger om het verschijnsel van de frequentie van tentoonstellingen, dat internationaal is, nuchter onder de ogen te zien en te erkennen, dat het een sociaal symptoom is, waarmede wij, nolens volens, hebben te rekenen? Misschien zal de Museumdag zich in de toekomst eens bezig moeten houden

met het tentoonstellingswezen, dat zo'n groot aandeel is gaan eisen van de activiteit van tal van onze leden. Misschien zal dan de vraag gesteld worden of het niet wenselijk is, dat er wat meer coördinatie of overleg komt tussen de organisatoren ten aanzien van de programma's, de tijdstippen, de aanvragen in het buitenland, het vervoer, de publiciteit. Als in deze ontwikkeling ieder voor zich angstvallig zijn eigen weg zou gaan bestaat er groot gevaar, dat men elkaar in de wielen rijdt en dat het publiek afgeschrikt wordt door de verwarring en door het teveel.

Hierbij mag ik misschien een recente gebeurtenis in onze wereld ter sprake brengen, die nogal wat opzien heeft gebaard, n.l. de ontslag aanvraag van onze collega E. PELINCK als directeur van de Leidse Lakenhal. Ik geloof, dat hierover enige misverstanden bestaan en dat de Heer Pelinck ons de ware toedracht van de zaak in het kort zou willen uiteenzetten. Daartoe zal ik hem aanstonds gaarne in de gelegenheid stellen.

Tenslotte nog een zakelijke mededeling, die U zal kunnen interesseren. Zoals U weet is er na de museumdag van Mei 1949, die het vraagstuk van een *Laboratorium voor de Nederlandse Musea* behandelde, een kleine commissie gevormd om te onderzoeken of er mogelijkheden bestonden hier te lande tot de oprichting van een dergelijk laboratorium te komen. Die commissie kreeg de overtuiging, dat de financiële basis voor een dergelijke organisatie vooralsnog niet te leggen zou zijn. Het lid van die commissie, PROF. IR. R. J. FORBES, verbonden aan het Shell-laboratorium van de BPM te Amsterdam, heeft mij thans medegedeeld, dat zijn directie gaarne genegen is door het laboratorium van de Shell adviezen te laten geven aan de Nederlandse musea over de conservatie van museumvoorwerpen. Hij heeft ons bestuurslid D. F. LUNSINGH SCHEURLEER en mij tot een bespreking over dit onderwerp uitgenodigd en wij hopen U spoedig nader te kunnen berichten over de perspectieven, die dit voorstel opent.

Bij de hierop volgende rondvraag verzoekt DR. R. VAN LUTTERVELT de aandacht van het bestuur voor de kwestie van de *verbouwing tussen archief- en museumwezen*. Spr. heeft vernomen, dat op de vorige museumdag, welke hij helaas niet heeft kunnen bijwonen, medegedeeld is, dat het Oudheidkundig Museum te Rijswijk in het bezit is gekomen van archivalia. Spr. is van oordeel, dat archivalia thuis behoren in onze ar-

chieven. Gezien de bestaande prettige verhouding tussen archief- en museumwezen en de mogelijkheden om voor expositie sommige stukken in bruikleen te krijgen, zou spreker het betreuren, wanneer onze musea archivalia gingen verzamelen.

De Heer L. J. VAN DIJK, voorzitter van het Oudheidkundig Museum Rijswijk, licht, nu dit eenmaal ter sprake is gebracht, de herkomst van de bewuste stukken toe en vestigt o.m. de aandacht op het feit, dat te Rijswijk geen gemeentearchief bestaat voor deze archivalia, welke hoogst belangwekkend zijn voor degenen, die zich interesseren voor de geschiedenis van Rijswijk.

De voorzitter zegt, dat het onderwerp de aandacht heeft van het bestuur en in zijn algemeenheid zal worden behandeld op een museumdag, dan wel in een speciale commissie.

Vervolgens krijgt de Heer E. PELINCK het woord voor een korte verklaring. De aanleiding tot zijn heengaan als directeur van De Lakenhal is *niet* gelegen in critiek op zijn museumbelief in het algemeen, noch op zijn tentoonstellingsbeleid in het bijzonder. Er zijn andere gronden, die evenwel hier niet ter zake doen. Uit de reacties in de pers en uit opmerkingen van collega's, waarvan er één zelfs sprak van „de tentoonstellingswaanzin” is aan spreker echter duidelijk gebleken, hoe actueel het tentoonstellingsvraagstuk is en hierop wil hij wel de aandacht vestigen. Enkele jaren geleden had spreker dit ook gevoeld en er toenmaals een artikel over geschreven voor het Bulletin. Dit was om technische redenen lang blijven liggen en tenslotte had spreker gemeend, dat het beter achterwege kon blijven, omdat de zaak niet meer zo in het middelpunt stond. De actualiteit blijkt echter zeer groot te zijn en daarom zou spr. er op willen aandringen, dat de Museumdag zich nader met het tentoonstellingsbeleid bezig hield.

De voorzitter vertolkt de algemene gevoelens, wanneer hij de hoop uitspreekt, dat de Heer Pelinck bij het kiezen van een nieuwe werkkring niet voor het museumwezen en voor zijn collega's verloren moge gaan.

Vervolgens leidt de voorzitter het tweede gedeelte van de museumdag in met de volgende woorden:

INLEIDING VAN DR. A. F. E. VAN SCHENDEL OVER
HET PROBLEEM VAN KUNSTLICHT IN HET
MUSEUM

De uitgebreide reorganisatiewerkzaamheden,

die na de oorlog allerwege in de musea hebben plaats gevonden, zijn gepaard gegaan met een snel groeiende belangstelling voor de mogelijkheden van kunstmatige verlichting. Wel heeft de kunstverlichtingstechniek ook vroeger reeds de volle aandacht van de museumrichters gehad, maar de jongste ontwikkeling van de verlichtingskunde en van de electrotechniek, en de industriële exploitatie van die nieuw verworven kennis hebben de musea een bonte verscheidenheid van nieuwe middelen en methoden verschaft. Ook in ons land ziet men er overal, in musea groot en klein, de toepassingen van. En nu zijn wij hier vandaag bijeen om enkele problemen te bespreken, die zich in ons vak bij de kunstverlichting voordoen. Het Bestuur heeft gemeend, dat voor een dergelijke bespreking het Arnhemse Gemeentemuseum bijzonder geschikt zou zijn, omdat daar allerlei vormen en combinaties van verlichting te zien zijn, die slechts enkele maanden geleden werden aangebracht. De Heer De Lorm zal ons aan de hand van die voorbeelden vertellen over de opvattingen en ervaringen, die geleid hebben tot de keuze van deze of gene methode. Over de physische aspecten van kunstverlichting in verband met museumvoorwerpen, over de gevaren die kunnen optreden en over mogelijke beschermingsmaatregelen zal Prof. Coremans het woord voeren. Als lid van de ICOM Commissie voor de Verlichting van Museumvoorwerpen is hij in deze materie volkomen thuis. Het bestuur is gelukkig, dat het deze twee sprekers bereid heeft gevonden om heden voor U hun licht te laten schijnen over de kunstverlichting!

Van mijn kant zou ik niet anders willen doen dan bij wijze van inleiding, van houvast, enkele punten noemen, die bij de beschouwingen over kunstverlichting in musea in het oog moeten worden gehouden. Laten wij om te beginnen de categorieën zaalverlichting en vitrineverlichting even scheiden. Wanneer gedacht wordt aan aanschouwing van kunstlicht in museumzalen, dan kan dat om verschillende redenen zijn: men wil een avondverlichting, men wil bijverlichting wanneer het daglicht onvoldoende is, of men wil eenvoudigweg ruimten zonder daglicht voor expositie bruikbaar maken. De neiging bestaat zelfs om ter verkrijging van een constante verlichting het ongestadige daglicht ten enenmale uit te sluiten, een oplossing die het gevaar van eentonigheid inhoudt. De belangrijkste factoren, die bij het ontwerpen van een verlichting meespelen zijn:

de hoeveelheid licht, die in een ruimte nodig is, de voor de kunstvoorwerpen meest geschikte kleur of temperatuur van licht, de relatieve onschadelijkheid van dat licht, de plaatsing en vorm van de lichtbronnen en de kosten van installatie en van verbruik. In ieder geval zal de ideale verlichting die zijn, die in harmonie is zowel met de architectuur van de expositie-ruimte als met het te verlichten kunstvoorwerp. Een vaag beginsel, dat is waar, want ook het begrip harmonie is voor een groot deel een kwestie van individuele smaak.

Bij vitrineverlichting treden speciale moeilijkheden aan de dag. De nabijheid van de lichtbron tot de voorwerpen, de vaak zeer scherpe hoek van inval van de lichtstralen, de spiegeling van het vitrineglas, de warmte-uitstraling of de verkleuringspotentie van de lichtbron, het zijn allemaal problemen, die ons vele hoofdbreken kosten en die van geval tot geval bestudeerd en opgelost moeten worden. Haast ieder museum probeert tegenwoordig door praktische proefnemingen tot goede resultaten te komen, maar in het Statens Historiska Museum te Stockholm heeft men in 1950 op grote schaal methodische onderzoeken gedaan, waarvan het interessante verslag, van de hand van Källström en Olson, in de jaargang 1951, nr 3 van *Museum* te lezen is. Maar de conclusies zijn nog geenszins definitief.

In onze dagen is er in de kunstverlichtingstechniek een revolutie teweeggebracht door de opkomst van de fluorescentiebuis, bij ons, naar het product van Philips, TL-buis genoemd. Door zijn eigenaardig zacht, diffuus en toch intens licht, in verschillende kleuren te bestellen, door zijn geringe warmte-ontwikkeling en door zijn goedkoopte in het gebruik heeft de TL-buis ook in de musea op vele plaatsen de gloeilampen verdrongen. Juist in de museumwereld echter is niet lang geleden een hevige strijd ontbrand over de vermeende nadelige eigenschappen van de TL-buis, die ernstige verkleuring van museumvoorwerpen zou kunnen veroorzaken. Doordrongen van de ernst van deze zaak heeft de ICOM de verlichtingscommissie ingesteld, die ik reeds eerder noemde en die een uitvoerig onderzoek deed naar het gevaarlijke element van het TL-buizenlicht, de ultra-violet-uitstraling. Een lid van die Commissie, de Belg Genard publiceerde daarover een studie in *Museum*, 1952, no 1 en zijn landgenoot en medecommissielid Coremans zal er ons straks wel meer van vertellen.

Het is begrijpelijk, dat de producenten van TL-buizen belangstellen in de onderzoeken en conclusies in de museumsector, die voor hen een niet te verwaarlozen klant kan zijn. Van hun kant laten zij niet na zorgvuldige analyses te verrichten en men mag er van overtuigd zijn, dat ook zij medewerken om tot een beter inzicht te komen in dit zeer ingewikkelde vraagstuk. Zo heeft onlangs het Lichttechnisch laboratorium van Philips op verzoek van het Rijksmuseum een serie proeven genomen over de relatieve verkleuringskracht van fluorescentielicht, gloeilampenlicht en daglicht. Deze proeven zullen nog worden voortgezet. Het is goed, dat intussen de werkers in onze musea zich er rekenschap van geven dat, welke ook de door hen gekozen lichtbron is, de door die bron uitgestraalde energie bestanddelen kan bevatten, waartegen zij de plicht hebben het museumobject te beveiligen.

De verlichtingsexperts stellen tegenwoordig een overvloed van verlichtingsmethoden tot onze beschikking, maar, zeer tot hun wanhoop, blijven wij desondanks vaak moeilijk tevreden te stellen. Ik meen terecht, want in ons vak van exposeren, waar alles gaat om het verschaffen van een esthetisch en wetenschappelijk zuivere visuele indruk, kan men de eisen aan een verlichting niet hoog genoeg stellen. Dat geldt voor het natuurwetenschappelijk museum even goed als voor het kunsthistorisch museum. Immers door de kleur, die weerkaatst licht is, en door de plastische vorm, die spel van licht en schaduw is, spreken en zingen kunstwerk of natuurkundig object tot ons. Zonder licht zijn zij stom, onder verkeerd licht wordt hun expressieve taal vervormd en vervalst. Op ons rust de taak om met geduld en vastberadenheid naar de juiste verlichting te zoeken, die aan de eigenschappen van het museumvoorwerp ten volle recht doet wederavaren.

VOORDRACHT VAN PROF. DR. P. COREMANS

Vervolgens houdt Prof. Dr. P. Coremans zijn voordracht over de technische zijde van het vraagstuk der moderne kunstverlichting.

Spreeker wil allereerst opmerken, dat hij zich niet wil aandienen als specialist in de verlichtingskunde, hoewel het door hem geleide Centrale Laboratorium der Belgische Musea steeds grote belangstelling voor deze techniek had en nog heeft. Spr. wil zijn voordracht slechts beschouwd zien als een inleiding tot een algemene en naar hij hoopt levendige discussie.

Als uitgangspunt voor alle overleg inzake verlichting noemt spr. het feit, dat elk licht, zichtbaar of onzichtbaar, kunst- of natuurlijk licht, bepaalde museumvoorwerpen kan aantasten. Dergelijke voorwerpen bevatten dan veelal kleurstoffen, welke licht-onecht zijn. Hieronder vallen ook geschriften en drukwerken, zekere microscopische preparaten en naturalia; steen, metalen, glas en ceramiek echter niet.

Wat kunstlicht betreft, beschikt men thans over twee soorten: incandescent- of gloeilicht en fluorescent licht.

Bij het bepalen van zijn houding tegenover de lichttechniek moet men zich wel bewust zijn van de negatieve reacties, die door elke nieuwigheid worden opgewekt. Toen omtrent na de eerste wereldoorlog de gloeilamp in de musea op grote schaal werd toegepast, voorspelden velen daarvan de ondergang van vele objecten als gevolg. Toen omstreeks 1930 het onderzoek met Röntgenstralen meer en meer toepassing vond, weerklonk dezelfde waarschuwing en thans is het de fluorescentie-lamp, welke dergelijke reacties wekt. Hierin komt een op zichzelf gezonde voorzichtigheid tot uiting van de conservator, die zich zijn verantwoordelijkheid tegenover de hem toevertrouwde collecties bewust is.

Wat is nu het onderscheid tussen de beide genoemde elektrische verlichtingstechnieken?

In de incandescente lamp veroorzaakt een door elektrische spanning opgewekte vonk het gloeien van een draad, welke een temperatuur van $\pm 2600^\circ$ Celsius bereikt.

In de fluorescentie-buis hebben elektrische ont-ladingen in kwikdamp plaats, welke op zichzelf vrij weinig zichtbaar licht veroorzaken. Daarnaast ontstaat echter een grote hoeveelheid van onzichtbaar o.m. ultra-violet licht. Door contact met zekere poeders, waarmede de binnenzijde van de buis bezet is wordt een belangrijk deel van dit ultra-violette- omgezet in zichtbaar licht, met andere woorden: de poeders gaan fluoresceren. Hetgeen tenslotte door de buis uitgestraald wordt, bestaat derhalve in hoofdzaak uit zichtbaar licht, ontstaan door fluorescentie van de poeders en een zekere hoeveelheid onzichtbaar ultra-violet licht.

Terwille van het goede begrip dient men op de hoogte te zijn van het spectrum, ontleed door lichtanalyse. Een ieder is wel bekend met het feit dat, naast het zichtbaar spectrum (zonnenspectrum) een voor onze ogen onzichtbaar spectrum bestaat, waarbij de Röntgen-, ultra-violette- en infra-rode stralen behoren. Alle stralen kunnen gemeten worden naar hun golflengte, wat aldus hun juiste positie in het spectrum bepaalt. De eenheid van golflengte is de millimicron ($m\mu$). Het zichtbare spectrum bevindt zich dus tussen 400 en 700 $m\mu$.

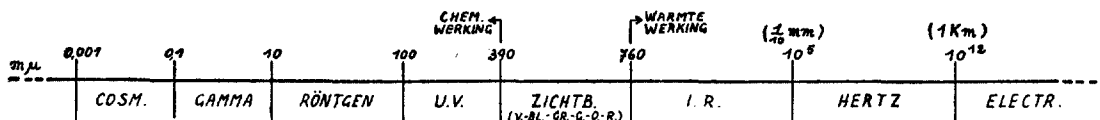
Het fluorescentie-licht, waarvan wij hier spreken, heeft niets gemeen met het neonlicht, dat in kleurrijke buizen aan gevels wordt aangebracht. Deze twee lichtsoorten moeten dus duidelijk van elkaar gescheiden worden.

Brengt deze nieuwe lichttechniek nu bijzondere gevaren met zich mede? Men aanvaardt, dat zonlicht gevaarlijker is én door zijn intensiteit én door de aanwezigheid van veel meer onzichtbare en potentieel gevaarlijke stralen. Wat deze laatste betreft staat het vast, dat, hoe kleiner de golflengte der stralen is, hoe groter de kans op doordringing in de objecten. Vandaar bijvoorbeeld het dieptebeeld, hetwelk door middel van röntgenstralen verkregen wordt. Wij houden speciaal rekening met de ultra-violette zijde van het spectrum, met kleinere golflengte dan in het zichtbare spectrum, omdat deze stralen behalve een fysieke-, ook een chemische- en een biologische werking kunnen hebben.

Fluorescentie-verlichting schijnt in de museumwereld voor het eerst en met succes op grote schaal te zijn toegepast in het Victoria and Albert Museum te Londen.

Sedert ongeveer 1938 houdt men zich met het probleem van de schadelijke werking bezig. Er is op verschillende plaatsen druk geëxperimenteerd en daarbij zijn aanvankelijk zeer uiteenlopende resultaten verkregen en tegenstrijdige uitspraken gedaan. Dit moet geweten worden aan de verschillende uitgangspunten van deze op zichzelf staande onderzoekingen, waardoor de resultaten niet vergelijkbaar waren.

Het speciale internationale ICOM-comité inzake de museumtechniek (committee nr 10), dat

Schema van de thans bekende stralen.

van 8-13 Mei 1950 te Stockholm een conferentie heeft gehouden, waarbij kennis werd genomen van Zweedse proeven op het gebied der museumverlichting, heeft het aanzijn gegeven aan een speciale verlichtingscommissie. Deze commissie heeft zekere resultaten verkregen, waaraan geen algemene geldigheid voor alle omstandigheden mag worden toegekend, doch die wel richtlijnen kunnen verschaffen, die men zich in de praktijk ten nutte kan maken. In het bijzonder heeft de commissie kennis genomen van de onderzoeken van Dr. J. Genard, lector in de verlichtingskunde aan de Luikse Universiteit, inzake de extreme ultra-violet straling van fluorescentielampen. De resultaten kunnen als volgt worden samengevat.

De fabrikaten van fluorescentie-buizen vertonen onderling grote verschillen in karakteristiek.

De ultra-violetten stralen worden in aanzienlijke mate geabsorbeerd door vensterglas van ± 3 mm dikte.

De fabrikaten streven naar kleurweergave en variëren daarom hun poedermengsels. Dientengevolge verbetert de uitstraling in het zichtbare spectrum langzamerhand zeer, doch het onzichtbare gedeelte blijft eerder onbewaakt. Hier gaat de karakteristiek soms onrustbarende pieken vertonen, m.a.w. gevaarlijke onzichtbare stralen nemen in intensiteit toe. De fabrikaten, welke thans in Nederland ter beschikking staan, lijden minder aan dit euvel dan sommige andere.

Hieraan kan het Centraal Laboratorium te Brussel nog een aantal praktische wenken toevoegen, welke binnenkort, onder een te bepalen vorm, door de ICOM zullen worden verspreid. Kort samengevat luiden deze als volgt.

Elke verlichting (ook natuurlijke verlichting) moet worden uitgeschakeld zo vaak zij niet nodig is.

Fluorescentie-verlichting is zeker aanvaardbaar voor de meeste museum-objecten.

Gewoon vensterglas van ± 3 mm dikte vermindert de kans op aantasting door verre ultra-violetten stralen; thermoluxglas (dat bestaat uit 2 lagen glas met glaswollen draden er tussen) doet zulks nog sterker.

Het is aan te bevelen, kunstlicht voor algemene verlichting zo veel mogelijk indirect toe te passen, want reflectie verzwakt de intensiteit der onzichtbare stralen. Speciaal bij vitrines, waarin voorwerpen dicht bij de lichtbron

staan, is indirecte verlichting aan te bevelen.

Aandacht moet besteed worden aan andere stoffen dan glas, welke doorschijnend of doorzichtig zijn en ultra-violetten stralen absorberen.

De bij fluorescentie-buizen behorende apparatuur (voorschakelapparaten) dient wegens brand- en andere gevaren zoveel mogelijk buiten de vitrines te blijven.

Vocht en warmte verhogen sterk de kans op lichtinvloeden bij de objecten.

Prof. Coremans eindigt zijn betoog met te wijzen op de betekenis van de ICOM voor de musea. Mogen ICOM en UNESCO zich zodanig ontwikkelen, dat elk museum er wetenschappelijke gegevens zal kunnen verkrijgen over verschillende fabrikaten, wanneer het voornemens is, zich op grote schaal fluorescentie-buizen aan te schaffen. Spr. meent trouwens dat fluorescentie-licht algemeen ingang zal vinden en met succes toegepast worden.

Bij de discussie vraagt de Heer s. J. BOUMA of het raadzaam is, de verlichtingsornamenten geheel buiten de vitrine te houden en of gebruik van oud glas wellicht aan te bevelen is voor afscherming van kunstlicht. Prof. Coremans antwoordt, dat het licht wèl in de vitrine gemoniteerd mag worden, doch men dient de lichtbron zo mogelijk door glas af te scherpen; oud glas absorbeert wel meer ultra-violet-, doch ook meer zichtbaar licht en is uit dien hoofde niet speciaal aan te bevelen.

De Heer T. KOOT vraagt, of de mate, waarin voorwerpen van het licht te lijden hebben, is vast te stellen; voorts of het springen van een fluorescentie-buis (beryllium; kwik) gevaarlijk is voor de omgeving. Prof. Coremans kan voor de eerste kwestie geen enkele norm geven; dit verschilt van object tot object. Wat de tweede vraag betreft, antwoordt hij, dat er een discussie over deze materie is geweest in verband met de toepassing van beryllium-glas, doch dat geen gevaar te duchten valt. Kwik in dampvorm is gevaarlijk, doch het vertoont slechts de dampvorm, wanneer er een elektrische ontlading door gaat. Direct contact tussen kwik en gouden voorwerpen is natuurlijk gevaarlijk.

DR. A. F. E. VAN SCHENDEL vraagt, of een verhouding is aan te geven tussen absorptie van ultra-violetten stralen door de lucht in verband met de afstand en de benodigde lichtsterkte van de buis. Voorts wijst hij op het verlies aan lichtsterkte door reflectie. Men moet dus bij toepassing van indirect licht een sterkere lichtbron

nemen, waardoor men de ultra-violette straling ook doet toenemen. Komt men aldus niet in een vicieuze cirkel? Prof. Coremans antwoordt, dat met reflectie het verlies al gauw 40 % belooft. Echter is, bij gelijke zichtbare lichtsterkte, minder ultra-violet aanwezig in indirect dan in direct licht. Spr. raadt aan het indirecte licht vooral aan te brengen bij voorwerpen, die zeer licht gevoelig zijn.

Mej. C. A. VAN HEES vraagt, of het niet mogelijk is, dat volstaan wordt met de absorptie van het glazen omhulsel van de buis zelf. Prof. Coremans antwoordt, dat dit wel een eerste bescherming is, maar dat het glas vrij dun is; bovendien varieert de samenstelling zeer met het fabrikaat. Op verschillende vragen omtrent het absorptievermogen antwoordt Prof. Coremans voorts, dat geveerd (getamponneerd) glas en opaline-glas eveneens deugdelijk zijn. Het eerstgenoemde is bovendien goedkoop. Echter durft spr. geen uitspraak te doen omtrent lichtval door ramen met gebrandschilderd glas, want men kan nimmer vooraf zeggen wat de specifieke werking is.

JKVR. A. BNESSE VAN HARINXMA THOE SLO-TEN vraagt, of ook reflectoren met gloeilampen extra door glas afgeschermd dienen te worden. Prof. Coremans kan hieromtrent geen algemene uitspraak geven.

De Heer A. BROUWER deelt mede, dat hem gebleken is, dat licht schadelijk is voor vrij veel mineralen; somtijds treedt een chemische verandering op, soms een kleurverandering. Spr. heeft de indruk, dat de intensiteit van de lichtbron hierbij van meer belang is dan het spectrum. Spi. meent te weten dat zekere mineralen altereren, o.m. onder invloed van licht.

De Heer H. F. E. VISSER informeert naar het gedrag van patina's van metalen. Prof. Coremans zegt, dat deze volledig weerstaan aan lichtinvloed, voor zover onze kennis thans reikt.

DR. R. E. J. WEBER vraagt of het juist is, dat de levensduur van fluorescentie-buizen beïnvloed wordt door het aantal schakelingen. Volgens de adviseur van het Postmuseum zou zulks n.l. bij de jongste producten van de fabrieken niet meer het geval zijn. Prof. Coremans is van oordeel, dat de levensduur wel beïnvloed wordt, maar dat toch het licht telkens uitgeschakeld moet worden, zodra het niet nodig is. Het belang der conservatie eist dit.

Tot slot een paar vragen, die naast hun serieuze beantwoording gelegenheid geven tot enige

vrolijkheid. De invloed van maanlicht blijkt niet onderzocht te zijn. Duisternis heeft vermoedelijk af en toe wel invloed, gezien verandering van sommige steeds in kasten bewaarde objecten.

Daarna vertolkt de voorzitter de gevoelens van de aanwezigen, wanneer hij Prof. Coremans dank brengt voor zijn helder en inlichtend betoog en voor zijn voortdurende actieve belangstelling in De Museumdag.

In de middagpauze zijn de leden de gasten van het Gemeentemuseum bij welvoorzien, in de hal ingerichte buffetten.

In de middagvergadering spreekt de gastheer, A. J. de Lorm, bij een reeks interessante lichtbeelden over de geschiedenis van zijn gebouw, over de transformatie in een modern museum en de daarbij toegepaste verlichtingsmethoden. De tekst van deze voordracht, waarin spreker o.m. enkele stoutmoedige denkbeelden ten opzichte van het fameuze probleem van de bovenlichten onthult, welke bij deze verbouwing zijn toegepast, zal in zijn geheel in deze kolommen worden afgedrukt.

Alvorens de rondwandeling door het gerestaurerde gebouw en de voorbezichtiging van de tentoonstelling „Rijnlandse Kunst” beginnen, sluit de voorzitter de vergadering met een bijzonder woord van dank aan de sprekers van deze museumdag. Aanwezig waren 67 personen, waaronder 8 gasten van de vereniging.

Literatuur inzake kunstlicht in musea.

Fluorescent lighting in museums and galleries [statement issued by the Museum Lighting Subcommittee of the National Illumination Committee of Great Britain]: *Museums Journal* 1950-'51 p. 13.

W. E. Rawson-Bottom. Artificial Lighting of Museums. alsv. p. 180.

O. Källström and Gillis Olson. Lighting methods for showcases; exhibition and researchwork at the Statens Historiska Museum, Stockholm: *Museum* 1951, p. 201.

J. Genard. Extreme ultra-violet radiation from tubular fluorescent lamps and its effect on museum lighting. alsv. 1952, p. 53. Men vergelijk hierbij de commentaren in: *Museums Journal* 1952-'53, pp. 84, 106, 163, 211.

P. Eeckhout. Natural and artificial lighting at the Museum voor Schone Kunsten, Gent. *Museum* 1952, p. 28. Dit artikel behandelt het speciale geval van museumzalen van tamelijk grote hoogte, voorzien van bovenlichten. Het is interessant, hiermede de oplossing in de National Gallery, Londen, te vergelijken, als beschreven en afgebeeld in: *Museums Journal* 1950-'51, p. 153 en *Museum* 1951, p. 194.

AFBEELDINGEN BIJ HET VERSLAG VAN MUSEUMDAG II
— 1952

1. Glaspaviljoentje in het Rijksmuseum te Amsterdam 1952. Getracht is, de gewaarwording te bereiken alsof daglicht door de matglazen achterwand stroomt. Daartoe is achter dit matglas een gebogen witte wand geplaatst waarop het licht van TL-buizen gericht is. Het door deze wand weerkaatste licht schijnt egaal en diffuus door het matglas.

2. Tentoonstellingszaal van het Rijksprentenkabinet in het Rijksmuseum te Amsterdam 1952. Deze zaal ontvangt geen daglicht. De kunstverlichting bestaat uit boven in de vitrines aangebrachte TL-buizen, waaronder zich een horizontale glazen plaat bevindt. Deze plaat is gedeeltelijk bedekt met een ondoorzichtige laag van bijzondere vorm, die ten doel heeft een gelijkmatige verdeling van het licht over de achterwand van de vitrine te bereiken (adviezen N.V. Philips, Eindhoven). Deze opname is gemaakt met bijverlichting.

3 en 5. Zalen met bovenlicht in het Gemeentemuseum te Arnhem 1952. In het glazen plafond is de kunstverlichting zodanig aangebracht, dat de lichtbron bij het betreden der zaal niet rechtstreeks te zien is; de inkijk is in lengte-richting door jalouzieën afgeschermd. Op de zijwanden valt direct kunstlicht uit een combinatie van fluorescentie-buizen en gloeilampen. Ter bijverlichting zijn ook boven het matglazen plafond troggen met fluorescentie-buizen aangebracht.

4. Postzegelgalerij in het Postmuseum te Den Haag, 1952. De ruimte ontvangt geen daglicht. De rekken met wissellijsten zijn aangebracht in nissen, waarvan de bovenzijde bestaat uit matglas. Hierdoor schijnt het licht van TL-buizen, dat alleen de collecties verlicht. Betimmering en zoldering zijn zeer donker en absorberend van kleur; alle aandacht wordt in deze schatkamer opgeëist voor de kostbare collecties. De parketvloer ontvangt nog zoveel licht, dat men zich zonder onbehagen kan bewegen.

6. Zaal 1ste verdieping van het Gemeentemuseum te Arnhem, 1952. Vitrines, ontworpen door W. A. M. van der Ven, architect B.N.A. In de rechter vitrine zijn twee lange gloeidraadlampen (etalagelampen) aangebracht en bovendien twee 12 V lampjes in verstelbare reflectoren, teneinde een levendig effect te verkrijgen. De linker vitrine heeft twee fluorescentie-buizen van 1.90 m lengte.

7. De verlichting van de costumevitrines in het Museum Bredius te Den Haag heeft ten doel zoveel mogelijk levendig effect op te wekken. Getracht is de lichtreflexen, die een japon vangt wanneer de draagster ervan zich onder het licht beweegt, te benaderen. Het resultaat is bereikt met Attralux lampen, primair 220 V, secundair 24 V, sterkte 150 W.

PHOTOGRAPHS IN ILLUSTRATION OF THE ACCOUNT
OF THE MUSEUM-DAY II — 1952

1. Glass pavilion in the State Museum at Amsterdam, 1952. An attempt has been made to create an effect of daylight falling through the back wall of frosted glass. For this purpose a curved white wall was placed behind the frosted glass, on which the light of fluorescent tubes is focussed. It is an even and diffuse light that, reflected by this wall, enters through the frosted glass.

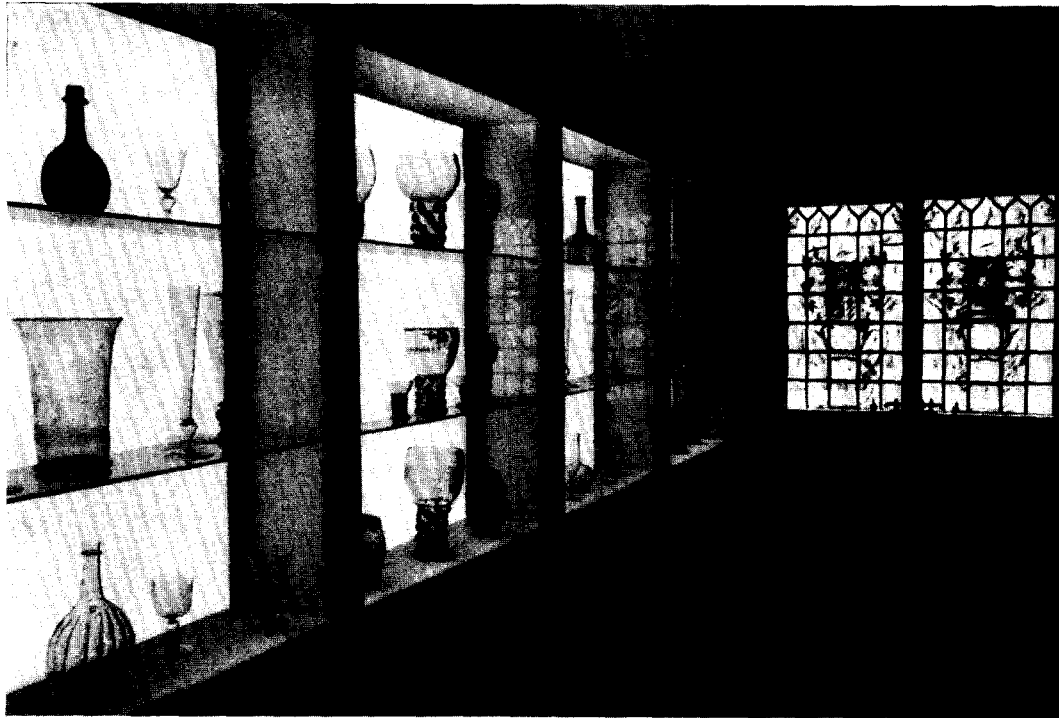
2. Exhibition room of the Royal Print Cabinet in the State Museum at Amsterdam, 1952. The room receives no day-light. The artificial lighting consists of fluorescent tubes fixed in the top of the show-cases with a horizontal glass plate underneath. The plate has been partly covered with an opaque layer of a special shape with the object of achieving an even distribution of light over the back wall of the show-case. (Advice: Philips Ltd, Eindhoven). This photograph was made with the aid of additional lighting.

3 and 5. Rooms with sky-lights in the Municipal Museum at Arnhem, 1952. The artificial light has been fixed in the glass ceiling in such a way that the source of light is not directly visible to those who enter the rooms since it is screened lengthwise. Direct artificial light from a combination of fluorescent tubes and electric bulbs falls on the side-walls. Additional light is provided by troughs containing fluorescent tubes, fixed above the frosted glass ceiling.

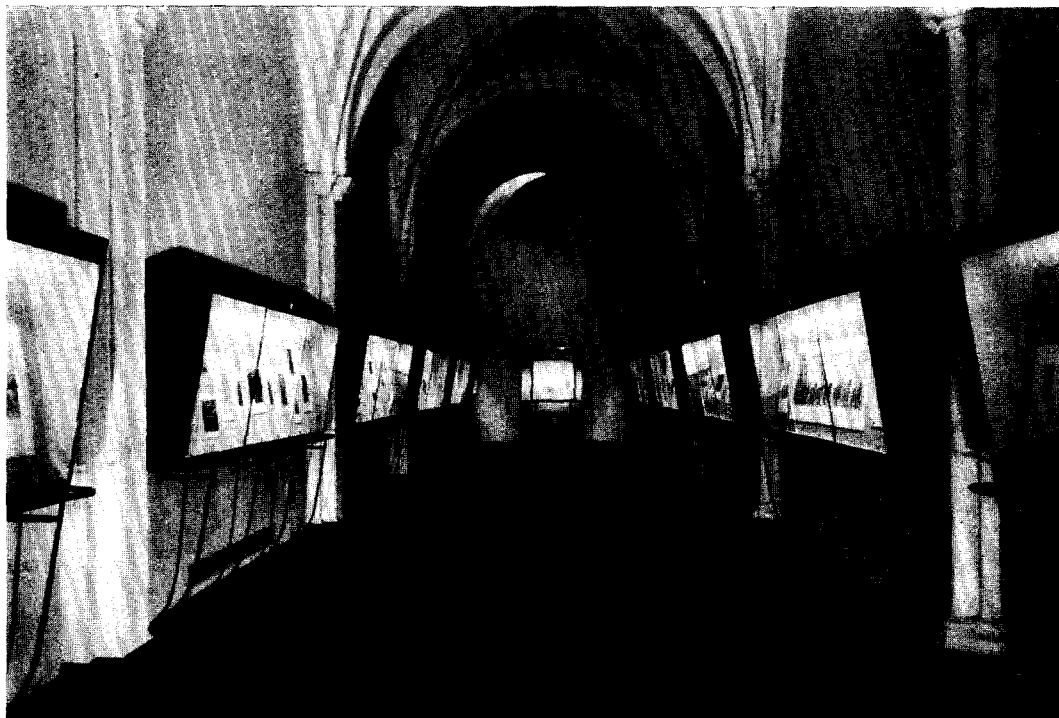
4. Stamp gallery in the Postal Museum at the Hague, 1952. The racks with frames constructed so that the enclosed stamps may be changed at will, are contained in niches whose tops consist of frosted glass and transmit the light of fluorescent tubes. Only the collections are illumined. Panellings and ceiling are dark in colour and absorb the light, so that all attention is focussed on the valuable collection. The parquet floor receives such light as enables one to move about without inconvenience.

6. Room on the first floor of the Municipal Museum at Arnhem, 1952. Show-cases designed by the architect W. A. M. van der Ven. In the right case two long filament bulbs (show window lamps) have been fixed as well as two 12 V bulbs in adjustable reflectors in order to obtain an effect of liveliness. The case on the left contains two fluorescent tubes of 1.90 metres in length.

7. The lighting of the show-cases in the Bredius Museum at the Hague is intended to create the most lively effect possible. An attempt has been made to suggest an effect of reflexes of light, caught by the material of a dress, when the person wearing it moves about under the light. The result has been achieved with the aid of Attralux lamps; a primary tension of 220 V being transformed into a secondary tension of 24 V; the power is 150 W.

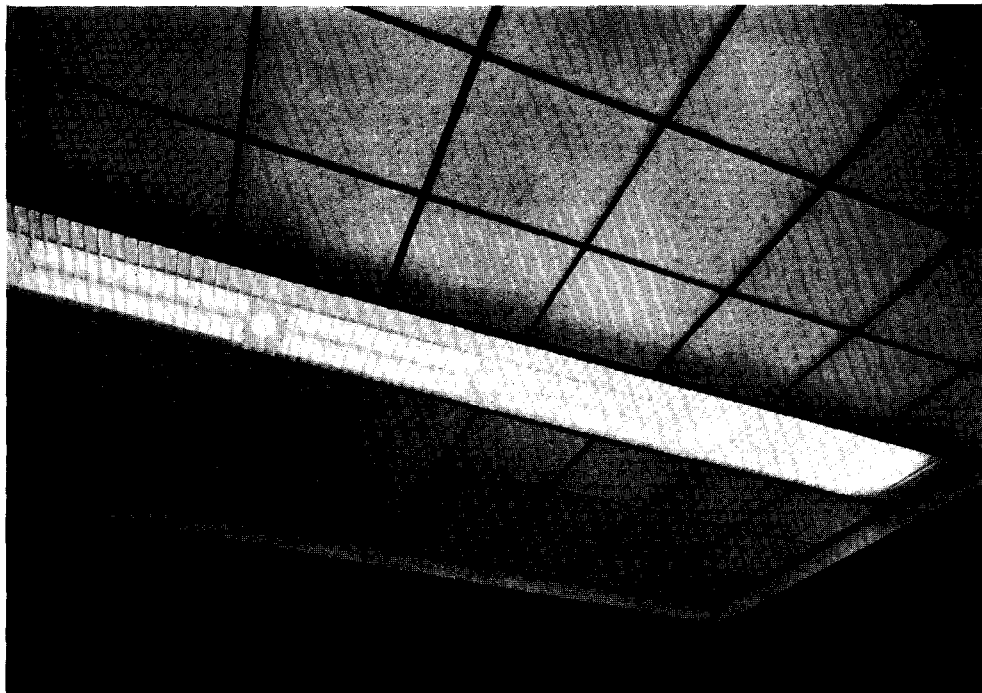

Afb. 1. Glaspaviljoen in het Rijksmuseum te Amsterdam

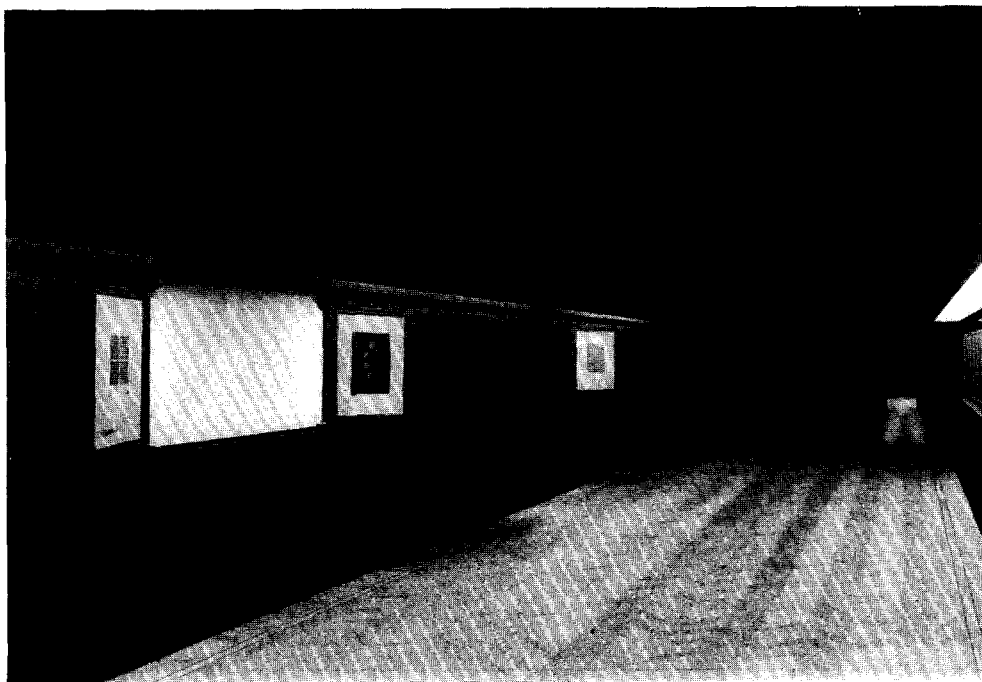

Afb. 2. Tentoonstellingszaal van het Rijksprentenkabinet te Amsterdam

KUNSTLICHT IN MUSEA

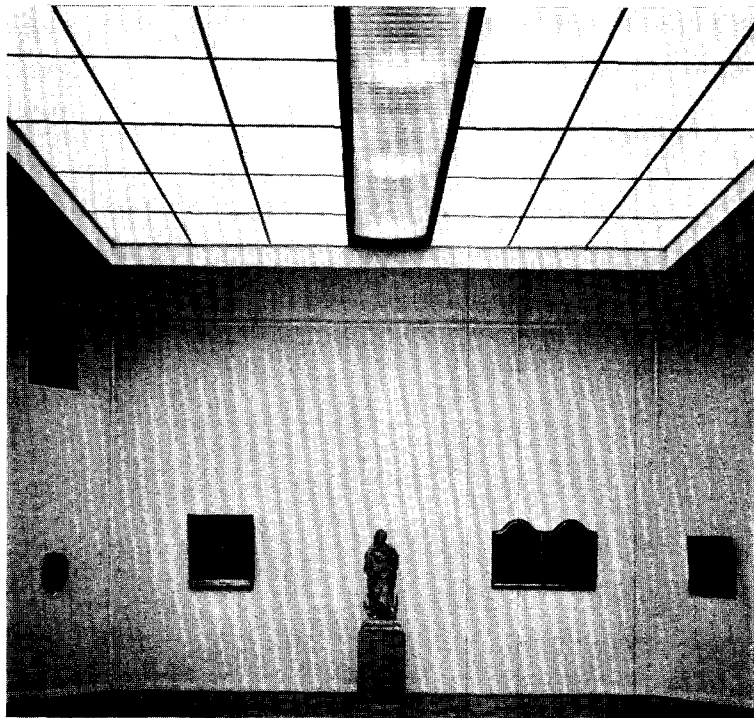

Afb. 3. Zaal in het Gemeentemuseum te Arnhem

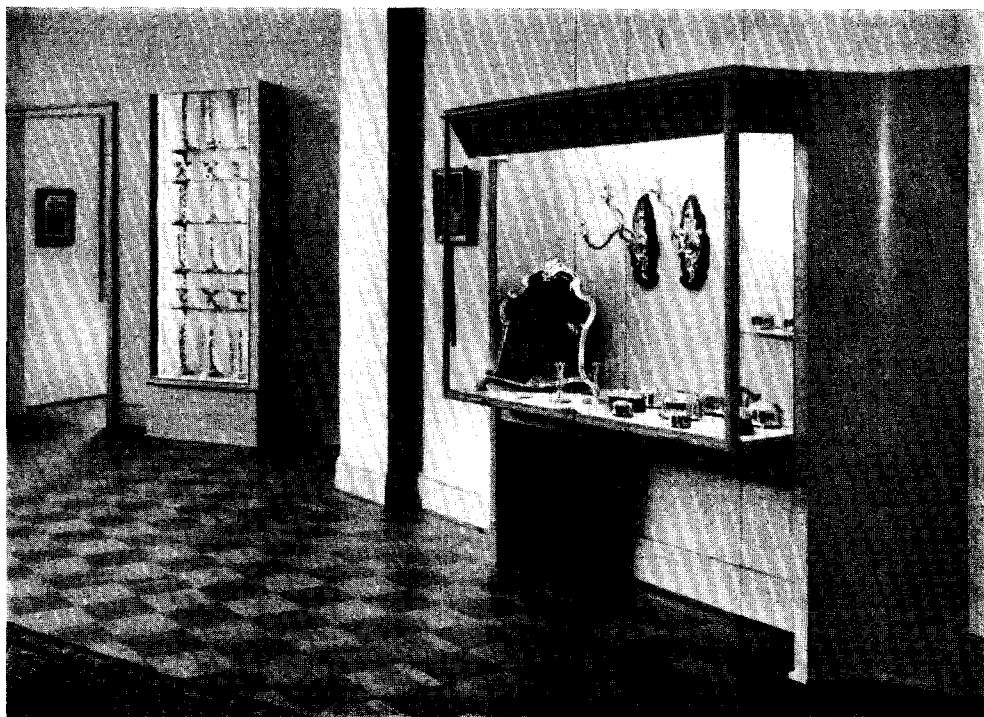

Afb. 4. Postzegelgalerij in het Postmuseum te Den Haag

KUNSTLICHT IN MUSEA

Afb. 5. Zaal in het Gemeentemuseum te Arnhem

Afb. 6. Zaal in het Gemeentemuseum te Arnhem

Afb. 7. Costuumvitrine in het Museum Bredius te Den Haag

MEDEDELINGEN

Museum van den Arbeid

Dit museum, over welks mogelijkheden Prof. Ir. D. Dresden schreef in het Nieuws-Bulletin van December 1950 (kol. 227), heeft zich thans gericht tot de Nederlandse Industrie om te trachten met hulp van die zijde te komen tot de inrichting van een Nederlands Instituut voor Nijverheid en Techniek, daar het Museum niet meer kan voldoen aan de eisen, die aan een moderne instelling worden gesteld. Het Museum bezit echter de kern, van waaruit een dergelijk instituut ontwikkeld kan worden.

Gezien de toenemende industrialisatie van Nederland en de grote bevolkingsaanwas zal de industrie een plaats moeten bieden aan vele jonge mensen, wier instelling hiermede in overeenstemming dient te zijn.

Het Instituut wil de volgende doelstellingen verwezenlijken:

1. het exposeren van objecten, waardoor de belangstelling voor industrie en ambacht wordt vergroot (grondstoffen — halffabrikaten — eindproducten — platen — tekeningen — schema's enz.).

Expertise-Instituut

In een bijeenkomst van de Raad van Bijstand van het onlangs opgerichte Instituut ter bevordering van een grondige en onafhankelijke expertise van kunstwerken is tot voorzitter van deze Raad benoemd Mr. P. J. Witteman te Am-

2. het geven van technische voorlichting door middel van wisselende tentoonstellingen, filmvoorstellingen, lezingen en demonstraties.
3. het houden van rondleidingen en het geven van lessen ten dienste van het onderwijs.
4. het helpen bevorderen van een weloverwogen beroepskeuze door de jeugd.
5. het verduidelijken van de organisatie van het bedrijfsleven en het technisch onderwijs.
6. het uitlenen van vakliteratuur en het verstrekken van inlichtingen.
7. het demonstreren van hedendaagse en verouderde werkmethoden.
8. het belichten van de historische ontwikkeling van de arbeid.
9. het conserveren van waardevolle technische voorwerpen (oude, historisch belangrijke machines enz.).
10. het exposeren van de artistieke uitbeelding van het bedrijfsleven.

sterdam, voorzitter van de Voorlopige Raad voor de Kunst, en tot secretaris Mr. C. P. Baron van der Feltz te Amsterdam.

Het secretariaat van het Instituut is gevestigd te Leiden, Pieterskerkhof 13.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Stedelijk Museum*. Mens en Huis -5 Jan.
- *Zoölogisch Museum*, Pl. Middenlaan 53,
„Dier en Mens” -?

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Nederrijne Kunst der
later Middeleeuwen -18 Jan.

DELFT

- *Stedelijk Museum „Het Prinsenbof”*. Neder-
landse Meesters uit particulier bezit
21 Dec.-2 Febr.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Deventer Amateurfotografen
vereniging 24 Dec.-26 Dec.

EINDHOVEN

- *Van Abbe-museum*. Herman Kruyder -?

ENSCHEDÉ

- *Rijksmuseum Twente*. Tentoonstelling schil-
derijen uit het bezit van P. A. Regnault te
Laren (onder auspiciën van de Enschedese
Kunststichting) -22 Dec.

GOUDA

- *Catharina Gasthuis*. „Bijbelse Oudheden”
24 Dec.-18 Jan.

'S-GRAVENHAGE

- *Het Nederlandse Postmuseum*, Zeestr. 82,
Leidse huizen en poorten uit de gouden eeuw
(het werk van bouwmeester Willem van der
Helm) 19 Dec.-19 Jan.
- *Het Nederlandse Costuummuseum*, Prinse-
gracht 6, Costuums van 1720-1820
- *Gemeentemuseum*, Moderne Franse tapijt-
kunst -29 Jan.
- De Nederlandse letterkunde in honderd
Schrijvers 21 Dec.-?

GRONINGEN

- *Genootschap Pictura*. Groninger Kunstkring
„De Ploeg” -2 Jan.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. „Franse Meesters uit het
Petit Palais” -?
- *Maritiem museum Prins Hendrik*. De Bleau's
beschrijvers van land-, hemel- en waterwereld.
Ook Di en Do 19-22 u. -9 Febr.

TILBURG

- *Natuurhistorisch Museum*. „Het Wonder van
de Melk”. Dag. 14-18 uur -22 Dec.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Reproducties Leonardo da
Vinci -?

MEDEDELINGEN VAN DE REDACTIE

Deze jaargang bestaat uit 12 *Nieuwsbulletins* en 5 *Bulletins*.

Het *register* en het *voorwerk* zullen worden gevoegd bij een der nummers van de volgende jaargang.

BANDEN.

Bij voldoende belangstelling zullen wederom banden voor het Bulletin worden vervaardigd.

De prijs van de band 6de Serie Jrg. 5 (1952) zal — afhankelijk van het aantal bestellingen — ongeveer f 2.05 bedragen, inclusief portokosten voor toezending.

De uitvoering is, evenals voorheen, in geelbruin buckramlinnen met bruine opdruk, aansluitend bij de reeds uitgegeven banden voor de 6de Serie.

Bestellingen (s.v.p. per briefkaart) onder duidelijke vermelding van volledige naam, adres en titulatuur, kunnen tot 1 Febr. 1953 worden ingezonden bij de Redactie-Secretaris, N. E. H. J. J. Zon, p/a Klooststeeg 25, Leiden.

N.B. Men wordt beleefd verzocht op de briefkaart géén andere onderwerpen te behandelen.

REGISTER BULLETIN EN NIEUWS-BULLETIN 6DE SERIE 5 (1952)

- Aelst, Pieter Coecke van 214/5, 217, 220
- Afperking van het verzamelgebied bij de opstelling van het museumprogramma *65
- Agt, J. J. F. W. van —. (C. J. M. van der Venen en —)
- Restauratie van de St. Christoffelkerk te Roermond. De — 79
- St. Medarduskerk te Wessem 57
- Aken, Harman van 189
- Alfen aan de Maas, Kerk 125, 127, 128, 129; (opstand) 130; (doorsnede) 131; (Axonometrisch perspectief) 134; (reconstructie plattegrond en opstand) 135/6, 136
- Alfen, Dirk (Theodoricus) van 133
- Alkmaar
- archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
- Sacramentshuis (ontwerp) 197
- St. Laurens (schilderij) 180
- Alphen, Henricus de 133
- Alphen, W. J. S. van
- Plannen voor een nieuw Museumgebouw (Zutphen) *31
- Altforst, Kerk 133
- Amersfoort, Museum Flehite *20
- Ammerzoden
- archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
- kerk 200
- Amsterdam
- Amstelkring. Museum — *11
- Arbeid. Museum van den — *177
- archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
- Aziatische kunst. Museum van — *19
- Herengracht 434 (protest tegen verbouwing) *129
- kaart van — 209
- Munttoren (schilderij) 182
- Nederlands Intsituut voor Nijverheid en Techniek *177
- Nieuwe Kerk (schilderij) 181
- Oudezijds Waal (verd. werkzaamh.) 206
- Rijksmuseum
- barometer N. Lanckamp 33
- betimmeringen 137, 144, 145, 145
- Cat. Meubelen 1952 (nos 27-29) 145
- collecties kunstnijverheid *19
- glaspaviljoen *175, *176
- (*Amsterdam, Rijksmuseum*)
- Prentenkabinet (tentoonstellingszaal) *175, *176
- verzamelprogramma *65
- stadsmuur (1545) 207
- vestingwerken 205
- vogelvluchtschildering 222
- Waagmuseum (paneel Munttoren) 182
- Zoölogisch Museum (verzamelprogramma) *79
- Anthonis, Cornelis 222
- Anthonisz, Adriaen 206
- Antwerpen
- archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
- Hansehuis (geschilderde afbeelding) 226
- O.L.Vr.Kerk 168/9, 172, 177, 188, 195
- Roodepoort 209
- stadhuis 218 (prijsvraag 1541) 220, 224, 227; (prijsvraag 1560/61) 206, 211, 213, 219, 227; (geschilderde afbeelding) 226; (model) 226; (Herman de Wagemaker) 215
- triomfpoort (ill. naar —) 217, 220
- vogelvlucht 222
- Appelleerder 189 (n.b. deze term treft men voor het eerst aan ± 1460; het gebruik in de 3de alinea moet als een anachronisme worden beschouwd)
- Appeltern, Kerk 137
- Architect 205, 206
- Architecten, contracten met — zie: *Archivalia*
- Architectuur 210, 213
- Architectonische termen (in het art. van Ir. R. Meischke)
- appeleerder 189 (n.b. deze term treft men voor het eerst aan ± 1460; het gebruik in de 4de alinea van deze kolom is dus juist, het gebruik in de 3de alinea moet als een anachronisme worden beschouwd)
- architect 205, 206
- architectuur 210, 213
- architector 206
- aviseren 169
- barderen zie berd(er)en
- beeldhouwers-architecten 209
- berden zie berd(er)en
- berd(er)en 186, 187, 218
- berechten 169
- bewerpsel 169
- beworp 168, 169, 170, 171, 179

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

(Architectonische termen)

borderen zie *berd(er)en*
 bordwerc 186
 bouwheer 226
 bouwmodel 163, 184, 212, 223, 224, zie ook:
 patroon
 cartouches 215
 cleynstekere 213
 consult 190
 copiëren 178, 179
 designaties zie *geveltekening*
 eggestenen 215
 fac(c)iate zie *geveltekening*
 feestdecoraties 213, 215, 216
 geschilderd — 174, 178, 180
 geveltekening 217, 218
 grafmonumenten 215
 grond zie *plattegrondtekening*
 grotesken 215
 ideeschets 217
 ingeniariis 206, 213
 ingenieur 206
 inlijsten 177
 kalengier 207
 kleur, gebruik van — in arch.tek. 219, 220
 koker 177
 linnen 188
 maquette zie *bouwmodel*
 mate 191
 meesteren 169
 model zie *bouwmodel*
 modelmaker 194
 ontwerpshets 162
 ontwerp-tekening 163
 middeleeuwen 163, 168
 renaissance 202, 217
 opdrachtgever zie *bouwheer*
 opmetingstekening 163
 ordinantie 167, 195
 ordineren 166, 169
 ordonnantie zie *ordinantie*
 ornamentprenten 214
 panorama 183
 papieren uitslagen 187, 188
 patroen zie *patroon*
 patroon 168, 169, 170, 171, 179, 184, 187,
 217, 218; van houte verheven (*bouwmodel*)
 207

(Architectonische termen)

pelloryn [kaak of schandpaal] 198
 perspectief 220, 221
 plateforma zie *plattegrondtekening*
 plattegrondtekening 217
 prijsvraag (stadhuis — Antwerpen 1541) 220,
 224, 227; (stadhuis — Antwerpen 1560/61)
 206, 211, 213, 219, 227
 projectie, orthogonale — 175
 rabatstenen 215
 repryse 199
 revisietekening 163
 schaal 174, 183
 schaduw in arch. tek. 220
 schilders-architecten 211
 schilderijen naar gebouwen 225
 standpunt 183
 toren (overhoeks gesteld) 184
 visenteren 169
 viseren 169
 vogelvlucht 221, 222
 werktekeningen 186
 Architector 206
 Architectuur
 Invloed v. Ned. arch. op Engeland (XVIIde
 eeuw) *30
 Archivalia
 (namen van architecten, schilders e.a. voorkomend
 in contracten en rekeningen of op tekeningen, ge-
 noemd in het art. van Ir. R. Meischke)
 Alkmaar
 ± 1500 Anthonis Keldermans 180, 197
 Ammerzoden
 1508 Willem van Bullestraten 200
 Amsterdam
 1545 Alexander Pasqualini 205, 207
 1548 Marcus de Verona 205, 209
 1560 Christiaan Sgroeten 209
 1579 „enige architectors" 206
 1595 Hendrick de Keyser 165
 Antwerpen
 1519 Rombout Keldermans 173
 1521 Rombout Keldermans en Dominicus
 de Waghemaker 168/9
 1527 Rombout Keldermans en Dominicus
 de Waghemaker 188
 1540, 1543 Donati di Boni 208
 1545 intocht Karel V 216
 1549 intocht Philips II 216, 217

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

(Archivalia)

- 1556 feest van het Gulden Vlies 216
 1560 Jacques Dubroeuq 211
 1560/61 Lambert van Noort 213
 1561 Lambert Suavius 206
 1561 landjuweel 216
Bergen (Henegouwen)
 1449 Michel de Rains 192
 1450 Jan Spijskens 192
Bergen op Zoom
 1443 Mr. Everaert 169, 179
 1476 Anthonis Keldermans 166
 1489 Anthonis Keldermans 170
 1489 inlijsten van ontw.-tek. 177
 1505/06 Anthonis Keldermans 167
 1522 Rombout Keldermans 198
Breda
 1512 Jansen den Meyer en Merten Thomysz. van Oelkensplate 178
Brou
 1516 Jan van Roome 188
Brugge
 1515 blijde inkomste 216, 220
Brussel
 1506 Anthonis II Keldermans 184
 1509 Anthonis en Anthonis II Keldermans 185, 187, 198
 1526 Lodewijk van Bogem 197
Culemborg
 ± 1530 Rombout Keldermans 170
Dendermonde
 1377 naar Oudenburg 193
Diest
 1396 Hendrik van Thienen 177
Dordrecht
 1439 Everaert Spoorwater 166
Gent
 ± 1400 Jan Heebins 197
 1424 Hubrecht van Eyck 199
 1510 Rombout Keldermans 171
 1517 Jean Staessins 185
Gouda
 1552 Cornelis Frederiks 189
Gulik
 1548 Alexander Pasqualini 208
Haarlem
 1400 Mr. Jelys uit Bergen en Mr. Engelbrecht 169, 197
 1502 Diric Tybouts en Claes Nievertsz 178
 1502 Pouwel Jansz. 189; Cornelis de Wael 191; Anthonis Kelreman 191

(Archivalia)

- 1505 Anthonis Keldermans 167
 1506 Anthonis en Rombout Keldermans 170, 179, 185, 189
 1513 Steven de Beeldsnyder 185
 1518 Pieter Gheryts 179
's-Hertogenbosch
 1466 Mr. Claes 170
 1483 Jeroen de Maelder 188
 1485 Alart Duhamel 190
 1511 Jan Heyns 201
 1541 Alexander Pasqualini 206
 1567 Lambert van Noort 222
Kampen
 1345 Meyster Herman 164
 1369 Meyster Rotgher van Colen 164
Leiden
 1391 (?) Rutger van Kampen 165, 189
 1398 Harman van Aken 189
 1407 Willem van Kessel 168, 192
 1412 Willem van Boelre 196
Leuven
 1423 naar Bergen 193
 1432 Plyssis van Vorst 200
 1439 Jan Kelderman 165
 1447 Mr. Matheus 169, 190
 1447 Sulpitius van der Vorst 177
 1448 Gillis Pauwels 190
 1451 Schilder Hubert 199
 1453 Mr. Matheuse 198
 1462 Matheus de Layens 167, 197, 201
 1463 Jane van den Berghe en Jane Thiuns 190
 1463 Reyner Colcx 181
 1481 Herman de Waghmakere; Andries Keldermans 190
 1481 Mr. Houbrecht 178; Gielys Stuerbout 181
 1485 Janne de Mesmakere 187
 1525 Joost Metsys 171, 186, 205, 225
 1528 Adriaan van Diependale 199
Lier
 1509 Rombout Keldermans 200
Luik
 1356 Godijn van Dormael 196
Mechelen
 1517 Rombout Keldermans 171
Middelburg
 1452 Gillis Pauwels 190
 1481 Andries en Anthonis Keldermans 170
 1485 Anthonis Keldermans 198

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

(Archivalia)

- 1492 Mattheus Keldermans 198
 1506 Anthonis en Rombout Keldermans
 170, 179
 1508 Anthonis Keldermans 189
 1508 Hendrik van Pede 193
 1511 Rombout Keldermans 187
 1541 een schilder uit Antwerpen ~ „bor-
 nepuyt updie merct" 213
 1546 Alexander Pasqualini 205, 207, 209
 1547 Donato di Boni 188, 205, 208, 209
 Nijmegen
 1544 Jan de Maeler 199
 Oudenaerde (stadhuis)
 1526 Heyndric van Pe 166, 177, 178, 187,
 193
 1527 steenhouwer van Kortrijk 194
 1528 Heyndric van Pe 186, 187
 Oudenburg (Vla.)
 1377 (belfort)
 Poderoyen
 1508 Willem van Bullestraten 200
 Poederoyen zie Poderoyen
 Schoonhoven
 1524 Rombout Keldermans 176
 Schuilenburg, Huis te
 1538 Rombout Keldermans 176
 Utrecht
 1356 Godijn van Dormael 164, 165, 196
 1424 Willam van Boelre 196
 1438 Willam van Boelre 166
 1442 Hendrik van Boutsvert 197
 1471 Johan Rugher 186
 1520 Jan van Mabuse 212
 1543 Jan van Scorel 212
 1553 Willem van Noort 205
 Veere
 1474 Mr. Evert 166
 1479 Anthonis Keldermans 166, 167, 168
 1484 Mr. Jacob de Slotemaker 177
 Wouw
 1500 Anthonis Keldermans 200
 Zierikzee
 1529 Rombout Keldermans 171, 179, 200
 Archivalia (in Oudheidkundig Museum te Rijs-
 wijk Z.H.) *165
 Arkel, muntvondst 95
 Arnhem
 Gemeentemuseum (heropening) *12, (ver-
 lichtung) *175, *176 (afb. 3, 5 en 6)
 Muntvondst 95

(Arnhem)

- Nederl. Openluchtmuseum *36, *129
 St. Janscommanderij 195
 St. Walburgiskerk 195
 Ath, stadhuis 211
 Aviseren 169
 Baart Jr., A. *134
 Barbari, Jacopo de 222
 Barderen zie berd(er)en
 Barometer uit de voormalige vergaderzaal der
 Staten-Generaal in het Binnenhof te 's-Gra-
 venhage 33, 33
 Batavia
 Stichting Oud-Batavia *3
 Bourscheit Sr., J. P. van 41
 Beaugrant, Guyot de 210
 Beaumont
 stadhuis 211
 Bedstede (Dordrecht) 144
 Beek, J. L. van *11
 Beeldhouwers-architecten 209
 Bendorp, C. F. 153
 Bendorp, C. J. 153, 153
 Bercht, Guillaume van der 226
 Berden zie berd(er)en
 Berd(er)en 186, 187, 218
 Berechten 169
 Bergen (Henegouwen)
 archief (tek. Jacques Dubroeuq) 201
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 Sale van Naes 193
 St. Waudru (kapittelkerk) 193; (oxaal) 201,
 210, 218, 220; (toren) 172, 183, 185
 Bergen op Zoom
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 kerk 170, 177 (kooromgang) 179
 Markiezenhof (schouw) 198
 torens aan de haven 167/8
 Bergeyk, muntvondst 96
 Berghe, Jane van den 190
 Berlage Hzn., H. P. 145, 148
 Berlijn
 Kupferstichkabinett (tek. grafmonument) 218
 Bern, Münster (Glasschilderkunst) 111
 Berthem, Kerk 140
 Betimmeringen
 Dordrecht 137, 143 e.v.
 Haarlem 144
 IJselmonde (Huis Poortugael) 153

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

(Bepimmelingen)

- Nederl. museum voor Geschiedenis en Kunst 145
 Rijksmuseum 145
 Rotterdam, Boymans (Huis Poortugael) 153
 Wassenaar (Huis ter Horst) 153, 154
- Beudeker, Christoffel 99
- Beveiliging (museumbezit tegen diefstal) *97
- Beveren, H. van 57
- Bewerpsel 169
- Beworp 168, 169, 170, 171, 179
- Beyaerts, Jan 186
- Bijhouwer, J. T. P. rec. 43
- Bilhamer, Joost Jansz 209
- Bilt, J. van der
 De grote spiegelkijkers van Roelofs en Rienks; een episode uit de geschiedenis der Leidse en Utrechtse sterrewachten (1821-1846) rec. M. Rooseboom) 123
- Binche
 kasteel 210, (casettenplafond) 218; 224; (model) 226; (opdracht) 226
- Binnebeke, J. van 42
- Blankenheim, Bisschop Frederik van 196
- Blijde incomsten 215, 216
- Bloemaert, Cornelis 206
- Blondeel, Lancelot 210, 212, 213, 223
- Bodemkartering, Stichting voor — 134
- Boekaankondigingen 159
- Boekbesprekingen 43, 91, 105, 155, 231
- Boeles, P. C. J. A.
 Friesland tot de elfde eeuw (rec. A. W. Byvanck) 118
- Boelre, Willam van 166, 196
- Boer, Dr. M. G. de (rec.) 159
- Bogem, Lodewijk van 197
- Bolten, D. H. C. *13/14
- Boni, Donato di 188, 205, 208, 209, 225
- Bononiensis, Virgilius 222
- Boom, A. van der rec. 111
- Boosten, A. J. N. 85
- Borderen zie berd(er)en
- Bordwerc 186
- Bormans, Jan 198
- Borssum Buisman, J. H. van *90
- Bos, Cornelis 214
- Bossu 222
- Boston
 Boston Society of Natural History *138
- Bourgondië, Philips van 185, 212, 223, 225
- Boussu, kasteel 210
- Boutsvert, Hendrik van 197
- Bouvy, Dr. D. P. *12
- Bouwheer 226
- Bouwmodel 163, 184, 212, 223, 224, zie ook: patroon
- Braat, Dr. W. C. 8, rec. 118
- Brabantia (rec.) 158
- Breda
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 fortificatie 178
 O. L. Vr. Kerk (toren) 168, 169, 172, 173, 183, 220
- Bremen
 stadhuis (geschilderde afbeelding) 226
- Brom, Leo H. M.
 De Kantharos van Stevensweert (rec. W. C. Braat) 118
- Brooklyn, Brooklyn Museum (News Letter) *129
- Brou
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
- Brugge
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 Griffie (gevel) 210
 Vrije (schouw) 186, 210, 212/3, 223, 227
- Bruggenbouw 199
- Bruijn, C. A. de — en W. H. Schukking
 Naarden 1350-1950. De geschiedenis van een Nederlandse vesting (rec. H. H[ardenberg]) 91
- Brunsting, Dr. H. 28
- Brussel
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 Baliënhof (hek) 185, 187, 198, 223
 Broodhuis (model) 184; 193
 Collectie P. Saintenoy 168
 Hotel Granvelle 209
 kasteel (in paleispark) 211, 224, 226
 kerk op de Goudenbergh (grafmonumenten) 197
 Kon. Bibl. (torenproject Bergen Hen.) 185
 Stadhuis (toren) 172; 193
 St. Gudule (Van Orley-vensters) 221
- Bullestraten, Willem van 200
- Burcht
 Leiden 1, (plattegrond) 3, 32
 Oostvoorne 22
 Teilingen 22
- Buren
 kasteel 208
 toren 208
- Byvanck, A. W. rec.: 117, 118, 155

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Carresten (sculptuur) 193
 Cartouches 215
 Cellophaan, Opplakken d.m.v. — *151
 Ceramiek
 Badorf — 15, 21
 fragmenten (gevonden te Leiden) 9/10, 11/2, 13/4, 17/8
 gebruiksvoorwerp 16, 32
 kogelpotten 15, 21
 middeleeuwse — 7
 Pingsdorf — 7
 randstempelversiering 10
 reliëfband — 15, 21
 Romeinse scherven 20
 Siegburg — 21
 smoren van — 15
- Chalon 172
 Chambord, plattegrond 226
 Charlemont, vestingwerken 225
 Claes, Mr. — (1466 te 's-Hertogenbosch) 170
 Clarijs, Petra
 Goes, Museum voor Noord- en Zuidbeveland *99 — 's-Gravenhage, Costuummuseum, Het Nederl. — *100 — Zandijk, Zestig jaar Zaanlandse Oudheidkamer *135
- Cleynstekere 213
 Cock, Hieronymus 209, 218
 Cock Blomhoff, J. 104
 Coenraet, Mr. (te 's-Hertogenbosch 1541) 207
 Colcx, Reyner 181
 Colen, Meyster Rothger van 164
 Congres, XVIIde internationale kunsthistorische (voorlopig programma) *21, (verslagen) *139
 Conservatie-methoden (papier, textiel, hout, fresco's) *39, *49
 Consult 190
 Coolman, Wouter 198
 Copiëren 178, 179
 Coremans, P. moderne kunstverlichting (voordracht) *168
 Costuums, expositie van — *36
 Culemborg
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 raadhuis 170
 Cuypers, Dr. P. J. H. 66
- Decima, model van het eiland — 104
 Delft
 Nieuwe Kerk (schilderij) 168, 182, 183
- Dendermonde
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 Designaties zie geveltekening
 Desmalter, Jacob 104
 Deventer, Muntentoren-complex *87
 Diboni, Donaes zie Boni, Donato di —
 Diefstal (Beveiling museumbezit tegen —) *97
 Diependale, Adriaen 199
 Diest
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 Dircxzn., Willem (te Amsterdam 1545) 207
 Dirk III, Graaf van Holland 23
 Dirk IV, Graaf van Holland 23
 Dirk V, Graaf van Holland 24, 25
 Doem, Aernt van den 192
 Doorn, Huis Doorn (Gids) *106
 Dordracum Illustratum 151
 Dordrecht
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 Betimmeringen 137, 143
 Gravenstraat 11: 137, 144, 145, 146, (opstelling) 147
 Gravenstraat 43 (Huis St. Joost) 151, 153
 Voorstraat bij de Vischbrug (huis) 151, 153
 Voorstraat 86 (Pastorie Oud-Katholieke Gemeente) 151, 152
 Vo:rstraat 201 (Huis „De Pauw”) 153, 153, 154
 Museum Oud Dordrecht 145, 152, 153
 Topografische collectie „Dordracum Illustratum” 151
 toren (schilderij) 176, 182, 183
 Vereniging „Oud-Dordrecht” 147
 Dormael, Godijn van 164, 165, 196
 Douven, Gerard 83
 Dreumel, Kerk 137
 Drijver, F. W. *133
 Dubroeuq, Jacques 201, 210, 211, 213, 218, 220, 224, 225, 226
 Duhamel, Alart, 174, 190, (ontwerpen baldakijn en monstrans) 200
- Ebhardt, Bodo 30
 Ede
 Museumboerderij (de Driehoek) *130
 Eede, Adriaen van den 193
 Eem
 Huis ter Eem (plattegrond fortificatie) 176
 Eggestenen 215
 Eijnde, Jan van den 212

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Eindhoven
 Van Abbemuseum (verzamelprogramma) *67
 Elsmer, Wouter van 213
 Engelbrecht, Mr. — (1400 te Haarlem) 169, 197
 Enkhuizen
 St. Gommaruskerk (schilderij) 182
 Zuiderzeemuseum *151
 Enlart, Camille 29
 Enschede, Natuurhistorisch Museum *131
 Erepoorten (1549) 213
 Essen (Dld.)
 Munsterkerk (Ottoonse Ionische zuilen) 60
 (plattegrond) 61
 Everaert, Mr. — (van Antwerpen) 169
 Evert, Meester — (1474 te Veere) 166
 Expertise-Instituut *138, *177
 Eyck, Hubrecht van 199
 Eyck, Jan van (St. Barbara) 183
 Eykman, Dr. C. (Vogelcollectie) *131
- Fac(c)iate zie geveltekening
 Fagel, François 40
 Feestdecoraties 213, 215, 216
 Feith, Jhr. P. R. (collectie) *3
 Fentener van Vlissingen, Dr. F. H. *105
 Filz, J.
 — Amsterdam, Museum Amstelkring her-
 opend *11
 — Beveiliging museumbezit tegen diefstal *97
 — Gramfoonplaten als hulpmiddel bij rond-
 leidingen *35
 — 's-Gravenhage, Gemeentemuseum (Opstel-
 ling „Yoego-Slavische Volkskunst”) *103
 — Winterswijk, Het museum *145
 Floris I, Graaf van Holland 24
 Floris II, Graaf van Holland 25
 Floris, Cornelis 211, 213, 215, 218, 219, 220, 227
 Fluorescentiebuis, museumverlichting met — *167
 Fockema Andreae, Mr. S. J. 134
 Fornvännan (rec. J. G. N. Renaud) 105
 Fortificaties 176
 Foys, Louis de 213
 Frankrijk (kunstreisgidsen) *47
 Frans, Peter (te Antwerpen 1540) 208
 Frederiks, Cornelis 189
 Frens (Westphalen)
 kasteel (vogelvluchtafbeelding) 223
- Gelder, H. Enno van
 Muntvondsten, het belang van registratie 93
- Gent
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 belfort 181
 citadel 208, 211, 224, 225, 226
 kruis (stenen —) 197
 paleis (in citadel) 211, 224, 226
 stadhuis 171, 172, 175, 185
 vogelvluchtschildering 222
 Geographie van Nederland, Handboek der —
 (rec. A. W. Byvanck) 155
 Geschilderd — 174, 178, 180
 Geveltekening 217, 218
 Gheryts, Pieter 179
 Gheyn, J. de 98
 Gijn, Mr. S. van 151, 153
 Glasschilderkunst
 Nieuwe publicaties (Zwitserland)
 (rec. A. van der Boom) 111
 Glazema, Dr. P. 57, 128
 Oudheidkundige onderzoeken in en bij de
 R.K. Kerk te St. Odiliënberg 69
 Goes, Museum voor Noord- en Zuidbeveland *99
 Goltz, Hubert 98
 Goorle, Abraham van 98
 Gosses, I. H. 23
 Gouda
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 Grafmonumenten 215
 Gramfoonplaten (bij rondleidingen) *35
 Granvelle (hotel van) 209, 226
 Graswinckel, D. P. M.
 Repertorium van boekwerken van Nederlandse
 monumenten van geschiedenis en kunst *117
 Grapheus (triumfpoort) 217, 217, 220
 's-Gravenhage
 Bredius, Museum — zie Costuummuseum
 Costuummuseum, Het Nederl. — *100, *175,
 *177
 Gemeentemuseum (opstelling „Yoegoslavische
 Volkskunst) *103
 Penningkabinet, Kon. — (penningkasten) 97
 Postmuseum (postzegelgalerij) *175, *176
 (afb. 4)
 Rijksarchief, Alg. — 223
 Vergaderzaal der Staten Generaal in het Bin-
 nenhof (barometer uit de voormalige —)
 33, 33
 vestingwerken (ontw. ± 1570) 223
 Groesbeek, Mr. J. W. *136
 Groeten, Christiaan's zie Sgroeten

- Grond zie plattegrondtekening
 Groningen
 A. Kerk (schilderij) 181
 Hoofdwacht (protest) *121, *127
 St. Walburgiskerk (fundamenten) *118
 Grotessen 215
 Gruysbeek (buitenplaats) *20
 Gulik
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
- Haarlem
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 Scheepje, Huis Het — (betimmering) 143
 stadhuis 184
 St. Bavo (altaar) 169, 197; (copie ontwerp) 178; (toren) 170, 179, 185, 191; (schilderij) 179, 180, 183; (W. van Boelre werkzaam bij —) 196
 Haarlems meester (Christus voor Pilatus) 184
 Hahnloser, Hans R.
 Chorfenster und Altäre des Berner Münsters (rec. A. van der Boom) 111
 Halbertsma, H. 16
 Hannema, Dr. D., Verzameling *152
 H[ardenberg], H. rec. 91
 Harderwijk
 Veluws Museum van Oudheden *133
 Hartmans, C. A.
 De Wapensmedenfamilie van Solingen (rec.) 110
 Hasselt, Hendrik van 219
 Heebins, Jan 197
 Heemskerck van Beest, Jhr. Van 145, 146, 150
 Hemelrijck, M. van 29
 Hennin, Jean de 210
 Herewaarden 137
 Herman, Meyster — (Kampen) 164
 's-Hertogenbosch
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 Orthenpoort 206
 St. Jan (kapel der O. L. Vr. Broederschap) 170, 190; (Kruisingstoren) 195; (W. van Boelre werkzaam bij —) 196
 vestingwerken 200, 204
 Hettema, H.
 De Nederlandse wateren en plaatsen in de Romeinse tijd (rec. A. W. Byvanck) 117
 Heukelom, Dr. Ir. G. W. van † *116
 Heyns, Jan 201
 Hillenraedt, kasteel 89
- Hinks, R. P.
 Voordracht: Invloed van Ned. arch. op Engeland (XVIIde eeuw) *30
 Hoefler, Frederic Adolphe *130
 Hollar, Wencelas 168, 172, 173
 Holwerda, Dr. J. H. 1
 Hongarije, Maria van 210, 226
 Honig, G. J. *135, *136
 Honig Janszoon Jr., Jacob *135
 Honig, Jacobus Johannes *135
 Honnecourt, Villard d' 192, 196
 Hoog Elten, Abdijkerk (Ottoons volutenkapiteel als basement) 61
 Hoorn, Westfries Museum (verzamelprogramma) *75
 Horn, Kasteel *122
 Horrix, Matthijs 97, 100, 101, 102
 Horrix, Petrus Paulus 101, 102
 Houbrecht, Mr. — (te Leuven) 178
- ICOM, Commissie voor de Verlichting van Museumvoorwerpen *166, *167; — voor de conservatie van schilderijen *129
 Ideeschets 217
 IJselmonde (Huis Poortugael) 153
 IJselstein, (toren) 205, 208
 Ingeniaris 206, 213
 Ingenieur 206
 Inlijsten 177
 Insecten (bestrijding van —) *41
- Jaarboek, Nederlandsch Kunsthistorisch — *23/4
 Jansz., Pouwels 189
 Jeroen de Maelder 188
 Jeruzalem, (kerk van het H. Graf) 195
 Jonge, Jhr. Mr. J. A. de 99
- Kaapstad, Hooggerechtsgebouw (actie tot behoud) *118
 Kalengier 207
 Kampen, archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 Kampen, Rutger van 165, 189
 Karel V 216, 224, 226
 Kastele, R. P. van de 104
 Kastelenbouw 200
 Kaymax, Claude 154
 Kelderman(s)
 Andries
 1481 Leuven 190
 1481 Middelburg 170

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

(Keldermands)

- Anthonis
 1476 Bergen op Zoom 166
 1479 Veere 166, 167, 168
 1481 Middelburg 170
 1485 Middelburg 198
 1489 Bergen op Zoom 170
 ± 1500 Alkmaar 180, 197
 1500 kasteel van Wouw 200
 1502 Haarlem 191
 1505 Haarlem 167
 1505/6 Bergen op Zoom 167
 1506 Haarlem 170, 185, 189
 1506 Middelburg 179
 1508 Middelburg 189
 1509 Brussel 185, 187, 198
 Anthonis II
 1506 Brussel 184
 1509 Brussel 185, 187
 Jan
 1439 Leuven 165
 Mattheus
 1492 Middelburg 198
 Rombout
 1506 Haarlem 170
 1509 Lier 200
 1510 Gent 171
 1511 Middelburg 187
 1517 Mechelen 171
 1519 Antwerpen 173
 1521 Antwerpen 168/9
 1522 Bergen op Zoom 198
 1524 Schoonhoven 176
 1527 Antwerpen 188
 1529 Zierikzee 171, 179, 200
 ± 1530 Culemborg 170
 1538 Huis te Schuilenburg 176
 ± 1540 fortificaties 176
 Kellen Jr., David van der 145, 146
 Kemp, Jacob 206
 Kerk(en), Toegankelijkheid monumentale Her-
 vormde — *117
 Kessel, Willem van 168, 192
 Keulen, Meyster Rothger z. Colen.
 Keulen
 stadhuis (ontw. tek. voorhal —) 219, 220, 227
 St. Georg (plattegrond) 63
 Key, Lieven de (gevelontw. Raadh. Leiden) 216
 Keyser, Hendrick de 165, 206
 Klankpotten (te St. Odiliënberg) 77
 Kleur, gebruik van — in arch. tek. 219, 220
 Knuttel, D. E. C. 3
 Koenraad, Bisschop — van Zwaben 24
 Kok Jzn., D. *133
 Koker 177
 Kolb, Anton 222
 Kortrijk, schepenkamer (schoorsteen) 194
 Kuile, Prof. Dr. E. H. ter 1, 25 (De Kerk van
 Alf en aan de Maas in haar oudste gedaanten)
 125
 Kuipers, E. A. *7/8
 Kunstharsen (van belang voor museumdoelein-
 den) *41, *49/50
 Kunstlicht in het museum *165; (verkleurings-
 kracht) *168
 Laarman, J. C. 147, 148
 Lambert, Willem 188
 Lamme, A. J. 145, 147, 152, 153
 Lammeke, Philips 218
 Lanckamp, N. 33, 33, 38, 39
 Landsmeer, muntvondst 95
 Lathem, Jacoppe van 198
 Layens, Mattheus de 167, 197, 201
 Leerdam, vestingwerken 204
 Lefèvre-Pontalis, E. 29
 Leiden
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 Burcht 1, (plattegrond) 3; 32
 Gem. Archief (ontwerp raadhuis) 216
 Lakenhal, Gem. Mus. — (verzamelprogram-
 ma) *73; *164, *165
 Raadhuis (detail gevelontwerp) 216
 St. Pieterskerk 168, 180, 189, 192, 196
 Lemaire, Raymond 140
 Lessenaar, Draaiende 154
 Leuven
 bruggen 199/200
 Hof van Vliederbeke (zaal) 193
 poort (wapen boven stads—) 197, 199
 Sacramentshuis (balustrade rond—) 196
 sluis 190, 200
 spui zie sluis
 Stadhuis 169, 177, 190, 199
 St. Pieter 205; (maquette) 185/6; (Sakra-
 mentshuis) 197; (schilderij) 181; (toren)
 172, 178; westgevel 171
 Vestingtoren „Verloren Cost” 167, 181
 Lier
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 Grote Spui 200

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*,
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Linnen 188
 London, The International Institute for the conservation of Museumobjects *129
 Lorm, A. J. de
 Arnhem, Heropening van het Gemeentemuseum te — *12
 Lotharingen, Godfried van 24
 Loveren (sculptuur) 193
 Lugard Jr., G. J.
 Deventer, Muntentoren-complex *87
 Luik
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 Lunak, Adriaan 39
 Lunsingh Scheurleer, D. F.
 — Amsterdam, Rijksmuseum (collecties kunstnijverheid) *19
 — Doorn, Huis Doorn (gids) *106
 — Ede, Museumboerderij heropend *130
 — Harderwijk, Veluws Museum van Oudheden *133
 — Nogmaals het gebruik van vreemde talen in museumbijschriften *5
 — Rhenen, Streekmuseum Rhenen en omgeving *104
 — Terschelling, Het Behouden Huys *134
 — Utrecht, Centraal Museum (afd. Nieuwere en moderne kunst) *105
 — Wijk bij Duurstede, Kantonnaal en Stedelijk Oudheidkundig Museum *89
 Lunsing Scheurleer, Th. H.
 — Barometer uit de voormalige vergaderzaal der Staten-Generaal in het Binnenhof te 's-Gravenhage. De — 33
 — Huis Doorn, Beknopte geïllustreerde Gids *106
 — (A. N. Zadoks-Josephus Jitta en —) Penningkasten van het Kon. Penningkabinet te 's-Gravenhage. De oudste — 97
 — Vroeg XVIIIe eeuwse Dordtse betimmeringen 143
 Lutternvelt, R. van
 De Stichtsche Lustwarande (rec. J. T. P. Bijhouwer) 43
 Mabuse, Jan van 212
 Maeler, Jan de (te Nijmegen 1544) 199
 Maquette zie bouwmodel
 Mariembourg, slot — 211
 Mariembourg, vestingwerken 225
 Markelo, Kasteel Weldam *152
 Marot, Daniel 34/5, 40
 Mate 191
 Matheus, Mr. — (1447 en 1453 te Leuven) 169, 198
 Matsijs, Jan 213
 Mechelen
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 Paleis van de Grote Raad 171, 172, 175
 stadhuis 189
 St. Rombout (toren) 168, 172, 183; (2de plan) 176; (ontwerp kerk) 177
 Meesteren 169
 Meischke, Ir. R.
 Het architectonische ontwerp in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen en de zestiende eeuw 161
 Zie voor dit art. de trefwoorden *architectonische termen* en *archivalia*.
 Meischke, J. C.
 Voordracht: De St. Laurenskerk te Rotterdam en de restauratie daarvan 95, *29
 Meit, Conrad 210
 Merica, Petrus a 222
 Mertens, Claesz 212
 Mesmakere, Jan de (te Leuven) 187
 Metsys, Joost 171, 186, 205
 Meyer, Jansen de 178
 Middelburg
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 „bornepuyt updie merct” 213
 fortificatie 188, 205, 207, 208
 galg (stenen —) 198
 pellorijn [kaak of schandpaal] 198
 schepenhuis 193
 stadhuis 170, 179, 187, 190
 Middelhoek, A. *132
 Mijsheeren, Jan 213, 225, 226
 Modderman, Dr. P. J. R. 8, 137
 Model zie bouwmodel
 Modelmaker 194
 Molens en Klederdrachten in Nederland (rec.) 92
 Mone, Jean 210
 Montelius 105
 Montfoort, vesting 200
 Monumentenwet 1949, Tijdelijke — 144, *117, *128
 Muntvondsten (registratie) 93
 Museum (-a)
 Beveiliging — bezit tegen diefstal *97
 bijschriften. Vreemde talen in — *5

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

(Museum)

Conservatie-methoden *39, *49/50
 Gramofoonplaten (bij rondleidingen) *35
 Icom (commissie voor conservatie van schilderingen) *129
 (commissie voor verlichting van museumvoorwerpen) *166
 kunstlicht in — *165
 publicaties *163
 publiek. (Museum en —) *3
 tentoonstellingen *163
 Verhouding archief en museumwezen *164
 verzamelprogramma *65

 Nauwinc, Jacob 178
 Neck, Jeronimus van der 39
 Nederasselt, Standerdmolen *13
 Nederlands Museum voor Geschiedenis en Kunst 145, 146, 147
 Nievertsz, Claes 178
 Nijmegen
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 Gem. Archief (ontwerp huizen Waalkade) 217
 Latijnse school (basreliëf boven gevel) 199
 Rijksmuseum G. M. Kam (30 jarig bestaan) *159
 Waalkade (ontwerp huizen a.d. —) 217
 Nijmegen, Jan van 205
 Nispen tot Sevenaer, Jhr. Dr. E. O. M. van Hillenraedt, Het kasteel — 89
 Noort, Lambert van 213, 222
 Noort, Willem van 205, 206, 219
 Nova Zembla *134
 Noye, Sebastiaan de 209

 Odiliënberg, St. — 77, *122
 Oelkensplate, Merten Thomysz. van 178
 Ontwerpschets 162
 Ontwerptekening 163; (middeleeuwen) 163, 168; (renaissance) 202, 217
 Ooltgensplaat, Schans *121
 Oostvoorne, burcht 22
 Opdrachtgever zie bouwheer
 Opmetingstekening 163
 Oppermann, O. 23
 Ordinantie 167, 195
 Ordineren 166, 169
 Ordonnantie zie ordinantie
 Ornaementprenten 214
 Otto III 137

Oudenaerde

archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 stadhuis '177/8, 178/9, 186, 187, 189, 193, 194
 Oudenburg (Vla.)
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 belfort 167, 193
 Oxaal 201

 Paludanus 211
 Panorama 183
 Papieren uitslagen 187, 188
 Parijs
 Bibliothèque Nationale (tek. epitaaf) 218
 Zomercursus (école du Louvre) *23/4
 Pasqualini, Alexander 205, 206, 207, 208, 209
 Patroon zie patroon
 Patroon 168, 169, 170, 171, 179, 184, 187, 217, 218; van houte verheven (bouwmodel) 207
 Pauwels, Gillis 190
 Pe, Heyndric van 166, 177, 178, 186, 187, 193, 198
 Pede, Hendrik van zie: Pe
 Pelinck, E. *164, *165
 Pelloryn [kaak of schandpaal] 198
 Penningkasten,
 Kon. Penningkabinet ('s-Gravenhage) 97, 97
 Perspectief 220, 221
 Peutz, Ir. F. P. J. 66
 Philadelphia, Museum of art 143
 Philips II 216, 226
 Philips, Lichttechnisch laboratorium *168
 Philippeville, vestingwerken 225
 Plastics (van belang voor museumdoeleinden) *41, *49/50
 Plateforma zie plattegrondtekening
 Plattegrondtekening 217
 Plenderleith, Dr. H. J.
 Voordracht over conservatie-methoden *39, *49/50
 Plug, G. 2, 3
 Pluym, W. van der rec. 231
 Poderoyen
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 Poederoyen zie Poderoyen
 Pons, Ir. L. J. 134, 137
 Poortugael, Huis — (IJselmonde) 153
 Potter, Jan *20
 Prakke, H. J. (Museum en publiek) *3

- Prijsvraag (Stadhuis — Antwerpen 1541) 220, 224, 227; (Stadhuis — Antwerpen 1560/61) 206, 211, 213, 219, 227
 Projectie, orthogonale 175
 Prüm, Abdij 137
- Rabatstenen 215
 Rains, Michel de 192
 Rammekens, kasteel (toegangspoort) 208
 Regteren Altena, Prof. Dr. J. Q. van *90
 Reinout I 137
 Rekeningen. Architectennamen in — zie: Archivalia
 Renard, Edmond 28
 Renaud, J. G. N.
 — De Burcht van Leiden 1
 — rec. 105, 236
 Repryse 199
 Revisietekening 163
 Rhenen
 Stad (plattegrond van de fortificatie) 176
 Streekmuseum Rhenen en omgeving *104
 Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek 128
 Rijswijk (Z.H.)
 Burgh, Buitenplaats De — (huisarchief) *20
 Oudheidkundig Museum *20 (archivalia in —) *165
 Robert van Vlaanderen 24
 Roding, G. M., Enschede, Natuurhistorisch Museum *131
 Roermond
 Munsterkerk 195
 St. Christoffel (gedenkteken voor den graaf d'Ognies et d'Estrées) 41; 77, 79; (plattegronden) 81/2; 195
 Roome, Jan van 188, 198
 Rooseboom, M. rec. 123
 Rossum, Maarten van 215
 Rothger van Colen, Meyster 164
 Rotterdam
 Boymans (Betimmeringen Huis Poortugael) 153
 St. Laurenskerk (fundamenten) 95; (restauratie) *29
 Rouen
 St. Maclou (stenen maquette) 186
 Roukens, Dr. Win. *130
 Royaards, C. W. *89
 Rugher, Johan 186
 Rutger van Kampen 165, 189
 Rutten, J. 152, 153, 153
- Saintenoy, P. (collectie) 168
 Saksen, Geertruida van 24
 Sambeek, M. J. van *131
 Scarini, Nicolas de 213
 Schaal 174, 183
 Schaduw in arch. tek. 220
 Schelpencoll. (Dr. W. G. N. van der Sleen) *131
 Schijnvoet, Simon 98
 Schilderijen naar gebouwen 225
 Schilders-architecten 211
 Schimmel (bestrijding van —) *39
 Schmidt-Degener, Dr. 148
 Scholtens, H. J. J.
 — Oud Beverwijk, een rondwandeling. Stedepan en stadsplan in vroegere eeuwen (rec. H. van de Waal) 158
 — Uit het verleden van Kennemerland (rec. H. van de Waal) 44
 Schoonhoven
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 Kasteel (plan voor verbouwing) 176
 Schoonoord (buitenplaats) *20
 Schoorsteen (Bergen op Zoom) 198; (Brugge) 186, 210, 212/3, 223, 227; (Dordrecht) 137, 153; (Kortrijk) 194; (Zwolle) 216
 Schuer, Theodoor van der 39
 Schuilenburg
 Huis te — archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*; (vogelvluchtafbeelding) 223
 Schwagermann, C. H. *7/8
 Schwagermann, D. *7/8
 Scorel, Jan van 212, 213
 Serlio-vertaling (P. Coecke van Aelst) 215
 Sgroeten, Christiaan 209
 Sittard, Stadswallen (actie tot behoud) *117
 Sleen, Dr. W. G. N. van der (Schelpencoll.) *131
 Slogteren, Van 102
 Spaan, Ir. E. *37/8
 Spaarbogen (weergang op —) 27
 Specklin, Daniël 222
 Spijskens, Jan 192
 Spoorwater, Everaert 166, 169, 198
 St. Lambertus, patroon kerk Alfен a. d. Maas 133
 St. Odieliënberg
 R.K. Kerk 69, (plattegrond) 71/2, 76
 St. Pieter, voorm. patroon kerk Alfен a. d. Maas 133
 Stadsmuur 27
 Staessins, Jean 185
 Standpunt 183

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Staring, Mr. A.
 Portretbuste van J. P. van Bourscheit den Va-
 der 41
- Steenwijk, Hendrik van 216
- Steur, Ir. A. J. van der *33
- Steven de Beeldsnijder 185
- Stevensweert (kantharos) 118, 120, 121
- Stockholm
 conferentie Zweedse proeven op gebied der
 museumverlichting *171
 Statens Historiska Museum (verlichting) *167
- Stralen, Schema van thans bekende — *169
- Studie-collecties *84
- Stuerbout, Gielys 181
- Stuers, Victor de 146
- Suavius, Lambertus 219, 220
- Susteren
 St. Salvator-kerk 45, (plattegrond) 47, 48,
 49, 52
- Teilingen, burcht 22
- Tentoonstelling
 Internationale Koloniale- en Uitvoerhandel —
 148
 Yoego-Slavische Volkskunst (opstelling) *103
- Terschelling
 Het Behouden Huys *134
- Terwen-De Loos, J. (Oud Batavia) *3
- Tetramorf (sluitsteen met — te Wessem) 61, 68
- Textiel (schoonmaakmiddelen voor —) *41
- Thiels, Pierre 218
- Thieme, J. A. F. *89
- Thienen, Hendrik van 177
- Thorn
 Kapel Onder de Linden *122
 St. Michaels-kerk 51, (plattegrond) 52, 52
 (afb. 7 t/m 10), 53
- Thuins, Jane 190
- Thunissen, Ir. H. J. W. — met een voorwoord
 van Prof. Ir. M. J. Granpré Molière, Gewel-
 ven, hun constructie en toepassing in de histo-
 rische en hedendaagse bouwkunst (rec. Prof.
 W. van der Pluym) 231
- Timmers, Prof. Dr. J. J. M.
 De voormalige abdijkerken van Susteren en
 Thorn 45
- Voordracht: Romaanse beeldhouwkunst in
 Limburg *121
- TL-buis zie fluorescentiebuis
- Toegankelijkheid (Hervormde kerken) *117
- Topografische collectie 151
- Toren (overhoeks gesteld) 184
- Torenontwerpen 174
- Toy, Sidney 5, 26
- Triomfpoort (te Antwerpen 1549) 217
- Tuyll van Serooskerken, Van — (Slot Zuylen)
 *153
- Tybouts, Diric 178
- Utrecht
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 Buurkerk 196
 Centraal Museum (afd. Nieuwere en moderne
 kunst) *105
- Dom
 graftombe Bisschop Frederik van Blanken-
 heim 196
 koorgestoelten 212
 Sacramentshuis 197
 St. Maartensaltaar (model voor hek) 185,
 212, 223, 227
 toren 195
 Willem van Boelre werkzaam bij — 196
- klooster Nieuwlicht 196
- Mariakerk (oxaal) 212
- stadhuis (ontwerp) 219
- St. Jacobskerk 196
- Tolsteegpoort (plattegrond fortificatie) 176
- Willem, Bisschop van — (1056-1076) 24
- Valk, H. W. 125, 129
- Valkenburg, vesting 200
- Veere
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 kerk 166, 177
 stadhuis 167
- Veken, C. J. M. van der — en J. J. F. W. van Agt
 Restauratie van de St. Christoffelkerk te Roer-
 mond 79
- Ven, W. A. M. van der (vitrines Gem. Mus.
 Arnhem) *175
- Vereniging „Oud-Dordrecht” 151
- Verkleuringskracht van kunstlicht *168
- Verkolje, Nicolaas 99
- Verona, Marcus de 206, 209
- Vestingbouwkunde 199, 204, 206
- Vincidor, Thomas 213
- Viollet le Duc, E. 29
- Visenteren 169
- Viseren 169

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Visser, Corn. 98
 Vitruvius-vertaling (P. Coecke van Aelst) 214/5
 Vlaanderen, Robert van 24
 Vlaardingen, (slag bij — 1018) 23
 Vogelcollectie (Dr. C. Eykman) *131
 Vogelvlucht 221, 222
 Vorst, Plyssis van 200
 Vorst, Sulpitius van der 177
 Vreeburg (plattegrond van fortificatie) 176
 Vries, Hans Vredeman de 213, 215, 216, 221
- Waal, H. van de rec.: 44, 158
 Wael, Cornelis de 178, 191
 Wagemaker, Dominicus de 169, 188
 Wagemakere, Domien 227
 Wagemaker(e), Herman de 190, 215
 Wamel, Kerk 137
 Wassenaar, Huis ter Horst 153, 154
 Weergang (op spaarbogen) 27
 Weise, G. 63
 Wellemans, Gregorius 212
- Wenen
 Staatsbibliotheek (tek. Blijde incomste te Brugge) 220
 Werktekeningen 186
 Wessem
 St. Medardus-kerk 56, 57, 57, (plattegrond) 57/8, (reconstructie plattegrond en opstand) 60, 60, 61
 Weve, Ir. J. 27
 Weyden, Rogier van der — (Zeven Sacramenten) 183
 Wijk bij Duurstede
 Kantonaal en Stedelijk Oudheidkundig Museum *89
 toren (schilderij) 182
 Wijngaarden, Dr. B. W. D. van 7
 Wijziging Statuten en huishoudelijk reglement van de K.N.O.B. *28
 Wilde, Jacob de 98
 Willem, Bisschop van Utrecht (1056-1076) 24
- Willighe, A. van der (gravure St. Lievensmunstertoren te Zierikzee) 171, 184
 Winterswijk, Het museum *145, *151
 Witte, Emanuel de (Opgave schilderijen verzocht) *155
 Wouw
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 Kasteel 176, 200
- Xanten, stiftskerk 195
- Ypey, J. 9/10, 11/2, 13/4, 16, 17/8, 128
- Zaandijk
 Zaanlandse Oudheidkamer *135
- Zadoks-Josephus Jitta, A. N. — en
 Th. H. Lunsingh Scheurleer, De oudste Penningkasten van het Kon. Penningkabinet te 's-Gravenhage 97
- Zalt-Bommel
 St. Maarten (schilderij) 180
 toren 173
- Zeeuwse kast 149
- Zierikzee
 archivalia (in art. Ir. Meischke) s.v. *Archivalia*
 brug over de haven 200
 St. Lievensmunstertoren 171, 179, 183, 184, 200
- Zomercursus (école du Louvre) *23/4
- Zutphen
 Oudheidkamer van Zutphen en de Graafschap (plannen voor een nieuw Museumgebouw) *31, *31/2
- Zuylen, Belle van *154
 Zuylen, Slot *153
- Zwaben, Bisschop Koenraad van 24
- Zwart, Hendrik de 212
- Zwolle
 Gem. Archief (ontwerp schoorsteen raads-kamer) 216
 raadhuis (schouw) 216, 219

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.